

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΕΡΓΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ
ΣΕΙΡΑ ΒΟΗΘΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ 3

B. A. VAN GRONINGEN

ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ
ΧΑΡΑΛ. Σ. ΦΛΩΡΑΤΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ 1980

Τίτλος τοῦ πρωτοτύπου:

B.A. Van Groningen

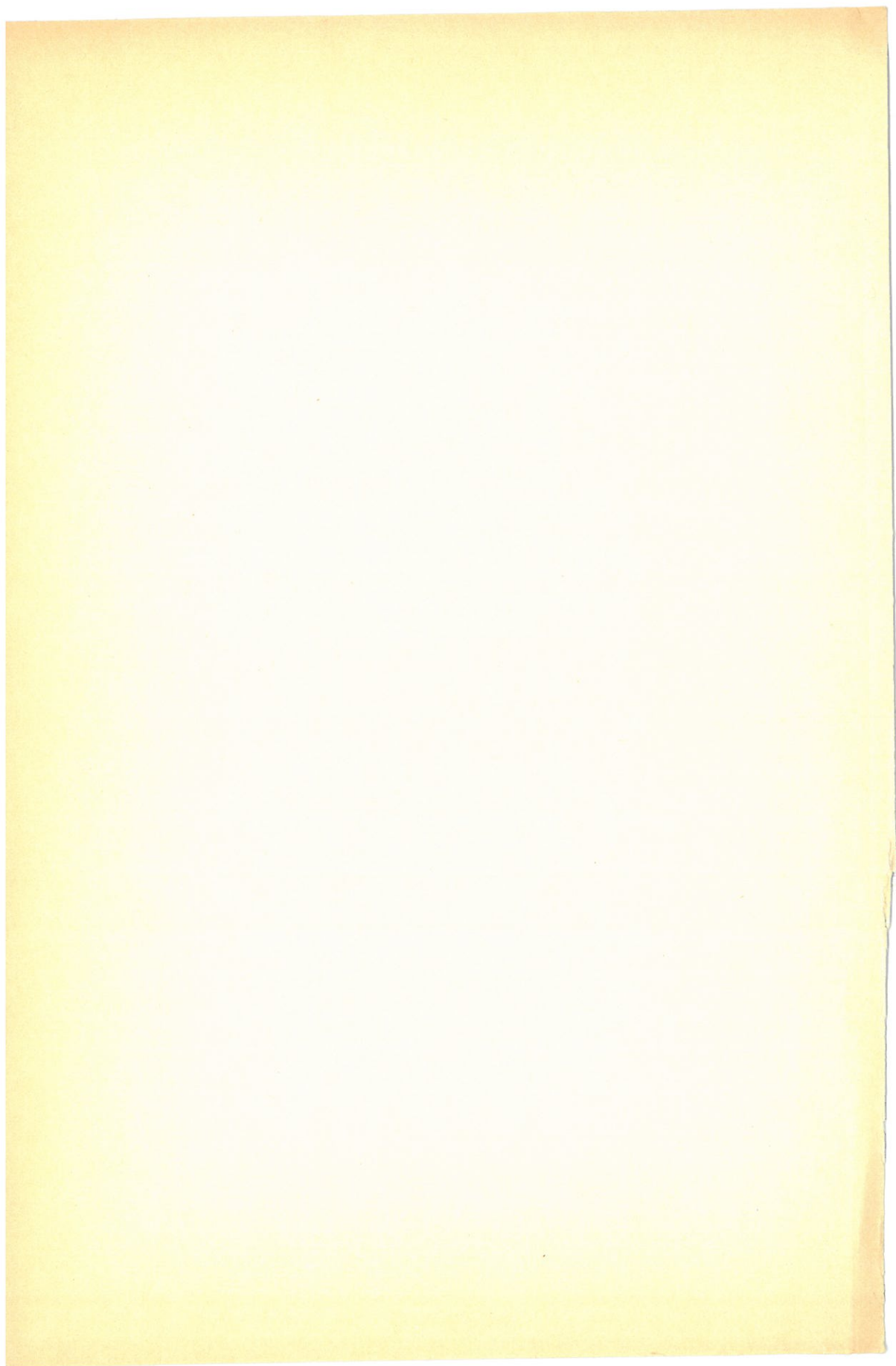
*Traité d'histoire et
de critique des textes grecs*

*Verhandelingen der Koninklijke
Nederlandse Akademie van Wetenschappen,
Afd. Letterkunde Nieuwe Reeks-Deel LXX-Nº 2*

*Amsterdam, N.V. Noord-Hollandsche
Uitgevers Maatschappij, 1963*

Μετάφραση Ὀδυσσεά Λαμπίδη

ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Προλεγόμενα	vii
Πρόλογος	1

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Είσαγωγή	5
Οί προσδιοριστικοί παράγοντες	14
Τò βιβλίο	14
Τὰ πρόσωπα	24
Οί βιβλιοθήκες	37
Οί περιστάσεις	39
Οί μορφές τῆς μεταβιβάσεως τῶν κειμένων	44
Ἱστορική σκιαγράφηση	54

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Είσαγωγή	75
Ἡ ἐξέταση τοῦ ὕλικου	77
Ἡ ταξινόμηση τῶν σφαλμάτων	84
Ἡ ταξινόμηση τοῦ ὕλικου	99
Ἡ ἐπιλογή στίς διαφορετικές γραφές	110
Ἡ εἰκασία	114

ΠΟΡΙΣΜΑ: Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

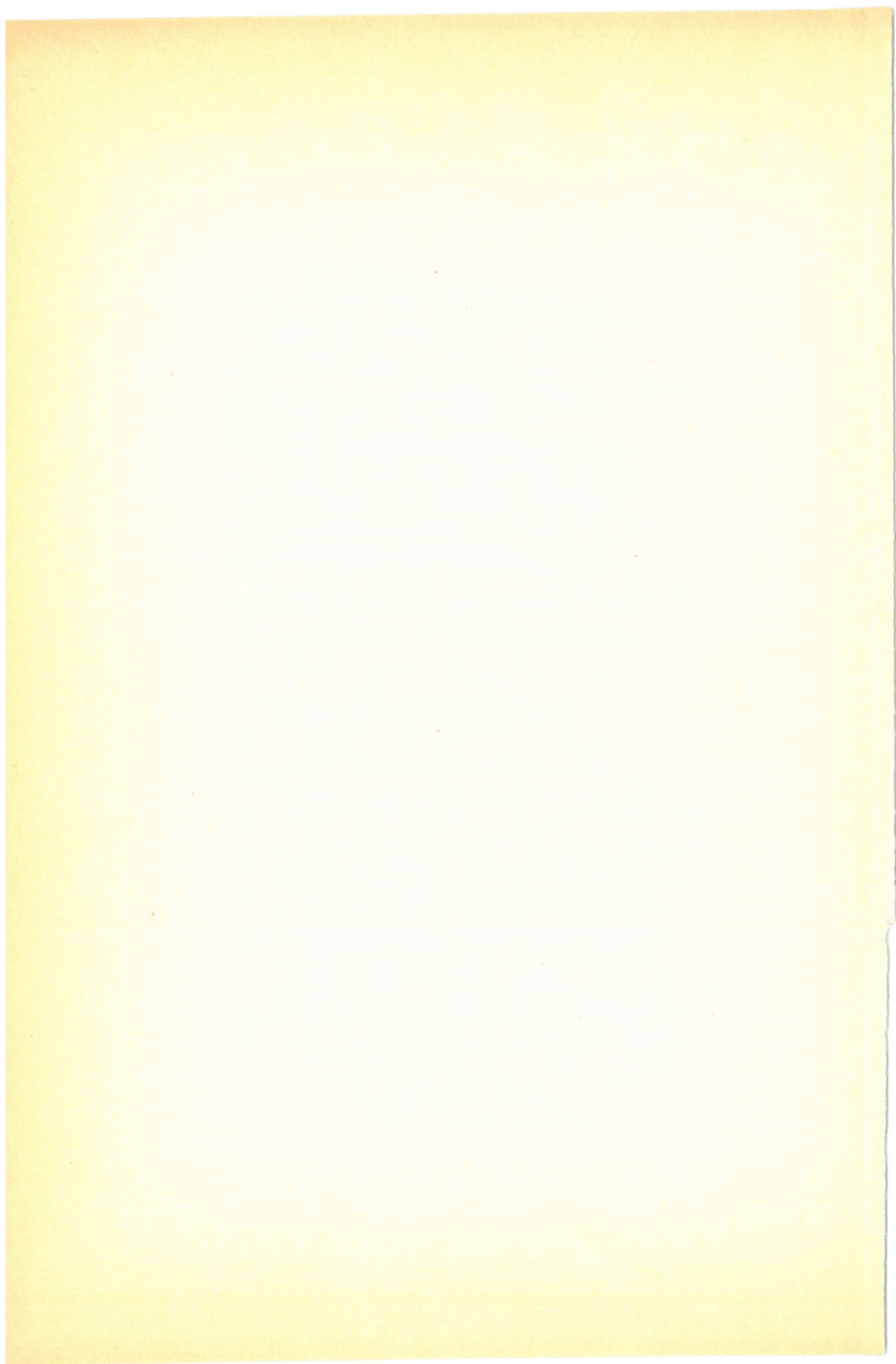
117

ΕΠΙΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

121

Ἐδρετήριο

137

ΠΡΟΛΟΓΟΜΕΝΑ

I

Τὸ Κέντρον Ἐκδόσεως Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων, πού πρὶν ἀπὸ τὸ 1966 ὀνομαζόταν Ἀρχεῖον Ἐκδόσεως Ἑλλήνων Συγγραφέων, μόλις ἄρχισε νὰ λειτουργῇ, δηλ. γύρω στὰ 1960, ἔστειλε καὶ ὄχι μιὰ φορά τὸν Ἐσωτερικὸ Κανονισμό του, πού εἶχε κάπως διορθωθῆ καὶ ἐκτυπωθῆ — εἶχε συνταχθῆ παλαιὰ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Συκουτρῆ γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης» τῆς Ἀκαδημίας καὶ κάπως τροποποιηθῆ ἀπὸ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς Ἑρρ. Σιάσση καὶ Ἰω. Σταματάκο μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ Κέντρου τὸ 1955 καὶ πρὸ τοῦ 1958-1959, ὅταν τὸ Κέντρο δὲν εἶχε προσωπικὸ καὶ δὲν ἐλειτουροῦσε — σὲ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ ἰδρύματα, πανεπιστήμια, γυμνάσια καὶ ἄλλα, καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅπου ἐργαζόντανε Ἕλληνες φιλόλογοι μὲ τὴν παράκληση νὰ ἔρθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν Ἀκαδημία ὅσοι εἶχαν ἔτοιμα ἔργα πρὸς ἐκδοσὴ ἢ ὅσοι ἤθελαν νὰ ἀναλάβουν νὰ παρασκευάσουν ἐκδόσεις, φυσικὰ μὲ ἀμοιβή. Ἐγίναν καὶ τότε καὶ ἀργότερα καὶ σχετικὲς ἀνακοινώσεις στὶς μεγαλύτερες ἐφημερίδες τῶν Ἀθηνῶν. Ἦρθε ὁ διευθυντὴς τοῦ Κέντρου, ἀλλὰ καὶ ἀκαδημαϊκοὶ ὅπως ὁ Χρῆστος Καροῦζος καὶ ὁ Ἰωάννης Σταματάκος καὶ σὲ προσωπικὴ ἐπαφὴ μὲ διαφόρους ἐπιστήμονες καὶ τοὺς ἐπρότρεψαν νὰ ἀναλάβουν νὰ ἐτοιμάσουν ἐκδόσεις. Εἶχε τὸ Κέντρο ἐν τῷ μεταξύ καταρτίσει καὶ κατάλογο κειμένων, πού κατὰ τὴ γνώμη του θὰ ἔπρεπε νὰ προτιμηθοῦν, κειμένων τῆς μεταγενέστερης ἀρχαιότητος ἀλλὰ καὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου, πού καὶ τὰ δύο εἶναι σχεδὸν ἄγνωστα στὴ χώρα μας. Αὐτὸ χωρὶς βέβαια νὰ περιορίζῃ τοὺς ἐπιστήμονες νὰ ἐπιλέγουν, ἂν ἐπιθυμοῦσαν, καὶ παλαιότερους συγγραφεῖς ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ τοὺς κλασσικοὺς.

Ἀποτέλεσμα τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν ἦταν καὶ νὰ ὑποβληθοῦν μερικὰ ἔργα ἔτοιμα πρὸς ἐκδοσὴ, συγκεκριμένα ἕνας δυὸ τόμοι ἀπὸ τὸ Corpus Hippocraticum, τέσσαρες τόμοι μὲ τοὺς Ἐπινίκους τοῦ Πινδάρου, μιὰ μετάφραση τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, μιὰ μετάφραση τοῦ Θουκυδίδη, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναληφθῆ παρασκευὴ κειμένων πρὸς ἐκδοσὴ ἀπὸ πολλοὺς φιλόλογους, γύρω στοὺς τριάντα — εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μόνο δυὸ τρεῖς ἀναλάβανε νὰ ἐτοιμάσουν ἐκδοσὴ μεταγενέστερου κειμένου π.χ. τοῦ Πλουτάρχου. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς φιλόλογους αὐτοὺς, πού ὑπηρετοῦσαν σὲ γυμνάσια, ἀποσπασθήκανε στὸ Κέντρο γιὰ μικρὸ ἢ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα.

Τὸ Κέντρο, πού ἐν τῷ μεταξύ εἶχε προχωρήσει σύμφωνα μὲ τὸν Νόμο στὸν

καταρτισμό τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τοῦ Ἀρχείου χειρογράφων, ἔθετε στὴ διάθεση ὄλων αὐτῶν ὅ,τι ἐζήτουσαν σὲ βιβλία, περιοδικά, μικροταινίες χειρογράφων, μεγεθύνσεις μικροταινιῶν, μηχανήματα ἀναγνώσεως καὶ τοὺς ἐπρόσφερε ἐπιστημονικὴ βοήθεια. Καὶ ὅλοι αὐτοὶ ἤξεραν ὅτι ἡ χρηματικὴ τους ἀμοιβὴ θὰ ἦταν ὀρισμένη καὶ πολὺ σημαντικὴ.

Ἄλλὰ δὲν ἐπήραμε τὰ ἔργα, ποὺ ἐπεριμέναμε. Πλὴν ἐνός, ποὺ ἐτοίμασε πρὸς ἐκδοσὴ τὸν *Περὶ τοῦ στεφάνου* λόγο τοῦ Δημοσθένη, οἱ ἄλλοι ἢ δὲν ἐπαρადῶσανε τίποτε, ἓνας δυὸ ἀλλάξαν καὶ κείμενο, ἢ (αὐτὸ ἰσχύει γιὰ ὅσους εἶχαν ἀποσπασθῆ) ἐπροχώρησαν στὴν ἐργασία τους, ἀλλὰ ἔπειτα τὴν ἐγκατέλειψαν, ἴσως γιὰτὶ δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ παραμείνουν περισσότερο χρόνο ἀποσπασμένοι στὸ Κέντρο.

Ἄπὸ τοὺς τριάντα καὶ περισσότερους ἐπιστήμονες, ποὺ εἶχαν ἢ ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν ἀναλάβει νὰ ἐτοιμάσουν ἐκδόσεις, ἓνας ἦταν Ἀκαδημαϊκός¹, τέσσαρες ἦταν ἢ ἔγιναν καθηγητὲς πανεπιστημίου καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους οἱ περισσότεροι σπουδασμένοι καὶ στὸ ἐξωτερικόν. Δύο, ἓνας κορυφαῖος καθηγητὴς πανεπιστημίου καὶ ἓνας κορυφαῖος ἐπιστήμονας, θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν ἐτοιμάσει ἐκδόσεις ὑψηλοῦ ἐπιπέδου. Ὁ ἓνας πεθαίνοντας ἀφησε τὴ μετάφραση ὅχι στὴν Ἀκαδημία, μολοντί γιὰ τὴν ἐργασία του εἶχε τὸ Κέντρο ἐξοδεῦσει πολὺ περισσότερα παρὰ γιὰ κάθε ἄλλον.

Ἄπὸ τὴν παρακολούθησιν τῆς ἐργασίας ὅσων εἶχαν ἀναλάβει νὰ ἐτοιμάσουν ἐκδόσεις, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ δείγματα, ἐκτενῆ ἢ σύντομα ὅσων ἔδωσαν καὶ ἀπὸ τὰ ἐτοιμα ἔργα, ποὺ ἐκρίναμε, κἀνοντας τὴ δουλειὰ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ-ἐλεγκτῆ, γιὰ ἐκδοσὴ, ἦταν φανερό κατὰ τὴ γνώμη μου ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἐνημέρωσιν στὸ τί εἶναι ἢ μελέτῃ τῆς χειρογράφου παραδόσεως, στὸ τί εἶναι ἢ ἐρμηνεία καὶ στὸ τί εἶναι ἢ μετάφραση. Ἔτσι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀνταποκριθῆ ἢ ἐργασία τους στὸν Νόμο, ποὺ στὸ ἄρθρο 2 ὀρίζει ὅτι οἱ ἐκδόσεις πρέπει νὰ ἔχουν γίνει «ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μεθόδων τῆς συγχρόνου φιλολογικῆς ἐπιστήμης». Ἀποδείχθηκε δηλ. στὴν πράξιν ὅτι ἡ σκέψιν τοῦ Νομοθέτη (τοῦ Νόμου 3197/1955), ὅτι μπορούσε νὰ ὑπάρχουν καὶ νὰ γίνωνται «ἐτοιμα ἔργα πρὸς ἐκδοσιν» ἔξω ἀπὸ τὸ Κέντρο, ὥστε νὰ νομοθετήσῃ ὅτι τὸ Κέντρον «ἐκδίδει τὰ ἐτοιμα πρὸς ἐκδοσιν ἔργα» (ἄρθρο. 5, 2), ἦταν βέβαια ἀγαθὴ, ἀλλὰ ἀνῆκε σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου στὴν περιοχὴ τοῦ φανταστικοῦ², καὶ εἶχε μοιραῖες ἐπιπτώσεις, ἀφοῦ δὲν ὀριζε ὅτι

1. Ὁ Ἐσωτερικὸς Κανονισμὸς τοῦ 1954 ὀρίζει στὸ ἄρθρο 4, τοῦ 1967 στὸ ἄρθρο 3: «Αἱ ἐκδόσεις ἀνατίθενται εἰς ἑλληνας ἐπιστήμονας ἀνεγνωρισμένης ἐπιστημονικῆς συγκροτήσεως Ἀκαδημαϊκοὺς ἢ μὴ, ἐπὶ ἀμοιβῇ. . .»

2. Ἐξω ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ τὴν ἐπιστήμην ἦταν ἀκόμη ἢ § 2 τοῦ ἄρθρου 5 τοῦ Νόμου, ἢ ὅποια ὀριζε: «Ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ἀρχείου ἐλέγχει δι' ἀντιπαραβολῶν τὸ ἀρχαῖον κείμενον μὲ τὸ πρὸς ἐκδοσιν ἐτοιμον». Ἡ παράγραφος αὐτὴ εὐτυχῶς ἐκαταργήθηκε μὲ τὸ ἄρθρο 10 τοῦ Νόμου 4545/1966. Εὐτυχῶς, γιὰτὶ ἔδειχνε τὴν μακαρία ἄγνοια τοῦ συντάκτη τοῦ Νόμου σχετικὰ μὲ τὰ ἀρχαῖα κείμενα.

οί κύριοι φορείς του Κέντρου, δηλ. τὸ ἐπιστημονικὸ του προσωπικὸ, ἔπρεπε νὰ ἐτοιμάζουσαν ἐκδόσεις. Ὁ ὄρισμός αὐτὸς τοῦ Νόμου, ὅτι τὸ Κέντρο ἀεκδίδει τὰ ἔτοιμα πρὸς ἔκδοσιν ἔργα», ἐγένε ἀντικείμενο πλουσίας ἐκμεταλλεύσεως. Τὸ ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ τοῦ Κέντρου ἀποτελοῦσαν βέβαια στὴν πρώτη δεκαετία ὁ διευθυντὴς καὶ ἓνας συντάκτης, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1974 τὸ ἀποτελεῖ ὁ διευθυντὴς καὶ ὀκτώ συντάκτες. Ὁ Νόμος παρὰ τὴς ἐπανειλημμένες ἐνέργειες δὲν ἔχει μέχρι σήμερα συμπληρωθῆ, μολονότι οἱ ἐννέα θέσεις συντακτῶν ἔχουν νομοθετηθῆ ἀπὸ τὸ 1966 (Νόμ. 4545/1966).

II

Μπροστὰ σ' αὐτὴν τὴν ἀποπνικτικὴ κατάσταση, νὰ ὑπάρχη δηλ. ἓνα Κέντρο τόσο μεγάλης ἐπιστημονικῆς καὶ ἐθνικῆς σπουδαιότητος, νὰ ἔχη καταρτίσει μεγάλη καὶ μοντέρνα εἰδικὴ βιβλιοθήκη, πλούσιο ἀρχεῖο χειρογράφων, νὰ διαθέτῃ ἄρτιον ὄπλισμόν καὶ ὅμως νὰ μὴν μπορῆ νὰ ἐπιτελέσῃ τὸν προορισμόν του, προορισμὸς ἔναντι τοῦ ὁποῖου εἶναι τόσο εὐαίσθητη καὶ ἡ κοινὴ γνώμη, ἡ ὁποία δὲν εἶναι συχνότατα ἐνημερωμένη, πρᾶγμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται κατὰ καιροὺς καὶ ἀντιδράσεις ὀξύτατες, εἰσηγήθηκα ὀρισμένα μέτρα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν ἡ ἔκδοσις βοηθητικῶν ἔργων — αὐτὸ ἔκαναν καὶ κάνουν ἀκόμη μεγάλοι οἴκοι τοῦ ἑξωτερικοῦ μὲ τοὺς ἴδιους σκοποὺς μὲ τὸ δικὸν μας Κέντρο, ὁ Teubner, οἱ Les Belles Lettres, τὸ Corpus Paravianum γιὰ τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς καὶ ἄλλοι—, ποὺ θὰ ἐβοηθοῦσαν, ὥστε οἱ ἐκδόσεις τοῦ Κέντρου νὰ εἶναι σὲ ποιότητα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν περισσότερο ἢ λιγώτερο αὐστηρὴ ἐπιστημονικὰ ἐμφάνισή τους, σύμφωνες μὲ τὸ Νόμο, ἀντάξιες τῆς Ἀκαδημίας ὡς τοῦ ἀνωτάτου πνευματικοῦ ἰδρύματος τῆς χώρας, τῆς χώρας μας μὲ τὴ διπλὴ εὐθύνη καὶ ἀπέναντι τῆς κλασσικῆς παραδόσεως καὶ ἀπέναντι τῆς ἐπιστήμης, νὰ μὴ φοβοῦνται τὴν σύγκρισιν μὲ τὴς ἐκδόσεις τοῦ ἑξωτερικοῦ. Γιατὶ ἐκδόσεις καὶ πρὸ πάντων μεταφράσεις μὲ σχόλια ὑπάρχουν στὴν ἀγορὰ μας παρὰ πολλές, κυρίως γιὰ τὴν πρὶν ἀπὸ τὸ 300 π.Χ. περίοδο.

Γιὰ νὰ βοηθῆσουν τὰ ἔργα αὐτά, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνημερώνουν τοὺς ἐπιστήμονες, ποὺ θὰ ἐτοίμαζαν τὴς ἐκδόσεις μὲ ἐρμηνεῖα καὶ μετάφραση, ὅπως ὀρίζει ὁ Νόμος, στὰ βασικὰ προβλήματα, δηλ. στὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου, στὴν ἐρμηνεῖα του καὶ στὴ μετάφρασή του. Εἶναι, ὅπως ἔλεγον οἱ μεσαιωνικοὶ τοῦ 13ου αἰῶνα κυρίως στὰ πανεπιστήμια τοῦ Παρισιοῦ καὶ τοῦ Oxford γιὰ θεολογικὰ βέβαια ζητήματα, οἱ quaestiones disputatae, ποὺ ἐνημερώνουν σὲ προβλήματα τῆς κριτικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ κειμένου, τῆς ἐρμηνείας του καὶ τῆς μεταφράσεώς του, καὶ προφυλάσσουν ἀκόμη τὸν ἐπιστήμονα νὰ μὴ παρασύρεται σὲ προβλήματα, σὲ quaestiones quodlibetales, ὅπως ἔλεγον οἱ ἴδιοι μεσαιωνικοί, ποὺ μποροῦν ν' ἀποτελέσουν θέματα μονογραφιῶν, ἀλλὰ φανερὰ ἀποπροσανατολίζουν τὸν ἐπιστήμονα, μὲ τὴν γνωστὴ σὲ ὅλους συνέπεια, ὅταν ἀνήκη αὐτὸς ἢ

περισσότεροι σὲ ἴδρυμα, νὰ ἀλλάζουν οἱ σκοποὶ τοῦ ιδρύματος, πράγμα πού συμβαίνει συχνότατα — τὸ ξέρουμε ὅλοι — στὴν Ἑλλάδα.

Πρέπει νὰ πῶ, γιὰ νὰ ἀποφύγω παρεξηγήσεις, ὅτι οἱ quaestiones disputatae τῆς κλασικῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων φιλολογιῶν, δὲν εἶναι ἀνεξάρτητες τελείως ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ παρασκευὴ τοῦ κειμένου προϋποθέτει ἐρμηνεία, γιὰτί, γιὰ νὰ τὸ συντάξῃ, νὰ τοῦ δώσῃ δηλ. μία μορφή ὃ μελετητῆς τῆς παραδόσεώς του, πρέπει π.χ. νὰ πάρῃ θέσῃ σὲ πολλὰ καὶ πολλὲς φορές ἀποφασιστικὰ ζητήματα ἐρμηνείας. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ κειμένου εἶναι ἐρμηνεία, τοῦλάχιστον στὰ βασικά, στὰ στοιχεῖα, τῆς μορφῆς τοῦ κειμένου, στὴν ὁποία ἔχει καταλήξει καὶ τὴν ὁποία δίδει ὁ ἐκδότης, ὁ κριτικὸς δηλ. τοῦ κειμένου. Μιὰ ἀγία λεπτομέρεια, ἡ heilige Einzelheit, ὅπως ἔλεγε ὁ Moritz Haupt τὸν περασμένον αἰῶνα, πού δὲν τὴν ἔχει ἓνα κείμενο καὶ τὴν ἔχει ἓνα ἄλλο, μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ, ὅπως ἔχει συμβῆ συχνά, σὲ μιὰ ἄλλη ἐρμηνεία τοῦ ἔργου. Ἡ μετάφραση εἶναι κατὰ τὴν ἐπιγραμματικὴ διατύπωση τοῦ Werner A. Krenkel³ ἢ πὺδ σύντομη μορφή ἐρμηνείας καὶ φυσικὰ ἢ ἀποφασιστικώτερη.

Ἡ πρώτη καὶ γενικὴ quaestio disputata εἶναι φυσικὰ ἢ ἱστορία τῆς φιλολογίας, τῆς κλασικῆς φιλολογίας. Γι' αὐτὴν θὰ πληροφορηθῆ ὁ ἀναγνώστης στὰ προλεγόμενα, πού ἔχω στὴ μετάφραση τοῦ δευτέρου τόμου τῆς ἱστορίας τῆς κλασικῆς φιλολογίας τοῦ Rudolf Pfeiffer, ὁ ὁποῖος τόμος ἤδη ἔχει στοιχειοθετηθῆ. Ἡ δευτέρα ἢ τὸ πρῶτο εἰδικὸ πρόβλημα εἶναι τὸ τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ χειρόγραφη παράδοσή τους ἔχει ἐπανειλημμένως μελετηθῆ. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ λεχθῆ ἀμέσως ὅτι οἱ εἰδικοὶ παλαιογράφοι καὶ κωδικολόγοι καὶ παπυρολόγοι ὑποστηρίζουν ὅτι «οἱ ἐκδόσεις δὲν ἔχουν γίνε ἀκόμη».

Στοὺς πέντε καὶ περισσότερο αἰῶνες, πού μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση, γιὰ νὰ μὴν ἀναφερθῶ σὲ προηγούμενες ἐποχές, ἂν θέλῃ κανεὶς μπορεῖ νὰ φθάσῃ καὶ στὸν 6ο π.Χ. αἰῶνα, ἐδιαμορφωθήκανε βέβαια ἀρχὲς καὶ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν κριτικὴ τῶν κειμένων, προπάντων ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ χαρακτηριστικὰ, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖα μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ οἴκου Teubner, ἀκριβέστερα σὰν διαδόχου τοῦ τυπογραφείου Weinedel, πού ἦταν εἰδικὸ στὶς ἐκδόσεις ἀρχαίων κειμένων.

Τὸν οἶκον αὐτὸν ἀνέλαβε ὁ Benediktus Gotthelf Teubner τὸ 1811, ὅταν ἐπέθανε ὁ Weinedel, ὁ γαμπρός του. Ὁ Teubner, ἐπαγγελματίας βιβλιοπώλης, εὔρυνε τὶς ἐργασίαι τοῦ οἴκου στὴν κληρονομημένη εἰδικότητά του. Τὸ 1823 ἐπαρουσίασε ὁ οἶκος αὐτὸς ἓνα πρόγραμμα ἐκδόσεως «ἔργων Ἑλλήνων καὶ τῶν πὺδ διαβαζομένων Ρωμαίων συγγραφέων» μὲ τὴ βοήθεια τοῦ συμβούλου καὶ συνεργάτη τοῦ Teubner, τοῦ Karl Wilhelm Dindorf. Τὸ 1824 ἐκδόθηκε

3. Werner A. Krenkel, Text, Kommentar, Übersetzung, Philologus 119, 1975, 238.

έτοιμασμένη από τον Ludwig Dindorf, τον αδελφό του Karl Wilhelm Dindorf, ή 'Ανάβασις του Ξενοφώντος.

Οι άρχες και οι αντίληψεις, οι μέθοδοι για την κριτική των κειμένων έξελισσόντανε συνεχώς και έτσι, ώστε μπορεί να λεχθή ότι σε βασικά σημεία έχουν κυρίως μετά τον τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο ουσιαστικά αλλάξει ή τελείως άμφισβητηθή. Οι 800 εκδόσεις του οίκου Teubner, του μεγαλύτερου έκδοτικού οίκου, που είχαν γίνει μέχρι το 1948, δέν ανταποκρίνονται στις άπαιτήσεις τής σημερινής κριτικής των κειμένων. Άλλά και οι πλείστοι από όσους έκδόθηκαν κατόπιν και που δέν είναι άνατυπώσεις τó άποδεικνύουν.

Μετά τον τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο ανέλαβε την έπιστημονική διεύθυνση και έποπτεία του οίκου Teubner τής Λειψίας, γιατί οι κληρονόμοι του Teubner ίδρυσαν άλλον οίκο Teubner στην Stuttgart, ή 'Ακαδημία των έπιστημών τής Άνατολικής Γερμανίας με τον νεωτερισμό να παρασκευάζουν εκδόσεις και ξένοι, μη Γερμανοί έπιστήμονες, ένω προηγουμένως περισσότερο από 90 % ήταν Γερμανοί. Είσηγήση δική μου να έπιτρέπεται και σε ξένους έπιστήμονες να έτοιμάζουν εκδόσεις, όπου τά σχόλια και ή μετάφραση θά ήταν στα νέα έλληνικά — και ένδω θά έχρειαζότανε συνεργασία Έλλήνων με τούς ξένους — δέν έγκρίθηκε, με άποτέλεσμα να μη γίνη δεκτή ή πρόταση ένός από τούς πιό σημαντικούς φιλόλογους τής έποχής μας, του F.W. Lenz, να έκδώση τó Κέντρο μας πέντε λόγους άνέκδοτους του Θωμά του Μαγίστρου. Τό έργο έκδόθηκε στη δοξασμένη σειρά Bibliotheca Classica Batava⁴.

Ή Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana άρχισε να θεωρη άναγκαίο σε νέες εκδόσεις της (μετά τó 1980) να περιλαμβάνη και μεταφράσεις και σχόλια⁵, γιατί σε πολλές περιπτώσεις τó κείμενο άπλως δέν είναι άρκετό για την κατανόσή του ούτε από τούς ειδικούς. Και τó πρόβλημα για την γλώσσα τής μεταφράσεως θά είναι μέγα, άφου οι εκδόσεις αυτές προορίζονται για ένα διεθνές κοινό.

Άνάφερα κάπως διεξοδικά την περίπτωση του οίκου Teubner, του σπουδαιότερου οίκου έκδόσεως άρχαίων συγγραφέων, γιατί σ' αυτόν παρατηρούνται από την άρχή έντατικές προσπάθειες για την βελτίωση των εκδόσεων. Οι προσπάθειες αυτές έχουν περάσει από τρεις κυρίως φάσεις: Στην άρχή δέν είχαν οι εκδόσεις κριτικό υπόμνημα, γιατί έπροοριζόντανε κυρίως για τά σχολεία (σ' αυτό τó σημείο βρίσκονται τά πράγματα στη χώρα μας). Κατόπιν, ήδη από τó 1860, είχαν κριτικό υπόμνημα, αλλά στην άρχή πριν από τó κείμενο πράγμα, που έχαρακτήρισε ó Norden στα 1928 σαν μπελά («Misstand»), και τέλος είχαν και έχουν κάτω από τó κείμενο κριτικό υπόμνημα, συχνά πλούσιο σε κάθε είδους στοιχειά φιλολογικά, ιστορικά, πραγματικά, βιβλιογραφικά κ.ά.

4. F.W. Lenz, Fünf Reden Thomas Magisters, Leiden 1963.

5. Cent cinquante années d'éditions grecques et latines dans la Bibliotheca Teubneriana de Leipzig, BAGB 1974, 361.

Τὴν τάση αὐτὴ ἔχουν καὶ ἐκδόσεις ἄλλων ἐκδοτικῶν οἴκων, π.χ. τῶν «Les Belles Lettres» στὴ Γαλλία καὶ τῆς Loeb Classical Library στὴν Ἀγγλία.

Μὲ τις προσπάθειες αὐτὲς καὶ φυσικὰ μὲ εἰδικὲς μελέτες ἐκεῖνο, ποῦ ἔχει ἐπιτευχθῆ, εἶναι ἡ ἀμφισβήτηση παλαιότερων μεθόδων, ποῦ εἶχαν ἀποκορυφωθῆ στὴν καλούμενη μαθηματικὴ μέθοδο, ποῦ εἶχε εὔρει τὴν ἀριστοτεχνικὴ διατύπωσή της στὸ περίφημο καὶ πασίγνωστο, συντομώτατο βιβλίον τοῦ Paul Maas μὲ τις ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις του καὶ μεταφράσεις του, ἀκόμη καὶ στὰ νέα ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Ν. Χιονίδη μὲ σχόλια στὰ 1975, στὴν Textkritik, ποῦ γιὰ πρώτη φορὰ εἶχε ἐκδοθῆ τὸ 1927 σὰν μέρος 7 τῆς Einleitung in die Altertumswissenschaft τῶν Gercke-Norden (τόμ. 1, 3η ἐκδοση). Ἡ ἀμφισβήτηση ἄρχισε ἀπὸ τὸν Giorgio Pasquali μὲ τὸ περίφημο, ὀγκῶδες βιβλίον του, Storia della tradizione e critica del testo, τὸ 1934, ποῦ, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει στὸν πρόλογο τῆς δευτέρας ἐκδόσεως (1952), ἐξεκίνησε ἀπὸ μιὰ πολὺ διεξοδικὴ κριτικὴ του στὸν Gnomon 5, 1929, 417-435 καὶ 498-521 γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Maas.

Ἡ ἀμφισβήτηση τῶν παλαιῶν μεθόδων τῆς κριτικῆς ἐπεξεργασίας τῶν κειμένων καὶ ἡ ἐμφάνιση πλήθους μελετῶν γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἐβάθυναν τὸ γενικὸ, ἀλλὰ καὶ εἰδικὰ προβλήματα τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, ἀλλὰ οἱ ἐκδόσεις αὐτῶν, ποῦ ἀνταποκρίνονται, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὴν διατύπωση τοῦ Günther Christian Hansen⁶, στὴν στάθμη τῆς θεωρητικῆς συζητήσεως τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, εἶναι λίγες.

Ἴσως αὐτὸ ὀφείλεται καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πορίσματα τῶν νέων ἐρευνῶν δὲν ἔχουν ἀκόμη κωδικοποιηθῆ, ὥστε νὰ εἶναι εὐκόλη ἡ ἐφαρμογὴ τους κατὰ τὴν ἐργασία τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων⁷, βέβαια γιὰτὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ αὐτὸ ἀκόμη.

Ὅμως αὐτὲς οἱ νεώτερες ἐρευνες ἐδειξαν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ προηγούμενα, ὅτι δὲν μπορεῖ ἓνας σημερινὸς ἐκδότης νὰ στηρίζεται στὶς παλαιότερες μεθόδους καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἔχῃ ἐνημέρωση στὶς νέες ἐρευνες, στὰ προβλήματα τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, ὅπως τὰ παρουσιάζουν οἱ νέες ἐρευνες, καθὼς καὶ στὶς λύσεις ποῦ δίδουν. Ἡ ἐκδοση εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποτελῆ τὴν βάση τῆς σπουδῆς τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας, τῆς κλασσικῆς γραμματείας. Γιατὶ ἡ ἀποστολὴ της εἶναι νὰ βοηθήσῃ τὸν ἀναγνώστη νὰ γνωρίσῃ καὶ νὰ καταλάβῃ τὸ πραγματικὸ περιεχόμενον τῶν ἔργων. Ὁ Hansen στὸ ἄρθρο του, ποῦ ἀνάφερα προηγουμένως, ἄρθρο ποῦ ἔχει γράψῃ γιὰ τὰ 150 χρόνια τῆς δραστηριότητος τοῦ οἴκου Teubner, στοῦ ὁποίου τὸ συμβούλιο ἀνήκει, ἐπισημαίνει ἐπὶ λέξει (μεταφράζω) στὴ σελίδα 231: «Σὲ κανένα ἄλλον τομέα τῆς ἐπιστήμης ἢ ὀπισθοδρόμησις δὲν εἶναι τόσο βλαβερή. Μιὰ ἀποτυχμένη μονογραφία μπορεῖ νὰ ἀγνοηθῆ ἢ νὰ γραφῆ ἐκ νέου, μιὰ ἐσφαλμένη ὑπό-

6. Günther Christian Hansen, Textkritische Methode und editorische Praxis, Philologus, 119, 1975, 231.

7. Hansen ἔ.ἄ. 230.

θεση μπορεί να ἀθήση σὲ νέα θεώρηση τοῦ προβλήματος, ἀλλὰ μὲ μιὰ ἐλαττωματικὴ κριτικὴ ἐκδοσὴ εἶναι ἀναγκασμένος κανεὶς νὰ ἐργάζεται γιὰ πολὺ χρόνον, καὶ τὸ χειρότερον τὴν συνηθίζει.

Τὰ ἀνωτέρω μπορεῖ νὰ προκαλέσουν κάποια ἐκ πρώτης ὄψεως δικαιολογημένη ἀπογοήτευση. Εἶναι δυνατὸν στὴ χώρα μας νὰ ἐτοιμαστοῦν ἐκδόσεις, ποὺ νὰ ἀνταποκρίνονται στὶς σημερινὲς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ ὡς πρὸς τὴν κριτικὴ τῶν κειμένων (ὅπως τὸ ὀρίζει ὁ ἰδρυτικὸς Νόμος τοῦ Κέντρου), ἀφοῦ καὶ ἡ μέχρι τώρα ἐμπειρία ὀδηγεῖ σὲ ἀρνητικὴ θέση; Ὅμως ἡ ἐνημέρωσις στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξιν τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων σήμερον εἶναι εὐκολώτερη ἀπὸ πρὶν: ὑπάρχουν καὶ καλλιεργημένα τεχνικὰ μέσα μελέτης καὶ πρὸ πάντων κέντρα στὸ ἐξωτερικόν, ὅπου μπορεῖ κανεὶς εὐκολὰ νὰ πληροφορηθῆ γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοσις καὶ τὴ μελέτη τῆς καὶ εὐκολο εἶναι νὰ ζητήσῃ καὶ νὰ λάβῃ βοήθειαν ἀπὸ τοὺς εἰδικούς παλαιογράφους, παπυρολόγους, κωδικολόγους.

Ἡ βιβλιογραφία ὅμως στὰ ἑλληνικὰ σχετικὰ μὲ τὴν κριτικὴ τῶν κειμένων σὰν *quaestionem disputatam* εἶναι πενιχρή. Ἐπρεπε νὰ ἐπιλέξουμε ἓνα ἔργο ἀπὸ τὴν διεθνή βιβλιογραφίαν, γιὰ νὰ τὸ διαθέσουμε, φυσικὰ μεταφρασμένο, σὲ κείνους κυρίως, ποὺ θὰ ἤθελαν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὰ σχετικὰ προβλήματα καὶ νὰ παρασκευάσουν ἐκδόσεις. Ἡ ἐπιλογὴ ἦταν δύσκολη, γιὰτί, ὅπως εἶπα παραπάνω, δὲν ἔχουν ἀκόμη κωδικοποιηθῆ τὰ πορίσματα τῶν νέων ἐρευνῶν. Ἐπιλέξαμε τὸ ἔργο τοῦ B.A. van Groningen, διεθνῶς γνωστοῦ ὡς εἰδικοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ὀριστικὴν μορφή τῶν παπυρολογικῶν καὶ παλαιογραφικῶν ἐρευνῶν του. Γιατί ὁ Groningen, γεννημένος στὰ 1894 στὸ Voorst τῆς Ὀλλανδίας, ἦταν καὶ καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς παπυρολογίας γιὰ μιὰ σειρά ἐτῶν στὸ πανεπιστήμιον τοῦ Groningen, πρὶν νὰ γίνῃ καθηγητὴς στὸ πανεπιστήμιον τοῦ Leiden, ὅπου εἶχε τὴν ἕδραν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, λογοτεχνίας καὶ ἀρχαιοτήτων ἐπὶ τριάντα πέντε χρόνια (ἀπὸ τὸ 1929-1964). Τὸ 1935 ἔγινε καὶ μέλος τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας τῆς Ὀλλανδίας, τῆς ὁποίας ἐχρημάτισε καὶ πρόεδρος ἐπὶ πολλὰ χρόνια. Σὲ συνεργασίαν μὲ τὸν M. David ἐδημοσίευσε τὸ ἔργον *Papyrological Primer* τὸ 1940, ποὺ ἐπανεκδόθηκε τὸ 1946, τὸ 1952 καὶ τὸ 1964. Ἐδημοσίευσε τὸ ἔργον *Short Manual of Greek Palaeography* τὸ 1940, ποὺ ἐπανεκδόθηκε τὸ 1955, τὸ 1963 καὶ τὸ 1967. Καί, γιὰ νὰ παραλείψω ἐκδόσεις παπύρων καὶ ἄλλα, τὸ 1963 τὸ βιβλίον *Traité d'histoire et de critique des textes grecs*, ποὺ δίνομε σὲ ἑλληνικὴ μετάφρασιν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν Πραγματεία περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κριτικῆς τῶν ἑλληνικῶν κειμένων.

Ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα ἐπροκύψανε ἀπὸ τὶς μακροχρόνιες παραδόσεις του καὶ ἔτσι ἀπευθύνονται κυρίως σὲ νέους ἐπιστήμονες, ἀλλὰ λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν καὶ τοὺς ὄριμους, ἐκείνους δηλαδή, ποὺ ἔχουν σχηματίσει τὶς πεποιθήσεις τους. Καί, αὐτὸ ἐνδιαφέρει ἴσως περισσότερο, εἶναι ἔργα ἐπιστήμονος, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀσχοληθῆ καὶ στὴν πράξιν μὲ τὴν ἐφαρμογὴν σὲ βιβλία του, ποὺ ἀναφέρονται σὲ

όλες τις εποχές, στην αρχαϊκή, στην κλασσική, στην μεταγενέστερη μέχρι τόν Ρωμανό τόν μελωδό. Ἀναφέρω χαρακτηριστικά τὸ ὀγκῶδες βιβλίον του Theognis, Le premier livre, édité avec un commentaire, Amsterdam 1966, τὸ βιβλίον Aristote, Économique, Paris, «Les Belles Lettres», 1968 (κριτικὴ ἐπεξεργασία τῶν δύο πρώτων βιβλίων), καὶ τὸ Menander, Dyscolos, Leiden 1960.

Ἰδιαιτέρα τὸ βιβλίον του, πού δίνουμε μεταφρασμένο στὰ ἑλληνικά, στὸ πρῶτο μέρος (σελ. 9-72) ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορία τῶν κειμένων, στὸ δεύτερο (75-120) μὲ τὴν κριτικὴ, καὶ ἔτσι παρουσιάζει τὸ πλεονέκτημα νὰ συνδυάζῃ τὴν ἱστορία καὶ τὴν κριτικὴ τῶν κειμένων, πού εἶναι δύο διαφορετικοὶ κλάδοι, πού ὅμως πρέπει νὰ βοηθῆ ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, γιὰ νὰ ὑπάρχῃ θετικώτερη πρόσβαση στὰ κείμενα. Τὸ βιβλίον ὡς πρὸς τὸ πλεονέκτημα αὐτὸ εἶναι μοναδικό.

Ὅπως καὶ ἡ κριτικὴ, ἰδιαιτέρα ὁ Hartmut Erbse, Gnomon 37, 1965, σελ. 765, ἔχει ἐπισημάνει, ἐξαιρετικὸ εἶναι τὸ τμήμα τοῦ βιβλίου, ὅπου δίδεται ἡ σημασία τῶν ἐνοιῶν ἐκδοσις καὶ ἐκδιδοίναι καθὼς καὶ τὰ γιὰ τὶς Βιβλιοθήκες.

Ἡ γνώση τῆς παλαιογραφίας καὶ τῆς κωδικολογίας, ἡ μοντέρνα, θὰ ἔλεγα, γνώση τῶν κλάδων αὐτῶν, ἔπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο γιὰ νὰ ἀντικαταστήσῃ ὁ Groningen τὶς ἀρχές, πού εἶχε διατυπώσῃ ὁ Maas γιὰ τὴ μελέτη τῶν κειμένων, μὲ περιγραφή τῶν ἐργασιῶν, πού πρέπει νὰ κάνῃ ὁ μελετητής. Ἡ ἐξέταση τῶν σχετικῶν προβλημάτων ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου, τὸ συστηματικόν, πού εἶναι γεμάτο, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ πρῶτο, ἀπὸ βαθειά, πλατειά, ἄμεση ἐμπειρία. Μικρότερης ἀξίας πλεονέκτημα δὲν εἶναι τέλος ἡ γλαφυρότητα καὶ ἡ σαφήνεια τοῦ συγγραφέα, ἡ ὁποία κάνει τὸ ἔργο εὐχάριστο καὶ εὐκολοπαρακολούθητο, μολοντί πρόκειται γιὰ προβλήματα πού, ἂν δὲν τὰ κοιτάξῃ ὁ μελετητής μὲ κάποιο ρωμαντισμό, εἶναι στεγνά. Τὰ πλεονεκτήματα αὐτὰ καὶ ἄλλα τοῦ βιβλίου, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶναι φυσικόν, ἔχει καὶ μερικὰ παροράματα οὐσίας ἢ πολὺ ὑποκειμενικὲς θέσεις καὶ τυπογραφικά — ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἐπροσπαθήσαμε νὰ τὸ ἐλευθερώσουμε, γιὰ τὰ πρῶτα καὶ τὰ δεύτερα μπορεῖ νὰ κοιτάξῃ κανεὶς τὶς κρίσεις κυρίως τοῦ Erbse ἔ.ἀ., τοῦ H. Bolkestein, Mnemosyne, Ser. IV, Vol. XIX σελ. 179-181-, τὰ πλεονεκτήματα, πού τὸ καθιστοῦν κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Herbert Hunger, Anzeiger für die Altertumswissenschaft XVIII, 1965, στήλ. 209, ἓνα Vademecum γιὰ κείνους, πού θέλουν νὰ παρασκευάσουν ἐκδόσεις, μᾶς ἔκαμαν νὰ τὸ ἐπιλέξουμε, γιὰ νὰ μεταφρασθῆ καὶ νὰ δημοσιευθῆ στὴ σειρά τῶν βοηθητικῶν ἔργων τοῦ Κέντρου.

Ἡ Βασιλικὴ Ἀκαδημία τῆς Ὀλλανδίας, στὰ δημοσιεύματα τῆς ὁποίας ἀνήκει τὸ βιβλίον, μᾶς ἔδωσε εὐχαρίστως καὶ ἀνιδιοτελῶς τὴν ἄδεια τῆς μετάφρασεως ἐδῶ καὶ 12 χρόνια. Ἡ μετάφραση εἶχε κάποιες περιπέτειες, ὥσπου νὰ ἀνατεθῆ στὸν Ὀδυσσεά Λαμφίδη. Ἀλλὰ καὶ ἡ μετάφραση τοῦ Ὀδυσσεά Λαμφίδη ἐχρειάσθηκε, γιὰ νὰ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἐπιτυχέστερη, τροποποιήσεις ἢ καὶ διορθώσεις.

Στὰ χρόνια, πού ἐπέρασαν ἀπὸ τότε, ἀπὸ τὸ 1963, πού ἐδημοσιεύθηκε τὸ βιβλίο τοῦ Groningen, εἶδαν τὸ φῶς καὶ ἄλλα παρόμοια βιβλία. Θεωρῶ χρήσιμο νὰ ἀναφέρω μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ σὰν συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία:

Robert Renehan, *Greek Textual Criticism, A Reader*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1969. Τὸ βιβλίο τοῦτο εἶναι κυρίως πρακτικόν. Ἐξετάζει πάνω ἀπὸ 80 χωρία ἀπὸ τὸν Ὅμηρο μέχρι τὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης, ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὰ προβλήματα τῆς *examinatio*, γιὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ φιλολογικὴ μέθοδος δὲν μπορεῖ νὰ διέπεται ἀπὸ αὐστηρὲς κατηγορίες καὶ κανόνες μὲ ἀπόλυτη ἰσχὺ. Ἔχει γίνῃ ἐυμενῶς δεκτὸ ἀπὸ τὴν διεθνῆ κριτικὴν, ἀπὸ τὸν W.B. Stanford, *Hermathena*, 110, 1970, 91, ἀπὸ τὸν J.M. Hunt, *Classical Philology*, 66, 1971, 202-205, ἀπὸ τὸν Bengt Alexanderson, *Gnomon* 44, 1972, 712-714 καὶ ἀπὸ ἄλλους.

E. J. Kenney, *The Classical Text, Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1974. Τὸ βιβλίο εἶναι ἱστορικόν. Ἐξετάζει τίς συνέπειες καὶ τὰ προβλήματα, πού ἐπροκύψανε ἀπὸ τὴν τυπογραφικὴ ἔκδοση τῶν ἀρχαίων κειμένων, πού ἄρχισε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα, καὶ παρακολουθεῖ τὴ βαθμιαία ἐξέλιξη ἢ διαμόρφωση τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων στὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη μέχρι σήμερα, ἀκριβῶς μέχρι τὰ χρόνια πού ἐγράφηκε. Εἶναι τὸ ἀπαύγασμα τῶν παραδόσεων τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐκδόσεως καὶ τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων ἀπὸ τὸ 1465 μέχρι τὴν ἐποχὴ μας. Ἔτσι τονίζεται ἢ μᾶλλον προκύπτει ὅτι ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων εἶναι κυρίως ἱστορικὸς κλάδος τῆς φιλολογίας καὶ γιὰ τὴν δεικνύεται ὅτι αὐτὴ ἡ κριτικὴ ἦταν κάθε φορὰ ἐξηρημαμένη ἀπὸ τὰ κριτήρια καὶ τίς γνώσεις τῆς ἐποχῆς τῶν ἐκδοτῶν καὶ κριτικῶν. Σὰν τέτοιο τὸ βιβλίο εἶναι μοναδικὸ στὴ διεθνῆ βιβλιογραφία, τοῦλάχιστον σὰν γενικὸ ἔργο, ἀφοῦ ὑπάρχουν ἔργα γιὰ ἐπὶ μέρους ὅμοια προβλήματα, ὅπως τοῦ Sebastiano Timpanaro γιὰ τὴν γένεση τῆς μεθόδου τοῦ Lachmann, πού ὅπως ἔχει ἀποδείξει ὁ Timpanaro ἀνήκει ἐλάχιστα στὸν Lachmann⁸. Εἶναι φυσικὸ ὅτι τὸ βιβλίο ἔγινε πολὺ θετικὰ δεκτὸ ἀπὸ τὴ διεθνῆ κριτικὴν, ἀπὸ τὸν Nicolas Barker, *The Times Literary Supplement* 1975, 927, ἀπὸ τὸν James Willis, *Mnemosyne*, 28, 1975, 423-425, ἀπὸ τὸν James Diggle, *The Classical Review* 27, 1977, 87-88 καὶ ἀπὸ ἄλλους.

Παράλληλα μὲ αὐτὰ τὰ ἔργα θὰ ἤθελα νὰ ἀναφέρω δυὸ ἄλλα, πού ἔχουν περισσότερο ἢ τελείως πρακτικὸς σκοπὸς, ὅπως δείχνουν καὶ οἱ ἐπιγραφές τους:

Jean Irigoin, *Règles et recommandations pour les éditions critiques (Série grecque)*, Paris, «Les Belles Lettres», 1972.

8. Sebastiano Timpanaro, *Die Entstehung der Lachmannschen Methode*, 2. erweiterte und überarbeitete Auflage (μετάφρ. ἀπὸ τὰ ἰταλικά ἀπὸ τὸν Dieter Irmer), Hamburg 1971, κυρίως 69 κέ.

Τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίον θέλει νὰ ἀντικαταστήσῃ τοὺς κανόνες, ποὺ γιὰ τὸν ἴδιον σκοπὸ εἶχε δημοσιεύσει τὸ 1924 ὁ συγγραφέας τοῦ περίφημου καὶ πασίγνωστου *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins*, ὁ Louis Havet. Τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλίον εἶναι τελείως ἀναλυτικὸ γιὰ τὶς τεχνικὲς λεπτομέρειες τῆς κατασκευῆς, πῶς πρέπει δηλ. νὰ κατασκευασθῇ ὡς βιβλίον ἢ ἐκδόση, καὶ ἀναφέρεται ὄχι μόνον στὸ κείμενον καὶ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ἀλλὰ καὶ στὴ μετάφραση, στὶς σημειώσεις, στὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα καὶ σὲ ἄλλα. Εἶναι γραμμένον ἀπὸ τὸν εἰδικώτατον Irigoien καὶ ἀναφέρεται στὴν ἐκδόση ἑλληνικῶν κειμένων. Γιὰ τὴν ἐκδόση λατινικῶν κειμένων ἔχει γράψῃ τὸ ἀντίστοιχο ὁ Jacques André: *Règles et recommandations pour les éditions critiques (Série latine)*, Paris, «Les Belles Lettres», 1972. Θὰ ἦταν παράλειψη, ἂν δὲν ἐσημείωνα ὅτι τόσο ὁ Irigoien ὅσο καὶ ὁ André ἐστηριχθήκανε καὶ σὲ ἀνέκδοτες σημειώσεις τοῦ Dain, ποὺ εἶχε σκοπὸ νὰ ἀνανεώσῃ τοὺς κανόνες τοῦ Havet.

Martin L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique, Applicable to Greek and Latin Texts*, Stuttgart, B.G. Teubner, 1973.

Ὁ Teubner τῆς Στουτγάρδης ἀνάθεσε τὴν συγγραφὴν τοῦ βιβλίου αὐτοῦ στὸν West, γνωστότατον φιλόλογο καὶ ἐκδότη τοῦ Ἡσιόδου, γιὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς μοντέρνα ἀντικατάστασις τῆς *Textkritik* τοῦ Maas καὶ τῆς *Editionstechnik* (1913) τοῦ Otto Stählin. Στὸ πρῶτον ἀπὸ τὰ τρία τοῦ μέρους ἀσχολεῖται μὲ τὴν κριτικὴν τῶν κειμένων (ἐπιγράφεται *Textual Criticism*). Ἐδῶ ὁ στόχος τοῦ West εἶναι ὄχι τόσο νὰ ἀντικαταστήσῃ τελείως τὸν Maas ὅσο νὰ τὸν συμπληρώσῃ. Στὸ δεῦτερον μέρος (ἐπιγράφεται *Editing a Text*) ἀσχολεῖται μὲ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκδόσεως καὶ πραγματικὰ ἀντικαθιστᾷ σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τὸ ἔργον τοῦ Stählin. Στὸ τρίτον μέρος (ἐπιγράφεται *Specimen passages*) θέλει νὰ ἐφαρμόσῃ τὶς ἀπόψεις του σὲ χωρία ὡς παραδείγματα ἀπὸ τὴν Θεογονίαν τοῦ Ἡσιόδου, ἀπὸ τὸ Περὶ ἱερῆς νούσου τοῦ Ἱπποκράτη, ἀπὸ τὸν Αἴσωπον, τὰ Ἑλληνικὰ τοῦ Ξενοφῶντος, καθὼς καὶ ἀπὸ λατινικὰ κείμενα (Κάτουλλος, Ὀβίδιος, Ἀπουλήγιος). Τὸ μέρος αὐτὸ εἶναι τὸ ὀλιγώτερον ἐπιτυχημένον τοῦ ἔργου. Καὶ τὸ βιβλίον αὐτὸ ἔγινε πολὺ θετικῶς δεκτὸν (ἰδ. L.D. Reynolds, *The Journal of Roman Studies*, 64, 1974, 268-269. R. J. Tarrant, *Phoenix*, 27, 1973, 298-299).

Θὰ συστήσω ἀκόμη δύο τελευταῖα βιβλία γιὰ τὴν παλαιογραφίαν: πρῶτον, τὸ εὐσύνοπτον τοῦ Elpidio Mioni, *Introduzione alla paleografia Greca*, Padova 1973. Ὅπως γράφει ὁ C. Capizzi (*OCP* 40, 1974, 224), εἶναι τὸ πρῶτον ἐγχειρίδιον ἑλληνικῆς παλαιογραφίας, γραμμένον ἀπευθείας στὰ ἰταλικά, μετὰ τὴν Ἐπιτομὴν στὰ λατινικά τοῦ P. Gregorio Piacentini (*Epitome graecae paleographiae et dissertatio de recta graeci sermonis pronuntiatione*, Romae 1735). Εἶναι μεταφρασμένον στὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Νικόλαον Μ. Παναγιωτάκη ὑπὸ τὸν τίτλον *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴν παλαιογραφίαν*, μὲ συμπληρώσεις τοῦ συγγραφέα καὶ τοῦ μεταφραστῆ, Ἀθήνα, Μορφωτικὸν Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, 1977. Καὶ δεῦτερον τὴν ἐξαιρετικὴν ἐκδόσιν τοῦ Centre National de la recherche scien-

tifique υπ' αριθμ. 559 σχετικά με τὰ κωδικολογικά και παλαιογραφικά ἐπὶ μέρους προβλήματα, πού ἐπιγράφεται *La paléographie grecque et byzantine*, Paris 1977. Καί τέλος ἕνα γιὰ τὴν παπυρολογία: τὸ ὀγκῶδες τῆς Orsolina Montevocchi, *La papirologia*, Torino 1973 (ἑλληνική και λατινική), πραγματικό και ἀσφαλὲς ὄργανο ἐργασίας, γιὰ τὴν παπυρικά εὐρήματα ἀνοίξαν και ἀνοίγουν συνεχῶς τὴν πόρτα σὲ μιὰ νέα περιοχή πηγῶν, πού κάνουν ἀναγκαία μιὰ ἄλλη μέθοδο και τεχνική στὴν κριτική και τὴν ἐκδοση τῶν κειμένων⁹.

III

Μὲ τις πρωτοφανεῖς προόδους, πού ἔκαμε ἡ γλωσσολογία τῶν γλωσσολόγων και ἡ φιλοσοφία τους, ὅπως και ἡ γλωσσολογία τῶν φιλοσόφων στὸν αἰῶνα μας, ἀνοίξαν ἀνυποψίαστοι δρόμοι γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς ἀνθρώπινης γλωσσικῆς δραστηριότητος ἀπὸ τις πιδ διαφορετικὲς πλευρὲς¹⁰.

Βάση ἦ και ἀντικειμενοποίηση ἐν προκειμένῳ εἶναι τὸ κείμενο. Χιλίετις ἐδοῦλε ἡ ἐπιστήμη, ἀλλὰ και ἡ φιλοσοφία μετὰ τὸ κείμενο. Ἀλλὰ θεωρεῖται ὅτι δὲν εἶχαν θέσει τὸ πρόβλημα τί εἶναι κείμενο και ὅπωςδήποτε δὲν φαίνεται ὅτι εἶχαν ἐπεξεργασθῆ θεωρία ἢ θεωρίες κειμένου.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι μέχρι σήμερα, ὅσο γνωρίζω, μάταια θὰ ζητήση ὁ ἐνδιαφερόμενος νὰ βρῆ στὴν παλαιογραφική, κωδικολογική ἢ τὴν βιβλιογραφία γιὰ τὴν κριτική τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν και λατινικῶν κειμένων ἔστω και νύξεις γιὰ τὸ πρόβλημα τί εἶναι κείμενο ἢ κάποια στοιχεῖα μιᾶς θεωρίας γι' αὐτό. Εἶναι ἀκόμη χαρακτηριστικό ὅτι ὁ ὅρος κείμενο στὰ ἑλληνικά δὲν λέγει τίποτε. Κάποτε μάλιστα μᾶς φέρνει σὲ ἀπορία ἢ σὲ διαφορες σκέψεις, ὅταν ἀντιδιαστέλλονται ἀπὸ αὐτὸ τὰ σχόλια, πού και αὐτὰ μετὰ τὴν σειρά τους ἀποτελοῦν κείμενο.

Στις ξένες γλῶσσες λέγεται *text*, *texte*, πού γίνεται ἀπὸ τὸ λατινικό *textus* (ἀπὸ τὸ *texo*), και σημαίνει κάτι πού ἔχει πλεχθῆ, π.χ. τὸ ὕφασμα και μεταφορικά ὁ λόγος. Χαρακτηριστικό αὐτοῦ τοῦ πλεγμένου εἶναι ὁ τρόπος τῆς πλοκῆς του, δηλ. ἡ σχέση, πού ἔχουν (και πού πρέπει νὰ ἔχουν) τὰ στοιχεῖα, πού τὸ ἀποτελοῦν.

Πρῶτος θεωρεῖται ὅτι ἔθεσε τὸ πρόβλημα τοῦ κειμένου και ὅτι τὸ ἐξέτασε ὁ Roman Ingarden, ὁ Πολωνὸς φαινομενολόγος, στὸ ἔργο του *Das literarische Kunstwerk*¹¹. Ὁ Ingarden δὲν ἀσχολεῖται μετὰ τὴν ἱστορία τῶν προβλη-

9. Max Wehrli, *Allgemeine Literaturwissenschaft*, Bern 1951, 34 κέ.

10. János S. Petöfi, *Transformationsgrammatiken und eine kontextuelle Texttheorie*, Grundfragen und Konzeptionen, Frankfurt am Main 1971, 5.

11. Roman Ingarden, *Das literarische Kunstwerk*, Mit einem Anhang von den Funktionen der Sprache im Theaterschauspiel, Dritte, durchgesehene Auflage, Tübingen, 1965.

μάτων, πού εξετάζει, και με τις μέχρι τότε υπάρχουσες σχετικές θεωρίες, για να μην κάμει ογκωδέστερο το αρκετά ογκώδες αυτό έργο του — ή τρίτη έκδοση του 1965 αποτελείται από XXIV + 425 σελίδες —, όπως γράφει στον πρόλογο της πρώτης έκδοσεως 1931, σελ. XII. Με αυτό θα πρέπει να ένοηθῆ ότι δὲν εξετάζει ἢ δὲν ἀναφέρεται και στην ιστορία τοῦ προβλήματος τοῦ κειμένου, δηλ. την ιστορία τοῦ προβλήματος τί εἶναι κείμενο. Ἀλλά θα ἤθελα να σημειώσω ἐδῶ ότι μερικές ἀπόψεις τοῦ προβλήματος αὐτοῦ και συγκεκριμένα τοῦ προβλήματος τί εἶναι λογοτεχνικό κείμενο εἶχε εξετάσει ὁ Πλάτων και ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ Πλάτων στον Φαῦδρο (264c locus classicus), ὁ Ἀριστοτέλης στην Ποιητική (1451a 13, 16 κέ.) και στα Μετά τὰ φυσικά (1015 b 36 κέ.)¹². Και τὸ σημειώνω, γιατί θεωρεῖται ὅτι τὸ πρόβλημα αὐτὸ τὸ ἔθεσε οὐσιαστικά πρῶτος ὁ Ingarden στην πρώτη έκδοση τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου του, γιατί πρῶτος αὐτὸς τὸ εξετάζει ἐκεῖ συστηματικά¹³.

Ἡ *paragraphus classica* για τὸ κείμενο σὰν γλωσσικό κατασκευάσμα και κυρίως σὰν γλωσσικό καλλιτεχνικό κατασκευάσμα στὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ingarden εἶναι ἡ 23, τοῦ πέμπτου κεφαλαίου, ἡ ὁποία ἐπιγράφεται: *Zusammenhänge von Sätzen. Die sich darin konstituierenden höheren Sinneinheiten.* (= Σχέσεις προτάσεων. Οἱ ἀνώτερες νοηματικές ἐνότητες, πού δημιουργοῦνται μέσα σ' αὐτές).

Ἐκεῖ, σελ. 152 κέ., εξετάζει ὁ Ingarden εἰδικώτερα τὰ προβλήματα: Τί εἶναι σχέση μεταξύ τῶν προτάσεων; Σὲ ποιὲς ἰδιοτυπίες θεμελιώνεται ἡ σχέση αὐτῆ (ἀπὸ τί προκύπτει); Ὁδηγεῖ ἡ παρουσία σχέσεων μεταξύ τῶν προτάσεων σὲ δημιουργία κάποιου ἐντελῶς νέου, και, ἐὰν συμβαίνει αὐτό, τί εἶναι αὐτὸ τὸ νέο; Ὑπάρχουν διαφορετικοὶ τύποι σχέσεων μεταξύ τῶν προτάσεων και ποιοὶ εἶναι, ἂν ὑπάρχουν; Μπορεῖ νὰ γνωσθῆ ἡ διαφορετικότης τῶν τύπων σχέσεων προτάσεων στὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τοῦ νεοδημιουργομένου ὄλου και κατὰ ποῖον τρόπο;

Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Ingarden γράφει για ὄλο (*Ganzes*), ὅπως ὁ Πλάτων και ὁ Ἀριστοτέλης, ὄχι για κείμενο, ἀλλά στην ὑποσημείωση 2 τῆς σελ. 154 ταυτίζει τὸ ὄλο ἔργο (*ganzes Werk*) με τὸ κείμενο (*Text*). Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Ingarden θεωρεῖ σὰν φαινομενολόγος, πού δέχεται τὴν ἰδέα τῆς *Intentionalität* (τὴν βασική και χαρακτηριστική ἔννοια τῆς φιλοσοφίας τοῦ διδασκάλου του, τοῦ Husserl - ὁ Husserl τὴν ἔχει διαμορφώσει¹⁴

12. Ἐπιτραπέζι νὰ παραπέμψω στὸ βιβλίο τοῦ G.N.G. Orsini, *Organic Unity in Ancient and later Poetics*. . ., London and Amsterdam 1975, 78 κέ., Τὸ θέμα εξετάζω λεπτομερῶς στὸν ἀνέκδοτο ἀκόμη Καλλιμαχό μου.

13. J. Petöfi ἔ.ἀ. 215.

14. Δὲν τὴν ἔχει πάρει ἀμετάβλητη, ὅπως φαίνεται νὰ νομίζει ὁ D. Laferrière, *Ingarden and Husserl versus Literary Semiotics*, *Semiotica* 26-1/2-1979, 183, ἀλλά τὴν ἔχει ἀλλάξει σὲ τόσο βαθμὸ, ὥστε νὰ εἶναι τελείως διαφορετική. Για τοῦτο ἰδ. H. Spiegel-

ἀπὸ τὸν Brentano καὶ ὁ Brentano ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία) τὸ ὄλο ἔργο ἴντενσιοναλικό, διωποκειμενικό καὶ στὴν γένεσή του (im Werden), πρᾶγμα πού εἶναι τὸ ἀρχικό. Ἄλλὰ τὸ θεωρεῖ καὶ σὰν ἔτοιμη κατασκευὴ (als etwas : . . Fertiges), πρᾶγμα πού γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου ἐνδιαφέρει περισσότερο τὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου καὶ πού ἐξετάζει ὁ Ingarden ἀρκετὰ λεπτομερειακά, ἀλλὰ δίνοντας περισσότερο βάρους στὴν νοηματικὴ σύλληψη καὶ κατανόηση τοῦ κειμένου πιδ κάτω, στὴ σελ. 154 κέ. Θὰ ἐπαναλάβω ὁμῶς ὅτι καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ἢ μιὰ μορφή ἐρμηνείας τοῦ κειμένου.

Ἐχρειάστηκε νὰ περάσουν κάπου τριάντα χρόνια γιὰ νὰ προσέξῃ ἡ ἔρευνα τὶς ἀπόψεις τοῦ Ingarden, νὰ ξεκινήσῃ ἀπὸ αὐτές, καὶ νὰ δημιουργηθῇ μιὰ τεράστια βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὸ κείμενο.

Μόλις γύρω στὰ 1960 ἐπαρουσιάστηκε εὐρύτερα ὁ ὅρος Textologie, πού εἶχε δημιουργηθῇ στὴ Ρωσία, στὰ 1928 (Tekstologija), συγκεκριμένα ἀπὸ τὸν Ρῶσσο θεωρητικὸ τῆς λογοτεχνίας, τὸν B.V. Tomashevski, ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους τῆς Σχολῆς τοῦ φορμαλισμοῦ¹⁵. Στὰ 1970 ὁ ὅρος Textwissenschaft, τὸν ἴδιο χρόνο ὁ ὅρος Texttheorie¹⁶.

Οἱ ἀπέραντες ἔρευνες οἱ σχετικὲς μὲ τὸ κείμενο δὲν ἔχουν ἀκόμη καταλήξῃ σὲ ἔστω προσωρινὰ κάπως ὀριστικὰ πορίσματα. Ἀκόμη μπορεῖ νὰ λεχθῇ ὅτι δὲν ὑπάρχει συμφωνία στὸν ὀρισμὸ τοῦ ὅρου κείμενο.

Αὐτὸ καθὼς καὶ τὴν ἀσυμφωνία στὸν ὀρισμὸ τῆς φράσεως θεωρεῖ ὁ Petöfi (σελ. 213) φυσικὲς συνέπειες τῆς καταστάσεως τῆς ἔρευνας, πού ἀκόμη δὲν ἔχει ἐπιτύχει νὰ διαμορφώσῃ «μὲ ἀκριβῆ τρόπο» θεωρία τοῦ κειμένου. Ὁ Petöfi δίνει (σελ. 213 κέ.) τὸν πρόχειρο ὀρισμὸ τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν W.A. Koch: «κάθε σειρὰ προτάσεων, πού ἔχει χρονικὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως χώρου τέτοια τάξη, ὥστε νὰ ξυπνάῃ τὴν ἐντύπωση ἐνὸς ὄλου, μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς κείμενο». Ἀκόμη σὲ νεώτερη μελέτη του ἐκφράζει τὴν πεποίθησή του ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο νὰ δημιουργηθῇ μιὰ θεωρία κειμένου, πού νὰ εἶναι ἱκανὴ νὰ χρησιμεύσῃ σὰν ὑποδομὴ γιὰ τὴν διαπραγμάτευση ὁ π ο ι ο υ δ ἡ π ο τ ε προβλήματος σχετικοῦ μὲ τὸ κείμενο. Τὸν ὅρο κείμενο, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, χρησιμοποιοῖ σὰν βασικὴ ἔννοια, πού δὲν ἔχει ὀρισθῇ, ἡ ὁποία περιλαμβάνει ὅλα τὰ γραπτὰ ἢ προφορικὰ

berg, *The Phenomenological Movement, A Historical Introduction* 1*, The Hague 1975, 107 κέ.

15. Roger Laufer, *Introduction à la textologie, Verification, établissement, édition des textes*, Paris 1972, 5.

Dmitrij Lichačev, *Grundprinzipien textologischer Untersuchungen der altrussischen Literaturdenkmäler* στὸ συλλογικὸ ἔργο Gunter Martens und Hans Zeller (ἐκδότες), *Texte und Varianten, Probleme ihrer Edition und Interpretation*, München 1971, 301 κέ. Στὸ ἐξῆς: *Texte und Varianten*.

16. Heinrich F. Plett, *Textwissenschaft und Textanalyse, Semiotik, Linguistik, Rhetorik*, Heidelberg 1975, 11 κέ.

γλωσσικά αντικείμενα¹⁷. Παραπέμπω σέ δύο νεώτερα ἀπό τὸ ἔργο τοῦ Petöfi βιβλία, σέ ἓνα λεξικό ἐγκυκλοπαιδικὸ καὶ σέ ἓνα ἐγχειρίδιο, ὅπως τιτλοφοροῦνται, πὺ περιέχουν, περισσότερο τὸ δεύτερο, ὀρισμοὺς καὶ περιγραφικὲς ἀναλύσεις τοῦ κειμένου¹⁸.

Συνήθως ξεκινάει ἡ ἔρευνα ἀπὸ τὸν κοινὸ τὸπο τοῦ γλωσσικοῦ γραπτῶ ἢ τὸ ἐπεκτείνει καὶ στὸν προφορικὸ λόγο. Ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τὸν γλωσσολόγο John Lyons, πὺ στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς δύο τόμους τοῦ νεώτατου καὶ σπουδαίου ἔργου του *Semantics* γράφει, (σελ. 30): θὰ χρησιμοποιοῦμε τὸν ὄρο κείμενο γιὰ κάθε χωρίο λόγου μὲ συνοχή εἴτε αὐτὸς εἶναι προφορικὸς ἢ γραπτὸς καὶ εἴτε εἶναι συζήτηση (διάλογος) ἢ μόνολογος¹⁹. Ἀλλὰ οἱ προσπάθειες τῆς γλωσσολογίας τοῦ κειμένου νὰ ὀρίση τὸ κείμενο σὰν καθαρὰ γλωσσικὴ ἐνότητα μὲ γλωσσολογικὰ μέσα ἔχουν καταλήξει σὲ ὄχι ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα²⁰.

Οἱ πιὸ σημαντικὲς νέες ἔρευνες ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι τὸ κείμενο εἶναι σημεῖο καὶ γι' αὐτὸ ἡ θεωρία του λέγεται καὶ σημειωτικὴ ἢ λιγώτερο σωστὰ σημειολογία (ὄρος, πὺ ἐδημιούργησε ὁ Ferdinand de Saussure καὶ πὺ εἶναι πιὸ γενικὸς). Σὰν σημειωτικὴ ἐπεκτείνεται ἡ θεωρία τοῦ κειμένου καὶ στὴ θεωρία τῆς ἐπιστήμης καὶ στὴν ψυχολογία καὶ στὴν κοινωνιολογία καὶ στὶς καλούμενες θετικὲς ἐπιστῆμες ὅπως στὴ βιολογία, ἢ στὶς καθαρὲς, ὅπως στὰ μαθηματικὰ, ἢ γενικὰ στὸν πολιτισμὸ²¹. Καὶ διαφοροποιεῖται σὲ ἐπὶ μέρους θεωρίες. Ἔτσι, γιὰ νὰ ἀναφερθῶ σὲ γνώριμα ἐδάφη, εἶναι ἄλλη ἢ σημειωτικὴ τοῦ ἱστορικοῦ κειμένου, ἄλλη τοῦ φιλοσοφικοῦ, ἄλλη τοῦ καλλιτεχνικοῦ γενικὰ, ἄλλη τοῦ λογοτεχνικοῦ εἰδικώτερα κλπ. Αὐτὰ μολοντί δὲν ὑπάρχει, ὅσο μπορῶ νὰ ξέρω, μιὰ γενικὴ μέθοδος, ἱκανὴ νὰ ἐφαρμοσθῆ σὲ ὅλα τὰ πεδία τῆς σημειωτικῆς ἔρευνας. Ἡ τελευταία σχετικὴ μελέτη εἶναι νομίζω τῆς Hanna Buczynska-Garewicz, ἢ ὅποια προσπαθεῖ νὰ δείξῃ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ διαμορφωθῆ μιὰ τέτοια μέθοδος, βασισμένη στὴ μέθοδο τῆς τριαδικῆς ἀναλύσεως τοῦ σημείου ἀπὸ τὸν Peirce²².

17. János S. Petöfi, *Text-Grammars, Text-Theory and the Theory of Literature, Poetics*, 7, 1973, 38.

18. Oswald Ducrot, Tzvetan Todorov (ἐκδότες), *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Paris 1972, 375 κέ. (Texte).

Hildegard Janssen, Harro Stammerjohann (ἐκδότες), *Handbuch der Linguistik, Allgemeine und angewandte Sprachwissenschaft*. . . Darmstadt, 1975, 490 κέ. (Text).

19. John Lyons, *Semantics 1-2*, Cambridge, London, New York, Melbourne, 1978 (ἀνατ. τοῦ 1977) σελ. 30 τοῦ πρώτου τόμου: «... We will employ the term text for any connected passage of discourse, whether it is spoken or written and whether it is a conversation or a monologue».

20. Siegfried J. Schmidt, *Texttheorie, Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation*, Zweite, verbesserte und ergänzte Auflage, München, 1976, 144 κέ.

21. Πρβλ. τὸ περιοδικὸ *Semiotica* 27, 1-3, 1979 Special Issue: *Semiotics of Culture*.

22. Hanna Buczynska-Garewicz, *Peirce's Method of Triadic Analysis of Signs*, *Semiotica* 26-3/4, Special Issue: *Theory and Methodology in Semiotics*, 251-259.

Μὲ τὴ θεώρηση τοῦ κειμένου σὰν σημείου ἡ ἔννοιά του ἐπεκτείνεται καὶ πέραν ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ δραστηριότητα. Κείμενο εἶναι καὶ ἓνα ἔργο γλυπτικῆς καὶ ἓνα ἔργο ζωγραφικῆς καὶ ἓνα ἔργο ἀρχιτεκτονικῆς κλπ. Ἀλλὰ ἄς γυρίσουμε στὸ γλωσσικὸ κείμενο, γιατί ἡ κριτικὴ αὐτοῦ τοῦ κειμένου μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Κατὰ τὴν σημειωτικὴ τὸ κείμενο εἶναι τὸ —πρωταρχικὸ—γλωσσικὸ σημεῖο, τὸ ὁποῖο μετέχει στὸ καθαρὸ σημεῖο, δηλ. στὴν τριάδα, ποὺ εἶναι σχέση ἢ ἀναφορά ὄντολογικῆ. Καὶ πρέπει ὁ ἐρευνητὴς νὰ προσπαθήσῃ νὰ βρῆ, νὰ ἀνακαλύψῃ τὴ σχέση, ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ κειμένου ἢ τοῦ κειμένου, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν «σημειωτικὴ ὕλη», μὲ αὐτό. Μὲ αὐτὴν τὴ διαδικασίαν πρέπει νὰ προχωρήσῃ ὁ κριτικὸς στὴν ἐπεξεργασία τοῦ κειμένου γιὰ τὴν ἔκδοσιν. Ἡ ἐπεξεργασία αὐτὴ ἔχει ἐπομένως ὡς μέσο μιὰ βαθύτερη ἐρμηνεία²³, πρὸ πάντων γιατί τὸ σημεῖο ἢ τὰ σημεῖα ἐμφανίζονται τρομερὰ περιπεπλεγμένα, ὥστε δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διακρίνωνται²⁴.

Προσπάθειες σοβαρὲς νὰ προσδιορισθοῦν οἱ «σημειωτικὲς διαστάσεις» τοῦ σημείου κείμενο ἔχουν φυσικὰ γίνῃ πάρα πολλές καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι σχεδὸν ἀπέραντη. Θὰ περιορισθῶ στὴν προσπάθεια τοῦ Heinrich F. Plett στὸ βιβλίον του, ποὺ ἀνάφερα προηγουμένως (ἀνωτ. ὑποσ. 16).

Διαπιστώνει καὶ ὁ Plett (σελ. 38) τὴν χωρὶς στοχασμὸ καὶ χωρὶς σύστημα χρῆσιν τῆς ἔννοιας κείμενο, ποὺ γινότανε προηγουμένως, καὶ ἐπικαλεῖται γι' αὐτὸ τίς γνώμες ἄλλων εἰδικῶν, ἐνὸς φιλόλογου, τοῦ P. Schmidt, καὶ ἐνὸς γλωσσολόγου, τοῦ E. Lang, ποὺ σὲ μελέτες τους, ὁ πρῶτος στὴν Ἔννοια τοῦ κειμένου καὶ ἐρμηνεία (Textbegriff und Interpretation), ὁ δεῦτερος στὴν Πάνω σὲ μερικὲς δυσκολίες στὸ αἴτημα μιᾶς γραμματικῆς τοῦ κειμένου (Über einige Schwierigkeiten beim Postulieren eine Textgrammatik), εἶναι πολὺ σκεπτικοὶ γιὰ τὴν πρόοδο, ποὺ ἔχει γίνῃ σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ κειμένου, μὲ τὸ τί εἶναι ἐκεῖνο, ποὺ κάνει μιὰ γλωσσικὴ κατασκευὴ κείμενο.

Ὁ Plett συμφωνεῖ μὲ τὴ σημειωτικὴ, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ Umberto Eco, κατὰ τὴν ὁποία τὸ κείμενο ὡς γλωσσικὸ σημεῖο ἔχει τὴ θέση του μέσα σὲ κοινωνικὲς καὶ ἐπικοινωνιακὲς σχέσεις. Ἔχει ιδιότητες κοινὲς μὲ τὰ ἄλλα σημεῖα, καὶ χαρακτηριστικὰ, ποὺ ἀνήκουν στὸν ἰδιαιτέρο, εἰδικὸ τρόπο, ποὺ γίνεταί ἡ σύνθεσή του (σελ. 40). Ὁ Plett κάνει μιὰ ἀνάλυσιν τῶν βασικῶν στοιχείων τοῦ σημείου, τὰ ὁποῖα ὕστερα ἐφαρμόζει στὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο ἔτσι ἔχει τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικὰ:

23. Elizabeth Walther, Allgemeine Zeichenlehre, Einführung in die Grundlagen der Semiotik, Stuttgart 1972, 47 καὶ 97.

Götz Wienold, Semiotik der Literatur, Frankfurt/Main 1972, 23 κέ.

Miroslav Cervenka, Textologie und Semiotik, Texte und Varianten 143-163.

24. Jürgen Trabant, Zur Semiologie des literarischen Kunstwerks, Glossematik und Literaturtheorie, München 1970, κυρίως τὸ τρίτο κεφάλαιο, 96-119.

1. Τὸ κείμενο εἶναι γλωσσικὸ σημεῖο, ποὺ στηρίζεται στὴν κοινωνικὴ συμβατικότητά. Γι' αὐτὸ στὴν πορεία τῆς ἱστορικῆς ἐξελιξέως τοῦ προσδίδει ἡ κοινωνία διαφοροτικὰ σημαίνοντα, σημαίνόμενα καὶ ἀναφορεῖς (βάση καὶ ὁ Plett ἔχει τὸ σημειωτικὸ τρίγωνο).

2. Τὸ ὕλικὸ σῶμα τοῦ σημείου κείμενο εἶναι ἡ γλῶσσα στὰ ἰδιαίτερα ἔμμεσα (ἀκουστικὰ ἢ γραφικὰ) δεδομένα της. Ἡ σημασία τοῦ κειμένου εἶναι τὸ νόημα, ποὺ συνδέεται μὲ τὸ φωνητικὸ ἢ γραφικὸ σημεῖο. Αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἔχουν περισσότερα ἀπὸ ἓνα σημαίνόμενα, ὅποτε ἔχουμε πολυσημία, ἢ ἀντίστροφα, ὅποτε ἔχουμε συνωνυμία.

3. Ἀντικείμενα τοῦ σημείου κείμενο μπορεῖ νὰ εἶναι κάθε εἴδους: συγκεκριμένα πράγματα, ἀφηρημένα, μὴ παρόντα σύγχρονα γεγονότα, ἱστορικὰ γεγονότα, πράγματα καθαρῆς φαντασίας. Ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ἐρμηνεύεται ἡ σχέση τοῦ ἀντικειμένου τοῦ κειμένου μὲ τὸ σημεῖο κείμενο, καθορίζει τὸ περιεχόμενο τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς πραγματικότητος τοῦ κειμένου.

4. Συνεπῶς τὸ κείμενο εἶναι σύνθεση τοῦ σημειωτικοῦ τριγώνου: ἔχει ἓνα σημαῖνον τὴ φωνὴ ἢ τὸ γραφτό. Ἐνα σημαίνόμενο: τὴ σημασία, ποὺ εἶναι συννημένη μὲ τὴ φωνὴ ἢ τὸ γραφτό, καὶ ἓνα ἀντικείμενο: τὴν πραγματικότητα, στὴν ὁποία παραπέμπει τὸ σημεῖο.

5. Τὸ γλωσσικὸ σημεῖο κείμενο εἶναι ἓνα ὑπερσημεῖο, ποὺ περιέχει ἓνα ὀρισμένο πλῆθος ἀπὸ ἐπὶ μέρους σημεῖα. Ἀνάλογα μὲ τὴν διάθεση, τὴν κατανομή του, προκύπτουν διαφοροτικὲς τάξεις κειμένων ἢ εἰδῶν κειμένων.

6. Τὰ κείμενα ἀναφέρονται σὲ ἓνα εὑρετήριο σημείων, ποὺ σχηματίζει τὴ βάση τῆς κατασκευῆς τους. Εἶναι ὁ κώδικας, ποὺ διαρθρώνεται σὲ ὑποκώδικες. Αὐτὸς περιέχει καὶ τὸ γλωσσικὸ εὑρετήριο σημείων ἀλλὰ καὶ τοὺς κανόνες, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους συνδυάζονται τὰ σημεῖα μεταξύ τους. Μὲ αὐτὰ ἀσχολεῖται ἡ γραμματικὴ τοῦ κειμένου.

7. Δὲν ὑπάρχει κείμενο καθ' ἑαυτὸ, ἀλλὰ πραγματοποιεῖται ὡς μέσο ἐπικοινωνίας.

8. Ἐν προκειμένῳ πομπὸς εἶναι ὁ συντάκτης, ἀποδέκτης ὁ ἀκροατὴς ἢ ὁ ἀναγνώστης. Ὁ πρῶτος δίδει τὸν κώδικα τῆς πληροφορίας σὲ γλωσσικὰ σημεῖα. Αὐτὸ θὰ πῆ συνθέτει τὸ κείμενο. Ὁ δεύτερος ἀποκωδικοποιεῖ τὴν πληροφορία. Ἄν λείψῃ ὁ πρῶτος, ἂς ποῦμε ὁ πρῶτος συντάκτης, τότε ὁ ἄλλος, ποὺ δίδει τὸ κείμενο, εἶναι ἓνας «μεσίτης» ἢ «κατασκευαστὴς» τοῦ κειμένου. Ἡ ἐπικοινωνιακὴ διαφορὰ ὀφείλεται σὲ βιολογικὲς, ἱστορικὲς, κοινωνιολογικὲς προϋποθέσεις. Ἐτσι ὁ κώδικας τοῦ πομποῦ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ εἶναι συνήθως διαφοροτικὸς ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ δέκτη. Ἡ ἐπικοινωνία λοιπόν, ποὺ γίνεται μὲ τὸ κείμενο, διακρίνεται ἀπὸ τὶς κοινὲς ἀλλὰ καὶ τὶς διαφοροτικὲς προϋποθέσεις στὴν πράξη της μεταξύ τοῦ πομποῦ καὶ τοῦ δέκτη.

9. Ἡ ἐπικοινωνία διὰ τοῦ κειμένου μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ μόνο στὰ πλαίσια τοῦ συνόλου τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἀνθρωπίνης ἐπικοινωνίας. Ἐτσι τὸ γλωσ-

σικὸ σημεῖο κείμενο εἶναι ἓνα ἐπὶ μέρους σημεῖο ἐνὸς εὐρέος γενικοῦ συστήματος σημείων, ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν συνεννόηση τῶν ἀνθρώπων. Μὲ ἄλλες λέξεις ἐντάσσεται σὲ μιὰ ἀνώτερη τάξη, ποὺ μπορούμε νὰ τῆς δώσουμε τὸν χαρακτηρισμὸ «ἀνθρωπολογική».

Ὁ Plett παραθέτει κατόπιν (σελ. 45) μιὰ γραφικὴ παράσταση τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν τοῦ κειμένου καὶ συγκρίνει σύντομα τὴν δική του μὲ παρόμοια διαγράμματα ἄλλων.

Θὰ ἤθελα νὰ κάμω σύντομα δυὸ παρατηρήσεις στὸ σημεῖο κατὰ τὸν Plett, μιὰ γενικὴ καὶ μιὰ εἰδική. Ἡ γενικὴ εἶναι ὅτι ἀντιλαμβάνεται καὶ αὐτὸς τὸ σημεῖο ὅπως οἱ Στωϊκοί. Ἡ εἰδικὴ εἶναι ὅτι τὸ τρίτο στοιχεῖο τοῦ σημείου, ποὺ ὁ Plett ὀνομάζει Referent καὶ ἐγὼ ἐμετάφρασα μὲ «ἀντικείμενο», ἐπεξηγώντας, ὅπως ὁ Plett, μὲ τὸ «πραγματικότητα» (Wirklichkeit λέγει ὁ Plett), ἀποδίδεται ἀκριβέστερα νομίζω μὲ τὸν ὄρο «τυγχάνον» τῶν Στωϊκῶν²⁵. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Referent μὲ τὸ Wirklichkeit μπορεῖ νὰ φανῇ ὅτι ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸ προηγούμενο χαρακτηριστικὸ, τὸ 4, ὅπου ὁ Plett στὰ ἀντικείμενα τοποθετεῖ καὶ δημιουργήματα («καθαρῆς φαντασίας»), πρᾶγμα ποὺ, γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτό, προϋποθέτει ἀπαραιτήτως γνώση τῆς φαινομενολογίας πρὸ πάντων τοῦ Husserl, στὴν ὁποία ὅμως δὲν ἀναφέρεται ὁ Plett. Τὴν ἐπιστήμη, ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν οὐσία καὶ τὶς ιδιότητες, μὲ τὰ προβλήματα τοῦ κειμένου, ὀνομάζει ὁ Plett ἐπιστήμη τοῦ κειμένου (Textwissenschaft).

Τὸ δεύτερο καὶ σχεδὸν διπλάσιο ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου του (σελ. 120-310) ἀφιερώνει στὴν ἐξέταση τῶν προβλημάτων, ποὺ ἀναφέρονται στὴν οὐσία καὶ στὶς ιδιότητες τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου, στὴν λογοτεχνικότητα τοῦ κειμένου, ποὺ εἶναι λογοτεχνικό, στὴν ἐπιστήμη λοιπὸν τῆς λογοτεχνίας.

Στὴν προσπάθειά του νὰ συλλάβῃ τὶς ιδιότητες τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου ξεκινάει ἀπὸ τὸ «μοντέλο» τοῦ κορυφαίου σημειωτικοῦ φιλοσόφου Morris — τὸν Morris εἶχε ὡς βάση καὶ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ γλωσσικοῦ κειμένου (σελ. 46 κέ.) —, δηλ. ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ σημείου ἀπὸ τὴ συντακτικὴ του ἀποψη (τὶς σχέσεις τῶν σημείων μεταξύ τους), ἀπὸ τὴν πραγματικὴ (σχέση πομποῦ καὶ δέκτη) καὶ ἀπὸ τὴ σημαντικὴ (σχέση σημείου καὶ ἀντικειμένου) (σελ. 121).

Αὐτὴ ἡ τρισδιάστατη σημειωτικὴ τοῦ Morris ἔχει ὀδηγήσει, πρᾶγμα ποὺ δέχεται καὶ ὁ Plett στὴν ὡς ἄνω ἐβδόμη ιδιότητα τοῦ κειμένου ἀλλὰ παραπέμπει (σελ. 43) στὸν H. Stroszeck, στὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ κείμενο δὲν εἶναι ἓνα κλειστό, ἀπαξ δεδομένο, νοηματοφόρο ὄλο, ἀλλὰ φτάνει σὲ ἐκάστοτε πραγματοποίηση ἀπὸ τὸν δέκτη²⁶.

25. Ἐπιτραπῆ νὰ παραπέμψω γι' αὐτό, γιὰ τὸ «τυγχάνον», στὸ βιβλίο μου Ἡ αἰσθητικὴ τῶν Στωϊκῶν, Ἀθήναι 1973, σελ. 17 κέ. καὶ γιὰ τὴν σημειωτικὴ καὶ τῶν Στωϊκῶν καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους στὶς σελ. 14 κέ. καὶ passim.

26. Charles W. Morris, Zeichen Wort Ästhetik, Einleitung von Achim Eschbach (ὁ Eschbach εἶναι καὶ ὁ μεταφραστής), Frankfurt am Main 1975, 55.

Ἐπειδὴ ἡ σημειωτικὴ τῆς λογοτεχνίας, τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, βρίσκεται ἀκόμη στὶς ἀρχές της, δὲν θὰ παρακολουθήσω τὴν ἀνάπτυξη τῶν προβλημάτων, ὅπως τὴν κάνει ὁ Plett, γιατί καὶ ὁ ἴδιος θεωρεῖ (σελ. 120 καὶ 309 κέ.) ὅτι προσφέρει ἀπαρχές, θὰ σημειώσω ὅμως ὅτι ἡ συμβολή του (σελ. 121 κέ.) στὴν ἀπόδειξη τοῦ μονόπλευρου τῶν ἀπόψεων τῆς γλωσσολογίας, κυρίως τοῦ Jakobson, ποὺ θὰ ἀναφέρω πάρα κάτω, ὅτι ἡ ἐπιστήμη τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων εἶναι τμῆμα τῆς γλωσσολογίας, εἶναι ἀξιόλογη.

Παράλληλα ἢ καὶ μαζί μὲ τὴν σημειωτικὴ ἀσχολεῖται μὲ τὸ κείμενο ἡ θεωρία ἢ οἱ θεωρίες τῆς δομῆς, ὁ στρουκτουραλισμός, μὲ γόνιμα πορίσματα, καὶ οἱ τρεῖς σχολές του οἱ κυριώτερες, ἡ ρωσικὴ, ὁ κύκλος τῆς Πράγας, ἡ γαλλικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀμερικανικὴ²⁷. Βάση καὶ ἀφετηρία εἶναι ἡ δομὴ, ἡ Struktur, structure. Ὅπως καὶ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ σημείου, ἔτσι συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς δομῆς²⁸: δὲν ὑπάρχει πραγματικὰ μιὰ γενικὴ, ἀπὸ ὅλους παραδεκτὴ ἀντίληψη, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς γενικότητες, οἱ ὁποῖες θυμίζουν κατὰ τὴν γνώμη μου τὴν ἔτυμολογικὴ προέλευση τοῦ ὄρου structura (ἀπὸ τὸ struo), ποὺ σημαίνει σύνθεση μὲ τάξη, τάξη, ὅτι δηλ. πρόκειται γιὰ μιὰ ὀργανικὴ, ὀργανωμένη κατασκευὴ ἀπὸ σχέσεις, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐξάρτηση τῶν μερῶν ἢ στοιχείων ἀκριβῶς μὲ αὐτὲς τὶς σχέσεις ἀπὸ τὸ ὅλο.

Ἄλλὰ ἡ ἐργασία ἡ φιλοσοφικὴ ἢ ἡ ἐπιστημονικὴ, ἡ στρουκτουραλιστικὴ πνευματικὴ δραστηριότητα, ὅπως λένε οἱ κορυφαῖοι καὶ μὴ κορυφαῖο ἀντιπρόσωποι τοῦ στρουκτουραλισμοῦ, ἐπιδιώκει νὰ φέρῃ στὴν ἐπιφάνεια τὴν τάξη τῶν φαινομένων, νὰ ἀναπαραγάγῃ τὴν πραγματικότητα. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι χρησιμοποιοῦν γι' αὐτὸ τοὺς ὄρους ἀναπαραγωγὴ, ἀνακατασκευὴ, κατασκευὴ τύπου, οἰκοδόμησις — τὸ τελευταῖο θυμίζει τὴν θεμελιώδη καὶ πασίγνωστη ἐργασία τοῦ Carnap, Der logische Aufbau der Welt.

Ἡ πραγματοποίησις τῆς ἐπιδιώξεως εἶναι τρομερὰ δύσκολη, πράγμα ποὺ κάνει κατανοητὴ τὴν ποικιλία καὶ τὶς διαφορὰς τῶν σχετικῶν θεωριῶν καὶ ἀπόψεων, ἀφοῦ δὲν πρόκειται ὁ στρουκτουραλιστὴς νὰ βάλῃ μέσα στὰ πράγματα

27. Jan M. Broekmann, *Strukturalismus, Moskau-Prag-Paris, München 1972* (γιὰ τὴν ἔννοια τῆς Struktur 11 κέ.).

Dictionary of the History of Ideas, Studies of Selected Pivotal Ideas (ἐκδότης Phil. P. Wiener) Vol. IV, New York 1973, 322 κέ. (ἄρθρο Structuralism).

Handbuch der Linguistik (ἀνωτ. σελ. xx ὑπόσημ. 18), σελ. 326 κέ., 467. 468 ἀντιστοίχως τὰ λήμματα Prager Schule, Struktur, Strukturalismus.

Manfred Bierwisch, *Strukturalismus, Geschichte, Probleme und Methoden*, Jens Ihwe (ἐκδ.). *Literaturwissenschaft und Linguistik, Ergebnisse und Perspektiven, Band I Grundlagen und Voraussetzungen 1971*, 17-90. Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη σὲ τέσσαρες τόμους. Στὸ ἐξῆς: *Literaturwissenschaft und Linguistik μὲ ἀναφορὰ στὸν τόμο καὶ τὶς σελίδες.*

28. Dieter Wunderlich, *Terminologie des Strukturbegriffs, Literaturwissenschaft und Linguistik I 90-139.*

τάξη, όπως κάνει ένας μη στρουκτουραλιστής φιλόσοφος ή επιστήμονας, π.χ. ένας καντιανός. Είναι λοιπόν φυσικό να υπάρχει μια πολυσημασία της Struktur²⁹, ή όποια κυρίως συντελεῖ ώστε να μην υπάρχει ούτε στον Levi-Strauss ούτε στην νεώτερη έρμηνευτική και καθόλου στην κριτική τῆς λογοτεχνίας ή στην ψυχανάλυση τῶν στρουκτουραλιστικῶν κύκλων μια γνήσια στρουκτουραλιστική φιλοσοφία»³⁰, υπάρχει μόνο «ένα φιλοσοφεῖν σὰν στρουκτουραλιστική δραστηριότητα και μια φιλοσοφία για τὸν στρουκτουραλισμὸ σὰν φιλοσοφία»³¹, ἀλλὰ τὸ χαρακτηριστικὸ και τῶν δύο αὐτῶν εἶναι ὅτι ἔχουν στόχο τὴν τάξη³².

Ὁ στρουκτουραλισμὸς ὑπῆρξε και εἶναι και στίς κύριες τρεῖς σχολές του, τῆ ρωσική, τὴν τσεχοσλοβακική και τὴν γαλλική, δραστηριότητα, πὸ ἔχει στόχο τὴ γλῶσσα κυρίως, τὴ γλῶσσα στὸ σύνολό της (langue) και τὴ γλῶσσα τῆς λογοτεχνίας. Ἔτσι ἡ γλωσσολογία συνδέεται μὲ τὴν ἐπιστήμη, πὸ ἀσχολεῖται μὲ τὴν λογοτεχνία, και αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη μὲ τὴν γλωσσολογία σχεδὸν ἄρρηκτα. Ἡ γλῶσσα εἶναι δομὴ, γλωσσική δομὴ, ἡ σύστημα ἢ συστήματα δομῶν και ἡ ἐπιστήμη γι' αὐτὴν εἶναι ἡ γλωσσολογία. Ἡ ἐπιστήμη, πὸ ἀσχολεῖται μὲ τὴ λογοτεχνία, ἔχει πεδίο ἔρευνας προβλήματα τῆς γλωσσικῆς δομῆς. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ παραλλαγή τῆς μεσαιωνικῆς ἀντίληψως για τίς σχέσεις τῆς γραμματικῆς και τῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ και τῆς σπουδῆς της, ὅπως τὴν διατυπώνει ὁ Walter ἀπὸ τὸ Châtillon:

Inter artes igitur, que dicuntur trivium,
fundatrix grammatica vendicat principium
Sub hac chorus militat metrice scribentium³³.

Ὁ δαιμόνιος Jakobson, πὸ ἀσχολεῖται μὲ τὰ προβλήματα αὐτά, τὰ προβλήματα τῶν σχέσεων τῆς γλωσσολογίας και τῆς ἐπιστήμης τῆς λογοτεχνίας, ἀπὸ τὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας, ἔχει για δεύτερη φορὰ και μὲ ἐπιμονὴ διατυπώσει τὸ πρᾶγμα μὲ τὴν ἐπιγραμματικὴ φράση: linguista sum: linguistici nihil a me alienum puto (φράση τοῦ Τερεντίου, Heautontimorumenos 77, πὸ ἀφορᾷ τὴν οὐμανιστικὴ ἀντίληψη για τὸν ἄνθρωπο: homo sum: humani nihil a me alienum puto).

Ἡ ἐποχὴ, συνεχίζει ὁ Jakobson, ὅπου οἱ γλωσσολόγοι, ὅπως και ἱστορικοὶ τῆς λογοτεχνίας, ἔβγαζαν ἔξω ἀπὸ τὴν ἔρευνά τους τὰ προβλήματα τῶν ποιητικῶν δομῶν, ἔχει ὀριστικὰ περάσει³⁴.

29. Broekmann ἔ.ἀ. 12 κέ.

30, 31, 32. Broekmann 137 και 153, 159.

33. Για τίς σχέσεις αὐτές: Ernst Robert Curtius, Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter, Bern und München 1961, 52-55. Claudio Guillén, Literature as System, Essays toward the Theory of Literary History, New Jersey 1971, 381 κέ.

34. Τὸ πρόβλημα ἔχει ἐξετάσει ἐπανελημμένως ὁ Jakobson και τὴν διατύπωση τοῦ πορίσματος στὰ λατινικὰ ἔχει κάμει τὸ 1953. Τὸ 1958 τὸ ἐπανάλαβε στὴν ὀμίλια του Lin-

Ἐνάντιον τὸν Jakobson, γὰρ αὐτὸς εἶναι κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ διάσημου μαθητῆ τοῦ Erlich μὴ ἀπὸ τῆς κύριας μορφῆς τοῦ ρωσικοῦ φορμαλισμοῦ, δηλ. τοῦ κινήματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἄρχισε ἡ στρουκτουραλιστικὴ ἔρευνα τῆς λογοτεχνίας³⁵, ὑπῆρξε συνιδρυτὴς τοῦ κύκλου τῆς Πράγας, ἔχει ἐνεργὸ δράση στὴν δανικὴ γλωσσηματικὴ, στὴν ἀγγλικὴ «ἀνθρωπολογικὴ» γλωσσολογία καὶ στὸν γαλλικὸ στρουκτουραλισμὸ μέχρι καὶ σήμερα³⁶. Καί, ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ Raible, γὰρ ὁ Jakobson ἐνσαρκώνει τὸν στρουκτουραλισμὸ, στὴν γένεση καὶ περαιτέρω ἐξέλιξη τοῦ ὁποῖου ἔχει ἀποφασιστικὴ συμμετοχὴ στὴν ἀρχὴ στὴν Εὐρώπη καὶ ἔπειτα στὴν Ἀμερικὴ, καὶ γὰρ εἶναι ὁ ἀνθρώπος μὲ πλατὺ ὀρίζοντα, ποὺ ἐνώνει στὸ πρόσωπό του τὴ γλωσσολογία καὶ τὴν ἐπιστήμη τῆς λογοτεχνίας³⁷.

Καὶ ὁ Jakobson στὴ μελέτη τοῦ «Μέρος καὶ ὅλο στὴ γλῶσσαν» καταλήγει διαπιστώνοντας ὡς βασικὰς ἀρχὰς τῆς δομῆς: *pars pro toto, totum pro parte, genus pro specie καὶ species pro individuo*³⁸. Τὴν πρώτη καὶ ἀποφασιστικὴ παρόρμηση στὴν κατεύθυνση αὐτῆ τοῦ ἔδωσε ἡ φιλοσοφία τοῦ Husserl, κυρίως τὸ ἔργο τοῦ *Logische Untersuchungen*. Οἱ σχέσεις του μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ ιδρυτῆ τῆς φαινομενολογίας, ἀλλὰ καὶ μὲ μαθητὲς τοῦ Husserl, π.χ. τὸν Gustav Špet, ἦταν προηγουμένως ὄχι πολὺ γνωστὲς. Τώρα μὲ τὴν λεπτομερῆ μελέτη τοῦ Elmar Holenstein ἀποδείχθηκε πόσο στενὲς καὶ καθοριστικὲς γιὰ τὸν Jakobson ἦταν³⁹. Κατὰ τῆς διαπιστώσεως τοῦ Holenstein (σελ. 774) ἔπαιξαν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν ἰδεῶν τοῦ Jakobson ἡ πρώτη ἀπὸ τῆς Λογικῆς ἔρευνας μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «ἔκφραση καὶ σημασία», (*Ausdruck und Bedeutung*), ἡ τρίτη μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «Στὴ θεωρία τῶν ὅλων καὶ τῶν μερῶν» (*Zur Lehre von den Ganzen und Teilen*) καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν πορισμάτων τους στὴν τέταρτη μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «Ἡ διαφορὰ τῶν αὐτοτελεῶν καὶ μὴ αὐτοτελεῶν σημασιῶν καὶ ἡ ἰδέα τῆς καθαρῆς γραμματικῆς» (*Der Unter-*

guistics and Poetics: Thomas A. Sebeok (ἔκδ.), *Style in Language*, Cambridge, Massachusetts 1960, 377 καὶ φυσικὰ ὑπάρχει στὴ γερμανικὴ τῆς μετάφραση μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *Linguistik und Poetik*: H. Blumensath (ἔκδ.) *Strukturalismus in der Literaturwissenschaft*, Köln 1972, 118-147, 145.

35. Victor Erlich, *Russischer Formalismus mit einem Geleitwort von René Wellek*, München 1964 (μετάφραση ἀπὸ τὰ ἀγγλικά ἀπὸ τὴν Marlene Lohner), 72 κέ. καὶ passim.

36. Jens Ihwe (ἔκδ.), *Literaturwissenschaft und Linguistik I* 8.

37. Roman Jakobson, *Aufsätze zur Linguistik und Poetik*, Herausgegeben und eingeleitet von Wolfgang Raible, München 1974, 7.

38. Teil und Ganzes in der Sprache, στὴν πᾶρα πάνω συλλογῇ. Τὸ πόρισμα στὴν σελ. 43.

39. Elmar Holenstein, Jakobson und Husserl, Ein Beitrag zur Genealogie des Strukturalismus, στὸ Herman Parret (ἔκδ.), *History of Linguistic Thought and Contemporary Linguistics*, Berlin-New York, 1974, 772-810.

schied der selbständigen und unselbständigen Bedeutungen und die Idee der reinen Grammatik). Στην τρίτη έρευνα είδε ό Jakobson ένα είδος στρουκτουραλιστικής θεμελιακής θεωρήσεως στηριζόμενος και στο δεύτερο τμήμα του πρώτου βιβλίου του έργου του Husserl, Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie, που επιγράφεται «Η φαινομενολογική θεμελιακή θεώρηση» (Die phänomenologische Fundamentalbetrachtung).

Τά έπιτεύγματα της γλωσσολογίας της δομής, της στρουκτουραλιστικής γλωσσολογίας, έχουν ρίψει και έξακολουθούν να ρίπτουν νέο φώς στη γλώσσα της λογοτεχνίας⁴⁰, και αυτός είναι ό λόγος, που συνεπήρε τον Jakobson στη θέση του για τη γλωσσολογία σαν αποκλειστικά αρμόδια για τη λογοτεχνία — άναφέρομαι περισσότερο στη λογοτεχνία, στα λογοτεχνικά κείμενα, γιατί στόχος τών προλεγομένων αυτών είναι τά αρχαία κείμενα. Για τούς αρχαίους σχεδόν όλα τά γραφτά έργα άνηκαν στη λογοτεχνία. Και για μās τά κείμενα της αρχαίας γραμματείας είναι λογοτεχνικά⁴¹.

Άλλά ή επιστήμη για τη λογοτεχνία είναι και πρέπει να είναι και αυτόνομη, άφου τó αντίκειμένο της είναι διαφορετικό, δηλ. ή δομή του λογοτεχνικού κειμένου είναι άλλη από τη δομή του κοινού γλωσσικού κειμένου. Έπομένως άλλη πρέπει να είναι και είναι ή μέθοδός της⁴², θά έπρεπε να πώ ακριβέστερα άλλες οί μέθοδοί της.

Άκριβώς στη συζήτηση, όπου κλείνοντάς την άνέπτυξε ό Jakobson τις άπόψεις του για τη γλωσσολογία και την επιστήμη της λογοτεχνίας⁴³ και ειδικά στο μέρος, που επιγράφεται Σχόλια⁴⁴, παρεμβαίνουν όνομαστοί επιστήμονες και έπισημαίνουν από διάφορες πλευρές την ιδιοτυπία του λογοτεχνικού φαινομένου έναντι του καθαρά γλωσσικού φαινομένου, με μεγαλύτερη εύστοχία κατά την γνώμη μου ό Stankiewicz⁴⁵.

Τό πρόβλημα λοιπόν είναι: ποιά είναι ή δομή του καλλιτεχνικού γλωσσικού κειμένου κατά τον στρουκτουραλισμό;

Άφου ή γλώσσα είναι αυτόνομη δομή, ένα σύστημα έλεγε ό Ferdinand de Saussure από άλληλοεξαρτώμενους όρους, στο όποιο ή αξία κάθε όρου προκύπτει από την σύγχρονη παρουσία τών άλλων⁴⁶, πρέπει να είναι αυτο-

40. Bierwisch έ.δ. 78 κέ.

41. Wolfgang Schadewaldt, Der Umfang des Begriffs der Literatur in der Antike: Horst Rüdiger (έκδ.), Literatur und Dichtung, Stuttgart Berlin Köln Mainz, 1973, 18.

42. Jens Ihwe, Linguistik in der Literaturwissenschaft, Zur Entwicklung einer modernen Theorie der Literaturwissenschaft, München 1972, 20 κέ., 25 κέ., 29 κέ.

43. Sebeok έ.δ. 350-377.

44-45. Sebeok έ.δ. 420-434, 429 κέ.

46. Ferdinand de Saussure, Cours de Linguistique générale, Publié par Charles Bally et Albert Sechehaye, avec la collaboration de Albert Riedlinger. Édition cri-

νόητο ότι το έργο της τέχνης του λόγου, το λογοτεχνικό κείμενο, αποτελεί με τη σειρά του ένα διαφορετικό αυτόνομο σύστημα, πού, όπως ή γλώσσα συνθέτει εν τελευταία αναλύσει τη δική της πραγματικότητα⁴⁷, δημιουργεί τη δική του πραγματικότητα. Ήδη από τα πρώτα βήματα του στρουκτουραλισμού, δηλ. στο ρωσικό φορμαλισμό, γίνονται προσπάθειες και έρευνες να αποδειχθεί ότι το έργο της τέχνης του λόγου, αλλά και κάθε τέχνης το έργο ανήκει σε έναν αυτόνομο κόσμο, άμεικτο, άσπιλο από κάθε σχέση με τον κόσμο, μέσα στον οποίο ζούμε και τον οποίο εκφράζουμε και με τη γλώσσα⁴⁸.

Μια απόδειξη γι' αυτό είναι ότι η μελέτη γραμματικών και σημασιολογικών (σημαντικών) γνωρισμάτων, πού παρουσιάζει ένα λογοτεχνικό κείμενο, δεν συμπίπτει αναγκαία με τη μελέτη των λογοτεχνικών του χαρακτηριστικών. Ένα κείμενο λογοτεχνικό, πού έρμηνεύεται καθαρά γλωσσολογικά, έρμηνεύεται λειψά⁴⁹. Η προσπάθεια δηλ. αναγνωρίσεως της γλωσσικής του δομής δεν έχει ως αποτέλεσμα την αναγνώριση της λογοτεχνικής του δομής.

Κατά την περιγραφή κειμένων λογοτεχνικών προέχει, αποφασιστικό ρόλο παίζει, ή αναγνώριση των λεγομένων μακροδομών σε διαφορά με τις μικροδομές, πού προσπαθεί να αναγνώριση, να διαπιστώση ή στρουκτουραλιστική γλωσσολογία. Μακροδομές είναι π.χ. ο σκελετός του έργου, ο τρόπος, πού συνδέονται τα μέρη του, και άλλες, πού είναι σχετικά αυτόνομες, δηλ. ανεξάρτητες από τις μικροδομές. Ένω οι μικροδομές μπορεί να χάνονται π.χ. στη μετάφραση, οι μακροδομές παραμένουν. Έννοείται βέβαια ότι ή έρευνα των μικροδομών πρέπει να συσχετίζεται με την έρευνα των μακροδομών και αντίστροφως και βέβαια στο πλαίσιο μιās αναλύσεως όλόκληρης της επικοινωνίας, πού έχει στόχο το έργο, και το λογοτεχνικό⁵⁰.

Τόν όρο μακροδομή έδημιούργησε ο Manfred Bierwisch και τόν εξετάζει

tique par Tullio de Mauro, Paris 1974, 159: «La langue est un système dont tous les termes sont solidaires et où la valeur de l'un ne résulte que de la présence simultanée des autres». Το έργο του de Saussure έχει μεταφρασθή και στα ελληνικά από τόν Φ. Δ. Αποστολόπουλο με την έπιγραφή Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας 1979 (Έκδόσεις Παπαζήση). Ο όρισμός στη σελ. 153. Ο όρισμός αυτός δεν είναι καθόλου άπλός στο νόημά του. Ίδ. την ανάλυση του στρουκτουραλισμού, πού κάνει ο John Lyons, στον πρώτο από τούς δύο τόμους του έργου του Semantics, (άνωτ. ύποσ. 19) 221 κέ. Ο Lyons χρησιμοποιεί έναλλακτικά τούς όρους structure και system (σελ. 231) και form και structure (σελ. 239 κέ.).

47. Terens Hawkes, Structuralism and Semiotics, Berkeley 1977, 26.

48. Nikhil Bhattacharya, Signs and Experience, Semiotica 26-3/4-1979, 316 κέ. Jurij Striedter (έκδ.), Texte der Russischen Formalisten, I, Texte zur allgemeinen Literaturtheorie und zur Theorie der Prosa, München 1969, XVIII κέ. και passim.

49. Klaus Baumgärtner, Formale Erklärung poetischer Texte, Literaturwissenschaft und Linguistik II 2, 534 κέ.

50. Dieter Wunderlich, Terminologie des Strukturbegriffs, Literaturwissenschaft und Linguistik I, 139.

στή μελέτη του *Poetik und Linguistik*⁵¹. Ο Bierwisch τείνει να πιστέψη ότι οι μακροδομές είναι αυτόνομες και διατηρούνται ακόμη και όταν ὄργανό τους δὲν εἶναι οἱ φυσικὲς γλῶσσες, π.χ. στὸν κινηματογράφο.

Ἄπὸ τὴν ἄποψη τῆς σημαντικῆς ἐξετάζει τὶς μακροδομὲς κάπως διεξοδικὰ ὁ van Dijk, δεχόμενος καὶ αὐτὸς ὅτι δὲν ἔχει γίνεи σημαντικὴ πρόοδος στὰ σχετικὰ προβλήματα⁵².

Ὁ Jurij M. Lotman στὸ βιβλίο του γιὰ τὴ δομὴ τοῦ καλλιτεχνικοῦ κειμένου⁵³, ποὺ εἶναι βασισμένο κυρίως στὶς στρουκτουραλιστικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ φορμαλιστικοῦ κινήματος στὴ Ρωσσία ἀλλὰ καὶ στὴ σημερινὴ, ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν περιγραφή καὶ ἐρμηνεία τοῦ γλωσσικοῦ καλλιτεχνικοῦ κειμένου. Δίδει μιὰ εὐρύτερη σημασία στὸν ὄρο γλῶσσα, θεωρώντας ὀρθὰ ὅτι μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε ἢ νὰ χαρακτηρίσουμε ὡς γλῶσσες ὄχι μόνον αὐτὲς ποὺ συνήθως ἐννοοῦμε, π.χ. τὰ ρωσσικά, τὰ γαλλικά καὶ τὶς ἄλλες, ἀκόμη τὶς τεχνητές, ἀλλὰ καὶ τὰ ἦθη, τὶς ἱεροτελεστιακὲς συνήθειες, μποροῦμε νὰ μιᾶμε γιὰ γλῶσσα τοῦ θεάτρου, τοῦ κινηματογράφου, τῆς ζωγραφικῆς, τοῦ χοροῦ καὶ τῶν ἄλλων καλῶν τεχνῶν μὲ τὴν ἐννοια γλῶσσας ὀργανωμένης κατὰ ἓνα ἰδιαίτερο τρόπο (σελ. 19 κέ.).

Ἄς ἐπιτραπῆ νὰ σημειώσω ὅτι τὸ πρόβλημα γιὰ τὶς γλῶσσες τῶν καλῶν τεχνῶν (καλλιτεχνικῶν κειμένων) ἔχουν πραγματευθῆ ἐπιστήμονες καὶ φιλόσοφοι ἀπὸ τὶς πιὸ διαφορετικὲς πλευρὲς. Ἄπὸ τὴν πλευρὰ τῶν συμβόλων — ἢ σημειωτικῆ ἐν προκειμένῳ ἔχει ἐγκυρότερη ἀρμοδιότητα — τὸ ἔχει πραγματευθῆ ὁ Goodman στὸ βιβλίο του, νεώτερο ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Lotman, ποὺ ἐπιγράφεται χαρακτηριστικὰ *Γλῶσσες τῶν καλῶν τεχνῶν*⁵⁴.

Ὅμως ὅταν μιᾶμε ἢ ὀρίζουμε τὴν τέχνη σὰν γλῶσσα, αὐτὸ ἔχει ὡς συνέπεια κατὰ τὸν Lotman ὅτι αὐτὴ ἢ γλῶσσα ἔχει ὀρισμένους κανόνες, κατὰ τοὺς

51. Manfred Bierwisch, *Poetik und Linguistik*, στὸ ἔργο Helmut Krenzer, Rul Gunzenhäuser (ἐκδότες), *Mathematik und Dichtung, Versuche zur Frage einer exakten Literaturwissenschaft*, München 1965, πρὸ πάντων 63 κέ.

52. Teun A. van Dijk, *Text and Context, Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*, London and New York 1977, 130-163 (τὸ κεφάλαιο ἐπιγράφεται *Macro-structures*).

53. Jurij M. Lotman, *Die Struktur des künstlerischen Textes*, Herausgegeben mit einem Nachwort und einem Register von Rainer Grübel (μετάφραση ἀπὸ τὰ ρωσσικά στὰ γερμανικά ἀπὸ τὸν Rainer Grübel, τὸν Walter Kroll καὶ τὸν Hans-Eberhard Seidel), Frankfurt am Main, Surhkamp, 1973.

Ἦτάρχει καὶ μιὰ ἄλλη προγενέστερη μετάφραση στὰ γερμανικά ἀπὸ τὸν Rolf-Dietrich Keil μὲ τὴν ἐπιγραφή Jurij M. Lotman, *Die Struktur literarischer Texte*, München, Fink 1972, ἐξ ἴσου σπουδαία, ἀλλὰ ὁ τίτλος, μολονότι δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸν μεταφραστὴ (σελ. 7 κέ.), δὲν ἀποδίδει ἀκριβῶς τὸν τίτλο τοῦ πρωτοτύπου. Τὸν ἀποδίδει ἢ πρῶτῃ μετάφραση, στὴν ὁποία παραπέμπω.

54. Nelson Goodman, *Languages of Art, An Approach to a Theory of Symbols*, Indianapolis 1977 (ἰδ. ἰδιαιτέρως τὶς σελ. 41-43, 225-226, 114-117, 207, 209-210).

οποίους συνδέονται τὰ σημεῖα, ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ ὀρισμένη δομή. Τὸ πρῶτο σχετικὸ πρόβλημα εἶναι νὰ ἀπομονώσουμε στὴν τέχνη ὅ,τι κοινὸ ἔχει μὲ κάθε εἶδους γλῶσσα καὶ νὰ προσπαθήσουμε νὰ κάμουμε μιὰ περιγραφή μὲ τοὺς γενικοὺς ὅρους τῆς θεωρίας τῶν σημειακῶν συστημάτων. Καὶ τὸ δεύτερο νὰ ἀπομονώσουμε στὴν τέχνη ὅ,τι σὰν ἰ δ ι α ί τ ε ρ η γλῶσσα (μὲ τὴν ἔννοια πού ἔδωσε στὴ γλῶσσα πάρα πάνω) ἔχει δικό της καὶ τὴν ξεχωρίζει ἀπὸ ἄλλα συστήματα αὐτοῦ τοῦ τύπου (σελ. 20 κέ.).

Ἡ λογοτεχνία διαθέτει δική της γλῶσσα, δηλ. ἔχει ἓνα ὀρισμένο πλῆθος στοιχείων καὶ δικούς της κανόνες συνδέσεώς τους, πού καθιστοῦν δυνατὴ τὴ μετάδοση ὀρισμένων ἀνακοινώσεων. Μὲ αὐτὸ ἔννοεῖ ὁ Lotman ὅχι τὴν συνήθη σημασία τοῦ ὅρου γλῶσσα τῆς λογοτεχνίας, κατὰ τὴν ὁποία εἶναι ἡ γραφομένη γλῶσσα τῆς λογοτεχνίας σὲ μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ, ἀλλὰ τὴ σημασία, πού παίρνει στὸν παραλληλισμὸ της μὲ τίς ἔννοιες γλῶσσα τῆς ζωγραφικῆς, γλῶσσα τῆς γλυπτικῆς, γλῶσσα τοῦ χοροῦ (σελ. 39 καὶ ὑποσημ. 20). Σ' αὐτὴν τὴ γλῶσσα τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου οἱ σχέσεις τῶν σημείων ἀλλὰ καὶ ἡ ἔννοια τοῦ σημείου εἶναι διαφορετικὲς ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει στὶς φυσικὲς γλῶσσες. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ λογοτεχνία ἔχει δικό της σύστημα σημείων καὶ σύστημα δικῶν της κανόνων συνδέσεως τῶν σημείων, πού χρησιμεύουν σὲ μετάδοση ἀνακοινώσεων, πού δὲν μποροῦν νὰ μεταδοθοῦν μὲ ἄλλον τρόπο (σελ. 41).

Κατὰ τὸν Lotman κείμενο εἶναι ἡ πραγμάτωση ἑνὸς ὀρισμένου συστήματος, εἶναι ἡ ὕλικὴ ἐνσάρκωσή του. Στὴν τέχνη τοῦ λόγου αὐτὸ γίνεται μὲ σημεῖα μιᾶς φυσικῆς γλῶσσας. Τὸ κείμενο ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ ἔχη ὄρια, νὰ εἶναι περιορισμένο. Τὰ ὄρια αὐτὰ δείχνουν στὸν ἀναγνώστη ὅτι ἔχει νὰ κάμη μὲ ἓνα κείμενο καὶ νὰ διακρίνη ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα σύστημα, πού διακλαδώνεται σὲ μιὰ περιπεπλεγμένη διάρθρωση ὑποσυστημάτων, ὑποσυστημάτων διαφόρων τύπων, πού παρουσιάζονται σὲ ὀριακὲς σχέσεις (σὲ ὄρια κεφαλαίων, στροφῶν, στίχων κλπ.). Τὸ κείμενο δὲν ἀποτελεῖ μιὰν ἀπλή διαδοχὴ σημείων μεταξὺ δύο ἐξωτερικῶν ὀρίων. Ἐχει ὡς ἰδιαιτέρου χαρακτηριστικὸ μιὰ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση, πού τὸ μεταμορφώνει σὲ ἓνα δομημένο ὄλο. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ χαρακτηριστικά, δηλ. ἡ ὕλικὴ ἐνσάρκωση τοῦ συστήματος, τὰ ὄρια καὶ τὸ δομημένο ὄλο ἔχουν, πρὸ πάντων τὰ δύο τελευταῖα, στενὲς σχέσεις μεταξὺ τους (σελ. 85 κέ.).

Ὅταν μιᾶμε γιὰ ἐκφραστικὸτητα τοῦ κειμένου, ἔχουμε ὑπ' ὄψιν μιὰ σὲ μέγιστο βαθμὸ εἰδικὴ ιδιότητα τῶν σημειακῶν συστημάτων. Σὰν ὕλικὴ οὐσία τους δὲν παρουσιάζονται «ἀντικείμενα», «πράγματα», ἀλλὰ σχέσεις ἀντικειμένων. Οἱ σχέσεις δομῆς στὸ κείμενο δημιουργοῦν ἓναν ὀρισμένο δικό του χαρακτήρα σὰν ὄλου, ἑνὸς ἀμεταβλήτου συστήματος σχέσεων. Ἀλλὰ ἡ λειτουργία τοῦ κειμένου στὸ κοινωνικὸ περιβάλλον δημιουργεῖ μιὰ τάση νὰ σχίζεται τὸ κείμενο σὲ παραλλαγές, φαινόμενο πολὺ γνωστὸ στὴ λογογραφία καὶ στὴ μεσαιωνικὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ καὶ στὴ νεώτερη λογοτεχνία. Τελικὰ τὸ πρόβλημα

αὐτὸ τοῦ κειμένου καὶ τῶν παραλλαγῶν του ἀνήκει στὶς πλήρεις διαστάσεις του στὸν κειμενολόγο (Textologe) (σελ. 90 κέ.).

Ὁ Lotman ἀναφέρει (σελ. 87 καὶ ὑποσ. 3 καὶ 4) προσπάθειες ἀνασυγκροτήσεως κειμένων λαογραφίας, μεσαιωνικῆς γραμματείας καὶ νεώτερης λογοτεχνίας μὲ βάση τὶς μεθόδους τοῦ στρουκτουραλισμοῦ, ὅταν ἀκόμη βρισκόντανε στὰ πρῶτα τοὺς βήματα.

Ἢδη ἀπὸ τὸ 1970 εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος δύο βιβλία συλλογικά, ποὺ μὲ βάση τὶς ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὸ κείμενο προσπαθοῦν καὶ νὰ τὶς διευρύνουν καὶ νὰ δείξουν ποιὲς μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ συνέπειες καὶ γιὰ τὴν κριτικὴ τῶν κειμένων καὶ γιὰ τὴν ἐκδοτικὴ τους. Τὸ ἕνα ἐπιγράφεται *Art and Error*⁵⁵, ποὺ δὲν ἔχω στὴ διάθεσή μου, τὸ ἄλλο *Texte und Varianten*⁵⁶, ποὺ ἔχω ἤδη ἀναφέρει. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὶς ἀγγλοσαξωνικὲς φιλολογίες. Τὸ δεύτερο στὶς γερμανικὲς καὶ σλαβικὲς φιλολογίες, μιὰ ἐργασία στὴν ἰσπανικὴ φιλολογία.

Τὸ *Texte und Varianten* ἀποτελεῖται ἀπὸ 21 ἐργασίες ἰσαριθμῶν ἐρευνητῶν. Θέλει νὰ δώσῃ, ὅπως δηλώνεται στὸν πρόλογο (VII κέ.) μιὰν ἐπισκόπηση τῶν σπουδαιοτέρων ρευμάτων τῆς ἐκδοτικῆς καὶ νὰ θέσῃ γιὰ συζήτηση τὶς βασικὲς ἀρχὲς καὶ μεθόδους, καὶ ἀκόμη νὰ προετοιμάσῃ ἕνα πλησίασμα καὶ μιὰ κατανόηση τῆς ἔρευνας γιὰ θέσεις, ποὺ φαινομενικὰ ἢ μιὰ ἀποκλείει τὴν ἄλλη.

Ὅλες οἱ ἐργασίες προέρχονται ἀπὸ ἐπιστήμονες, ποὺ ἔχουν ἀντιμετωπίσει καὶ πραγματικὰ προβλήματα τοῦ κειμένου, δηλ. τῆς κριτικῆς καὶ τῆς ἐκδόσεώς του. Ὅλες εἶναι γραμμένες ἢ μεταφρασμένες (αὐτὲς μὲ θεώρηση τῶν συγγραφῶν τους) στὰ γερμανικά.

Τὸ βιβλίον δίδει καὶ μιὰ σπουδαία εἰκόνα τῆς τεξτολογίας, ὅπως θεραπεύεται στὴ Ρωσία, στὴν Πολωνία, στὴ Βουλγαρία καὶ στὴν Τσεχοσλοβακία καὶ τῶν πορισμάτων της στὴν κριτικὴ καὶ τὴν ἐκδοσὴ τῶν κειμένων, ποὺ, ὅπως σημειῶνουν οἱ ἐκδότες τοῦ βιβλίου, ἄλλες φιλολογίες δὲν ἐγνώριζαν.

Ἐνωτέρω (σελ. κxι ὑπ. 23) παρέπεμψα σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐργασίες αὐτῆς, ποὺ ἐπιγράφεται τεξτολογία καὶ σημειωτικὴ τοῦ Τσέχου Miroslav Cervenka. Ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου ὡς σημείου καὶ μὲ τὴν ἐργασία τοῦ Τεξτολόγου κατὰ τὴν («κατασκευὴ») τοῦ κανονικοῦ κειμένου (σελ. 143 κέ.).

Ὁ ἐκδότης πολλῶν ἔργων τῆς παλαιᾶς ρωσικῆς λογοτεχνίας καθηγητῆς στὸ Leningrad καὶ ἀκαδημαϊκὸς Dmitrij Lichačev ἐκθέτει τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς τεξτολογίας σχετικὰ μὲ τὰ μνημεῖα τῆς παλαιᾶς ρωσικῆς λογοτεχνίας (σελ. 301-315). Ἡ σχετικὴ ἐργασία του ἐπιγράφεται: Βασικὲς ἀρχὲς τεξτολογικῶν ἐρευνῶν τῶν μνημείων τῆς παλαιᾶς ρωσικῆς λογοτεχνίας (*Grundprin-*

55. *Art and Error, Modern Textual Editing, Essays Compiled and Edited by R. Gottesman and S. Bennet, London 1970.*

56. Gunter Martens und Hans Zeller (ἐκδότες), *Texte und Varianten, Probleme ihrer Edition und Interpretation, München 1971* (δίνω ἐδῶ ἀκόμη μιὰ φορὰ τὸν πλήρη τίτλο).

zipien textologischer Untersuchungen der altrussischen Literaturdenkmäler). Κατὰ τὸν Lichačev οἱ ἀρχές αὐτὲς εἶναι δέκα:

1. Τεξτολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη, πού ἐρευνᾷ τὴν ἱστορία τῶν κειμένων ἐνὸς ἔργου. Μιὰ ἀπὸ τὶς πρακτικὲς ἐφαρμογές τῆς εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου.

2. Προηγεῖται ἡ ἔρευνα τοῦ κειμένου καὶ ἔπεται ἡ ἔκδοσις του.

3. Ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου εἶναι ἀνάγκη νὰ δίδῃ μιὰ εἰκόνα τῆς ἱστορίας του.

4. Δὲν ὑπάρχει κανένα τεξτολογικὸ στοιχεῖο ἔξω ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία του.

5. Ὅ,τι λέγουν οἱ συνειδητὲς ἀλλαγές ἐνὸς κειμένου (ἰδεολογικὲς, καλλιτεχνικὲς, ψυχολογικὲς κ.τ.δ.) πρέπει νὰ προτιμᾶται ἀπὸ τὶς μηχανικὲς ἀλλαγές του (τὰ ἀσυνειδήτα σφάλματα τοῦ ἀντιγραφέως).

6. Τὸ κείμενον πρέπει νὰ ἐρευνᾶται σὰν ὅλο (ἀρχὴ τῆς πολυπλοκότητος κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ κειμένου).

7. Πρέπει νὰ ἐρευνᾶται καὶ τὸ τεξτολογικὸ ὕλικὸ ἐνὸς μνημείου στὴ συλλογὴ (στὸν κώδικα).

8. Πρέπει νὰ ἐρευνᾶται ἡ ἀντανάκλασις τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου ἐνὸς ἔργου σὲ ἄλλα μνημεῖα.

9. Πρέπει νὰ ἐρευνᾶται ἡ ἐργασία τῶν ἀντιγραφέων καὶ κάθε ἐνὸς σκριπτόριου.

10. Οἱ ἀνασυγκροτήσεις ἐνὸς κειμένου δὲν μποροῦν νὰ ἀντικαταστήσουν τὰ πραγματικὰ παραδεδομένα κείμενα.

Μὲ τὴν πρώτη ἀρχὴ ἀνυψώνεται κατὰ τὸν Lichačev ἡ τεξτολογία σὲ αὐτοτελεῖ ἐπιστήμη, τῆς ὁποίας τὰ πορίσματα μποροῦν νὰ ἀξιοποιηθοῦν στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, στὴν καλλιτεχνικὴ καὶ ἰδεολογικὴ ἐρμηνεία τῶν ἔργων, στὴν ἐρμηνεία τῶν ἱστορικῶν πηγῶν καὶ στὴν ἱστορία γενικᾶ κλπ., στὴν τεχνικὴ τῶν ἐκδόσεων, πού πρέπει νὰ θεωρηθῇ σὰν ἰδιαιτέρος τομέας, πού χρησιμοποιεῖ τὰ πορίσματα τῆς τεξτολογίας, ἀλλὰ δὲν ἐξισώνεται μὲ αὐτήν. Πρέπει νὰ διαχωρίζεται αὐστηρὰ ἡ μελέτη τοῦ προβλήματος πῶς ἐρευνᾶται ἕνα κείμενον ἀπὸ τὸ πρόβλημα πῶς ἐκδίδεται ἕνα κείμενον. Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς ἀπελευθερώνει τὴν ἐκδοτικὴ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ μελετᾷ τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου ἀτελῶς, ἐμπειρικᾶ καὶ κομματιασμένα καὶ τὴν κάνει νὰ μένῃ τεχνικὴ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος κάνει τὴν τεξτολογία ἐπιστήμη (301 κέ.).

Δὲν θὰ συνοψίσω τὴν ἀνάλυση, πού κάνει ὁ συγγραφέας τῶν ἄλλων ἀρχῶν τῆς τεξτολογίας. Θὰ παρατηρήσω ὅτι μὲ τὴν ἀνάλυση, πού κάνει στὴν τρίτην ἀρχὴ, θεωρεῖ τὴν συνήθη κριτικὴ τῶν κειμένων ἄχρηστη, γιὰ αὐτὴ στὴν πραγματικότητά μὲ τὴν recensio καὶ τὴν emendatio, ὅπως τὶς χρησιμοποιεῖ, ἀρνεῖται τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου σὰν ἐνιαίου ὅλου, ἀφοῦ στὴν οὐσία μπερδεύει τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου ὡς ὅλου μὲ μιὰ ἱστορία τῶν μεμονωμένων χωρίων, τὴν ὁποία ἀντιλαμβάνεται κατὰ πρωτόγονο τρόπο (σελ. 304). Καὶ θὰ σημειώσω

ἀκόμη τῆ διαπίστωσὴ του στὴν 6η ἀρχή, ὅτι εἶναι πάρα πολὺ σπουδαῖο νὰ διακριθῆ ὅτι τὸ κείμενο μεταβάλλεται σὰν ἐνιαῖο ὄλο καὶ γι' αὐτὸ δὲν πρέπει κατὰ τὴ διόρθωση τοῦ κειμένου νὰ ἐνοποιοῦνται οἱ διάφορες βαθμίδες τῆς ἐξελέξεώς του, ἢ κάθε μιὰ ἀπὸ τις ὁποῖες ἀποτελέσει μιὰν ὀρισμένη ἐνότητα (σελ. 306 κ.ε.).

Ὁ Πολωνὸς καθηγητὴς καὶ μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν τῆς Βαρσοβίας Konrad Görski, ἐκδότης τοῦ λεξικοῦ τοῦ Mickiewicz, ξεκινάει στὴ μελέτη του Δύο σημασίες τοῦ ὄρου κείμενο (Zwei Bedeutungen des Terminus «Text») ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τοῦ κειμένου, τὴν ὁποία εἶχε ἀναπτύξει ὁ Lichačev στὸ βιβλίο του Textologie (Tekstologija, Moskva 1962) σὰν μεσαιωνοδίφης, γνώστης τῶν μεταβολῶν τῶν κειμένων μὲ τις ἀντιγραφές, ἀπὸ τις ὁποῖες προέρχονται καὶ οἱ πάρα πάνω δέκα ἀρχές τῆς τεξτολογίας του. Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του αὐτοῦ ὁ Lichačev ἄφηγε ἀνοιχτὸ τὸ πρόβλημα τῆς πολὺπλοκῆς ἐννοίας τοῦ κειμένου, ἀλλὰ ἐπαρουσίαζε ἀπόψεις ὅμοιες μὲ τις ἀπόψεις τοῦ Ingarden, χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζῃ.

Ξεκινάει ὁ Görski ἀκόμη ἀπὸ τις προσπάθειες τοῦ συμπατριώτη του ἱστορικοῦ τῆς λογοτεχνίας Kazimierz Wyka, νὰ ὀρίση τὸ κείμενο, πὸ στηριζόμενος στὶς ἀπόψεις τοῦ Roman Ingarden καὶ τοῦ Henryk Marckiewicz, εἶχε προβάλει τις θέσεις 1) ὅτι ἡ ἐξίσωση κειμένου καὶ λογοτεχνικοῦ ἔργου δὲν ἐπιτρέπεται καὶ 2) στὸ λογοτεχνικὸ ἔργο πρέπει νὰ διακρίνεται ἡ μορφή (Gestalt) ἀπὸ τὸ κείμενό του. Καὶ προτείνει δύο σημασίες, πὸ κατὰ τὴ γνώμη του εἶναι βασικές. Ἡ πρώτη εἶναι: Κείμενο εἶναι ἡ τελειωτικὴ γλωσσικὴ μορφή, πὸ ἐδόθηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα στὸ ἔργο ὡς ἀποτέλεσμα τῆς πορείας τῆς δημιουργίας του. Ἐκφράζει ἐκείνη τὴν πραγμάτωση τῆς δημιουργικῆς τάσεως, πὸ μπόρεσε νὰ ἐπιτευχθῆ ὑπὸ τις συνθήκες τῆς γενέσεως τοῦ ἔργου καὶ τῶν συγγραφικῶν δυνατοτήτων τοῦ συγγραφέως.

Ἡ δευτέρα σημασία εἶναι: Κείμενο εἶναι ἡ γραφικὴ παγιοποίηση τῆς ὡς ἄνω γλωσσικῆς μορφῆς ἢ ἡ καταγραφή τοῦ γλωσσικοῦ ἀκουστικοῦ στρώματος τοῦ ἔργου. Ἡ παγιοποίηση τῆς γλωσσικῆς μορφῆς τοῦ σχετικοῦ ἔργου, πὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ τὴ βοήθεια ἐνὸς φωνοληπτικοῦ μέσου, δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν ὀρισμὸν αὐτόν.

Ὁ Görski ἐξηγεῖ κατόπιν (σελ. 340-343) τοὺς ὀρισμούς του, στηριζόμενος καὶ αὐτός, στὸν Ingarden. Καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ταύτιση τοῦ κειμένου ἐνὸς ἔργου μὲ τὴν γραφικὴ του παγιοποίηση εἶναι σφάλμα. Ἡ γλωσσικὴ μορφή τοῦ ἔργου καὶ ὁ σχεδιασμὸς αὐτῆς τῆς μορφῆς ἀποτελοῦν τὰ κύρια θέματα μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ἡ τεξτολογία. Βρίσκονται, ὅπως λέγει παραστατικά (σελ. 343), μεταξὺ τῶν δύο βασικῶν σημασιῶν τῆς λέξεως κείμενο, ὅπως τὸ βολταϊκὸ τόξο μεταξὺ τῶν δύο πόλων.

Στὴν ὠραία μελέτη του ὁ συνεκδότης τοῦ ἔργου αὐτοῦ, τοῦ Texte und Varianten, ὁ Gunter Martens Δυναμικὴ τοῦ κειμένου καὶ ἔκδοσις, Σκέψεις

για τὴ σημασία καὶ τὴν παράσταση βαθμίδων τοῦ κειμένου, ποὺ ποικίλλουν (Textdynamik und Edition, Überlegungen zur Bedeutung und Darstellung variierender Textstufen), συνεκδότης τῶν ποιητικῶν καὶ πεζῶν ἔργων τοῦ Georg Heyms, προσπαθεῖ στὸ πρῶτο μέρος (σελ. 165 κέ.) νὰ δώσῃ ἕνα νέον ὄρισμὸ τοῦ στόχου τῆς ἐκδόσεως καὶ ἐξετάζει τὶς γλωσσολογικὲς πλευρὲς τῆς ἔννοιας τοῦ κειμένου, τὸν σχηματισμὸ του σὰν ἱστορικὴ λειτουργία. Στὸ δεύτερο μέρος τὴν ἐκδοσὴ σὰν ἀπεικόνιση τῆς δυναμικῆς τοῦ κειμένου (σελ. 171 κέ.), τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα σὰν τὸν πυρῆνα τῆς ἐκδόσεως, τὴν παράσταση τῆς ποικιλίας (τῶν διαφορετικῶν γραφῶν) στὴ δομικὴ διάρθρωση τῆς συνάφειας τοῦ λόγου. Καὶ στὸ τρίτο (σελ. 175 κέ.) δίδει ἕνα μοντέλο τῆς σημειώσεως τῶν παραλλαγῶν στὸ δυνάμει κείμενο τῆς ἐκδόσεως τῶν ποιημάτων τοῦ Heyms.

Σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς ἐργασίες τοῦ τόμου παρατηρεῖται τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν γένεση τοῦ ἔργου καὶ θεωρεῖται ἡ ἐξέλιξη τοῦ κειμένου του σὰν ἐκδήλωση τῆς πορείας πρὸς τὴν διαμόρφωσή του. Αὐτὸ εἶχε καὶ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐγκατάλειψη τῆς μορφῆς τοῦ κριτικοῦ κανονιστικοῦ ὑπομνήματος, ὅπως τὸ εἶχε συνηθίσει ἡ κλασσικὴ φιλολογία. Ἀκόμη καταδεικνύουν οἱ ἔρευνοι, τῶν ὁποίων ἔδωσα μόνον μερικὲς πτυχὲς προηγουμένως, ἀναμφισβήτητα ὅτι οἱ χωρισμοὶ τῆς recensio ἀπὸ τὴν interpretatio, ποὺ ἔκανε ὁ Lachmann καὶ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ὁ Quentin, καὶ τῆς interpretatio ἀπὸ τὴν emendatio, ποὺ ἔκανε ὁ Havet, χωρισμοί, ποὺ βέβαια ἐπολεμήθηκαν ἀπὸ φιλόλογους, παλαιολογούς καὶ κριτικούς τῶν κειμένων⁵⁷, πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθοῦν ὀριστικά.

Ὅπως πολὺ σωστὰ διαπιστώνει καὶ ὁ A. Kleinlogel στὴν κριτικὴ του γιὰ τὸ βιβλίον, ἡ ἀπομάκρυνση αὐτὴ (στὴ νέα γερμανικὴ φιλολογία) ἔχει ὀδηγήσει σὲ ἕνα πλῆθος τρόπων ἀναγραφῆς τῶν παραλλαγῶν, τρόπων διαφορετικῶν μεταξὺ τους, ποὺ δημιουργοῦν σύγχυση. Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἐπιστροφή στὸν παλιὸν τρόπο, μόνος δρόμος ἀπομένει γιὰ τὴ δημιουργία κάποιας ἐνοποιησεως νὰ μελετηθῇ ἡ ἐξάρτηση τῶν διαφορῶν τύπων τῆς συντάξεως τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος ἀπὸ θεωρητικὲς προϋποθέσεις σὰν αὐτοτελεῖς πρόβλημα⁵⁸. Καὶ ἐδῶ λοιπὸν κρίνεται ὡς ἀπαραίτητη ἡ δημιουργία μιᾶς νέας γενικῆς θεωρίας τοῦ κειμένου, ἐπιστήμης τοῦ κειμένου, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν σχετικὴ ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ κίνηση.

Καὶ μπορεῖ νὰ λεχθῇ ἀπὸ τώρα ὅτι ἡ δημιουργία τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς εἶναι περισσότερο ἀπαραίτητη γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἐκδοσὴ τῶν ἀρχαίων κλασσικῶν, γιὰ τὴ χειρόγραφα, ποὺ παραδίδουν τὰ κείμενα ἢ ἀκριβέστερα τὶς γλωσσικὲς μορφὲς τῶν ἀρχαίων ἔργων, ἀπέχουν σχεδὸν πάντοτε πολλοὺς αἰῶνες ἀπὸ τοὺς δημιουργοὺς τους.

57. Timpanaro, ἔ.δ., 40-41, 85-86.

58. Alexander Kleinlogel, Poetica, Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft 6, 1974, 251.

IV

Στὸ θαυμάσιο καὶ μοναδικὸ στὸ εἶδος τοῦ βιβλίου του, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐμίλησα προηγουμένως (σελ. xv), ὁ E. J. Kenney, μετὰ τὴν ἐπισκόπηση τῶν μεθόδων τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων στὸν αἰῶνα μας (σελ. 130 κέ.), θέτει τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ κλασσικὴ φιλολογία βρίσκεται στὸ δρόμο νὰ ἀποκτήσῃ μιὰ γενικὴ θεωρία τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, πὺ μπορεῖ νὰ συνταχθῇ χρήσιμα σ' ἓνα σῶμα καὶ νὰ διδαχθῇ σὲ σπουδαστές. Εἶναι, συνεχίζει, σελ. 143, ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου τέχνη ἢ μόνον ἐπιδεξιότητα, ἐμπειρία (χρησιμοποιοῦν τὶς ἑλληνικὲς αὐτὲς λέξεις παράλληλα μὲ τὶς ἀγγλικὲς art καὶ knack); Καὶ προσθέτει ὅτι ἡ ἔρευνα, πὺ ἔκανε δεικνύει ὅτι, μολονότι εἶναι ἀπαραίτητη μιὰ θεωρητικὴ βάση, δὲν πρέπει νὰ τραβάῃ τὸν σπουδαστὴ πολὺ μακριά. Ἐδῶ ἐπικαλεῖται τὴ γνώμη τοῦ West, ὁ ὁποῖος στὸ βιβλίο του, πὺ ἀνάφερα προηγουμένως (σελ. xvi), ἐκφέρει τὴν ἴδια γνώμη, ὅτι, μιὰ καὶ μάθη κανεὶς τὶς βασικὲς ἀρχές, ἐκεῖνο πὺ χρειάζεται εἶναι ἡ παρατήρηση καὶ ἡ πρακτικὴ, ὅχι ἔρευνα σὲ περαιτέρω διακλαδώσεις θεωρητικῆς.

Οἱ θεωρητικοί, συνεχίζει ὁ Kenney (σελ. 143), ὅπως ἐσημείωσε σὲ προηγούμενο κεφάλαιο (εἶναι τὸ III σελ. 47 κέ.), ὑπῆρξαν θεωρητικοί, ὅχι ἐκδότες κειμένων ἢ ὅχι διακεκριμένοι ἐκδότες. Οἱ ἄριστοι πρακτικοὶ εἶχαν δυσπιστία στὸν μεθοδικὸ καὶ στὴν μηχανοποίηση.

«Μιὰ οὐγγιὰ πρακτικῆς ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ ἓνα τόνο διδαγμάτων καὶ παρ' ὅλην τὴν εὐγνωμοσύνη γιὰ τὶς συμβολές τους πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι ἐγχειρίδια ὡς τοῦ Havet ἢ τοῦ Maas ἢ τοῦ Collomp ἢ τοῦ Willis, ὅλα κατὰ τὸν διαφορετικὸ τρόπο τους χρήσιμα καὶ θαυμαστά, πραγματικὰ δὲν θὰ διδάξουν στὸν φιλόδοξο κριτικὸ τὴ δουλειά του, μολονότι μπορεῖ, ὅπως εἶχε παρατηρήσει ὁ Housman, νὰ τοῦ προσφέρουν μερικὸς στοχασμούς, πὺ ἀργὰ ἢ γρήγορα, θὰ ἐφάρμοζε στὸν ἑαυτό του. «Ὅ,τι εἶναι κριτικὴ (τοῦ κειμένου), ὅ,τι θὰ ἔπρεπε καὶ ὅ,τι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι, πρέπει νὰ τὸ μάθη κανεὶς παρατηρώντας τοὺς ἄριστους κριτικὸς στὴ δουλειά τους» (σελ. 27 κέ.).

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς εἶναι, ὅσο μπορεῖ νὰ ξέρω, γενικὲς στὴν κριτικὴ τῶν κλασσικῶν κειμένων. Ἀλλὰ θὰ ἠθέλα νὰ παρατηρήσω πρῶτα ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ θεωρητικοῦ τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων εἶναι τρομερὰ περιορισμένη, γιὰτὶ ἔχει ὑπ' ὄψιν ἐκείνους, πὺ σὲ μελέτες τους ἢ καὶ σὲ ἐγχειρίδια ἔχουν διατυπώσει ἀπόψεις ἢ θεωρίες ἢ συστήματα, κατὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ γίνεται ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων. Ὅμως εἶναι γνωστό, γνωστότατο, ὅτι οἱ μεγάλοι ἐκδότες ἦταν μυημένοι στὴ θεωρία ἢ στὴ φιλοσοφία, ἦταν φιλοσοφημένοι φιλόλογοι. Οἱ ἀμεγάλοι πρακτικοί, ὅπως χαρακτηρίζει ὁ Kenney (σελ. 141) τὸν Niklaas Heinsius, τὸν Bentley, τὸν Lachmann, τὸν Madvig καὶ τὸν Housman, καὶ ἄλλοι, στοὺς ὁποῖους κατὰ τὸν ἴδιο τὸν Kenney (σελ. 141 κέ.) μπορεῖ νὰ βρῆ κανεὶς ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου τοῦ Pasquali, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἔτσι μιὰ συνοπτικὴ θεώ-

ρησή τους σε σύνθεση μαέστρου, ήταν φιλοσοφημένα και γενικώτερα καλλιεργημένα πνεύματα και ήταν και θεωρητικοί. Ο Heinsius (1620-1681) πολιτικός, διπλωμάτης, ποιητής, δεν έγραψε *ars critica*, ειδικό θεωρητικό βιβλίο, αλλά τὸ ὅτι τὸν ἀπασχολοῦσαν θεωρητικὰ προβλήματα, φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του, τοὺς προλόγους τῶν ἐκδόσεών του καὶ τὶς ἴδιες τὶς ἐκδόσεις του, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος ὁ Kenney.

Ὁ Bentley (1662-1742), γιὰ νὰ παραλείψω ἄλλα, προπάντων τὴν *Dissertation upon the Epistles of Phalaris* ἀπὸ 600 σελίδες στὴ δευτέρη ἐκδοσὴ της, μὲ τὶς Boyle lectures, ποὺ ἔκαμε σὲ ἡλικία μόλις 30 χρόνων, τὸ 1692, παρουσιάζεται ἀπὸ τότε βαθεῖα συστηματικὸς μὲ τὴ σύγκριση καὶ τὴν ἀνάλυση ποὺ κάνει — ἔχει ἴσως τὴν ἀρχὴ της στὸν Αὐγουστῖνο — τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου, ἀσύλληπτης ποικιλίας μερῶν μὲ στόχο τὶς ιδιαίτερες λειτουργίες τους καὶ τὴ διάσωση τοῦ συνόλου, τὴ σύγκριση μὲ τὴν Αἰνειάδα τοῦ Βεργιλίου ἢ μὲ κάθε ἄλλο μακρὸ ποίημα. Ἡ ἀναλογία ποὺ βρίσκει, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Pfeiffer⁵⁹, εἶναι γιὰ τὴν κλασσικὴ φιλολογία σημαντικὴ, γιὰτὶ δείχνει τὴν πίστη τοῦ Bentley στὴν πρωταρχικὴ ἀρμονία τῆς κλασσικῆς ποιήσεως ποὺ, ἀν ἔχη φθορῆ κατὰ τὴν μεταγραφὴ ἀπὸ ἀντίγραφο σὲ ἀντίγραφο, πρέπει νὰ ἀποκαθίσταται μὲ μυαλωμένη κριτικὴ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ πλήρης τελεολογία, ποὺ ἀναπτύσσει ὁ Bentley στὰ ὡς ἄνω μαθήματα-διαλέξεις του, πρὸ πάντων στὰ τρία τελευταῖα βασίζεται στὰ *Philosophiae naturalis principia mathematica* τοῦ Νεύτωνα, μὲ τὸν ὁποῖον εἶχε φιλία ὁ Bentley, ὅπως καὶ μὲ τὸν John Locke.

Ἡ χρησιμοποίηση, ποὺ ἔκανε τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τοῦ Νεύτωνα, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς παντοδύναμου δημιουργοῦ, χωρὶς τὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὅλα τὰ πράγματα τοῦ κόσμου, ὁ κόσμος, ἓνα χάος⁶⁰, ἢ προσπάθεια νὰ ἀποδείξει (μαζὶ μὲ τὸν Clarke) ὅτι ἡ αἰτία τῆς βαρύτητος ἦταν κάτι «μη ὕλικό (immaterial)», γιὰτὶ αὐτὴ ἡ δύναμη διαποτίζει βαθεῖα ὅλα τὰ πράγματα χωρὶς διάκριση — ὁ Bentley τὴν ἀποκαλεῖ θεῖα ἐνέργεια καὶ ἐντύπωση (a divine energy and impression)⁶¹ — τοῦ ἐδημιούργησαν σὰν συνέπεια καὶ τὴν ὀδηγήτρια ἰδέα του στὴν κριτικὴ καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῶν κειμένων. Αὐτὴ ἡ ἰδέα τοῦ ἔδινε τὴν πεποίθηση, ὅπως γράφει σ' ἓνα γράμμα στὸν ἀρχιεπίσκοπο Wake στίς 16 Ἀπριλίου τοῦ 1715, ὅτι ἦταν σὲ θέση νὰ κάμῃ μιὰ ἐκδοσὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὅπως τὸ εἶχαν τὰ ἄριστα χειρόγραφα τὴν ἐποχὴ τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας, μὲ τόση ἀκρίβεια, ποὺ δὲν θὰ ὑπῆρχε σὲ καμμιά ἐκδοσὴ ἑλληνικοῦ ἢ λατινικοῦ κειμένου — μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε διαφορὰ

59. Rudolf Pfeiffer, *History of Classical Scholarship, From 1300 to 1850*, Oxford 1976, 146 κέ.

60. Margaret Gandee Jacob, Toland and Newtonian Ideology, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 32, 1969, 313 κέ.

61. Gerd Buchdahl, *Metaphysics and the Philosophy of Science, The Classical Origins, Descartes to Kant*, Oxford 1969, 386.

δχι μεγαλύτερη κατά εἴκοσι λέξεις — και νά θέση μονομιᾶς τέρμα στίς διάφορες γραφές (and an end be put at once to all Various Lectiōns)⁶². Σέ αὐτές τίς ιδέες τοῦ Bentley φαίνεται καθαρά ἡ ἐποχή τοῦ λόγου, ἡ ἐποχή του, πού ὅταν δέν τὸν βοηθοῦν τὰ πράγματα, γιατί και λείπουν συχνά, τελευταῖο μέσο γιά τὴν ἀλήθεια ἔχει τὴν μαντική, τὴν divinatio. "Ἐτσι ἐξηγεῖται και ἡ ἀρχή του στὴν κριτική τῶν κειμένων (στὸν Ὀράτιο Carmina 3, 27, 15): nobis et ratio et res ipsa centum codicibus potiores sunt praesertim accedente Vaticani veteris suffragio⁶³. Ὁ Bentley, ἐπομένως, ὑπῆρξε και μέγας θεωρητικός και φιλόσοφος κριτικός τῶν κειμένων. Καὶ ἂν ἐχρειαζόταν, θά προχωροῦσα ἀκόμη περισσότερο, γιά νά δείξω ὅτι εἶναι και πρόδρομος ἀπὸ μιὰ ἀποψη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ προηγούμενα, τοῦ στρουκτουραλισμοῦ εἴτε ἀπὸ δική του σκέψη εἴτε ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ John Locke.

Γιά τὸν Lachmann (1793-1851) ἀνάφερα τὴ μελέτη τοῦ Timpanaro (ἀνωτ. σελ. xv). Ἀλλά, γιά νά δειχθῆ ὅτι ἦταν και βαθεῖα θεωρητικός τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, θά παραπέμψω ἀκόμη στὴν μελέτη τοῦ Karl Stackmann, Ἡ κλασσική φιλολογία και οἱ ἀρχές τῆς γερμανικῆς φιλολογίας⁶⁴. Ὁ Stackmann τονίζει (σελ. 244) ὅτι ὁ Lachmann ἐδημιούργησε μεγίστη ὑπόληψη στὴν κλασσική φιλολογική μέθοδο στὴν περιοχὴ τῆς γερμανικῆς φιλολογίας ἀρχικά μὲ τὴν πραγματεία του Über die ursprüngliche Gestalt des Gedichts von der Nibelunge Noth. Ὁ Lachmann δηλώνει στὸν πρόλογο τῆς ἀνθολογίας του τῶν μεσαιωνικῶν Γερμανῶν ποιητῶν (Auswahl aus den Hochdeutschen Dichtern) μὲ μιὰ «προγραμματική φράση» ὅτι ἡ μέθοδός του εἶναι «ἀληθινὴ αὐστηρὰ ἱστορικὴ κριτική». Τὸ κλειδί γιά τὴν κατανόηση τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων ἀπὸ τὸν Lachmann φαίνεται νά εἶναι ὁ «κανόνας». Μὲ τὴν κριτική του ἐπιδιώκει νά βρῆ τοὺς κανόνες, τοὺς ὁποίους ἀκολουθοῦσαν οἱ παλαιοὶ ποιητὲς συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ και τοὺς ὁποίους πρέπει νά προσέχη και ὁ ἐκδότης (σελ. 246). Ὁ Lachmann εἶχε τὴ γνώμη ὅτι ὅσο περισσότερο ἄξιζε ἕνα ἔργο τόσο ἀκριβέστερα και ἐπιμελέστερα ἔπρεπε νά ἐφαρμόζεται ἡ ἀληθινὴ αὐστηρὰ ἱστορικὴ μέθοδος τῆς κριτικῆς του. Αὐτὸ ἴσχυε γιά τὰ ἔργα, τὰ ἀριστουργήματα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος και γιά τὴν Καινὴ Διαθήκη.

Στὸν πρόλογο τῆς ἐκδόσεώς του τῆς Καινῆς Διαθήκης (τόμος πρῶτος 1842, σελ. V) διατυπώνει τὴν περίφημη ἀρχή του γιά τὴν κριτικὴ τῶν κειμέ-

62. Kenney ἔ.ἀ. 100.

63. Ὁ Pfeiffer ἐπισημαίνει ἔ.ἀ. 154 ὅτι συνήθως παραλείπεται τὸ δεύτερο μέρος, τὸ praesertim accedente Vaticani veteris suffragio, πράγμα πού παραποιεῖ τὴν ἀρχή αὐτὴ τοῦ Bentley.

64. Karl Stackmann, Die klassische Philologie und die Anfänge der Germanistik, στὸ συλλογικὸ ἔργο Hellmut Flashar, Karlfried Gründer, Axel Horstmann, (ἐκδότες), Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert, Zur Geschichte und Methodologie der Geisteswissenschaften, Göttingen 1979, 240-259. Στὸ ἐξῆς: Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert.

von: recensere sine interpretatione et possumus et debemus. Είναι και αυτό μια θεωρητική αρχή, ή οποία προέκυψε από τη μέθοδο του τής εξέτασεως τών σφαλμάτων και τών κενών τών χειρογράφων, ή οποία οδηγεί κατά τη γνώμη του στη διαπίστωση τής σχέσεως τών χειρογράφων με τελικό σκοπό τήν εξακρίβωση τοῦ ἀρχέτυπου και τή σύνταξη ἔτσι τοῦ λεγομένου στέμματος.

Τὸ καθαρά δικό του αὐτὸ ἐπίτευγμα⁶⁵, πού κατόπιν και μέχρι σήμερα ἀμφισβητεῖται σχεδὸν ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές, πού ὁ Timpanaro ἐχαρκτήρισε⁶⁶ μηχανικῶς, ἀποτελεῖ ὀφθαλμοφανῶς θεωρία, ὅπως τὸ ἴδιο και τήν ἴδια τή θεωρία ἀποτελεῖ ὁ πρόλογος τής περιφημῆς ἐκδόσεώς του τοῦ Λουκρητίου (1850).

Θὰ μπορούσε λοιπὸν ἢ μᾶλλον ἐπιβάλλεται νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὁ Lachmann ὑπῆρξε και μεγάλος θεωρητικὸς στήν κριτική τών κειμένων — ὁ Pasquali τονίζει⁶⁷, ὅτι τή μέθοδο του ὁ Lachmann ἔχει ἐκθέσει πληρέστατα και με τήν ἐπιδεξιότερη διδακτικὴ μορφή στὸν πρόλογο τής ἐκδόσεώς του τοῦ Λουκρητίου —, ἐκτὸς ἐὰν θέλη κανεὶς νὰ συναγάγῃ τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Lachmann δὲν ὑπῆρξε θεωρητικὸς, γιατί ἡ μεγάλη του δραστηριότητα ἐγκρίεται κυρίως στὶς ἐκδόσεις ἔργων ἀπὸ τήν κλασσικὴ γραμματεία, κυρίως τή λατινικὴ ποίηση, στήν ἐκδοση τής Καινῆς Διαθήκης, καθὼς και ἔργων ἀπὸ τή μεσαιωνικὴ γερμανικὴ ποίηση. Θεωρητικὸς, πού ἤξερε νὰ μεταβάλλῃ τή μέθοδο, πού ἐφάρμοζε γιὰ τήν ἐκδοση τών ἀρχαίων κειμένων, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ τήν ἐφαρμόσῃ σὲ μεσαιωνικὰ γερμανικὰ κείμενα, ἀλλὰ και σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις, ὅπως ἔχει ἐπισημάνει ἡ σύγχρονή μας ἔρευνα⁶⁸. Θεωρητικὸς αὐστηρὸς, πού ἐπειδὴ ἤθελε νὰ ἐφαρμόσῃ χωρὶς παρέκκλιση τή μέθοδο του π.χ. στὸ κείμενο τοῦ Λουκρητίου, χωρὶς δηλ. τή βοήθεια ἐξωκειμενικῶν — ἄς τὸ πῶ ἔτσι — παραγόντων, ὅπως εἶναι ἡ φιλοσοφία τοῦ Λουκρητίου, ἀλλὰ και ἡ λογοτεχνικότητά του, ἔκαμε συχνὰ χονδροειδεῖς γκάφες και παραφθορὲς στὸ κείμενο, πρᾶγμα πού ἐπεσήμαναν ἄλλοι ἐκδότες τοῦ Λουκρητίου, ὅπως ὁ Munro⁶⁹, ὅχι πολλὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τήν ἐκδοση τοῦ Λουκρητίου ἀπὸ τὸν Lachmann. Ὁ Lachmann ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας τής αὐστηρᾶς ἐφαρμογῆς τής θεωρίας του γιὰ τὸν ἀρχέτυπο ἐφθασε ἀκόμη στὸ σημεῖο νὰ ἀμφισβητήσῃ τὸ παραδεδομένο κείμενο (textus receptus) τής Καινῆς Διαθήκης⁷⁰, πρᾶγμα πού εἶχε γίνει 120 χρόνια προηγουμένως ἀπὸ τὸν Edward Wells γιὰ διαφορετικούς ὁμως λόγους⁷¹.

65. Γιὰ τοὺς ὄρους: ὁ ἀρχέτυπος, τὸ ἀρχέτυπον — τὸν τελευταῖο προσγράφει ὁ Lachmann στὸν ἑαυτό του — ἰδ. Timpanaro ἔ.ἄ. 50 κέ., 57 και passim.

66. Timpanaro ἔ.ἄ. 70.

67. Pasquali, Storia. . . ἔ.ἄ. 5 κέ.

68. Stackmann ἔ.ἄ. 251 κέ.

69. H. J. Munro, T. Lucreti Cari De rerum natura libri sex, Fourth Edition, London 1908, τόμ. πρῶτος σελ. 21. Ἡ πρώτη ἐκδοση τὸ 1864.

70. Rudolf Pfeiffer, History of Classical Scholarship 1300-1850, Oxford 1976, 190.

71. Kenney ἔ.ἄ. 99 (στηρίζεται στὸν B.M. Metzger, The Text of the New Testament, its transmission, corruption, and restoration 2, ἔκδ. 1968).

Ἄλλα καὶ πέραν ἀπὸ τῆ στενῆ γλωσσικῆ κριτικῆ τῶν κειμένων, ὅπου κυρίως εἶναι γνωστὴ τοῦλάχιστον στοὺς κλασσικοὺς φιλόλογους ἡ μέθοδός του, ἡ ἐφαρμογή, ποὺ ἔκαμε ὁ Lachmann, τῶν βασικῶν ἀντιλήψεων τοῦ ἐπώνυμου ἥρωα τῆς κλασσικῆς φιλολογίας γιὰ τὸν Ὅμηρο στὴ μεσαιωνικῆ γερμανικῆ ποίηση μὲ πρωτοτυπία καὶ περαιτέρω ἐμβάθυνση — ὁ Wolf εἶχε ἀφήσει τὴν ἐξέταση τῶν ἐσωτερικῶν στοιχείων τοῦ ἔπους γιὰ κατόπιν, ἀλλὰ δὲν τὴν ἔκαμε ποτὲ — ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιο τὸν Ὅμηρο, ἀντίστοιχα μὲ τὴν ἐπὶ ὑφηγησίᾳ διατριβή του γιὰ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ Nibelunge Not, ποὺ ἀνάφερα προηγουμένως, καὶ μὲ τὶς Παρατηρήσεις στὴν Ἰλιάδα (Betrachtungen über Homers Ilias) εἴκοσι καὶ πλέον χρόνια ἀργότερα (τὸ 1837-41), ἀποδεικνύει εὐρύτερη καὶ θεωρητικώτερη κριτικὴ τῶν κειμένων, ἡ ὁποία μολονότι ἴσως σπουδαιότερη γιὰ τὶς σημερινὲς ἀντιλήψεις ἀπὸ τῆ γλωσσικῆ κριτικῆ του μέθοδο, δὲν τονίζεται ὅσο ἀξίζει τοῦλάχιστον στὰ εἰδικὰ βιβλία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας⁷². Τονίζεται ὅμως σὲ ἄλλα ἔργα, ποὺ ἀναφέρονται στὴ γερμανικῆ φιλολογία, τῆ μεσαιωνικῆ καὶ τῆ νεώτερη, στὴ φιλολογία τῶν Nibelungen καὶ στὸν Lessing⁷³.

Ἐξ ἄλλου τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἀπὸ τὸν Lachmann μέχρι σήμερα μιλάει, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Kenney (π.χ. σελ. 102, 104), γιὰ μέθοδο τοῦ Lachmann, δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι ἀντιλαμβάνεται τὴ μέθοδο αὐτὴ ὡς θεωρία, γιὰ αὐστηρὴ ἱστορικὴ κριτικὴ, ὅπως ἐθεωροῦσε τὴ μέθοδό του ὁ ἴδιος ὁ Lachmann, δὲν μπορεῖ νὰ μὴ διαθέτῃ τὸ φῶς τῆς θεωρίας. Ὑπῆρξε «ὁ μέγας θεωρητικὸς τῆς ἐποχῆς του» ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ Groningen (κατ. σελ. 68).

Ὁ Johan Nicolai Madvig, ὁ πιὸ μέγας κλασσικὸς φιλόλογος τῆς Δανίας τοῦλάχιστον στὸν περασμένον αἰῶνα (1804-1886,) στὸν ὁποῖο ὁ Baizer ἀφιέρωσε τὸν ἕκτο τόμο τῆς ἐκδόσεως τοῦ Κικέρωνος μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ Tullianorum criticorum principi, ὑπῆρξε καὶ μέγας πρακτικὸς, ἀλλὰ καὶ θεωρητικὸς στὴν κριτικὴ τῶν κειμένων. Στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς τρεῖς τόμους τοῦ γραμμένου στὰ λατινικὰ ἔργου του Adversaria critica ad scriptores Graecos et Latinos, ποὺ ἐδημοσίευσε στὰ 1871 (οἱ ἄλλοι δύο τόμοι τὸ 1873 καὶ 1884. Καὶ οἱ τρεῖς ἔχουν ἐπανεκδοθῆ, ἀνατυπωθῆ στὰ 1967 καὶ αὐτὴν τὴν ἀνατύπωση ἔχω ὑπ' ὄψη), ἀφιερώνει τὶς σελίδες 8-184 στὴ θεωρία τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, ποὺ ἐκθέτει μὲ τρόπο σαφῆ καὶ θεμελιώνει μὲ παραδείγματα ἀπὸ ἑλληνικὰ κείμενα. Ὁ τόμος φέρει τὸν χαρακτηριστικὸ ὑπότιτλο I De arte coniecturali. Emendationes graecae ὡς πρῶτος τόμος τοῦ ἔργου, καὶ ὡς

72. Οὔτε ὁ Pfeiffer δὲν ἀναφέρει τίποτε σχετικὸ στὸ ἐξ ἄλλου συντομώτατο γιὰ τὸν Lachmann μέρος τοῦ βιβλίου του — εἶναι ἡ τελευταία σελίδα — History of Classical Scholarship, 1300-1850, Oxford 1976.

73. Wolfgang Stämmler (ἐκδ.) Deutsche Philologie im Aufriss, Band 1, 2. überarbeitete Auflage, Unveränderter Nachdruck, Berlin 1966, στήλ. 164-168.

αὐτοτελής: *Adversaria critica ad Scriptores Graecos, Praemittitur artis criticae coniecturalis adumbratio.*

Στὸ προοίμιο (σελ. 7) γράφει (μεταφράζω): «... Ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶπα πολλές φορές ὅτι ἐπροσπαθοῦσα νὰ οἰκοδομήσω κάποια τέχνη καὶ γιὰ τὶς εἰκασίες καὶ γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν εἰκασιῶν, πού θὰ ἀπέκλειε καὶ τὴν πρόληψη καὶ τὴν ἀγνοια καὶ τὴν ἐλαφρότητα καὶ τὴν ἀκρισία, πρὶν νὰ ἔρθω στὸν καθένα χωριστὰ συγγραφέα, θὰ περιλάβω στὸ πρῶτο βιβλίο κάποια ζητήματα γενικῶς, πού ἀφοροῦν στὴν κατανόηση ὁλόκληρης τῆς μεθόδου αὐτοῦ τοῦ θέματος καὶ θὰ παρέχουν στοὺς νεώτερους χρήσιμη, ἀν ὄχι ἐπιστήμη, τοῦλάχιστον ὑπόδειξη, καὶ θὰ δείχνουν κάπως τὸν δρόμο. Γιατί, μολονότι κανεὶς δὲν μπορεῖ μὲ παραγωγέματα νὰ ἀποκτήσῃ τὴν κριτικὴ δεξιότητα καὶ τὴν τέχνη, οὔτε καὶ παροτρύνω ὅλους, πού μελετοῦν τὰ ἀρχαῖα γράμματα, νὰ δημιουργοῦν νέα μὲ τὴν ἔρευνα ἀποκλειστικὰ ἢ πάρα πολὺ σ' αὐτὸν τὸν τομέα, ὅμως μποροῦν νὰ ὀδηγηθοῦν στὴ σωστὴ κρίση καὶ στὴ διάκριση τῶν ἀληθινῶν καὶ πιθανῶν ἀπὸ τὰ ἐσφαλμένα καὶ τὰ ἄκριτα. . . μέχρι τώρα ὅλοι ὅσοι θέλουν νὰ εἶναι φιλόλογοι, ὀφείλουν νὰ εἶναι κριτικοί, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ χρησιμοποιοῦν ὅσα εὗρηκαν ἄλλοι μὲ σύνεση καὶ χωρὶς ἀσταθῆ ἀμφιβολία καὶ νὰ ἀπορρίπτουν σταθερὰ τὰ ἀδέξια. Καὶ θὰ μιλήσω ἔτσι, ὥστε νὰ χρησιμοποιῶ γιὰ τὴν ἐξήγηση στὸ κάθε θέμα παραδείγματα. . .».

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο (τοῦ πρώτου βιβλίου), σελ. 8-95, δεικνύει γενικὰ τὶς αἰτίες καὶ τὰ εἶδη τῶν σφαλμάτων στοὺς κώδικες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων μὲ παραδείγματα. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο, σελ. 95-125, τὸν τρόπο τῆς διορθώσεως τῶν σφαλμάτων καὶ τὸν ἐξηγεῖ μὲ παραδείγματα. Στὸ τρίτο κεφάλαιο, σελ. 125-155, ἐξιχνιάζει κύρια ὀνόματα, πού ἔχουν οἱ γραφεῖς κάμει σκοτεινὰ καὶ ἔχουν ἀφαιρέσει ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, καὶ ἀπορρίπτει κάποια πού εἶχαν ἀπὸ λάθος θέσει. Στὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο (σελ. 155-184) ἐξηγεῖ τοὺς νόμους, κατὰ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ ἐκτιμᾶται ἡ πιθανότητα ἢ κριτικὴ στὰ γραμματικὰ ζητήματα καὶ διασαφηνίζει τοὺς νόμους μὲ ὀρισμένο εἶδος παραδειγμάτων.

Οἱ παλαιότεροι, ὁ Bursian, ὁ Gudeman, εἶχαν σημειώσει ὅτι ὁ Madvig εἶχε ἐκθέσει συστηματικὰ μιὰ θεωρία τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, ὅτι ἦταν καὶ θεωρητικὸς τῶν κειμένων. Ὁ Bursian μὲ τὴν διατύπωση: «μετὰ μιὰ γενικὴ εἰσαγωγή στὸ βιβλίο I — τὴν προσπάθεια συστηματικῆς ἐκθέσεως τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς κριτικῆς τῶν εἰκασιῶν.»⁷⁴. Ὁ Gudeman μὲ τὴν παρατήρηση: «... ἰδιαιτέρα πολὺτιμη σελ. 8-184 ἡ μεθοδολογία τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων»⁷⁵. Οἱ πολεμικὲς ὅμως πού ἔγιναν ἐναντίον τοῦ ἔργου, κυρίως ἢ μόνον γιὰ τὶς πρα-

74. Konrad Bursian, *Geschichte der Classischen Philologie in Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Zweite Hälfte, München und Leipzig 1883, 947.

75. Alfred Gudeman, *Grundriss der Geschichte der klassischen Philologie*, Teubner, Stuttgart 1967 (ἀνατ. τῆς δευτ. ἐκδ. τοῦ 1909), 233.

κτικὲς ἐφαρμογές, γιὰ τὰ παραδείγματα, μὲ τὰ ὁποῖα στηρίζει ὁ Madvig τὴ θεωρία του, ὅπου ἔχει περιπέσει σὲ σφάλματα, — πολεμικὲς πού ὁ Wilamowitz χαρακτηρίζει πολὺ ἀδικαιολόγητες⁷⁶ — ἴσως καὶ ἡ γενικὴ στροφή ἐναντίον τῶν μεθόδων, μολοντί μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του, ἡ ἔκδοσις τοῦ *De finibus* τοῦ Κικέρωνος καὶ πρὸ πάντων οἱ *Emendationes Livianae* θεωροῦνται καὶ σήμερα καὶ μεθοδολογικὰ ἀθάνατα, ἔκαμε ὅχι βέβαια νὰ λησμονηθῇ ἡ θεωρία του ἢ οἱ θεωρητικὲς ἀντιλήψεις του, ἀλλὰ νὰ μὴ ἀναφέρονται. Ἔτσι ὁ Maas δὲν ἀναφέρει οὔτε τὸ ὄνομά του, οὔτε καὶ ὁ Pasquali. Ὁ Timpanaro⁷⁷ τὸν ἀναφέρει συχνά, ἀλλὰ περισσότερο σὰν πρακτικὸ, ὅπως κάνει καὶ μάλιστα σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ὁ Kenney⁷⁸, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶπα προηγουμένως, τὸν τάσσει στὸ τέλος (σελ. 141) στοὺς μεγάλους πρακτικοὺς, ὅχι στοὺς θεωρητικοὺς.

Ὁ Alfred Edward Housman (1859-1936) ἦταν καὶ ποιητὴς λαμπρὸς, καθὼς οἱ ποιητικὲς συλλογές του *A Shropshire Lad* (1896), *Last Poems* (1922) καὶ *More Poems* (μετὰ τὸν θάνατό του) ἀνήκουν στὴν πιδὴ καλὴ ποίησις τοῦ αἰῶνα μας καὶ τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰῶνα, καὶ κριτικὸς τῆς λογοτεχνίας, ὅπως δεικνύει μετὰξὺ ἄλλων ἡ διάλεξίς του *The Name and Nature of Poetry* (1933), πού «περιέχει μιὰ μεγαλύτερη κατανόησις τῆς ποιήσεως ἀπὸ ἐκείνη τῶν κριτικῶν, πού τὴν νοσταλγοῦν», καὶ ἀπὸ τοὺς μεγίστους κλασσικοὺς φιλολόγους τοῦ αἰῶνα μας, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερα θεωρητικὸς τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων αὐστηρὰ ἐπιστημονικῶς. Τὸ τελευταῖο, πού ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἀποδεικνύουν καὶ δύο θεωρητικὲς ἐργασίες του: Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς σκέψεως στὴν κριτικὴ τῶν κειμένων (*The Application of Thought to Textual Criticism*), λόγος, πού ἔκαμε τὸ 1921 στὴν *Classical Association*, καὶ *Τὰ ὅρια τῆς κριτικῆς* (*The Confines of Criticism*), ἐναρκτήριος λόγος στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Cambridge τὸ 1911, πού ἐδημοσιεύθη 33 χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του, τὸ 1969, ἀπὸ τὸν John Carter⁷⁹.

Θὰ ἀναφέρω ἢ μᾶλλον θὰ παραθέσω μερικὲς σχετικὲς ἰδέες του ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴ ἐργασία, πού μέσα σ' ὅλην τὴ χάρη καὶ τὸ humor της, ἀλλὰ καὶ τὴν αὐστηρότητά της, δίδει κατὰ τὴ γνώμη μου τὰ θεμελιώδη στοιχεῖα μιᾶς θεωρίας τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων. Ἄς ἐπιτραπῇ ὅμως νὰ σημειώσω προηγουμένως ὅτι τὴν ἐργασία του αὐτὴ ἔγραψε σὲ στιγμὴ, πού ἤθελε νὰ ἀπελευθερωθῇ ἀπὸ μιὰ τρομερὴ ψυχικὴ κατάστασις, πού τοῦ εἶχαν δημιουργήσει οἱ

76. U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Geschichte der Philologie*, Leipzig 1959 (ἀνατ. τῆς δεύτ. ἐκδ. τοῦ 1927), 60.

77. Timpanaro, *ἑ.ἀ.* 43-44, 50-52, 55-58 καὶ *passim*.

78. Kenney *ἑ.ἀ.* κυρίως 118-120.

79. A. E. Housman, *The Confines of Criticism*, the Cambridge Inaugural 1911, *The Complete Text*, with Notes by John Carter, Cambridge 1969.

ἐρωτικές σχέσεις του — ακριβῶς ποιὲς καὶ σὲ τί ἔκταση ἄγνωστο⁸⁰ — μὲ τὸν Moses Jackson, ἓνα σπουδαστὴ στὸ Oxford, ὅπου πρὶν ἀπὸ τὸ 1911 ἦταν ὁ Housman καθηγητῆς.

Ἡ ἐργασία του λοιπὸν αὐτὴ δεικνύει τὴ στροφή του στὴν αὐστηρὴ ἐπιστήμη, τὴν παράδοσή του στὴν αὐστηρὴ ἐπιστήμη, τὴν ὁποία θεραπεύει τῶρα μέσα σὲ τέτοιο βαθμὸ πάθους, ὥστε νὰ γίνῃ ἓνας ἀπὸ τοὺς πρὸ τρομεροῦς καὶ δύστροπους ἀντιπροσώπους τῆς κλασσικῆς φιλολογίας τῆς ἐποχῆς του⁸¹.

Ἡ φιλολογία εἶναι τομέας ὄχι τῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ τῆς ἐπιστήμης. Καὶ ἡ ἐπιστήμη ὀφείλει νὰ εἶναι ἐπιστημονικὴ καὶ ὄχι λογοτεχνικὴ (κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας). Ἡ ἐπιστήμη, δηλ. ἡ φιλολογία, μολονότι ἔχει ὡς ἀντικείμενο ἔργα λογοτεχνικά, δὲν εἶναι κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας. Καὶ ἡ κριτικὴ τῆς λογοτεχνίας δὲν ἀποτελεῖ μέρος τῶν καθηκόντων μιᾶς ἕδρας τῆς λατινικῆς φιλολογίας (σελ. 26)⁸².

Ὁ φιλόλογος σὰν ἐπιστήμονας, ποὺ ἔχει ἀντικείμενο τὴν λογοτεχνία, πρέπει νὰ εἶναι σὰν τὸ βοτανικὸ ἢ τὸν ἀστρονόμο, ποὺ δὲν ἀσχολοῦνται ἀντιστοιχῶς μὲ τὴν ὁμορφιά καὶ τὴ μεγαλοπρέπεια τῶν κόσμων τους, κόσμων, ποὺ δὲν εἶναι κατώτεροι, στὴν ἰδιοτυπία τους, ἀπὸ τὴν λογοτεχνία (σελ. 28).

Ὁ Housman παίρνει ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὸ τρίτο βιβλίον τῶν Principia τοῦ Νεύτωνα, ὅπου ὁ ἀστρονόμος διατυπώνει ξερὰ μαθηματικὰ τὴν ἐπιταχυνόμενη δύναμη τῆς βαρύτητος τῆς γῆς ἔναντι τοῦ ἡλίου καὶ τὴν ἐπιταχυνόμενη δύναμη τῆς βαρύτητος τῆς σελήνης ἔναντι τοῦ ἡλίου, καὶ τὸ συνιστᾷ σὰν ὑπόδειγμα τοῦ πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ γράφῃ ὁ φιλόλογος γιὰ τὴ λογοτεχνία. Καὶ συνιστᾷ ἀκόμη: ἄς ἀφήσουμε τὸν φιλόλογο ἀνάμεσα στὰ ἀριστουργήματα τῆς λογοτεχνίας νὰ διατηρῇ τὴν ἴδια λογικὴ ψυχρότητα (σελ. 30).

Κατόπιν ἐπισημαίνει ὁ Housman τὸν κίνδυνον, ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν σύγχυση τῆς λογοτεχνίας, τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης. Γράφει: Ἡ λογοτεχνία εἶναι τόσο ξένη πρὸς τὴν ἐπιστήμη, ὥστε ἡ λογοτεχνικὴ ἰδιοσυγκρασία εἶναι καθ' ἑαυτὴν κίνδυνος ἐναντίον ἐκείνου, ποὺ ὁ φιλόλογος πρέπει νὰ φρουρῇ. Ὁ στόχος τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἀλήθειας, ἐνῶ ὁ στόχος τῆς λογοτεχνίας εἶναι ἡ δημιουργία τέρψεως. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ στόχοι εἶναι ὄχι ἀπλῶς ξεχωριστοί, ἀλλὰ συχνὰ ἀσυμβίβαστοι, ἔτσι ὥστε πλατεῖες περιοχὲς τῆς λογοτεχνίας νὰ εἶναι περιοχὲς ψεύδους (σελ. 30).

80. Martin Seymour-Smith, *Guide to Modern World Literature*, London 1973, 213.

81. Martin Seymour-Smith ἔ.δ. 213.

82. Ὁ Housman ἦταν καὶ μεγάλος ἑλληνιστῆς καὶ μεγάλος λατινιστῆς, ἀλλὰ εἶχε προτιμήσει νὰ εἶναι καθηγητῆς τῆς λατινικῆς φιλολογίας. «Ὅταν τὸν ἐρώτησαν γιατί παρὰ τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματά του στὴν ἑλληνικὴ φιλολογία ἐπερίορισε τὸν ἑαυτό του στὴ λατινικὴ, ἀπάντησε «βρίσκω πῶς δὲν θὰ ἔφθανα στὴν τελειότητα καὶ στὰ δύο». Τὸ ἀναφέρει ὁ Otto Skutsch, A.E. Housman, London 1960, 4.

Ἐξετάζει κατόπιν τὸ μειονέκτημα τῆς φιλολογίας στὴν Ἀγγλία, πού εἶναι ἡ λογοτεχνική στάση της ἔναντι τῆς κλασσικῆς γραμματείας (31 κέ.), καὶ τῆς φιλολογίας στὴ Γερμανία, ὅπου τὰ χαρακτηριστικά της εἶναι ἡ μανία ὑπὲρ τῆς μεθόδου καὶ ἡ μανία ἔναντι τῆς αὐθαιρεσίας (σελ. 36 κέ.). Ἔτσι ἐνῶ στὴν Ἀγγλία τὸ σφάλμα εἶναι ὅτι συγχέεται ἡ σπουδὴ τῆς κλασσικῆς γραμματείας μὲ τὴ λογοτεχνία, στὴ Γερμανία τὸ σφάλμα εἶναι ὅτι προσποιούνται ὅτι ἡ σπουδὴ αὐτὴ εἶναι μαθηματικά (σελ. 37).

Ὁ Housman ἐπικαλεῖται τὸν Ἀριστοτέλη, πού στὰ Ἠθικά Νικομάχεια [1094β 23 κέ.] γράφει: «παιδευμένου γάρ ἐστιν ἐπὶ τοσοῦτον τὰ κριβὲς ἐπιζητεῖν καθ' ἕκαστον γένος, ἐφ' ὅσον ἡ τοῦ πράγματος φύσις ἐπιδέχεται· παραπλήσιον γὰρ φαίνεται μαθηματικῷ τε πιθανολογοῦντος ἀποδέχεσθαι καὶ ῥητορικὸν ἀποδείξεις ἀπαιτεῖν». Ἡ ἴδια ἰδέα τοῦ δευτέρου σκέλους τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ Ἀριστοτέλη, πού δὲν τὴν παραθέτει ὁ Housman στὰ ἀρχαῖα, ἀλλὰ σὲ παράφραση, προφανῶς γιὰ νὰ τὴν κάμῃ κατανοητὴ, ἀπαντᾷ στὸν Θεαίτητο τοῦ Πλάτωνος 162 E καὶ ἀσφαλῶς τὸ ἤξερε ὁ Housman, ἀλλὰ ἐπροτίμησε κατὰ τὴ γνώμη μου τὴ διατύπωση τοῦ Ἀριστοτέλη, γιὰτὶ σ' αὐτὴν εἶναι φανερός ἢ μᾶλλον φανερώτερος ὁ ὀρισμὸς τῆς μεθόδου, κατὰ τὸν ὅποιο τὸ σωστὸ μέτρο τῆς ἀκρίβειας εἶναι ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὸ ἀντικείμενό της, πρὸς τὸ θέμα της, «κατὰ τὴν ὑποκειμένην ὕλην» λέγει ὁ Housman (σελ. 38).

Ἐν συνεχείᾳ εἰδικεύει τὸ θέμα τῆς μεθόδου στὴν κλασσικὴ φιλολογία. Ἡ κριτικὴ καὶ ἡ ἔρμηνεία τῶν κειμένων δὲν εἶναι ἀκριβῆς ἐπιστήμη. Καὶ τὸ νὰ τὴν μεταχειρίζομαστε σὰν νὰ ἦταν εἶναι νόθευση. Τὸ ἀντικείμενό της εἶναι μιὰ σειρά ἀπὸ φαινόμενα, πού προκύπτουν ἀπὸ τὸ παιγνίδι τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ. Νὰ ζητᾷς νὰ ἐνώσης αὐτὰ τὰ φαινόμενα καὶ νὰ ξανασυνθέσης τίς συνθῆκες τοῦ παρελθόντος, πού τὰ ἔκαμαν, τὸ τελευταῖο πρόσωπο, πού θὰ ἐκαλοῦσες γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ εἶναι ἕνας προσηλωμένος στὸν τύπο. Καλύτερα θὰ ἦταν νὰ καλέσης ἕνα κληγὸν ποντικῶν. Γιὰ νὰ ἀσχοληθῆς μὲ κάτι, πού εἶναι ἄστατο καὶ πού ξεφεύγει, δὲν χρειάζεται κομμένη καὶ ξερὴ μέθοδος. Καὶ ἀκαμπτοὶ κανόνες γιὰ μιὰ ρευστὴ ὕλη εἶναι σφαλεροί, ἀπατηλοὶ κανόνες (σελ. 38).

Ἡ τέλεια γνώση, ἂν τὴν ἔχουμε, καθιστᾷ ἀδύνατη τὴ γενίκευση. Καὶ ἔτσι τίποτε δὲν εἶναι πιο μωρό, τίποτε δὲν συνδυάζει τὴν σχολαστικότητα καὶ τὴν ἀσκεψία σὲ μιὰ περισσότερη κακότητα καὶ διεστραμμένη ἔνωση παρὰ ἡ ἐπίσημη, πανηγυρικὴ φλυαρία γιὰ τοὺς νόμους τῆς κριτικῆς καὶ ὁ θρησκευτικὸς τρόμος γιὰ τὸν βιασμὸ τους. Ἕνας ἄνθρωπος, πού δὲν παραβιάζει ποτὲ τοὺς νόμους τῆς κριτικῆς, δὲν εἶναι κριτικός. Οἱ νόμοι τῆς κριτικῆς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ ἀρμαθία ἀπὸ γενικεύσεις, ἀναγκαστικά χωρὶς ἀκρίβεια, πλημμελῆς, πού ἔχει διαμορφωθῆ ἀπὸ τὸν καλοπροαίρετο γιὰ ὁδηγία, γιὰ βοήθεια καὶ γιὰ συγκράτηση τριῶν τάξεων προσώπων. Εἶναι ὁδηγητικὸ νῆμα γιὰ τοὺς ἀνήλικους, δεκανίκια γιὰ τοὺς ἀνάπηρους καὶ τρελλομανθῦες γιὰ τοὺς μανιακοὺς. Γι' αὐτὲς τίς τρεῖς πλατεῖες κατηγορίες μπορεῖ νὰ συνιστῶνται οἱ νόμοι ἀνεπι-

φύλακτα. Ἄλλὰ δὲν ἀφοροῦν κανέναν ἄλλο καὶ τελευταῖον ἀπ' ὅλους δὲν ἀφοροῦν τὸν κριτικό, γιατί ὁ κριτικός εἶναι ὁ ἴδιος ἡ πηγὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχουν προκύψει οἱ νόμοι καὶ ἡ ἰσχὺς τους. Ἀκριβῶς ὅπως λένε γιὰ τοὺς ποιητὲς ὅτι εἶναι οἱ πηγές τῆς γραμματικῆς, ἔτσι οἱ νόμοι τῆς κριτικῆς εἶναι ἀπλῶς ἀναπαραστάσεις, ἀτελεῖς καὶ ἄνισες ἀναπαραστάσεις, τῆς πρακτικῆς τῶν κριτικῶν. Ὁ κριτικός τηρεῖ τοὺς νόμους τῆς κριτικῆς ἐννιά φορές στίς δέκα, γιατί πρέπει νὰ τηροῦνται. Τὴν δεκάτη φορά τοὺς παραβαίνει, γιατί πρέπει νὰ τοὺς γίνη παράβαση (σελ. 39). Ὅσοι ἀκολουθοῦν τυφλὰ κανόνες θὰ εἶναι τυφλοὶ ἀκόλουθοι δασκάλων (σελ. 40).

Πρὶν νὰ ἐκθέσῃ τὴ θεωρία του γιὰ τὴ φιλολογία ὡς ἐπιστήμη, γιὰ τοὺς κανόνες τῆς, γιὰ τὴ μέθοδο, γιὰ τοὺς νόμους — ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν στοιχεῖα μιᾶς θεωρίας — παίρνει σὰν παράδειγμα δύο ἐκδόσεις τοῦ Juvenalis καὶ τοῦ Αἴαντος τοῦ Σοφοκλῆ ἀντιστοιχῶς ἀπὸ τὸν Mayor καὶ τὸν Lobeck, γιὰ νὰ δείξῃ πῶς οἱ φιλόλογοι αὐτοὶ — ὁ Lobeck ἦταν καὶ μέγας φιλόλογος — δὲν ἔκαναν σωστά τὴ δουλειά τους, γιατί δὲν εἶχαν στόχο τὸ κύριο: Ὅταν τελειώσετε, γράφει (σελ. 24) τὸ ὑπόμνημα τοῦ Lobeck στὸν Αἴαντα τοῦ Σοφοκλῆ, θὰ ἔχετε ἀντλήσει ἕνα τεράστιο πλῆθος πληροφοριῶν, ἀλλὰ οἱ γνώσεις σας καὶ ἡ κατανόηση τοῦ ἔργου δὲν θὰ ἔχουν αὐξηθῆ ἀνάλογα. Ὁ ἴδιος ὁ Lobeck τὸ παραδέχεται στὸν πρόλόγόν του: «τὸ μὲν πάρεργον ἔργον ὡς ποιούμεθα». Στὸ ὑπόμνημά του δὲν εἶναι κυρίως ὁ κριτικός οὔτε ὁ ἐρμηνευτής, ἀλλὰ ὁ γραμματικός.

Καὶ στὸ τέλος, γιὰ νὰ δείξῃ τὴν ἀνοησία τῆς ὀρθοδοξίας στοὺς κανόνες καὶ τὴν ροπή στὴ δουλειά τους, φέρνει τὸ περίφημο παράδειγμα τῆς λέξεως αἰλουρος σχετικὰ μὲ τὸ ποιὸς ἦταν ὁ πρῶτος λατῖνος συγγραφέας, πού τὴν ἐχρησιμοποίησε. Καβάλα στὴν κορυφὴ τοῦ κύματος τοῦ σκοταδισμού, πού ἐπικρατοῦσε στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ δεκάτου ἑνατου αἰῶνα, ὅταν ὁ πιδ φθηνὸς τρόπος γιὰ νὰ κερδίσῃ κανεὶς τὴν ἐπιδοκιμασία ἦταν νὰ ἀπορρίπτῃ κάθε διόρθωση στὰ κείμενα καὶ νὰ υἱοθετῇ γραφὲς χειρογράφων ὁποιαδήποτε, ὁ Buecheler ἄλλαξε τὴν εἰκασία aeluros στὸν Juvenalis [15,7] καὶ ἀποκατέστησε τὸ caeruleos τῶν χειρογράφων. Αὐτὸ τὸ πῆρε τυφλὰ ὁ Th LL καὶ ἔτσι δὲν ἀνάφερε ὅτι ἡ λέξη ἀπαντᾷ στὸν Juvenalis. Ὅμως μετὰ ἐννέα χρόνια σπουδαῖο χειρόγραφο ἔδωσε τὴ γραφὴ aeluros. Ἐτσι ἡ τυφλὴ ὑπακοή στὸ δάσκαλο καὶ στοὺς νόμους, δηλ. στὴ μέθοδο, ἔκαμε ὥστε ὁ ThLL νὰ εἶναι ἀπαρχαιωμένος (σελ. 41 κέ.).

Φυσικά, ὅπως ἔκαμα καὶ γιὰ τὸν Heinsius καὶ γιὰ τὸν Bentley καὶ γιὰ τὸν Lachmann καὶ γιὰ τὸν Madvig, ἔτσι δὲν κρίνω τὴν ὀρθότητα τῶν θεωρητικῶν ἀντιλήψεων καὶ τοῦ Housman, γιατί σκοπός μου εἶναι νὰ ἀποδείξω ὅτι ἦταν καὶ σπουδαῖος θεωρητικός. Πειράζομαι ὅμως νὰ πῶ ὅτι ἡ ἀποψή του γιὰ τὴν μὴ δουλικὴ ὑποταγὴ στοὺς κανόνες καὶ στὴν αὐστηρὴ μέθοδο, ἀποψὴ πού εἶχε ὡς ἀρχὴ στὴν κριτικὴ τῶν κειμένων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χαρακτηρισθῇ κάποτε ἡ ἐκδοσή του τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ Manilius τελειῶς ἀμέθοδος («ganz unme-

thodisch»)⁸³, ἡ ἄποψή του αὐτῆ στηριγμένη στὰ πράγματα εἶναι σήμερα τοῦλάχιστον πλατεῖα διαδεδομένη, ὅπως δεικνύει, γιὰ νὰ φέρω ἓνα μόνο παράδειγμα, τὸ νεώτατο βιβλίον τοῦ Paul Feyerabend Ἐναντίον τοῦ καταναγκασμοῦ τῶν μεθόδων⁸⁴.

Ὅσο μπορῶ νὰ ξέρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς κλασικῆς φιλολογίας, δὲν ὑπῆρξε κανένας φιλόλογος μεγάλος ἐκδότης κειμένων, ποῦ νὰ μὴν εἶχε διαμορφώσει θεωρητικὲς καὶ μεθοδολογικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν κριτικὴ τῶν κειμένων, νὰ μὴν ἦταν σὲ τελευταία ἀνάλυση φιλοσοφημένος. Αὐτὸς ὁ πέρα γιὰ πέρα μὴ θεωρητικὸς καὶ μὴ φιλοσοφικός, ὁ πέρα γιὰ πέρα πρακτικός, χωρὶς διαμορφωμένο θεωρητικὸ ἐπίπεδο καὶ χωρὶς σταθερὲς ἀντιλήψεις, ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ Manfred Landfester⁸⁵, ὁ Wilamowitz, αἰσθανόταν ἐν τούτοις στὰ πρῶτα του χρόνια σὰν ὀρθόδοξος Λαχμαννικός, ποῦ εἶχε ὡς ἀποστολὴ νὰ διδάσκη μέθοδο, αἰσθανόταν σὰν ἐπίγονος τοῦ Bentley. Κατόπιν ἐσυνειδητοποίησε ὅτι ἡ ἀκαμπτὴ ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου καὶ τῶν κανόνων τῆς ὀδηγοῦσε στὴν καταστροφὴ τῶν κειμένων. Δὲν ἔγραψε καμμιά ἐργασία ἐναντίον τῆς ἀκαμψίας τῶν νόμων καὶ τῶν κανόνων καὶ τῆς φιλολογικῆς μεθόδου στὴν κριτικὴ τῶν κειμένων, στὴν ὁποία ἄλλωστε ἀπὸ ἀπόψεως ποσότητος δὲν ἔγκειται τὸ βῆρος του, οὔτε στὴν ἐρμηνεία καὶ στὴν μεταφραστικὴ. Μένει ὅμως καὶ κάτι ποῦ εἶπε προφορικῶς, ποῦ τὸ ἔβαλε στὸ χαρτὶ ὁ μαθητὴς του Wolfgang Schadewaldt: «Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ παινεμένη φιλολογικὴ μέθοδος, αὐτὴ ὅμως δὲν ὑπάρχει, ὑπάρχει τόσο λίγο ὅπως μία μέθοδος νὰ πιάνη κανεὶς ψάρια. Ἡ φάλαινα χτυπιέται μὲ κανόνι, ἡ ῥέγγα πιάνεται στὸ δίχτυ, ὁ σολωμὸς τρυπιέται, ἡ πέστροφα πιάνεται μὲ τὸ ἀγκίστρι. Ποῦ εἶναι ἡ μέθοδος νὰ πιάνη κανεὶς ψάρια, καὶ γενικῶς, ἡ μέθοδος τοῦ κυνηγιοῦ! Ἴσως ὑπάρχει κάτι σὰν μέθοδος. Ἄλλὰ τελικῶς ὑπάρχει διαφορὰ, ἀν κυνηγᾷ κανεὶς λιοντάρια ἢ πιάνη ψύλλους»⁸⁶.

Ἡ διατύπωση ἀποτελεῖ μιὰ παραστατικὴ ἔκφραση τῆς ἀντιλήψεως τοῦ Mommsen, τοῦ πεθεροῦ τοῦ Wilamowitz, ὅτι κάθε θεωρία ἢ καταλήγει σὲ κοινοτοπίες ἢ γίνεται ὑπερβατικὴ ἐξ αἰτίας τῆς ἑτερογένειας τῶν ἱστορικῶν δεδομένων. Ἄλλὰ ὁ Wilamowitz παρεδέχεται μέθοδο, ποῦ ὅμως πρέπει νὰ διαφοροποιῆται. Ὁ Landfester σημειώνει ὅτι γιὰ τὸν Wilamowitz ἡ μέθοδος εἶχε εὐρετικὴ ἀξία (heuristischen Wert⁸⁷). Ἄν μὲ αὐτὸ ἔννοῃ τὴ μέθοδο, ποῦ

83. Skutsch, ἔ.ἀ. 7.

84. Paul Feyerabend, *Wider den Methodenzwang, Skizze einer anarchistischen Erkenntnistheorie* (μετάφραση ἀπὸ τὰ ἀγγλικά ἀπὸ τὸν Hermann Vetter), Frankfurt am Main 1977.

85. Manfred Landfester, *Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf und die hermeneutische Tradition des 19. Jahrhunderts, Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert*, 163.

86. Wolfgang Schadewald, *Hellas und Hesperien* Τόμ. 2, 2η ἐκδ. 1970, 606 κέ. Ἡ παραπομπὴ αὐτὴ ἀπὸ τὸν Landfester ἔ.ἀ. 167 ὑποσημ. 43.

87. Landfester ἔ.ἀ. 167, ὑποσημ. 43.

συμβάλλει κάπως στη διεύρυνση γνώσεων, χωρίς να μπορῆ να θεμελιώσῃ τὴν ἀσφάλεια τῶν γνώσεων αὐτῶν⁸⁸, δὲν νομίζω ὅτι ἦταν ἔτσι στὸν Wilamowitz, γιατί ἀκριβῶς τὴν ἐγγύηση νὰ εἶναι οἱ γνώσεις θετικῆς ἐπιδίωκε. Αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι γιὰ νὰ συγχέεται μὲ μιὰ μηχανιστικὴ ἀντίληψη, γιατί ὁ ἴδιος ὁ Wilamowitz γράφει ὅτι τὸ πνεῦμα δὲν ἀφήνει ποτὲ νὰ μηχανοποιῖται⁸⁹.

Ἡ ἀντίθεσή του ὅμως πρὸς τὴ δουλικὴ πίστη στὶς μεθόδους, ἡ ὁποία εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογίας καί, ὅπως εἶπα, τὴν καταστροφή τῶν κειμένων, τὸν ὀδήγησε στὴ θεωρητικὴ ἀρχή, ποὺ ἔκανε πράξη καὶ ποὺ ἐφαρμόστηκε ὕστερα πλατειά, τῆς παρακολουθήσεως τῆς ἱστορίας τῶν κειμένων, τῆς Textgeschichte, ποὺ ἐχαρακτηρίστηκε σὰν ἀνακάλυψη καὶ ποὺ ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν κριτικὴ τῶν κειμένων⁹⁰. Στὸ βάθος λοιπὸν καὶ στὸν Wilamowitz ὑπάρχει ἡ θεωρία. Καὶ ὑπάρχει ἡ μέθοδος, στὴν ὁποία καὶ μάλιστα σὰν ἀμετάβλητη πιστεύει, ὅταν στὸ τέρμα τοῦ βίου του γράφει: «Ἡ πρόοδος στὶς γνώσεις μας γίνεται μὲ τὴν ἔρευνα, ἐπομένως μὲ τὴν ἀναλυτικὴ κριτικὴ τῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία (κριτικὴ) ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση τῆς ἀλήθειας. Ἡ ἀΐξηση τοῦ ὕλικου ἀλλάζει τὸ πόρισμα ὄχι τὴν μέθοδο⁹¹.

Στὴ συζήτηση, ποὺ ἀκολούθησε μετὰ τὸν λόγο τοῦ Landfester, ὄλοι σχεδὸν ὅσοι ἔλαβαν μέρος, εἶπαν ὅτι ὁ Wilamowitz δὲν εἶχε θεωρία γενικὰ στὴ φιλολογία. Ὁ Jean Bollack ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀπουσία θεωρίας στὸν Wilamowitz δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ ἀναγκαία, γιατί κάθε προσπάθειά του νὰ καθορίσῃ θεωρητικὰ τὴ θέση του θὰ ἐπαρουσίαζε ἀντιφάσεις, σὲ βαθμὸ, ποὺ θὰ ἦταν ἓνα εἶδος νοθείας. Ὁ Bollack παραδέχεται ὅμως ὅτι ὁ Wilamowitz εἶχε μέθοδο, ἀλλὰ ὅτι αὐτὴ δὲν ἦταν ἐπιστημονικὴ βασικά⁹². Ἀλλὰ ἡ μέθοδος σὰν κανόνας στὴν πρακτικὴ τῆς ἐπιστήμης ἢ προέρχεται ἀπὸ θεωρητικὲς σκέψεις ἢ ὀδηγεῖ σὲ θεωρία. Ἄν ὁ Wilamowitz δὲν ἐδιατύπωσε θεωρητικὰ ἢ συστηματικὰ τίς σκέψεις του, εἶναι ἄλλο θέμα. Μπορεῖ νὰ εἶχε σκοπὸ νὰ τὸ κάμῃ στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του *Der Glaube der Hellenen*, τὸν ὁποῖο δὲν ἔγραψε — εὑρέθησαν ἀποσπάσματά του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπαράθεσα προηγουμένως τὸ σχετικὸ μὲ τὴ μέθοδο.

Στὴν ὡς ἄνω συζήτηση ὁ Karl Stackmann ἐχαρακτήρισε σὰν σκάνδαλο τὴν κατὰ τὴ γνώμη του ἐχθρότητα τοῦ Wilamowitz πρὸς τὴ θεωρία (σελ. 381) καὶ ὁ Ulrich Pretzel ἐτόνισε ὅτι ἡ ἔλλειψη φιλοσοφικότητος στὸν Wilamowitz πρέπει νὰ καταλογισθῆ σὰν σφάλμα (σελ. 382).

88. Joachim Ritter (ἐκδότης), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, τόμ. 3, 1974 (ἄρθρ. Heuristik).

89. *Geschichte der Philologie* ἔ.ἀ. 75.

90. Landfester ἔ.ἀ. 173.

91. *Der Glaube der Hellenen* II. Band, Dritte durchgesehene Auflage, Darmstadt 1959, VIII.

92. *Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert*, 377.

Ἐκεῖνο, ποῦ προκύπτει ἀπὸ ὅσα εἶπα προηγουμένως γιὰ τὸν Wilamowitz — γιὰ τὴ θεωρητικότητα ἢ τὴν ἀντιθεωρητικότητά του καθὼς καὶ γιὰ τὴ μεθοδικότητα ἢ ἀμεθοδία του παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες δὲν ὑπάρχουν ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς κριτικῆς καὶ κυρίως τῆς ἱστορίας τῶν κειμένων ἀναμφισβήτητα συμπεράσματα — εἶναι μιὰ ἀστάθεια, ποῦ κυμαίνεται ἀνάμεσα στὴν πίστη, κάποτε μὲ ἐνθουσιασμό, στὴ μέθοδο καὶ στὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν μέθοδο, ἀκριβέστερα ἀπὸ ὀρισμένη μέθοδο, ποτὲ ὅμως ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς μεθόδου. Ὁλοκληρωτικὴ ἐγκατάλειψη τῆς ἰδέας τῆς μεθόδου ἀπὸ τὸν Wilamowitz θὰ ἦταν ἀσύμφωνη μὲ τὸ ἰδανικὸ του γιὰ τὴν ἐπιστήμη, «γιὰ τὴν αὐτῆς μεγαλειότητα», μὲ τὴν ὁποία ἀντικατάστησε τὴν ἀντίληψη τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος σὰν ἰδεώδους⁹³.

V

Θὰ ἤθελα νὰ τελειώσω τὰ προλεγόμενα αὐτὰ μὲ μιὰ διευκρίνηση σχετικὰ μὲ τὴ θεωρία καὶ τὴ μέθοδο στὴν κλασσικὴ φιλολογία, γιατί, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ὅσα μέχρι τώρα στὸ τέταρτο μέρος τῶν προλεγόμενων εἶπα, δὲν παρουσιάζει κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ χρησιμοποίηση τῶν ὄρων θεωρία καὶ μέθοδος ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὴ σαφήνεια. Φέρνω ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν Kenney: Χαρακτηρίζει τὸν Francesco Robortello, τὸν συγγραφέα τοῦ δοκιμίου *De arte sive ratione corrigendi antiquorum libros disputatio, nunc primum a me excogitata* (1557) σὰν θεωρητικὸ τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, ἐπίσης τὸν Scioppius, τὸν συγγραφέα τοῦ δοκιμίου *De arte critica; et praecipue de altera ejus parte emendatrice* (1597), τὸν Jean Le Clerc, Joannes Clericus (τὸν Ἰωάννη τὸν Κληρικὸ, γυιὸ Ἑλληνα καθηγητῆ), ἀντίπαλο τοῦ Bentley, τὸν συγγραφέα τῆς περίφημης τρίτομης *Ars Critica, in qua ad studia linguarum Latinae Graecae et Hebraicae via munitur, veterumque emendandorum, spuriorum scriptorum a genuinis dignoscendorum et judicandi de eorum libris ratio traditur* (1696-1700) σὰν θεωρητικὸς (σελ. 29-44), ἐνῶ τὸν Heinsius, τὸν Bentley, τὸν Lachmann, τὸν Madvig, τὸν Housman σὰν μεγάλους πρακτικὸς, ὅπως εἶπα ἀνωτέρω. Ὅλοι, ὅσοι ἔχουν κάποια γνώση τῆς ἱστορίας τῆς κλασσικῆς φιλολογίας (ὁ Kenney τὴν ξέρει ἄριστα καὶ μάλιστα ἀπὸ τὶς πηγές), ξέρουν ὅτι οἱ πρῶτοι ἦταν καὶ ἐκδότες πολλῶν ἢ πάρα πολλῶν

93. Karl Reinhardt, *Die klassische Philologie und das Klassische, Vermächtnis der Antike*, Göttingen 1960, 348 (πρόκειται γιὰ συλλογὴ δοκιμίων τοῦ Reinhardt, ποῦ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν μαθητὴ του Carl Becker).

Uvo Hölscher, *Die Chance des Unbehagens*, Göttingen 1965, 20 κέ.

Ada Hentschke/Ulrich Muhlack, *Einführung in die Geschichte der klassischen Philologie*, Darmstadt 1972, 98 κέ.

ἔργων ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες γραμματεῖες⁹⁴. Οἱ δεῦτεροι, «οἱ μεγάλοι πρακτικοί», ἦταν, ὅπως ἔδειξα προηγουμένως, καὶ ἐπιφανεῖς θεωρητικοί. Ποῖο εἶναι τὸ κριτήριο γιὰ νὰ χαρακτηρισθοῦν οἱ πρῶτοι θεωρητικοὶ καὶ οἱ δεῦτεροι ὄχι;

Θεωρητικὴ εἶναι «ἡ ἀνθρώπινη γνώση, ποῦ ξεπερνάει τὴν ἀπλὴ διαπίστωση τοῦ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ δεδομένου. Αὐτὸ ἰσχύει βασικὰ γιὰ προεπιστημονικὴ, ἐπιστημονικὴ, ἐξωεπιστημονικὴ, τυπικὴ καὶ ὕλική, κανονιστικὴ καὶ ἐξηγητικὴ, ἐμπειρική καὶ καθαρὰ νοητικὴ, χωρὶς ἀναφορὰ καὶ σχέση πρὸς τὰ πράγματα, γνώση. Θεωρητικὴ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη σκέψη κατὰ τὴν μορφή της, ἐφόσον εἶναι γενικὴ, καὶ κατὰ τὸ περιεχόμενό της, ἐφόσον ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς ἐμπειρίας»⁹⁵. Ἡ θεωρία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓναν ἀριθμὸ προτάσεων σὲ σύστημα καὶ τάξη γιὰ μιὰ περιοχὴ τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος ἢ τῆς συνειδήσεως. Τὰ πιὸ σπουδαῖα στοιχεῖα τῆς θεωρίας εἶναι οἱ προτάσεις, ποῦ ἐκφράζουν νόμους, ποῦ ἀναφέρονται στὴν περιοχὴ της. Συγχρόνως περιέχει προτάσεις, ποῦ ἀναφέρονται σὲ μεμονωμένα ἐμπειρικὰ πράγματα, καταστάσεις, περιστάσεις κλπ⁹⁶. Ἡ μέθοδος ἐξ ἄλλου εἶναι ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖο διεξάγεται, γίνεται ἡ πορεία τῆς σκέψεως ἢ ἡ διαδικασία πράξεως, ἐφόσον στὰ ἐπὶ μέρος στάδιά τους ὑπάρχει συνέπεια καὶ συνειδητὴ ἐπιδίωξη ἑνὸς στόχου⁹⁷. Ἡ ἔννοια τῆς μεθόδου εἶναι μιὰ συμπληρωματικὴ ἔννοια τῆς θεωρίας⁹⁸.

Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ βρίσκονται καὶ στὸν ἰδιαιτερο τομέα τῆς ἔρευνας τῶν κλασσικῶν κειμένων, δηλαδὴ στὴν περιοχὴ τῆς θεωρίας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς μεθόδου της, ὅπως ἔδειξα νομίζω προηγουμένως καὶ στὸ μέρος III (θεωρίες γιὰ τὸ κείμενο), ἀλλὰ καὶ στοὺς «μεγάλους πρακτικούς» τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων. Ἐπομένως ἡ σύσταση γιὰ τὸν περιορισμὸ στὸ ἐλάχιστο τῆς θεωρίας ἢ καὶ τὴν ἐγκατάλειψή της ὅπως καὶ τῆς μεθόδου εἶναι ἀθεμελιώτη. Ἀκολουθεῖται ἀπὸ πολλὰ δεκαετίες γενικὰ αὐτὴ ἡ τακτικὴ. Κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι αὐτὸ ἓνας ἀπὸ τοὺς κύριους λόγους, ποῦ ἔχουν δημιουργήσει τὴν κρίση, τὴν ὁποία περνάει ἡ κλασσικὴ φιλολογία καὶ στὴν κριτικὴ τῶν κειμένων.

Ὅπως γράφει ὁ Paul Feyerabend⁹⁹, καμμὶα θεωρία δὲν συμφωνεῖ ποτὲ μὲ ὅλα τὰ πράγματα στὸν τομέα της. Καὶ αὐτὸ τὸ σφάλμα, ὅπως συνεχίζει ὁ ἴδιος, δὲν ὀφείλεται πάντοτε στὴ θεωρία. Τὰ πράγματα, γράφει, παίρνουν τὴ

94. John Edwin Sandys, A History of Classical Scholarship, Vol. II New York 1958, 140 κέ., 362 κέ., 441 κέ. (ἀνατύπ. τῆς ἐκδ. τοῦ 1908). Γιὰ τὸν Robortello ἰδ. καὶ Pfeiffer ἔ.ἄ. 136 κέ.

95. Hermann Krings, Hans Michael Baumgartner und Christoph Wild (ἐκδότες), Handbuch philosophischer Grundbegriffe, München 1974 (ἄρθρ. Theorie).

96. Georg Klaus und Manfred Buhr (ἐκδότες), Wörterbuch der Philosophie. Hamburg 1972 (ἄρθρ. Theorie).

97. Ἄνωτ. ὑποσημ. 95 (ἄρθρ. Methode).

98. Ἄνωτ. ὑποσημ. 96 σελ. 1084.

99. ἔ.ἄ. 91.

σύστασή τους από παλαιότερες ιδεολογίες και μιὰ αντίθεση πραγμάτων και θεωριῶν μπορεῖ νὰ εἶναι σημάδι τῆς προόδου.

Ἄνάλογο συμβαίνει και μὲ τὴ μέθοδο: Μὲ ὄσσην ἀκρίβεια και ἂν καθορισθῆ σὰν διαδικασία, ἡ περιοχὴ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς γεννάει ἀμφισβητήσεις. Στὴν πραγματικότητά ὅμως χωρὶς τὴν ἐφαρμογὴ μεθόδου ἡ περιοχὴ τῶν πραγμάτων, ποὺ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν και νὰ γνωστοῦν, ἀποτελεῖ κάτι ἀσαφές και ἀκατανόητο ἢ — στὸ νόημα ποὺ τοῦ δίνει ὁ ἐμπειρισμὸς — κάτι δεδομένο σὲ μορφή ἀνεπισκόπητου πλήθους ἀμόρφων και ἀσυμβιβάστων μεταξύ τους πραγμάτων¹⁰⁰. Τὰ μειονεκτήματα θεωριῶν και μεθόδων, τὰ ὅποια ὑπαινίχθηκα μόλις προηγουμένως και γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν ὁποίων παραπέμπω στὰ ἄρθρα τῶν λεξικῶν και στὰ βιβλία, ποὺ ἀνάφερα στὶς σχετικὲς ὑποσημειώσεις, και στὴν ἐκεῖ μοντέρνα βιβλιογραφία, μειονεκτήματα, ποὺ ἐπιβάλλουν πολλὰς φορές και συνήθως τὴν τροποποίησιν ἢ και τὴν ἐγκατάλειψίν τους, δὲν εἶναι μειονεκτήματα τῆς θεωρίας και τῆς μεθόδου, διδάσκουν μόνον αὐτὸ ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ἱστορία τους: ὄχι «αἰώνια πίστη» σ' αὐτὲς και ὄχι «αἰώνια ἀποστροφή» ἀπὸ αὐτὲς¹⁰¹. Ἄλλὰ ὅ,τι μεγάλο ἔχει ἐπιτευχθῆ και στὴ φιλοσοφία και στὴν ἐπιστήμη, σὲ ὅλες τὶς ἐπιστῆμες και στὴν κλασσικὴ φιλολογία ὀφείλεται και στὴ θεωρία και στὴ μέθοδο, και αὐτὸ ἰσχύει και γιὰ τὴν κριτικὴ τῶν κειμένων, ὅπως τὸ ἔδειξα στὸ τέταρτο μέρος τῶν προλεγομένων.

Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προχωρήσῃ και νὰ πῆ ὅτι ἡ ἐποχὴ μας εἶναι ἡ κατεξοχὴν ἐποχὴ τῶν θεωριῶν και τῶν μεθόδων παντοῦ, ὅπως δεικνύουν τὰ ἀναρίθμητα βιβλία και μονογραφεῖς, ποὺ φέρουν και ἀντίστοιχες ἐπιγραφές.

Ἡ κλασσικὴ φιλολογία ἔχει ξεμάθει ἀπὸ πολλὰς δεκαετίες, ὅπως εἶπα προηγουμένως, τὶς θεωρίες και τὶς μεθόδους και τὸ χειρότερο δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ λάβει πολλὴ εἶδηση γιὰ τὶς νέες θεωρίες και μεθόδους, ποὺ διαμορφώνονται ἢ πάνε νὰ διαμορφωθοῦν μὲ τὶς νέες ἔρευνες τὶς σχετικὲς μὲ τὸ κείμενο, ποὺ διεξάγουν φιλόσοφοι και γλωσσολόγοι και φιλόλογοι, ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς μεσαιωνικὲς και τὶς νεώτερες λογοτεχνίες και γενικώτερα γραμματεῖες. Στὴ νεώτατη Εἰσαγωγή στὴν κλασσικὴ φιλολογία τοῦ Gerhard Jäger¹⁰² σημειώνεται (σελ. 5) ὅτι δὲν ὑπάρχει ἡ φιλολογικὴ μέθοδος και ὅτι σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πληθώρα τῶν θεωριῶν, ποὺ ἔχει ἡ νεώτερη ἐπιστήμη τῆς λογοτεχνίας, ἡ κλασσικὴ φιλολογία παρουσιάζει φτώχεια σὲ θεωρίες ἀξιοπαρατήρητη. Ὑπόσχεται ὁ συγγραφέας (σελ. 5) νὰ δοκιμάσῃ νὰ περιγράψῃ μερικὲς μεθόδους, γιὰ νὰ δώσῃ κάποιον προσανατολισμὸ στὸν ἀρχάριο, ἀλλὰ ὅπως παρατηρεῖ και ὁ G. J. de Vries, ἡ προσπάθεια εἶναι ἐπιπόλαια, μονόπλευρη και τρομερὰ περιληπτικὴ¹⁰³. Στὸν τομέα τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων μένει ὁ Jäger στὸν Maas,

100. ἰδ. ὑποσημ. 95 (ἄρθρ. Methode).

101. Feyerabend ἔ.ἀ. 262.

102. Gerhard Jäger, Einführung in die Klassische Philologie, München 1977.

103. Mnemosyne 30, 1977, 179 και 180.

στη μέθοδο του Maas (σελ. 43), στη στεμματική μέθοδο, που έσυστηματοποίησε «υποδειγματικά ο Maas» (σελ. 46) — στη θεωρία της έρμηνείας το βιβλίο δέν ικανοποιεί, δέν μπαίνει, όπως έπισημαίνει και ο Ernst-Richard Schwinge¹⁰⁴, στη βασική τάση της μοντέρνας έπιστήμης της λογοτεχνίας να συλλάβη θεωρητικά το λογοτεχνικό έργο. 'Η φτώχεια σ' αυτόν τον τομέα της σύγχρονης μας κλασικής φιλολογίας φαίνεται ανάγλυφη και σε ένα άλλο σχετικό βιβλίο¹⁰⁵.

Είχε συνθίσει ή κλασική φιλολογία να παίρνουν από αυτήν τις μεθόδους και τις θεωρίες οι μεσαιωνικές και οι νεώτερες φιλολογίες, ή αρχαιολογία, ή ιστορία και σε αρκετό βαθμό ή φιλοσοφία, πρὸ πάντων ή ιστορία της, όπως και ή νομική έπιστήμη¹⁰⁶. Τώρα όμως ο σχηματισμός θεωριών και ή διαμόρφωση μεθόδων και για τα αρχαία κείμενα θα ξεκινήσουν υποχρεωτικά στην κλασική φιλολογία από τις μεσαιωνικές και τις νεώτερες φιλολογίες, από την μοντέρνα γλωσσολογία και την μοντέρνα φιλοσοφία, απλούστατα γιατί αυτές οι περιοχές έχουν πρώτες αρχίσει και προχωρήσει σε μεγάλο βαθμό, όπως έδειξα στο τρίτο μέρος των προλεγόμενων αυτών (σελ. xvii κέ.), στον σχηματισμό νέων θεωριών και στη διαμόρφωση νέων μεθόδων έρευνας του κειμένου.

'Υπάρχουν ένδειξεις, μερικές από τις οποίες έγγίζουν τα όρια της αποδείξεως, ότι ή κλασική φιλολογία έχει στην ιστορία της αντιμετώπισει προβλήματα των κειμένων υπό το φως θεωριών, που είναι σήμερα οι μοντέρνες (άναν. σελ. xvii κέ.). 'Αλλά είναι μόνον τα αποτελέσματα γνωστά, όχι οι ίδιες οι θεωρίες. Θα αναφέρω μερικά παραδείγματα από την άλεξανδρινή, από τη βυζαντινή και από την νέα περίοδό της, που έχουν σχέση μόνο με το κείμενο καθ' έαυτό.

'Ο Ζηνόδοτος έκαμε μιá κριτική έκδοση των όμηρικῶν ποιημάτων. 'Εστηρίχθηκε για τή συγκρότηση του κειμένου σε ασφαλείς παραδεδομένες γραφές, αλλά, μολονότι σπανιότερα, και σε έσωτερικούς λόγους¹⁰⁷. Γιατί έκαμε το τελευταίο; Είχε σχηματίσει μιá θεωρητική αντίληψη για το πώς πρέπει να είναι το κείμενο ή γιατί είχε μόνο πραγματικούς ή υποκειμενικούς μεμονωμένους

104. Gnomon 48, 1976, 532 κέ. 'Ο Schwinge υποδεικνύει (σελ. 532, ύποσημ. 10) βιβλία που αναφέρονται στις μεθόδους της έπιστήμης της λογοτεχνίας, γιατί δέν μνημονεύει κανένα σχετικό ο Jäger.

105. Wolfgang Schmid (έκδ.), Die Interpretation in der Altertumswissenschaft, Ansprachen zum 5. F I E G-Kongress, Bonn 1971. Και ή θετική κριτική (ή μόνη κριτική) του Albin Lesky, Gnomon 44, 1972, 817 κέ., δεικνύει ότι το βιβλίο μένει στα τετριμμένα.

106. 'Ιδ. τις σχετικές εργασίες στο δεύτερο μέρος με την έπιγραφή Klassische Philologie und andere Wissenschaften του βιβλίου Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert, 201-320, και τις σχετικές συζητήσεις στο τελευταίο μέρος, που έπιγράφεται Aus den Diskussionen.

107. R. Pfeiffer, 'Ιστορία της Κλασικής φιλολογίας, 'Από των αρχών μέχρι του τέλους των έλληνιστικών χρόνων, (μετάφραση από τα άγγλικά από τον Π. Ξένο), 'Αθήνα 1972, 135.

λόγους; Ἡ, ὅπως τὸ λέγει ὁ Rudolf Blum¹⁰⁸, γιατί δὲν τοῦ ἄρεσε ὅλη ἡ χειρόγραφη παράδοση; (ὁ Blum τὸ θεωρεῖ βέβαιο). Δηλαδή δὲν ἐξεπεροῦσε ὁ Ζηνόδοτος τὸ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ δεδομένο, ὥστε νὰ ἔχη κάποια θεωρία, καὶ ἔβαζε στὸ ὁμηρικὸ κείμενο δημιουργήματα τῆς φαντασίας του; Τὸ ἀντίθετο θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθῆ, ἂν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Ζηνόδος ἀναφέρεται καὶ ὡς ἐποποιὸς καὶ ὅτι ὑπῆρξε ἰδρυτὴς σχολῆς στὴν κριτικὴ τῶν κειμένων¹⁰⁹.

Ὁ Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος ἐνόμιζε ὅτι τὸ τέλος τῆς Ὀδύσειας εἶναι στὸ ψ 296. Αὐτὸ ἐθεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς νεωτέρους φιλολόγους σὰν δείγμα τῆς «ἀγγλινόιας» του¹¹⁰. Ἦταν αὐτὸ μόνον ζήτημα ὀξυδέρκειας ἢ ἀποτελεσμα μιᾶς θεωρίας γιὰ τὴ δομὴ τῆς Ὀδύσειας; Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοφάνης ἐπαρατήρησε τὴν ἐπανάληψη ὀρισμένων ἐνοτήτων στὰ κείμενα τῆς ἀρχαίας λυρικῆς καὶ δραματικῆς ποιήσεως καὶ ἐσημείωσε τὸ πρᾶγμα μὲ παράγραφο¹¹¹. Πρόκειται γιὰ ἀπλὴ παρατήρηση τοῦ Ἀριστοφάνη, ποὺ στηρίζεται ἴσως καὶ σὲ προηγούμενους του, ἢ γιὰ θεωρίαν τοῦ Ἀριστοφάνη περὶ τῶν μακροδομῶν στὴ λυρικὴ ποίηση;

Ὁ Δημήτριος Τρικλίνιος, ποὺ τὸν ὑπερεκτιμοῦσε καὶ ὁ Wilamowitz, ἐδήλωνε στὴν ἀρχὴ κάθε ποιήματος τὴν κωλομετρία καὶ τὴν ἐφάρμοζε σὲ ὅλο τὸ ποίημα, στηριζόμενος στὸν Ἀριστοφάνη τὸν Βυζάντιο μέσῳ τοῦ Ἡφαιστίνωνος. Αὐτὸ τὸν ὀδηγοῦσε στὴν κατασκευὴ τοῦ κειμένου¹¹². Προφανῶς εἶχε κάποια σχετικὴ θεωρία γιὰ τὴ δομὴ τοῦ ποιητικοῦ κειμένου. Ποιὰ ἦταν ἀκριβῶς;

Ἄνωτέρω, σελ. xxxvii κέ., ἀνάφερα ὅτι ὁ Bentley ἐσύγκρινε τὴν ἀρμονία τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἀρμονία τῆς Αἰνειάδας τοῦ Βεργιλίου, γιατί ἐπίστευε στὴν πρωταρχικὴ ἀρμονία τῆς κλασικῆς ποιήσεως, ποὺ, ἂν ἔχη φθαρῆ κατὰ τὴν μεταγραφὴ ἀπὸ ἀντίγραφο σὲ ἀντίγραφο, πρέπει νὰ ἀποκαθίσταται μὲ μυαλωμένη κριτικὴ. Ἡ ἀσύλληπτη ποικιλία τῶν μελῶν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος μὲ στόχο τίς ἰδιαιτέρες λειτουργίες τους καὶ τὴ διάσωση τοῦ συνόλου δὲν εἶναι τυχαία, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ δὲν εἶναι τυχαία ἡ Αἰνειάδα μὲ τὸ νόημα καὶ τὰ σωστὰ μέτρα της, ποὺ δὲν θὰ μπορούσε νὰ συντεθῆ μὲ τυχαίους συνδυασμούς γραμμῶν. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ τοῦ Bentley γιὰ τὴν ποίηση θυμίζει καὶ Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη, γιὰ τὸ ὅλο καὶ τὰ μέρη του (ἀνωτ. σελ. xviii κέ.), ἀλλὰ καὶ νεώτερες θεωρίες, ὅπως τοῦ Jakobson καὶ ἄλλες θεωρίες στρουκτουραλιστικῆς (ἀνωτ. xxv κέ.). Εἶναι οἱ σχετικῆς ἀντιλήψεις τοῦ Bentley προ-

108. Rudolf Blum, *Kallimachos und die Literaturverzeichnis bei den Griechen*, Untersuchungen zur Geschichte der Bibliographie, Frankfurt am Main (Aus: Archiv für Geschichte des Buchwesens 18, 1977) 1977, 166.

109. Klaus Nickau, *Zenodotos*, RE, Zw. Reihe, XA 1972, στήλ. 23-45, ἰδ. 24 κέ., 43 κέ.

110. Pfeiffer, *Ἱστορία...*, ἑ.ἀ. 208.

111. Pfeiffer, *Ἱστορία...*, ἑ.ἀ. 221 κέ.

112. Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Zweiter Band. ..., München 1978, 73 κέ. Ἰδ. καὶ Groninger, κατωτ. 66.

βαθμίδες συγχρόνων μας θεωριῶν γιὰ τὸ κείμενο καὶ ποιά στοιχεῖα ὑπάρχουν γιὰ τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸ τῶν σχέσεών τους μὲ τὶς μοντέρνες αὐτὲς θεωρίες;

Στὴν ἀρχὴ τῆς εἰσαγωγῆς του στὰ *Adversaria* γράφει¹¹³ ὁ Madvig (μεταφράζω): ὅλο τὸ θεμέλιο γιὰ τὴν ὀρθὴ σύνταξη τῆς μορφῆς τῶν παλαιῶν ἔργων, ποὺ ἔχουν ἀποδοθῆ μὲ γράμματα, αὐτὸ ποὺ συνήθως ὀνομάζουμε κείμενο, εἶναι στοὺς κώδικες. Ὁ Madvig μεταχειρίζεται τὴν φράση *operum litteris consignatorum*, ποὺ σημαίνει ἀκριβῶς: τὰ ἔργα δηλ. τὰ κείμενα ἔχουν παγιοποιηθῆ μὲ τὰ γράμματα, ποὺ ἐν προκειμένῳ παίζουν τὸ ρόλο σημείων. Δὲν θέλω νὰ ἐφαρμόσω τὴν τεχνικὴ τοῦ *Abfragen* τοῦ Heidegger, ἀλλὰ ἀμέσως μπορεῖ νὰ καταλήξῃ κανεὶς στὴ σκέψη ὅτι ὁ Madvig ἀντιλαμβάνεται τὸ κείμενο σὰν γραφικὴ παγιοποίηση, ὅπως τὸ ὀρίζει ὁ Πολωνὸς Gorski (ἀνωτ. σελ. xxxiii). Καὶ ὅτι δὲν ταυτίζει τὸ κείμενο μὲ τὸ ἔργο.

Αὐτὸ τὸ ξεκίνημα γιὰ τὴ γνωριμία τῶν νέων θεωριῶν καὶ μεθόδων καὶ τὴν σχετικὴ ἐκμετάλλευσή τους, δηλαδὴ τὴν προσαρμογὴ ἢ τὴν τροποποίησή τους γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν ἀρχαίων κειμένων¹¹⁴, ὁπότε δὲν ἀποκλείεται νὰ δημιουργηθοῦν καὶ νέες θεωρίες καὶ μέθοδοι, τὸ ξεκίνημα καὶ γιὰ τὴν ἔρευνα, τὴν ἀνίχνευση καὶ τὴν ἐπισήμανση στοιχείων τῶν νέων θεωριῶν καὶ μεθόδων μέσα στὴν ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, θὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἀφετηρία γιὰ νέα ἀκμὴ στὸν τομέα τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων¹¹⁵, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἰδικὰ σ' αὐτὰ τὰ προλεγόμενα, ἀλλὰ καὶ στὸν τομέα τῆς ἐρμηνείας, ἀφοῦ, ὅπως ἐτόνισα ἐπανειλημμένως, εἶναι τομεῖς ἀλληλοεξαρτώμενοι. Γιατὶ καὶ στὴν ἔρευνα τῶν προβλημάτων τῆς κατανοήσεως καὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν κειμένων ἢ συμμετοχὴ τῆς κλασσικῆς φιλολογίας εἶναι στὸν αἰῶνα μας σχεδὸν ἀνυπαρκτὴ¹¹⁶.

Χαραλ. Σ. Φλωρᾶτος

Ἀπρίλης 1980

113. *Adversaria* ἔ.ἀ., I 8. «*Veterum operum litteris consignatorum formae, quem textum appellare consuevimus, recte constituendae fundamentum omne codicibus manuscriptorum continetur. . .*».

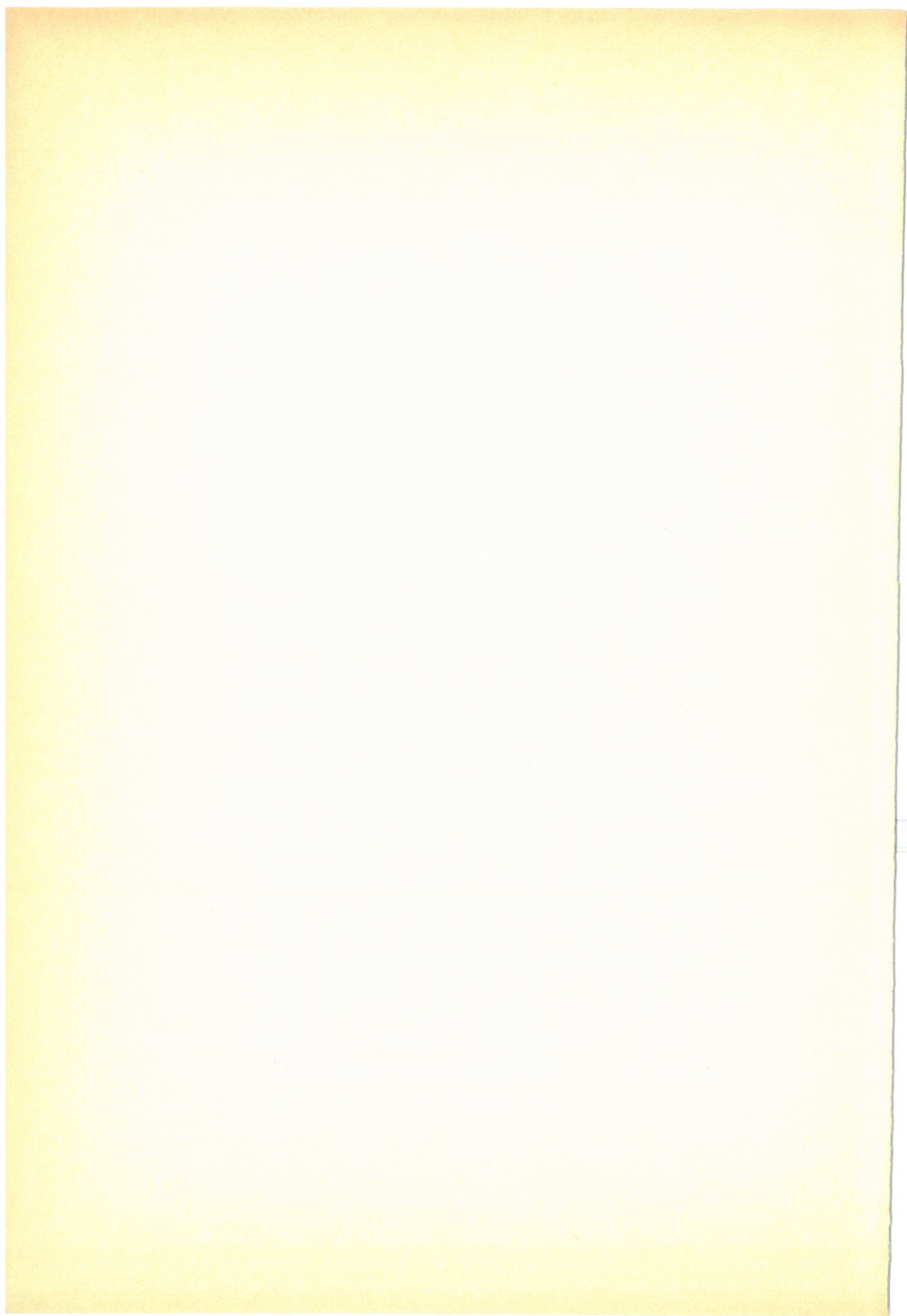
114. Ὁ Manfred Fuhrmann (Manfred Fuhrmann-Hermann Tränkle, *Wie klassisch ist die klassische Antike?* Zürich und Stuttgart 1970, 16), νομίζει ὅτι ἡ κλασσικὴ φιλολογία εἶναι ἀναγκασμένη νὰ παραλάβῃ τὶς κατηγορίες καὶ τὶς μεθόδους τῶν νέων φιλολογιῶν σὰν ὑποδείγματα. Ἀλλὰ κατὰ τὴν γνώμη μου παραβλέπει τὴν βασικὴ ἀρχή, ὅτι οἱ θεωρίες καὶ οἱ μέθοδοι προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν ἀντικειμένων, στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται.

115. Ὁ ὅρος θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντικατασταθῆ. Ὁ ὅρος κειμενολογία μοῦ φαίνεται ρηχός. Γι' αὐτὸ ἀνωτέρω ἐμεταγραμμάτισα τὸν ὅρο *Textologie* ἢ εἶπα ἐπιστῆμη τῶν κειμένων.

116. Gerhard Jäger, ἔ.ἀ. 106. Σὲ μερικὰ βιβλία, ὅπου ἔχει γίνει προσπάθεια νὰ ἐρευνηθοῦν προβλήματα ἐρμηνείας ὑπὸ τὸ φῶς ὄρων τῶν νέων θεωριῶν καὶ μεθόδων, ἐπικρατεῖ τόση ἀσάφεια, ἀκριβέστερα ἔλλειψη ἐνημερώσεως, ὥστε τὰ ἀποτελέσματα μόνον σὲ κοινούς τόπους καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο ποὺ δὲν γίνονται ἀντιληπτὰ, ἢ δημιουργεῖται σύγχυση. Ὡς

παράδειγμα τῆς πρώτης κατηγορίας ἀναφέρω τὴν ἐργασία τοῦ H. W. Schmidt, *Die Struktur des Eingangs* στὸ σπουδαῖο καὶ ἀπαραίτητο βιβλίο: Walter Jens (ἐκδ.) *Die Bauformen der Griechischen Tragödie*, München 1971, 1-46. Μὲ τὸν περιγραφικὸ τρόπο, στὸν ὁποῖο μένει, δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὴ δομὴ τοῦ π ρ ο λ ὄ γ ο υ καὶ τῆς π α ρ ὀ δ ο υ, ἀφοῦ ὁ ἴδιος καταλήγει στὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν μερῶν αὐτῶν τοῦ δράματος δὲν περιορίζονται μόνον σ' αὐτὰ τὰ μέρη, δηλ. ἀντιλαμβάνεται τὴ δομὴ σὰν σύνολο στοιχείων ὕλης, δηλ. μύθου, ἠθοποιίας, ἐπιδείξεως τῆς σκηνῆς κλπ.

Ὡς παράδειγμα τῆς δεύτερης κατηγορίας ἀναφέρω τὸ βιβλίο τοῦ D. J. Conacher, *Euripidean Drama, Myth, Theme and Structure*, London 1967. Γράφει ὁ συγγραφέας γιὰ τὴ δομὴ στὸν Ἡρακλῆ (σελ. 82), δοκιμάζει μιὰ δομικὴ ἀνάλυση τῆς Ἀνδρομάχης (σελ. 174 κέ.), γράφει γιὰ τὴ δομὴ στὶς Φοίνισσες (σελ. 233). Ἀλλά, ὅπως ἔχει παρατηρήσει καὶ ἡ κριτικὴ (διεξοδικώτερα ὁ G. A. Seeck, *Gnomon* 41, 1969, 16-29), εἶναι τόση ἡ ρευστότητα, γιὰ νὰ τὸ πῶ μόνον ἔτσι, τῶν ἐννοιῶν (ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἐννοια τῆς δομῆς), ποὺ χρησιμοποιοῦν ὁ συγγραφέας, ὥστε δημιουργεῖται ἓνα ἐρμηνευτικὸ χάος (ιδ. Seeck σελ. 21, 23 κέ. 28), ποὺ κάνει τὸ βιβλίο χωρὶς νόημα (Seeck 29).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πρόθεση τοῦ συγγραφέα ἦταν νὰ γράφει ἕνα μικρὸ σὲ ἔκταση βιβλίον ποὺ νὰ περιορίζεται νὰ ἐκθέσει αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ εἶναι σημαντικό, νὰ εἶναι εὐληπτό καὶ εὐανάγνωστο καὶ νὰ μὴ χάνεται σὲ λεπτομέρειες. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν περιεχομένων προσπαθεῖ νὰ εἶναι ταυτόχρονα συστηματικὴ καὶ ιστορικὴ : διερευνᾷ στὸ συστηματικὸ μέρος περισσότερο τὸ γενικὸ κανόνα παρὰ τὴν εἰδικὴ περίπτωση, ποὺ μόνο σὰν παράδειγμα τὴν ἀναφέρει.

Τὸ βιβλίον ἔχει τὰ ὄριά του. Ἐξετάζει μόνον ἑλληνικὰ κείμενα. Καὶ τοῦτο ὄχι μονάχα γιατί ὁ συγγραφέας δὲν εἶναι λατινιστής, ἀλλὰ ἀκόμα γιατί ἀπὸ πολλές ἀπόψεις ἢ ιστορία τῶν ἑλληνικῶν κειμένων διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τῶν λατινικῶν. Τὸ ιστορικὸ, πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ πλαίσιο δὲν ἦταν πάντα τὸ ἴδιο. Ἐμεῖς, οἱ ἑλληνιστές, μπορούμε καὶ εἶναι χρέος μας νὰ προωθήσουμε τὴν ἔρευνά μας πολὺ πρὸ πέρα μέσα στὸ ιστορικὸ παρελθόν. Ἀλλωστε ἡ παρουσία πολυάριθμων μαρτυριῶν σὲ πάμπανο πλουτίζει ἀξιοσημείωτα τὴ γενικὴ εἰκόνα. Βέβαια ὑπάρχοντες ὁρισμένες ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὰ ἑλληνικὰ καὶ στὰ λατινικὰ κείμενα, θεωρήσαμε ὅμως πὼς μιὰ χωριστὴ διαπραγμάτευση μπορούσε νὰ παρουσιάσει τὰ πλεονεκτήματά της. Τὰ χριστιανικὰ κείμενα ἀφέθησαν σὲ δευτέρῃ μοίρᾳ : τὰ κείμενα τῆς Βίβλου, μιὰ καὶ ἡ παράδοσή τους εἶναι ἐξαιρετικὰ πολύπλοκη, πρέπει νὰ μελετηθοῦν σὲ εἰδικὲς μελέτες, ἐνῶ τὰ κείμενα τῶν Πατέρων ἔχουν συχνὰ μιὰ ἱστορία πολὺ ἀπλή.

Τὸ βιβλίον ἀπευθύνεται πρῶτα πρῶτα στοὺς φιλολόγους, τοὺς κλασσικούς, καὶ ιδιαίτερα τοὺς νέους.

Στὴν οὐσία βέβαια θὰ μπορούσαμε νὰ βεβαιώσουμε ὅτι ἡ βαθμιαία συγκρότηση ὁρισμένων λογοτεχνικῶν κειμένων, ὅπως τοῦ «Ὀμηρικοῦ ὕμνου στὸν Ἀπόλλωνα», μερικῶν ἐκλογῶν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἡσιόδου, ἴσως ἀκόμα καὶ τῆς «Ἰλιάδας» καὶ τῆς «Ὀδύσειας», ἀποτελεῖ καὶ αὐτὴ ἕνα κεφάλαιο τῆς ιστορίας τῶν κειμένων. Ὅμως ὡς ἀφήσουμε καλύτερα τὴ μελέτη αὐτῶν τῶν προβλημάτων στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας.

Ποῦ καὶ ποῦ ἀναγράφονται μερικὲς πρακτικὲς συστάσεις, ποὺ ὁ συγγραφέας παίρνει τὸ θάρρος νὰ θέσει ὑπόψη τῶν συναδέλφων του.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ *pars tralatitia*, γιὰ νὰ μιλήσουμε ὅπως οἱ Ῥωμαῖοι νομομαθεῖς, εἶναι ἀρκετὰ σημαντικὴ μέσα στὸ βιβλίον αὐτό. Ὁ συγγραφέας δὲν προσπάθησε νὰ παρουσιάσει κάτι τὸ καινούργιο σὲ θέματα, ποὺ οἱ προγενέστεροί του, κατὰ τὴ γνώμη του, τὰ εἶχαν σωστὰ ἐξηγήσει καὶ διατυπώσει. Αἰσθάνεται τὴν ὑποχρέωση καὶ τὴν εὐχαρίστηση νὰ ὀνομάσει ἐδῶ ἀνάμεσα στοὺς

προγενέστερους του αὐτοῦς, στοὺς ὁποίους χρωστáει τὴ μεγαλύτερη εὐγνωμοσύνη.

L. Havet, *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins*, Παρίσι 1911. Θαυμάσιο βιβλίο γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῆς σκέψεως καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ταιριαστῶν παραδειγμάτων, πὸν ὅμως ὑπερβάλλει κάπως στὴ φροντίδα του γιὰ συστηματικοὺς ἐπιμερισμούς.

Th. Birt, *Kritik und Hermeneutik, nebst Abriss des antiken Buchwesens (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft I 3)*, Μόναχο 1913. Ἔργο λίγο σχολαστικὸ, ἀλλὰ γεμάτο μὲ χρήσιμα στοιχεῖα καὶ ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις, σήμερα ἐν μέρει ξεπερασμένες.

A. Dain, *Les manuscrits*, Παρίσι 1949. Μελέτη γραμμένη ἀπὸ ἕνα μεγάλο εἰδικό, πὸν ὑποστηρίζει μὲ σθένος μιὰ προσωπικὴ θεωρία καὶ πὸν ἔχει δημιουργήσει μιὰ δλόκληρη σχολή.

G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*, 2η ἔκδοση Φλωρεντία 1952 (ἡ πρώτη ἦταν τοῦ 1934). Ὁ συγγραφέας δίκαια παραμερίζει πολλὰς θεωρίας γενικὰ παραδεκτὰς καὶ ὑποστηρίζει μὲ ἐπιτυχία πρωτότυπες θέσεις. Θὰ μπορούσαμε νὰ τὸν μεμφοῦμε γιὰ κάποια περιττολογία.

P. Maas, *Textkritik*, 4η ἔκδοση (ἡ πρώτη, τοῦ 1927, ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ *Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft*), Λειψία 1960. Ἐπιτομὴ πολὺ λιτὴ καὶ διεισδυτικὴ, μερικὰς φορὰς λίγο ἀφηρημένη, σχεδὸν μαθηματικὴ.

M. Bodmer, H. Hunger, O. Stegmüller, H. Erbse, M. Imhof, K. Büchner, H.-G. Beck, H. Rüdiger, *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, Ζυρίχη, 1961. Συλλογικὸ ἔργο πὸν ἀποτελεῖ μιὰ ἐξαιρετικὴ εἰσαγωγὴ στὰ διάφορα προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸ σχῆμα, τὴν παραγωγὴ καὶ τὴ διάδοσιν τοῦ βιβλίου στὴν ἀρχαιότητα.

Ἡ παραπομπὴ στὰ ἔργα αὐτὰ γίνεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ὁ τίτλος τοῦ ἔργου.

Leyde

B. A. van Groningen

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι γνώσεις μας για την ελληνική αρχαιότητα βασίζονται κατά μεγάλο μέρος στα κείμενα. Μερικά από αυτά είναι πρωτότυπα : οι πέτρες και οι πάπυροι μᾶς τὰ παρέχουν κατά χιλιάδες. Όμως ἡ μεγάλη πλειονότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα. Καὶ αὐτὰ δὲ μᾶς ἐνδιαφέρουν αὐτὴ τῇ στιγμῇ. Ἐμεῖς ἐξετάζουμε τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς μερικὰ ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ἐπίσης πρωτότυπα ἢ σχεδὸν πρωτότυπα, καὶ, κατὰ συνέπεια, δὲν ἔχουν καθόλου ἱστορία. Εἶναι ἡ περίπτωση τῶν περισσοτέρων ἀναθηματικῶν, ἐπιτυμβίων καὶ ἄλλων ἐπιγραμμάτων, ποὺ γράφτηκαν γιὰ μιὰ ἀκριβῶς καθορισμένη περίσταση καὶ ποὺ τὰ ἐμπιστεύτηκαν ἀμέσως στὸ ὕλικό, ποὺ μέχρι σήμερα τὰ διασώζει¹. Εἶναι ἀκόμα ἡ περίπτωση τῶν «Ἵμνων» τοῦ Ἰσύλλου τοῦ Ἐπιδαυρίου πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ποὺ βρέθηκαν στὸν περίβολο τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπιδαύρου πάνω σὲ στῆλες ἀνιδρυμένες ἀπὸ τὸν ποιητὴ τὸν ἴδιο, γύρω στὰ 280 π.Χ.². Ἀκόμα τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τοὺς δελφικούς «Παιᾶνες» τοῦ Λιμενίου τοῦ Ἀθηναίου, τοῦ Ἀριστονόου τοῦ Κορινθίου, τοῦ Φιλοδάμου τοῦ Σκαρφειανοῦ καὶ ἐνὸς ἀνωνύμου (Κλεοχάρη;), ποὺ ἐν μέρει μὲ τὴ μουσικὴ σημειογραφία τοὺς διασώθηκαν στοὺς Δελφούς, χρονολογημένοι κάπου πενήντα χρόνια πρὸ ὕστερα³.

Πάνω σὲ παπύρους ἔχουμε ἀνάμεσα στὰ ἄλλα τὰ πρωτότυπα ἀντίγραφα τῶν ποιημάτων τοῦ Διοσκόρου ἀπὸ τὴν Ἀφροδιτῶ τῆς Αἰγύπτου⁴. Ἡ καλλιτεχνικὴ τους ἀξία εἶναι μηδαμινὴ, μὰ παρ' ὅλ' αὐτὰ τὸ στοιχεῖο τῆς τύχης στὰ εὐρήματα κατέταξε τὸ στιχοπλόκο αὐτὸν τοῦ θου αἰῶνα ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνες λογίους. Ἡ ἱστορία τῶν κειμένων αὐτῶν ταυτίζεται μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ὕλικό, ποὺ τὰ διέσωσε. Καὶ περιορίζεται γιὰ τὰ ἐπιγραφικὰ κείμενα στὴν καταγραφή πάνω στὴν πέτρα τοῦ κειμένου ἐκείνου, ποὺ ὁ συγγραφέας εἶχε γράψει σὲ κέρινη πινακίδα, σὲ πάπυρο ἢ σὲ περγαμινὴ, καθὼς καὶ στὶς περιπέτειες ποὺ πέρασε ὕστερα ἢ πέτρα. Ὅσο γιὰ τὸ ἔργο ἐνὸς Διοσκόρου ἢ ἱστορία τοῦ κειμένου στηρίζεται στὴν ἱστορία τῶν φύλλων τοῦ παπύρου.

Αὐτὰ εἶναι ἐξαιρέσεις. Ἡ ὁλότητα σχεδὸν τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων δὲ μᾶς παραδόθηκε μὲ τέτοιο ἄμεσο τρόπο. Τὰ αὐτόγραφα τῶν συγγραφέων καὶ ἡ τελευταία σύγχρονή μας ἐκδοσὴ τοὺς ἀπέχουν μεταξύ τοὺς ἓνα διάστημα δεκαπέντε ὡς εἰκοσιπέντε αἰῶνων. Καὶ ἀκόμα διαχωρίζονται ἀπὸ ἓνα μεγαλύτερο ἢ μικρότερο ἀριθμὸ ἐνδιαμέσων ἐκδόσεων. Εἶναι ἀδιανόητο καὶ ἀπαράδεκτο

νά μὴν ὑπέφεραν τὰ κείμενα στὴ διάρκεια ἑνὸς τόσο μακροχρόνιου ταξιδιοῦ. Ἡ ἱστορία τῶν κειμένων εἶναι στὴν πραγματικότητα ὁ κλάδος τῆς ἐπιστήμης, ποὺ προσπαθεῖ νὰ καθορίσει τὸ τί συνέβη στὰ κείμενα κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιπετειώδους πορείας, ποὺ τὰ ὀδήγησε ἀπὸ τὸ συγγραφέα μέχρις ἡμῶν, ποὺ προκάλεσε τὴν ἀπώλεια ἢ τὴ φθορὰ τους. Μποροῦμε ἀκόμα νὰ τὸ ποῦμε ἀντίστροφα : ὁ κλάδος αὐτὸς τῆς ἐπιστήμης θέλει νὰ ἀναπλάσει τὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα⁵, ἀκολουθώντας σὲ ἀνάστροφη φορὰ τὴν πορεία τῆς φθορᾶς.

Οἱ ὀρισμοὶ αὐτοὶ μᾶς πληροφοροῦν ἀμέσως γιὰ τὸ σκοπὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ κλάδου. Θέλουμε νὰ ξέρουμε, γενικά, τί συνέβη στὰ ἑλληνικὰ κείμενα, καί, ἰδιαίτερα, τί συνέβη στὸ καθένα ἀπὸ αὐτά. Ὑπάρχουν ἀπόψεις ἀρχῆς, μιὰ θεωρία περισσότερο ἢ λιγότερο ἀφηρημένη, ἓνα σύστημα ἰδεῶν ποὺ διατυπώνει γενικοὺς κανόνες καὶ διαπιστώνει γεγονότα ποὺ ἰσχύουν ἀπόλυτα. Ὑπάρχουν ἀκόμα οἱ ἔρευνες, οἱ σχετικὲς μὲ τίς εἰδικὲς περιπτώσεις στὸν ἓνα ἢ στὸν ἄλλο συγγραφέα, στὴ μία ἢ στὴν ἄλλη ὁμάδα κειμένων, στὸ ἓνα ἢ στὸ ἄλλο ἀτομικὸ ἔργο.

Ἡ πραγματεία αὐτὴ δὲ διερευνᾷ τὸ δεύτερο αὐτὸ τμῆμα. Ἡ ἱστορία τῶν κειμένων τοῦ κάθε συγγραφέα θὰ πρέπει νὰ μελετηθεῖ ξεχωριστά. Δὲν ἔχουμε τὴν πρόθεση νὰ συγκροτήσουμε μιὰ ἐγκυκλοπαίδεια ἔστω καὶ τόσο λίγο ἐνημερωμένη σὲ γεγονότα. Ἐξετάζουμε περισσότερο τὴν ὕλη μας ἀπὸ τὴ γενικὴ τῆς ἀποψη. Τὸ ἐπὶ μέρος δὲ θὰ χρησιμεύσει παρὰ γιὰ νὰ διαφωτίσει σὰν παράδειγμα τίς ἀπόψεις ἀρχῆς, ποὺ πρόκειται νὰ ἀναπτυχθοῦν. Δηλαδή ἡ πραγματεία θὰ ἔχει πρῶτα χαρακτῆρα συστηματικὸ. Αὐτὸ ἄλλωστε ἰσχύει ἐξίσου γιὰ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου.

Ἀκόμα ἡ γενικὴ αὐτὴ ἀποψη μᾶς θέτει ἄμεσα δύο διαφορετικὰ προβλήματα : τὸ πρόβλημα τῶν ἐπιδράσεων, στίς ὁποῖες ὀφείλεται ἡ διατήρηση ἢ ἡ ἀπώλεια ἑνὸς κειμένου· καὶ ὕστερα τὸ πρόβλημα τῆς καταστάσεως ἑνὸς σωζόμενου κειμένου ὡς πρὸς τὴν καθαρότητα ἢ τὴ φθορὰ του. Συχνὰ τὰ δύο αὐτὰ προβλήματα περιπλέκονται μεταξύ τους.

Ποιά εἶναι ἡ χρησιμότητα τῆς ἱστορίας τῶν κειμένων ; Στὴν ἀνάγκη μποροῦμε νὰ παραμερίσουμε τὴν ἐρώτηση αὐτή. Τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, ἀπὸ φύση του περίεργο, ἀσχολεῖται αὐθόρμητα μὲ καθετὶ ποὺ μπορεῖ νὰ γνωρίσει· γι' αὐτὸ κάθε ἀντικείμενο γνώσεως ἔχει τὴν ἄμεση ἀξία του καὶ βρίσκει τὴν πρῶτη δικαίωση στὴν ὕπαρξή του. Μὰ ἐξἄλλου εἶναι δυνατὸν νὰ διερωτηθοῦμε κατὰ τί ἓνας κλάδος τῆς ἐπιστήμης εἶναι χρήσιμος σὲ ἄλλους κλάδους. Εἶναι λοιπὸν φανερὸ — καὶ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου ἐπιπρόσθετα θὰ τὸ δείξει — πὼς ἡ ἱστορία τῶν κειμένων συμβάλλει στὴν κριτικὴ τους, τὴν ἀπαραίτητη γιὰ τὴ σύνθεση ἀξιόπιστων κειμένων καὶ ἐπομένως γιὰ τὴν πιὸ σωστὴ γνωριμία γενικά τῆς Ἀρχαιότητος, καὶ εἰδικὰ τοῦ κάθε συγγραφέα καὶ τοῦ κάθε ἔργου.

Κάθε ἱστορία βασίζεται οὐσιαστικὰ στὰ πραγματικὰ δεδομένα. Τὸ ἴδιο

συμβαίνει και με την ιστορία τῶν κειμένων. Χωρίς ἀμφιβολία ὑπάρχουν ἀπόψεις a priori γενικοῦ χαρακτήρα, πού δὲ στεροῦνται ἀξίας. Παράδειγμα : ὁποιαδήποτε παράδοση κειμένου ἀναπόφευκτα ἔχει σὰν συνέπεια μεταβολές, περισσότερο ἢ λιγότερο σημαντικές, ἀφοῦ κάθε ἀνθρώπινη ἐπέμβαση ὑπόκειται στὴν ἀτέλεια· οἱ πόλεμοι και οἱ λαϊκὲς ταραχὲς ἐπηρεάζουν δυσμενῶς τὴ διαφύλαξη θησαυρῶν, λογοτεχνικῶν και ἄλλων· ἓνα σημαντικό ἢ παράδοξο κείμενο ἔχει περισσότερες πιθανότητες νὰ ἐπιζήσει παρά ἓνα ἄλλο πού δὲν προκαλεῖ ἐνδιαφέρον· ἓνα κείμενο γραμμένο πάνω σὲ εὐθραυστη γραφικὴ ὕλη πρέπει νὰ ἀνανεύεται πιδ συχνά, ἀν θέλει νὰ ἐπιζήσει, και ὑπόκειται ἔτσι σὲ φθορὲς περισσότερο παρά ἀν ἦταν σὲ ἄλλη ἀνθεκτικὴ ὕλη· ἡ ἐπέμβαση ἑνὸς ἀνθρώπου σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή μπορεῖ νὰ ἀσκήσει ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση. Ἔτσι και σὲ ἄλλες περιπτώσεις. Μὰ ἡ ιστορία ζεῖ περισσότερο μετὸ συγκεκριμένο και ἀρέσκειται νὰ διαπιστώνει γεγονότα ὅσο τὸ δυνατόν ἐξακριβωμένα.

Τὰ γεγονότα, πού ἡ ιστορία τῶν ἐλληνικῶν κειμένων ἐρευνᾷ, εἶναι διαφορῶν εἰδῶν. Ἄλλα εἶναι ὑλικῆς φύσεως : ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, ἡ διάδοση, ἡ διατήρηση τοῦ βιβλίου. Ἄλλα ἀφοροῦν τοὺς ἀνθρώπους : τοὺς συγγραφεῖς, τοὺς ἀντιγραφεῖς, τοὺς ἀναγνώστες, τοὺς βιβλιόφιλους, τοὺς βιβλιοθηκάρχους, τοὺς εἰδικούς ἢ ἐρασιτέχνες πού ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸ περιεχόμενο. Μιὰ τρίτη δμάδα γεγονότων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τίς γενικὲς πολιτιστικὲς συνθῆκες. Ὅλα αὐτὰ ἐξετάζονται στὶς πιδ πέρα σελίδες.

Ὅμως ἐξαρχῆς ἄς σημειώσουμε ὅτι ὁρισμένα ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ παρουσιάζονται κιόλας στὴν Ἀρχαιότητα. Τὰ σχόλια στὸ κείμενο τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν παραδείγματος χάρη μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴν κριτικὴ και ἐρμηνευτικὴ ἐργασία τῶν μεγάλων φιλολόγων τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου και ἀκόμα γιὰ τίς πηγὲς πού ἐκεῖνοι εἶχαν στὴ διάθεσή τους⁶. Ὁ Στράβων ἀναφέρει τίς περιπέτειες πού πέρασε ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀριστοτέλη, πρὶν ἀπασχοληθεῖ μ' αὐτὴν ὁ σύγχρονος τοῦ Σύλλα, ὁ λόγιος Τυραννίων⁷. Γενικότερης σημασίας εἶναι γεγονότα ὅπως ἡ ἴδρυση τῶν μεγάλων βιβλιοθηκῶν.

Ἄλλα συμβάντα εἶναι νεώτερης ἐποχῆς. Ὁ Ἀρέθας, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας († 939), κατάρτισε πλουσιότατη βιβλιοθήκη ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς, πού μετὲντολή του ἀντιγράφηκαν γιὰ προσωπικὴ του χρῆση· ἀπὸ αὐτὴν σώζονται μερικὰ χειρόγραφα ἐξαιρετικὰ πολύτιμα⁸.

Ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Ἀναγεννήσεως και ὕστερα γνωρίζαμε ἓνα πολὺ περιορισμένο ἀριθμὸ ἐμμετρων «Μύθων» τοῦ μυθογράφου Βαβρίου, καθὼς και μερικὲς παραφράσεις σὲ πεζό. Στὰ 1840 ὁ Μηνᾶς Μινωίδης ἀπὸ τὴ Μακεδονία ἀνακάλυψε στὸ μοναστήρι τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὀρους 122 μύθους σὲ ἓνα χειρόγραφο, πού ἀργότερα μεταφέρθηκε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου. Ἡ ἐκδοση τοῦ J.F. Boissonnade (1844) ἐγκαινιάζει μιὰ καινούργια περίοδο στὴν ιστορία αὐτοῦ τοῦ κειμένου⁹.

Σὲ ὅλα τὰ μεσαιωνικὰ χειρόγραφα ὁ «Ἡρακλίσκος» τοῦ Θεοκρίτου τε-

λείωνε απότομα στο στίχο 140, στο μέσο τῆς περιγραφῆς τοῦ τρόπου ζωῆς τοῦ νεαροῦ ἥρωα· ἔλειπε ἐπίσης ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου ποιήματος τῆς συλλογῆς «Ἡρακλῆς λεοντοφόνος». Θὰ μπορούσαμε μὲ τὸ δίκηο μας νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ χειρόγραφα μας προέρχονται τελικὰ ἀπὸ ἓνα ἀντίτυπο ποῦ τοῦ ἔλειπε ἓνα φύλλο. Πραγματικὰ ἓνας πάπυρος, ποῦ δημοσιεύτηκε στὰ 1930, διέσωσε τὰ ἴχνη 32 στίχων, συμπληρωματικῶν τοῦ πρώτου ποιήματος¹⁰.

Αὐτὰ δὲν εἶναι παρὰ μόνο παραδείγματα. Ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε ψευδαισθήσεις οὔτε γιὰ τὸν ἀριθμὸ οὔτε ἰδίως γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν δεδομένων ποῦ ἔχουν σχέση μὲ τὴν Ἀρχαιότητα, οὔτε ἀκόμα καὶ γιὰ ἐκεῖνα ποῦ χρονολογοῦνται στοὺς βυζαντινοὺς αἰῶνες. Ἡ ἀπόλυτη βεβαιότητα βρίσκεται μόνο στὰ νεώτερα γεγονότα, παραδείγματος χάρη στὶς διαδοχικὲς ἐκδόσεις ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση. Ἀκόμα βρίσκεται σὲ μερικὲς ἀρχαῖες παραδόσεις, καί, ὅπως θὰ τὸ δοῦμε πιὸ ὕστερα, σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ ἔμμεσων συμπερασμάτων.

Κανένας δὲ γράφει ἱστορία χωρὶς νὰ κάνει τομὲς στὴ σειρά τῶν γεγονότων. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν κειμένων, ὅπου διακρίνουμε πολλὰς περιόδους, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι μπορούμε πάντοτε νὰ παρακολουθοῦμε τὴν ἱστορία ἐνὸς καθορισμένου κειμένου διὰ μέσου ὄλων τῶν περιόδων. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τρεῖς εἶναι οἱ περίοδοι ποῦ ἡ λογικὴ τῶν γεγονότων ἐπιβάλλει. Γιὰ λόγους εὐκολίας θὰ τὶς ἐξετάσουμε κατὰ ἀντίστροφη χρονολογικὴ σειρά.

Ἡ τελευταία περίοδος εἶναι ἐκείνη ποῦ ἀνατρέχει ἀπὸ τὴν τελευταία σύγχρονή μας ἐκδοση στὴν πρώτη τυπωμένη ἐκδοση, στὴν *editio princeps*· μὲ ἄλλα λόγια μέχρι τῆ χρονικῆ στιγμῆς, ποῦ συνήθως τοποθετεῖται πρὶν ἢ λίγο μετὰ τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας, ὅταν τὸ κείμενο αὐτὸ βρισκόταν σὲ χειρόγραφη μόνο μορφή. Ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ χειρόγραφο κείμενο καὶ στὸ τυπωμένο, ποῦ μᾶς ἀναγκάζει νὰ ξεχωρίσουμε αὐτὴν τὴν περίοδο, συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ χειρόγραφο κείμενο εἶναι πάντοτε μοναδικὸ ἀντίτυπο μὲ χαρακτηριστικὰ ξεκάθαρα ἀτομικά, ἐνῶ τὸ τυπωμένο κείμενο βρίσκεται σὲ ἓνα περισσότερο ἢ λιγότερο μεγάλο ἀριθμὸ ἀπόλυτα ὁμοίων ἀντιγράφων.

Ἔτσι γιὰ τὸ σύνολο τῶν «Βίων» τοῦ Πλουτάρχου ἀνάμεσα στὴν *editio princeps* τοῦ E. Boninus (Φλωρεντία 1517) καὶ τὴ νεώτατη τῶν C. Lindskog-K. Ziegler (Λειψία-Βερολίνο 1914-1939) μπορούμε νὰ μετρήσουμε σήμερα τὸ λιγότερο δεκαοχτὼ πλήρεις ἐκδόσεις. Σὲ αὐτὲς πρέπει νὰ προσθέσουμε τὶς ἐκδόσεις τμημάτων τῶν Βίων, τὶς μεταφράσεις καὶ ἀκόμα τὰ βιβλία ποῦ δὲν εἶναι οὔτε ἐκδοση οὔτε μετάφραση οὔτε σχολιασμός, μὰ ποῦ μπορούν παρ' ὅλα αὐτὰ νὰ ἔχουν μιὰ κάποια σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου. Τὸ βιβλίον τοῦ F.J.C. Bredovius (Bredow), *De dialecto Herodotea* (Λειψία 1846) ἐγκαινιάζει μιὰ καινούργια φάση στὴ νεώτερη ἱστορία τοῦ κειμένου τοῦ πατέρα τῆς Ἱστορίας, ἀφοῦ γιὰ πρώτη φορὰ μελετᾷ πλήρως καὶ συστηματικὰ τὴ γλώσσα καὶ τὴ γραμματικὴ τοῦ συγγραφέα αὐτοῦ.

Ἡ περίοδος πρὶν ἀπὸ τὰ τυπωμένα βιβλία παρουσιάζει διαφορετικὰ χαρακτηριστικά. Τίς περισσότερες φορές οἱ συγγραφεῖς σώζονται σὲ πολλὰ χειρόγραφα¹¹ τῆς Ἀναγεννήσεως ἢ τοῦ βυζαντινοῦ Μεσαίωνα, πού σημαδεύουν καὶ τὸ τέλος τῆς περιόδου. Σκοπὸς τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ κειμένου πού διασώζουν τὰ χειρόγραφα αὐτὰ εἶναι νὰ καθορίσει τίς μεταξύ τους σχέσεις καὶ ἀκόμα παραπέρα νὰ ἀνατρέξει στὸ παρελθὸν χρησιμοποιώντας τίς πληροφορίες πού τὰ ἴδια μᾶς χορηγοῦν. Ἡ ἐξονυχιστικὴ μελέτη ὄλων τῶν ἰδιομορφιῶν τοῦ κειμένου δείχνει κυρίως ὅτι τὰ χειρόγραφα εἶναι δυνατὸν νὰ συγγενεῦουν μεταξύ τους· ἀλλὰ δεδομένα μποροῦν νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴ συγγένεια αὐτή. Ἡ περίπτωση ἢ πιὸ ἀπλὴ παρουσιάζεται, ὅταν ὅλα τὰ χειρόγραφα προέρχονται ἀπὸ ἓνα κοινὸ πρόγονο, ἓνα ἀρχέτυπο, ὅπως λέμε, πού εἶτε σώζεται εἶτε ὄχι. Ἄν σώζεται, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς «Ἀναβάσεως» τοῦ Ἀρριανοῦ¹², τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ κειμένου εἶναι σχετικὰ εὐκόλο: Πρέπει νὰ προσδιορίσει τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στοὺς ἀπογόνους αὐτοῦ τοῦ ἀρχέτυπου· οἱ ἀπόγονοι αὐτοὶ εἶναι χρήσιμοι μόνο στὸ μέτρο πού τὸ ἀρχέτυπο εἶναι ἐλαττωματικὸ καὶ πού τὸ διορθώνουν ἢ ἐπιτρέπουν τὴ διόρθωση τῶν σφαλμάτων του. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ περισσότερο ἢ λιγότερο τὸ κείμενο ἐνὸς χαμένου ἀρχέτυπου καὶ μάλιστα νὰ καθοριστοῦν ὀρισμένες ἄλλου εἴδους ἰδιομορφίες του, παραδείγματος χάρις ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων καὶ τῶν στίχων κατὰ σελίδα, ὁ τύπος γραφῆς, ἢ ἡλικία. Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Φίλωνα τοῦ Ἀλεξανδρέα. Οἱ πραγματεῖες του, πού περνοῦν τίς πενήντα, σώζονται σὲ τριάντα περίπου χειρόγραφα (ἓνα τοῦ 10ου αἰῶνα, δύο τοῦ 11ου, τὰ ὑπόλοιπα νεώτερων χρόνων) μὲ ποικίλο περιεχόμενο. Στὴν πρώτη ματιὰ ἡ κατάσταση φαίνεται πολὺ περίπλοκη. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ ἱστορία τῶν κειμένων εἶναι ἀπλή. Ὅλα τὰ χειρόγραφα τελικὰ προέρχονται ἀπὸ ἓνα πλήρες ἀντίτυπο, πού ἀνῆκε στὸν Πάμφιλο, ἐπίσκοπο Καισαρείας († 310). Ὁ μεγάλος αὐτὸς θαυμαστῆς τοῦ Ὁριγένη († 251) πῆρε στὴν κατοχὴ του τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ὁριγένη καὶ τὴν πλούτισε ἀκόμα περισσότερο. Ὅσο ξέρομε, ἢ βιβλιοθήκη¹³ αὐτὴ ὑπῆρξε ἢ πιὸ ἀξιόλογη συλλογὴ μὲ ἔργα χριστιανῶν συγγραφέων τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. Ἐκεῖ βρισκόνταν ἐπίσης τὰ ἔργα τοῦ Φίλωνα, σχεδὸν πλήρη, καὶ αὐτὰ στάθηκαν τὸ ἀρχέτυπο ὄλων τῶν χειρογράφων μας. Οἱ Cohn, Wendland καὶ Reiter¹⁴ προβάλλουν τὰ ἀκόλουθα ἐπιχειρήματα: Ὁ ἅγιος Ἰερώνυμος (epist. 34, I) δηλώνει ὅτι οἱ πάπυροι τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Παμφίλου ἀντιγράφηκαν¹⁵ σὲ περγαμηνὴ μὲ ἐντολὴ δύο ἐπισκόπων τοῦ 4ου αἰῶνα, τοῦ Ἀκάκιου καὶ τοῦ Εὐζώιου. Ὁ Εὐσέβιος (Ἐκκλ. Ἰστ. II, 18) δίνει ἓνα κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Φίλωνα, πού στὴν πράξῃ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ κατάλογος τῶν ἔργων αὐτῶν πού εἶχε ὁ Πάμφιλος. Ἐνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ἔχει τὴ σημείωση: «Εὐζώιος ἐπίσκοπος ἐν σωματίοις ἀνενώσατο». Τέλος ἡ ἐξέταση τῶν ποικίλων γραφῶν ἐπιβεβαιώνει τὰ δεδομένα αὐτά. Ὅσο γιὰ τὸ Φίλωνα, ἡ δευτέρα περίοδος τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου του καλύ-

πτει έπομένως τὸ διάστημα ἀπὸ τὸν 3ο χριστιανικὸ αἰῶνα μέχρι τὰ 1552, ὅταν τυπώθηκε ἡ editio princeps (A. Turnèbe, Παρίσι).

Ἐνα μοναδικὸ ἀρχέτυπο εἶναι σχετικὰ σπάνιο. Κατὰ γενικὸ κανόνα τὰ χειρόγραφα ταξινομοῦνται σὲ πολλὰς οἰκογένειες, καὶ ἡ καθεμιὰ προέρχεται ἀπὸ ἕνα ἰδιαίτερο πρόγονο, χωρὶς οἱ διάφοροι αὐτοὶ πρόγονοι νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ καταλήγουν σὲ ἕνα μοναδικὸ ἀρχέτυπο. Δὲ χρειάζεται νὰ ποῦμε ὅτι στὴν ἀρχὴ τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου τῆς παραδόσεως βρίσκεται τὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα, μὰ δὲν πρόκειται ἐδῶ γι' αὐτό. Ἡ κατάστασις μπορεῖ νὰ εἶναι ὑπερβολικὰ περίπλοκη καὶ νὰ σβῆσει κάθε ἐλπίδα γιὰ τὴν κατάρτιση ἑνὸς ἀξιόπιστου στέμματος (γενεαλογικοῦ δέντρου). Αὐτὸ ἄλλωστε εἶναι ἕνα ἀποτέλεσμα ἐξίσου ἐνδιαφέρον, καὶ μερικὲς φορὲς ἀκόμα περισσότερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἀντίθετη περίπτωσις¹⁶.

Ὅσο γιὰ τὰ «Ἀργοναυτικὰ» τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου ἡ κατάστασις εἶναι ἀκόμα σχετικὰ ἀπλή¹⁷. Ὁ ἀριθμὸς τῶν οἰκογενειῶν καὶ τῶν ἀρχετύπων περιορίζεται σὲ δύο. Ἀπὸ τὰ 26 χειρόγραφα ποὺ διασώθηκαν τὸ ἀρχαιότερο, καὶ ἀσφαλῶς τὸ καλύτερο, εἶναι ὁ Laurentianus XXXII 9 (L) τοῦ 9ου αἰῶνα. Ὑπάρχουν ὕστερα τρία χειρόγραφα τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ 22 τοῦ 15ου καὶ 16ου, ἀπὸ τὰ ὅποια ἔχουν σημασία μόνον ὁ Guelferbytanus (G) τοῦ 13ου καὶ ἕνας δευτέρος Laurentianus XXX 16 (L 16) τοῦ ἴδιου αἰῶνα. Διαπιστώνουμε μιὰ στενὴ συγγένεια ἀνάμεσα στὸν G καὶ L 16, ὅχι ὅμως καὶ μὲ τὸν L. Ἔτσι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνασυγκροτηθοῦν μόνο δύο ἀρχέτυπα : ἐκεῖνο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ὁ L, καὶ τὸ δεύτερο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τὰ δύο ἄλλα. Ἡ περίπτωσις ἔχει ἐνδιαφέρον, γιὰ τὸ «Μέγα Ἐτυμολογικόν» (ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ «Γουδιανὸν Ἐτυμολογικόν» τοῦ 11ου αἰῶνα, ποὺ μὲ τὴ σειρά του καὶ αὐτὸ συμπλήθηκα ἀπὸ τὰ «Ἐτυμολογικὰ» τοῦ Ὠρου καὶ τοῦ Ὠρίωνα τοῦ 5ου αἰῶνα) ἀναφέρει συχνὰ τὸν Ἀπολλώνιο καί, κατὰ κανόνα, σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ G καὶ τοῦ L 16. Οἱ δύο λοιπὸν μορφὲς τοῦ κειμένου ὑπῆρχαν κίβλας πρὶν ἀπὸ τὸ 500.

Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ λεχτεῖ καὶ γιὰ τὸ Θουκυδίδη¹⁸. Πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε τὴν ὑπάρξει δύο κλάδων στὴν παράδοσις : Τοῦ κλάδου τοῦ Laurentianus LXIX 2 (C) τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰῶνα καὶ τοῦ Monacensis 338 (G) τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ τοῦ κλάδου τοῦ Parisinus Suppl. gr. 255 (A) τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνα, τοῦ Vaticanus 126 (B) τοῦ 11ου αἰῶνα (ἀπὸ τὸ βιβλίον VI 192 ἀκολουθεῖ μιὰ τρίτη μορφή κειμένου κριτικὰ ἀναθεωρημένη), τοῦ Palatinus Heidelbergensis 252 (E) τοῦ 11ου αἰῶνα, τοῦ Augustanus Monacensis 430 (F) τοῦ 11ου αἰῶνα καὶ τοῦ Londiniensis 11727 (M) τοῦ 11ου αἰῶνα. Γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ γίνεται φανερὸ ὅτι οἱ διάφορες αὐτὲς κριτικὰ ἀναθεωρημένες μορφὲς κειμένου τελικὰ ἀνατρέχουν σὲ ἕνα κοινὸ ἀρχέτυπο. Ὅμως τίποτα δὲν ἀποδεικνύει ὅτι αὐτὸ εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ αὐτόγραφο τοῦ ἱστο-

ρικού Θουκυδίδη, και στην περίπτωση αυτή είναι περιττό να προβάλλουμε την έννοια και τόν όρο του άρχετύπου.

Συχνά βρισκόμαστε μπροστά σε ένα μεγάλο αριθμό ομάδων από χειρόγραφα. Μόνο για τα χειρόγραφα της 'Ιλιάδας σε μικρογράμματη γραφή ο Th. W. Allen¹⁹ διακρίνει όχι λιγότερες από 24 οικογένειες, χωρίς όμως να υπολογίσουμε 7 άνυπότακτα χειρόγραφα. Έτσι λοιπόν στην πράξη έχουμε 31 διαφορετικές ομάδες. Για μια ακόμα φορά η έννοια του άρχετύπου δεν μπορεί λογικά να παρέμβει σε μια παρόμοια κατάσταση. Η περίπτωση αυτή είναι άκραιο, σύμπτωμα μιᾶς ἐξαιρετικά περίπλοκης ιστορίας κειμένου στη διάρκεια της δεύτερης περιόδου, και προέρχεται με τη σειρά της από την προηγούμενη κατάσταση. Η δραστηριότητα των αρχαίων φιλολόγων, και γι' αυτήν είμαστε αρκετά καλά πληροφορημένοι²⁰, δεν κατόρθωσε καθόλου να εξουδετερώσει τις συνέπειες της υπερβολικά μεγάλης διαδόσεως του περίφημου αυτού ποιητικού έργου, που στη διάρκεια αιώνων πέρασε από χιλιάδες και χιλιάδες εμπειρα ή ἀδέξια χέρια.

Άς πάρουμε ακόμα το παράδειγμα των «Φαινομένων» του 'Αράτου. Ο Jean Martin²¹ διακρίνει όχι λιγότερες από 11 ομάδες χειρογράφων και ακόμα ένα ανεξάρτητο χειρόγραφο. Ο 'Αρατος είναι ένας ποιητής, που δεν μπόρεσε να βρεῖ ἀναγνώστες παρά μόνο στους κύκλους των ειδικών ή των ἐξαιρετικά καλλιεργημένων ανθρώπων. Και σ' αυτό το σημείο ξεχωρίζει βασικά από τόν 'Ομηρο. Όστος οί κλάδοι της παραδόσεως του κειμένου είναι ἐξαιρετικά πολυάριθμοι, γεγονός που είναι πιδ εύκολο να διαπιστωθεῖ παρά να ἐρμηνευθεῖ.

Όταν το άρχετυπο όλων των χειρογράφων διασώζεται, όλόκληρη ή χρονική περίοδος περιορίζεται στο μηδέν. Μνημονεύσαμε κιόλας την περίπτωση της 'Αναβάσεως του 'Αρριανού²². Μπορούμε ακόμα να ἀναφέρουμε το χειρόγραφο Parisinus Regius 1962 του Μαξίμου Τυρίου (11ος αἰώνας), του οποίου όλοι οί άλλοι μάρτυρες είναι ἄμεσα ή ἔμμεσα αντίγραφα²³. Τό ίδιο συμβαίνει, όταν δεν υπάρχει παρά μόνον ένα χειρόγραφο, όπως ο Laurentianus LIX 15 του «Περὶ Δεινάρχου» έργου του Διονυσίου του 'Αλικαρνασσεά (12ος αἰώνας)²⁴.

Έτσι μπορούμε να ὀρίσουμε τη δεύτερη αυτή περίοδο σαν μια περίοδο μέσα στην οποία τοποθετούνται τα χειρόγραφα που διασώθηκαν και εκείνα που η ἀνασυγκρότηση τους είναι στην ουσία βέβαιη. Η ὑπαρξη ή η ἀνασυγκρότηση ενός γνήσιου άρχετύπου είναι μια ειδική περίπτωση και πιθανῶς ἐμφανίζεται πιδ σπάνια από ότι συχνά τὸ πίστεψαν.

Άπό τόν Lachmann²⁵ και ὕστερα οί ιστορικοί των κλασσικῶν κειμένων είχαν καταληφθεῖ από μια σωστή μανία για άρχετυπα. Πίστευαν ότι ἔφταναν στην ἐπιτυχία των προσπαθειῶν τους μόνον όταν ἀποδείκνυαν τόσο εὔστοχα όσο και ἄστοχα — και συχνά μᾶλλον ἄστοχα παρά εὔστοχα — πῶς όλοι οί κλάδοι μιᾶς παραδόσεως, όσο περίπλοκη κι ἂν ἦταν αυτή, συνέκλιναν πρὸς ένα

μοναδικό σημείο, τοποθετημένο κατά προτίμηση όσο το δυνατόν πίσω μέσα στο πέρασμα τών χρόνων, δηλαδή μέσα στη βυζαντινή περίοδο. Αυτό τους υποχρέωνε αυτόματα να παραδεχτούν πώς ένα μοναδικό αντίτυπο είχε διασωθεί την εποχή εκείνη ή ότι πάντως αυτό ήταν το μόνο διαθέσιμο. Για να εξηγήσουν τις πολύ σοβαρές, μερικές φορές, διαφορές ανάμεσα στους μεταγενέστερους κλάδους τής παραδόσεως, γλύτωναν από το αδιέξοδο υποθέτοντας, συχνά χωρίς τη βοήθεια άλλων αποδείξεων, ότι το αρχέτυπο αυτό είχε στο περιθώριο ή μεταξύ τών στίχων ένα συχνά μεγάλο αριθμό ποικίλων γραφών. Θα ξαναγυρίσουμε στο σημείο αυτό. Το ουσιαστικό τώρα είναι να συγκρατήσουμε ότι γενικά τὰ χειρόγραφα ταξινομούνται κατά οικογένειες, που ή κάθε μιὰ έχει το δικό της ειδικό πρόγονο, και ότι σχεδόν ποτέ στην πράξη δε μᾶς μεταφέρουν πιά πέρα από τη βυζαντινή περίοδο, πιά πέρα, ἄς πούμε σάν ἔσχατο ὄριο, ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα μ.Χ.

Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ἄλλωστε πὼς και τὸ αὐτόγραφο τὸ ἴδιο τοῦ συγγραφέα δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη μοναδική πηγή. Μπορεῖ ὁ συγγραφέας νὰ μοίρασε πολλὰ αὐτόγραφα, πού ὅλα ἦταν μοναδικά, εἰδικά, και πού ὅλα ἀπέκτησαν εἰδικούς ἀπογόνους²⁶.

Οἱ ἔρευνες τῶν ἱστορικῶν τῶν ἑλληνικῶν κειμένων προσπαθοῦν — και συχνά τὸ πετυχαίνουν — νὰ ὑπερβοῦν ἀκόμα και τὰ ὅρια τῆς περιόδου πού μόλις ὀροθετήσαμε. Μένει ἡ περίοδος πού φτάνει μέχρι τῆ στιγμῆ πού ὁ συγγραφέας εἶχε τελειώσει τὸ ἔργο του και τὸ παρέδινε στὸ κοινό. Κάθε σύγχρονός μας ἐκδότης κειμένων θέτει σάν ἰδανικό του νὰ ἀνασυνθέσει στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ τὸ κείμενο ὅπως τὸ εἶχε συνθέσει ὁ συγγραφέας του. Δὲν τοῦ φτάνει λοιπὸν νὰ γνωρίσει τὰ χειρόγραφα μας και νὰ ἀνασυνθέσει τοὺς ἄμεσους προγόνους τους. Θέλει ἀκόμα νὰ ἀντιληφθεῖ ὅσα ἔγιναν κατὰ τῆ διάρκεια τῆς προηγούμενης περιόδου, τῆς ἀρχαιότερης, τῆς περιόδου τῆς ἀρχαιότητος — με τῆ στενή ἔννοια τοῦ ὅρου —, ὅταν ἡ κλασσική — με τὴν πλατεία ἔννοια τοῦ ὅρου — ἑλληνική γραμματεία δὲν ἦταν ἀκόμα ἓνα σεβαστὸ λείψανο, ἀλλὰ ζοῦσε ἀπ' εὐθείας μέσα στὸ νοῦ και στὴν ψυχῆ. Πῶς οἱ διαδοχικὲς γενεὲς μετέδωσαν τὰ κείμενα ἢ μιὰ στὴν ἄλλη; Τί ἔκαναν για νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν καθαρότητα τῶν κειμένων;

Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε στὰ ἐρωτήματα αὐτά, μποροῦν νὰ εἶναι ἀκόμα κάπως χρήσιμες ἡ μελέτη τοῦ κειμένου και ἡ φύση τῶν ποικίλων γραφῶν του. Ἐπιτυγχάνουμε πιά βέβαια ἀποτελέσματα συγκρίνοντας τὰ ἀναφερόμενα ἀλλοῦ χωρία ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο, πού μποροῦν μερικὲς φορές νὰ μᾶς ὀδηγήσουν πάλι μακριὰ μέσα στὸ παρελθόν. Ἔτσι μπόρεσε νὰ γραφεῖ ἓνα βιβλίο με θέμα «Ὁ Ὀμηρος τοῦ Πλάτωνος»²⁷ και ἔτσι ἓνας συγγραφέας, πού ἀρέσκειται ἰδιαίτερα στὴν παράθεση κειμένων ὅπως ὁ Πλούταρχος, εἶναι συχνά πάλι χρήσιμος. Μὰ πρὸ πάντων τὰ ὑπολείμματα τῶν ἀρχαίων ὑπομνηματισμῶν, πού διασώθηκαν μέσα στὰ σχόλια τῶν πλουσιότερων χειρογράφων μας, και ποικίλες

σημειώσεις, διάσπαρτες ἐδῶ κι ἐκεῖ, δίνουν πολύτιμες πληροφορίες, ὅπως ἐπίσης, ἐδῶ καὶ τρία τέταρτα τοῦ αἰώνα, οἱ φιλολογικοὶ πάπυροι, ποὺ σχεδὸν πάντοτε εἶναι κατὰ πολὺ προγενέστεροι ἀπὸ τὶς ἄλλες πηγές μας.

Ἡ συλλογὴ τῶν βουκολικῶν συγγραφέων προσφέρει ἕνα πολὺ ἀπλὸ καὶ ταυτόχρονα ὀλοφάνερο παράδειγμα. Τὰ προλεγόμενα στὰ χειρόγραφα παραθέτουν ἕνα δίστιχο, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἀρτεμίδωρο, ὁ ὁποῖος σχεδὸν μὲ βεβαιότητα ταυτίζεται μὲ τὸν περίφημο ἀλεξανδρινὸ φιλόλογο τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα²⁸ :

«Βουκολικαὶ Μοῖσαι σποράδες ποικῆ, νῦν δ' ἅμα πᾶσαι
ἐντὶ μιᾶς μάνδρας, ἐντὶ μιᾶς ἀγέλας.»

Τὸ δίστιχο αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Ἀρτεμίδωρος συγκρότησε ἕνα χειρόγραφο, ποὺ περιλάμβανε ὅλα τὰ γνωστά του «βουκολικά» ποιήματα, καὶ ὅτι ὑπάρχει μιὰ συγγενικὴ σχέση περισσότερο ἢ λιγότερο στενὴ ἀνάμεσα στὸ ἀρχαῖο αὐτὸ χειρόγραφο καὶ στὰ δικά μας χειρόγραφα²⁹.

Εἶναι φανερὸ ὅτι συναντοῦμε τὶς πιὸ μεγάλες δυσκολίες γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὴν περίοδο αὐτή. Ἦταν ἄλλωστε ἡ περίοδος, κατὰ τὴν ὁποία οἱ συγγραφεῖς βρῆκαν τὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀναγνωστῶν καὶ ἦταν προσιτοὶ μὲ ἕνα συχνὰ ἀνυπολόγιστο ἀριθμὸ ἀντιτύπων. Αὐτὸ μεγάλωνε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὶς πιθανότητες διασώσεως, ἰδιαιτέρως τῶν φροντισμένων ἀντιγράφων, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ αὐξανε ἐπίσης τοὺς κινδύνους φθορᾶς του. Ἡ κατάσταση τῶν κειμένων μας ἐξαρτᾶται κατὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὶς περιπέτειές τους στὴν περίοδο αὐτή.

ΟΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Τὸ βιβλίο, τὸ σχῆμα καὶ ἡ διάδοσή του

Ἡ ἱστορία ἑνὸς βιβλίου προσδιορίζεται ἀπὸ πολλοὺς παράγοντες. Συχνὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς ἱστορίας αὐτῆς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθοῦν μόνον στὴν τύχη, γεγονόςδες πού σημαίνει ὅτι ἡ πραγματικὴ αἰτία μᾶς διαφεύγει. Ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Πολυβίου ἔχουμε ἀκόμα στὴ διάθεσή μας πλήρη τὰ βιβλία 1-5, ἀρχαῖα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ βιβλία 1-18, νεώτερα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ βιβλία 19-40. Ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ ποικιλία αὐτῆ τῆς παραδόσεως ; Ἀδύνατον νὰ τὸ ξέρουμε, καὶ γι' αὐτὸ μιᾶμε γιὰ τύχη.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ εἶναι δυνατόν, καὶ ἀναγκαῖο, νὰ προσδιορίσουμε πολλὰ γεγονότα, πολλὰς περιστάσεις, ἀπ' ὅπου μπορεῖ νὰ ἐξαρτᾶται κατ' ἀρχὴν ἡ διατήρηση ἑνὸς κειμένου, ὅπως καὶ ἡ περισσότερο ἢ λιγότερο φανερὴ καθαρότητά του. Θὰ προσπαθήσουμε νὰ καθορίσουμε τοὺς παράγοντες αὐτούς.

Εἶναι λογικὸ ν' ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ βιβλίο καὶ ἀπὸ τὸ καθετί, πού ὁ ὄρος αὐτὸς περιλαμβάνει³⁰. Εἶναι πραγματικὰ αὐτονόητο ὅτι ἡ ἱστορία τῶν κειμένων εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἡ ἱστορία τῶν βιβλίων. Μποροῦμε νὰ μὴν ἀπασχοληθοῦμε μὲ τίς σπάνιες φιλολογικὲς ἐπιγραφές, γιὰ τίς ὁποῖες ἔγινε κίβλας λόγος. Ἡ διατήρηση τῶν «Ἵμνων» τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τῶν Δελφῶν, πού καὶ γι' αὐτοὺς εἴπαμε προηγουμένως δυὸ λόγια³¹, ὀφείλεται στὴ στερεότητα τοῦ ὕλικου, πού τοὺς διέσωσε : ἡ πέτρα καταστρέφεται πολὺ δύσκολα. Στὴν Ἀρχαιότητα ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ ἄλλοι φορεῖς φιλολογικῶν κειμένων. Ὁ Παισανίας³² εἶδε ἕνα κείμενο ἀπὸ τὰ «Ἔργα» τοῦ Ἡσιόδου χαραγμένο σὲ μολύβι, καὶ προσθέτει — λεπτομέρεια ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου — ὅτι τὸ προοίμιο (οἱ στίχοι 1-10) ἔλειπε. Ἵπολείμματα ἀπὸ ἕνα ποίημα τῆς Σαπφοῦς διαβάζονται πάνω σὲ ἕνα ὄστρακο τῆς Φλωρεντίας³³. Στὸ Λέυντεν διαβάζουμε «Μύθους» τοῦ Βαβρίου πάνω στὶς Tabulae assendeltianae, πινακίδες ἐπιστρωμένες μὲ κερί³⁴, καὶ στὴ Βιέννη, ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν «Ἐκάλη» τοῦ Καλλιμάχου πάνω σὲ μιὰ ξύλινη πινακίδα³⁵. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἐξαιρέσεις. Ξέρουμε ὅτι ἡ συνηθισμένη γραφικὴ ὕλη ὑπῆρξε στὴν ἀρχὴ ὁ πάπυρος, ὕστερα ἡ περγαμνὴ, στὸ τέλος τὸ χαρτί.

Ὁ πάπυρος εἶναι ἐλαφρὸς, εὐκαμπτος, εὐκόλα περιτυλίγεται καὶ σχηματίζει volumina. Μὰ δὲν εἶναι καθόλου στερεός, σπάει εὐκόλα καὶ δὲν ἀντέχει διόλου στὴν ὕγρασία. Οἱ ἑλληνικοὶ πάπυροι πού περιέχουν σχετικὲς πληροφορίες μᾶς μαθαίνουν τὴν ἀξιοθρήνητη κατάστασι, στὴν ὁποία ἦταν δυνατὸν νὰ

βρίσκονταν τὰ ἐπίσημα ἀρχεῖα : σκωληρόβρωτα, στίς ἄκρες καταστραμμένα καὶ ἄλλοῦ σκισμένα³⁶. Ἐνα φιλολογικὸ κείμενο γραμμένο σὲ πάπυρο, ποῦ τὸ συμβουλευόνταν συχνά, καταστρεφόταν σχετικὰ γρήγορα καὶ ἔπρεπε τότε νὰ ἀντιγραφεῖ μὲ ὄλους τοὺς κινδύνους, ποῦ ἡ ἐνέργεια αὐτὴ περιλάμβανε, ἢ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἕνα ἄλλο, ποῦ δὲν ἀνῆκε κατ' ἀνάγκη στὸν ἴδιο κλάδο παραδόσεως. Ἡ χρῆση τοῦ παπύρου λοιπὸν, χωρὶς καμιὰ διάκριση, εὐνοοῦσε τὴ σταθερὴ ἀνανέωση τῶν ἀντιτύπων. Μιὰ ἀνανέωση, ποῦ γινόταν κατὰ κανόνα μὲ βᾶση τὰ πρόσφατα πρότυπα, τὰ περισσότερο εὐανάγνωστα. Ὁ Γαληνός, μιλώντας γιὰ τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἰπποκράτη³⁷, σημειώνει τὸν ἐξαιρετὸ ζῆλο ὀρισμένων κριτικῶν, ποῦ (καὶ πάνυ παλαιῶν βιβλίων ἀνευρεῖν ἐσπούδασαν πρὸ τριακοσίων ἐτῶν γεγραμμένα). Στὸ δεῦτερο χριστιανικὸ αἰῶνα ἕνας φιλολογικὸς πάπυρος τοῦ ἔτους περίπου 100 π.Χ. δὲν ἀνευρισκόταν ἀσφαλῶς παρὰ μόνον ὕστερα ἀπὸ ἐρευνες. Οἱ μεγάλες βιβλιοθηκὲς ἔπρεπε νὰ διέθεταν ὀλόκληρο σῶμα ἀπὸ ἀντιγραφεῖς ἀπασχολημένους μὲ τὴ συνεχὴ ἀνανέωση τῶν θησαυρῶν, ποῦ ἐπιθυμοῦσαν νὰ διατηρήσουν, καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἀντιτύπων ἐκείνων, ποῦ τακτικὰ τὰ συμβουλευόνταν.

Ἡ περγαμνὴ εἶναι πολὺ περισσότερο ἀνθεκτικὴ : μέσα σὲ ἴδιες συνθηκὲς διατηρεῖται ἀνετα τόσους αἰῶνες ὅσες δεκάδες ἐτῶν διατηρεῖται ὁ πάπυρος. Ὁ ρυθμὸς τῆς ἀνανεώσεώς της μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ περισσότερο βραδύς καὶ οἱ κίνδυνοι ἀπὸ βαθμιαία ἀλλοίωση τῶν κειμένων πρὸ περιορισμένοι. Ἀκόμα ἡ περγαμνὴ προσφερόταν, ὅπως θὰ τὸ δοῦμε σὲ λίγο, γιὰ ἕνα πρὸ πρακτικὸ σχῆμα βιβλίου.

Τὸ χαρτὶ ἄρχισε νὰ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὸ 800 μ.Χ.³⁸, μὰ τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα σὲ χαρτὶ δὲν πληθύνονται παρὰ μόνον ἀπὸ τὸ 12ο αἰῶνα καὶ ὕστερα. Τὸ χαρτὶ, (la pergamena dei roveri) (Mercati), ἔγινε γρήγορα ὁ κυριότερος ἀνταγωνιστὴς τῆς περγαμνῆς καὶ ἔχει σχεδὸν ὅλα τὰ πλεονεκτήματά της. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ πάπυρος δὲ χρησιμοποιεῖται πρὸ καθόλου.

Δὲν ὑπάρχει μόνον τὸ ὕλικὸ τοῦ βιβλίου. Ἐξίσου σημαντικὸ εἶναι καὶ τὸ σχῆμα του. Στὴν ἀρχὴ ἦταν ὁ κύλινδρος ἀπὸ πάπυρο. Μὰ ὁ κύλινδρος αὐτὸς ἦταν ἀρκετὰ δύσχρηστος καὶ γιὰ τὸν ἀντιγραφέα καὶ γιὰ τὸν ἀναγνώστη. Γιὰ νὰ γίνεῖ εὐχρηστος καὶ εὐμεταχειρίστος, δὲν μποροῦσε νὰ ἦταν πολὺ παχύς³⁹. Ὁ κύλινδρος τοῦ Βακχυλίδη τοῦ Λονδίνου εἶχε μῆκος σχεδὸν 5 μέτρα⁴⁰. Καὶ αὐτὸ ἦταν ἀρκετὰ συνηθισμένο. Τὸ κανονικὸ ὕψος ποίκιλλε ἀπὸ 25-30 ἐκ. Ὁ Ζωναράς⁴¹ ἤξερε τὸ 12ο αἰῶνα ἕνα κύλινδρο ἀπὸ περγαμνῆς μῆκους 40 μ., ποῦ περιεῖχε ὅλα τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Αὐτὸ καὶ μόνον ἦταν κάτι τὸ ἀξιοσημείωτο.

Τὰ ἔργα μὲ κάποια ἔκταση κατελάμβαναν λοιπὸν πάντοτε περισσότερους ἀπὸ ἕνα κύλινδρους. Ἀδικαιολόγητα ὁ Birt⁴² θεώρησε ὅτι καταβλήθηκαν ἐξαιρετικὲς προσπάθειες, στίς μεγάλες πάντως βιβλιοθηκὲς, γιὰ νὰ τοὺς συνενώσουν σὲ κύλινδρους μεγάλου σχήματος. Εἶναι αὐτὸ ποῦ ὀνόμασε «Gross-rollensystem»⁴³. Κάθε κύλινδρος μποροῦσε νὰ χυθεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς

ἄλλους καὶ νὰ διακόψει ἔτσι τὴ μεταβίβαση ἑνὸς μέρους τοῦ ὅλου ἔργου. Ὅλοι ξέρουμε πόσες φορές ἀπὸ ἓνα ἑλληνα συγγραφέα — ἀναφέραμε τὴν περίπτωση τοῦ Πολυβίου⁴⁴ — δὲν ἔχουμε παρὰ μόνον ὀρισμένα βιβλία χωρὶς τὰ ἄλλα. Ὁ Διόδωρος⁴⁵, σύγχρονος τοῦ Αὐγούστου, δὲν εὗρισκε πιά πέντε βιβλία τῶν «Φιλιππικῶν» τοῦ Θεοπόμπου, καὶ ὁ Φώτιος⁴⁶ διευκρινίζει ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ ἦταν τὸ 6,7,11,29 καὶ 30. Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ κύλινδροι εἶχαν ἐξαφανιστεῖ.

Ἄλλη συνέπεια : ἓνα «βιβλίον» μὲ εἰδικὸ τίτλο μπορεῖ νὰ ἔχει περιληφθεῖ μέσα σὲ ἓνα μεγαλύτερο ἔργο. Τὸ βιβλίον 4 τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλη «Μετὰ τὰ Φυσικὰ» στὸν κατάλογο τοῦ Ἑρμίππου ἀναφέρεται σὰν ἰδιαίτερη πραγματεία μὲ τὸν τίτλο «Περὶ τοῦ ποσαχῶς»⁴⁷. Καὶ αὐτὰ τὰ «Μετὰ τὰ Φυσικὰ» δὲν περιλαμβάνονται μέσα στὸν κατάλογο.

Ὁ κώδικας, δηλαδή τὸ βιβλίον ὅπως τὸ ξέρουμε, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τετράδια τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο καὶ ἐνωμένα μὲ δέσιμο στὴ ράχη⁴⁸, χρησιμοποιεῖται κανονικὰ ἀπὸ τὸν 3ο χριστιανικὸ αἰῶνα. Ὁ Μαρτιάλης τὸν γνωρίζει κιόλας τὸν 1ο αἰῶνα⁴⁹. Χρησιμοποιεῖται κανονικὰ τὸ 2ο αἰῶνα γιὰ τὰ χριστιανικὰ συγγράμματα, κατὰ τὸ μέσο τοῦ 3ου αἰῶνα γιὰ τὰ νομικὰ συγγράμματα καὶ περὶ τὸ 300 γιὰ τὴ λογοτεχνία⁵⁰. Γιὰ ἓνα ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα ὁ κώδικας ἀποτελεῖται ἀκόμα ἀπὸ φύλλα παπύρου, ὅπως ἐκεῖνος, ὅπου διαβάζουμε τὸ «Δύσκολο» τοῦ Μενάνδρου⁵¹, μὰ σύντομα τὸν ὑποσκελίζει ἡ περγαμνή. Ὁ κώδικας παραιοσιάζει σοβαρὰ πλεονεκτήματα⁵². Ἐπιτρέπει τὴ χρῆση στέρους βιβλιοδεσίας, ποὺ τὸν προφυλάσσει ἀποτελεσματικὰ⁵³. Προσφέρεται καλύτερα γιὰ τὴ διακόσμηση καὶ γιὰ τὴν εἰκονογράφηση· ἡ χωρητικότητά του εἶναι κατὰ πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ κυλίνδρου· ὁ Ἰσίδωρος⁵⁴ λέει : *codex multorum librorum est, liber unius voluminis*· ἓνας κώδικας μπορεῖ νὰ περιλάβει ὀλόκληρη μιὰ «Βίβλον» καὶ δὲν εἶναι καθόλου σπάνιοι οἱ κώδικες, ποὺ περιέχουν τὶς 24 ραψωδίες τῆς «Ἰλιάδας». Ἄς πάρουμε σὰν παράδειγμα τὴν περιφημὴ «Ἰλιάδα Bankesiana» τοῦ Λονδίνου⁵⁵, λείψανα ἑνὸς κυλίνδρου ἀπὸ πάπυρο, ποὺ σήμερα περιλαμβάνει 678 στίχους (Ω 127-804) σὲ ἓνα μῆκος 232,5 ἐκ., καὶ ὅπου οὔτε τὰ γράμματα οὔτε τὰ περιθώρια οὔτε τὰ διάστιχα εἶναι μεγάλα. Ἄν ὑπολογίσουμε ὅτι οἱ 15683 στίχοι ὀλόκληρου τοῦ ἔπους θὰ χρειάζονταν τὸ ἐλάχιστο 50 μ. συνολικὸ μῆκος, βλέπουμε ὅτι ἓνας μόνος κώδικας μποροῦσε ὡς πρὸς τὴ χωρητικότητα νὰ εἶναι ἰσοδύναμος μὲ 10 κυλίνδρους, ποὺ ὁ καθένας ἀπὸ αὐτοὺς θὰ εἶχε τὶς διαστάσεις τοῦ κυλίνδρου τοῦ Βακχυλίδη. Τὸ πλεονέκτημα ἦταν ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ διαφυλασσόταν ἡ ἀκεραιότητα τῶν μεγάλων ἔργων ἢ τῶν μεγάλων συλλογῶν⁵⁶. Ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος εἶναι ὅτι ἓνα ψευδεπίγραφο ἔργο μιὰ φορὰ ἐνσωματωμένο σὲ ἓνα παρόμοιο σύνολο εἶχε ὅλες τὶς πιθανότητες νὰ παραμείνει ἐκεῖ. Ὁ λόγος «Περὶ Ἀλωνήσου», ποὺ ὁ Ἀρποκρατίων⁵⁷ καὶ ὁ Λιβάνιος⁵⁸ τὸν ἀπέδιδαν στὸν Ἡγήσιππο, βρίσκεται ὡστόσο μέσα σὲ ὄλα τὰ χειρόγραφα σὰν ἔργο τοῦ Δημοσθένη. Ἡ μεταφορὰ ἑνὸς ἔργου σὲ ἓνα κώδικα μπορεῖ ἐξίσου νὰ ἐπηρεάσει τὴ σειρά τῶν βιβλίων, ἂν οἱ κύλινδροι

δὲν εἶναι ἐξ ἀρχῆς τοποθετημένοι στὴ σειρὰ πού ἤθελε ὁ συγγραφέας.

Ὁ κύλινδρος εὐκόλα φθείρεται ἐξωτερικὰ καθὼς καὶ στὰ ἐπάνω καὶ κάτω περιθώριά του : ἔτσι ἡ ἀρχὴ τοῦ κειμένου μπορεῖ νὰ χαθεῖ καὶ πολλὲς διαδοχικὲς στῆλες εἶναι δυνατὸν νὰ πάθουν τὴν ἴδια φθορά. Ὁ κώδικας πάλι ἀκρωτηριάζεται μὲ ἄλλο τρόπο : ἡ φθορὰ τῆς βιβλιοδεσίας ἢ τοῦ καλύμματος μπορεῖ νὰ προκαλέσει τὴν ἀπώλεια φύλλων ἢ καὶ ὀλόκληρων τετραδίων. Ἡ πραγματεία «Περὶ ὕψους» τοῦ ψευδο-Λογγίνου διασώζεται στὸ χειρόγραφο Parisinus gr. 2036 (10ος αἰώνας), ἀρχέτυπο ὄλων τῶν ἄλλων χειρογράφων· ἡ πραγματεία κατελάμβανε ἀρχικὰ τὰ τετράδια 24-30. Στὰ τετράδια 24, 26, 27 καὶ 29 λείπει τὸ μεσαῖο φύλλο, δηλαδὴ 4 σελίδες κάθε φορά ἀπὸ κάθε τετράδιο· στὸ 28ο λείπουν 2 φύλλα, δηλαδὴ 8 σελίδες, καὶ ἀκόμα λείπει ὀλόκληρο τὸ 25ο τετράδιο⁵⁹. Οἱ «Χαρακτῆρες» τοῦ Θεοφράστου ἀποτελοῦν ἓνα ἄλλο ἐνδιαφέρον παράδειγμα⁶⁰. Μποροῦμε νὰ παραβλέψουμε τὰ νεώτερα χειρόγραφα, πού δὲν εἶναι παρὰ μόνον ἀντίγραφα, καὶ τίς ἐπιτομὲς πού προέρχονται ἀπὸ τίς ἴδιες πηγές. Πρέπει ὅμως νὰ λάβουμε ὑπόψη δύο χειρόγραφα Parisini (2977 καὶ 1883 καὶ τὰ δύο τοῦ 10ου ἢ 11ου αἰώνα), πού περιέχουν τὰ κεφάλαια 1-15, καὶ ἓνα Vaticanus (110 τοῦ 13ου αἰώνα), ὅπου διαβάζουμε τὰ κεφάλαια 16-30. Τὸ ἀρχέτυπο λοιπόν, πού ὁ Diels ἀποδίδει στὸν 9ο αἰώνα, σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή χωρίστηκε σὲ δύο ὁμάδες τετραδίων, πού ἡ καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς εἶχε δικούς της ἀπογόνους⁶¹.

Στὸ πέρασμα τῶν χρόνων ποίκιλλε πολὺ ὁ τρόπος, πού ἓνα λογοτεχνικὸ ἔργο παραδινόταν στὸν ἀναγνώστη καὶ κατὰ συνέπεια κυκλοφοροῦσε. Στις ἀρχές, πρὶν ἀνακαλυφθεῖ καὶ πρὶν διαδοθεῖ ἡ τέχνη τῆς γραφῆς, ἡ λογοτεχνία ζοῦσε στὸν προφορικὸ λόγο. Τὴ γνώριζε κανεὶς ἀκούοντάς την : ἀκούοντας καὶ ἀπομνημονεύοντας μάθαινε τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση μὲ τὴ λογοτεχνία⁶². Ὅσο γιὰ τὴν καθαρότητα τῶν κειμένων δὲν μποροῦμε νὰ περιμένουμε ἀπὸ τοὺς ἀφηγητὲς-ἀπαγγελεῖς νὰ εἶχαν ἀπασχοληθεῖ πολὺ μαζί της. Τὸ οὐσιῶδες γι' αὐτοὺς ἦταν νὰ ἀρέσουν στὸ κοινό· οἱ ἀνάγκες τῆς στιγμῆς ὑπερίσχυαν χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία πάνω στὸ σεβασμὸ γιὰ τὸ συγγραφέα καὶ τὸ ἔργο του. Ἔτσι χωρὶα εὐνοϊκὰ γιὰ τὴν Ἀθήνα μπόρεσαν νὰ εἰσχωρήσουν μέσα στὸ ὁμηρικὸ ἔπος.

Μερικὰ ἔργα ἀκόμα πιδ ὕστερα ἔζησαν περισσότερο μέσα στὴ μνήμη παρὰ μέσα στὰ βιβλία καὶ διέτρεχαν ἔτσι ὅλους τοὺς πιθανοὺς κινδύνους γιὰ ὀριστικὴ ἀπώλεια ἢ γιὰ βαθμιαία φθορά, πού ἡ κατάσταση αὐτὴ περιέκλειε, παρὰ τὴν ἀδιαφιλονίκητη δύναμη τῆς μνήμης ὀρισμένων ἀτόμων. Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε τὴ δύναμη αὐτῆ, ἂν συνειδητοποιήσουμε τὸ τεράστιο μουσικὸ ρεπερτόριο, πού μερικοὶ ἐκτελεστὲς ξέρουν σήμερὰ ἀπέξω. Ἡ συνήθεια τῶν ἀπαγγελιῶν ἔμεινε γιὰ πολὺ καιρὸ δημοφιλῆς. Οὐμὸμαστε τὸ ἐπεισόδιο, ὅταν ὁ Θουκυδίδης αἰσθάνθηκε νὰ ξυπνᾷ μέσα του ἡ κλήση τοῦ ἱστορικοῦ ἀκούοντας τὸν Ἡρόδοτο⁶³ νὰ διαβάξει. Καὶ ξέρουμε μέχρι ποιδ σημεῖο στὴ Ρώμη οἱ

ἀπαγγελίες ἦταν, κατὰ τὶς περιστάσεις, ἄλλοτε μιὰ χρήσιμη εὐχαρίστηση, ἄλλοτε μιὰ ἀνυπόφορη θεομηνία⁶⁴.

Πρὸ πάντων στὰ σχολεῖα φανερωνόταν ὁ προφορικός χαρακτήρας ἐνὸς μεγάλου μέρους τῆς λογοτεχνικῆς παραδόσεως. Ἡ ὑπαρξὴ σχολειῶν καὶ ἀδελφοτήτων, ὅπου τὰ μέλη τους ἐπιδίδονταν σὲ μιὰ εἰδικὴ δραστηριότητα — ἐπικὴ ποίηση, ρητορικές, φιλοσοφικές, ἐπιστημονικὲς μελέτες — παρουσιάζει καὶ ἓνα ἀκόμα ἐνδιαφέρον ἐπακόλουθο. Τὰ παραδείγματα ποὺ ἔδινε ὁ διδάσκαλος, οἱ κανόνες ποὺ διατύπωνε, τὸ ἐγχειρίδιο ποὺ συνέθετε, ὅλα αὐτὰ γίνονταν κτῆμα τῆς ομάδας. Οἱ μαθητές, διδάσκοντας μὲ τὴ σειρά τους, τὰ δανείζονταν, τὰ προσάρμοζαν, τὰ ηὔξαναν, τὰ διευκρίνιζαν⁶⁵. Ἀκόμα καὶ τὰ ἔργα, ποὺ λογίζονταν ὀλοκληρωμένα, ἦταν δυνατόν νὰ διασκευαστοῦν ἀπὸ τοὺς μαθητές. Ἐτσι σχηματιζόταν ἓνα ἔργο, ποὺ βρισκόταν σὲ διαρκὴ κίνηση, ποὺ ἀναπτυσσόταν διαρκῶς, ἄλλαζε τρόπο πορείας καὶ μὲ τὸν καιρὸ παρουσίαζε, ἂν τὰ παλιὰ πρότυπα εἶχαν διασωθεῖ, περισσότερες ἀπὸ μιὰ μορφές. Ἡ καθεμιά τους, δίπλα στὶς ἄλλες, ὑπῆρχε σὲ ἓνα ἢ σὲ περισσότερους εἰδικούς κυλίνδρους καὶ μπορούσε νὰ ἀποκτήσει δικούς της ἀπογόνους. Ἐτσι τὴ μιὰ καὶ τὴν ἴδια πραγματεία τὴ διάβαζαν καὶ τὴ συμβουλευόνταν συχνὰ μέσα σὲ κείμενα αἰσθητὰ διαφορετικά. Μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε σὰν παράδειγμα τὴ σειρά τοῦ ἔργου «Τέχνηαι ῥητορικαί»⁶⁶, ποὺ ἀκολούθησαν στὸ διάστημα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ., καὶ ποὺ ἦταν ἐν μέρει μὲ ἀπαράλλαχτο κείμενο καὶ ἐν μέρει μὲ διαφορετικὸ. Μέσα στὶς συνθῆκες αὐτὲς ποιά ἦταν ἡ αὐθεντικὴ μορφή τοῦ κειμένου ; Εἶναι ἓνα πρόβλημα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ, καὶ ποὺ μάλιστα δὲν ἔχει λόγος ὑπάρξεως. Δὲν εἶναι ἡ πρώτη μορφή τοῦ ἔργου, ἀφοῦ τὴν ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες. Οὔτε ἀκόμα εἶναι ἡ τελευταία, ἀφοῦ μόνο οἱ περιστάσεις ἐπέβαλαν νὰ μὴν ὑπάρχει ἄλλη ποὺ νὰ ἀκολουθεῖ⁶⁷. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ ἱστορία ἐνὸς κειμένου μπορεῖ νὰ περιπλεκεῖ σὲ τέτοιο σημεῖο, ποὺ νὰ βρεθεῖ σὲ ἀδιέξοδο ἐξ αἰτίας τῆς ταυτόχρονης ἢ διαδοχικῆς ὑπάρξεως πολλῶν παραλλαγῶν, ὅλων ἐξίσου αὐθεντικῶν.

Ἀκόμα, κατὰ προτίμηση μέσα στὶς ομάδες, σχηματίστηκαν τὰ *corpus*, συλλογὲς περισσότερο ἢ λιγότερο ἀξιόλογες ἀπὸ κείμενα μὲ ποικίλη προέλευση, ἀλλὰ ποὺ ἀποδίδονταν στὸν ἰδρυτὴ ἢ στὸν κύριον ἐκπρόσωπον τοῦ ρεύματος τῶν ιδεῶν ποὺ χαρακτήριζε τὴν ομάδα. Μὲ τὸ ρητὸ «αὐτὸς ἔφα»⁶⁸ οἱ μαθητές του ἀπέδιδαν στὸν Πυθογόρα πραγματεῖες ὀλοφάνερα μεταγενέστερες. Τὸ *corpus*, ποὺ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Ἰπποκράτη, περιλαμβάνει λιγότερες αὐθεντικὲς πραγματεῖες, παρὰ ψευδεπίγραφα ἔργα. Τὰ *corpus* τοῦ Δημοσθένη, τοῦ Πλάτωνα καὶ πολὺ περισσότερο τοῦ Ἀριστοτέλη περιλαμβάνουν ἐπίσης κείμενα ὄχι αὐθεντικά. Ἡ διατήρησή τους ὀφείλεται συχνὰ στὸ γεγονός ὅτι ἦταν ἐνσωματωμένα μέσα στὸ σύνολο καὶ ἐπωφελήθησαν ἀπὸ τὴν προστασία ἐνὸς διάσημου ὀνόματος. Εἶπαμε ἤδη ὅτι ἡ σύνθεση ἐνὸς ὀριστικοῦ *corpus* δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ μόνο χάρις στὸν κώδικα.

Τὸ ἀρχαῖο θέατρο ἀξίζει μιὰ εἰδικὴ μνεία. Κατ' ἀρχὴν κάθε θεατρικὸ

έργο, τραγωδία ἢ κωμωδία, εἶχε γραφεῖ γιὰ μιὰ μόνο παράσταση. Ὁ σκηνοθέτης (αχοροδιδάσκαλος) εἶχε στή διάθεσή του φυσικά ἕνα πλήρες κείμενο μὲ τὶς ἀναγκαῖες σκηνικὲς ὁδηγίες (απαρπεπιγραφαί). Δὲν ξέρουμε ἂν γινόταν τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τοὺς ὑποκριτὲς καὶ γιὰ τοὺς χορευτὲς. Μπορεῖ καὶ αὐτοὶ νὰ διέθεταν μόνο τὸ κείμενο μὲ τὸ ρόλο τους, ἢ, ἀκόμα, μπορεῖ νὰ τὸν εἶχαν ἀποστηθίσει. Μὰ οἱ μεγάλες ἐπιτυχίες προκάλεσαν ἐπαναλήψεις. Ὁ «Βίος» τοῦ Αἰσχύλου⁶⁹ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ διέθεταν χορὸ σὲ ὅποιον ἤθελε νὰ ἀνεβάσει στὴ σκηνὴ ἕνα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Αἰσχύλου. Πολλὲς πόλεις ἀκολούθησαν τὸ παράδειγμα τῆς Ἀθήνας χτίζοντας θέατρα καὶ πολλαπλασιάζοντας τὶς θεατρικὲς παραστάσεις. Ὁ Δημοσθένης⁷⁰ ἀναφέρει παρεμπιπτόντως ὅτι δύο διάσημοι ὑποκριτὲς, ὁ Θεόδωρος καὶ ὁ Ἀριστόδημος, ἔπαιζαν συχνὰ (απολλάκις) τὴν Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλῆ. Αὐτὸ προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν ἀντιγράφων τοῦ ἔργου. Ὅμως ἡ προτίμηση τοῦ κοινοῦ μποροῦσε εὐκόλα νὰ ἀλλάξει καὶ ἡ ἀντίδραση τῶν ὑποκριτῶν μποροῦσε νὰ λαμβάνει ὑπόψη τὶς προτιμήσεις αὐτές. Τὰ θεατρικὰ λοιπὸν ἔργα δὲν ἦταν προφυλαγμένα ἀπὸ τὶς σκόπιμες μεταβολές, καὶ ἰδιαίτερα τὰ ἔργα τὰ περισσότερο δημοφιλῆ ἦταν ἐκτεθειμένα σὲ αὐτοὺς τοὺς κινδύνους. Ἀντίθετα τὰ ἴδια αὐτὰ ἔργα εἶχαν καὶ τὶς περισσότερες πιθανότητες νὰ ἐπιζήσουν. Ὅταν στὰ 330 ὁ Λυκοῦργος καθιέρωσε τὸ κείμενο τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν ποιητῶν, πὺ προοριζόταν γιὰ τὶς ἐπίσημες παραστάσεις τῆς Ἀθήνας⁷¹, τὸ γεγονὸς αὐτὸ σημείωσε ἕνα ἀποφασιστικὸ σταθμὸ στὴν ἱστορία τοῦ κειμένου τους. Γιατὶ τὸ ἀντίτυπο ἐκεῖνο στάθηκε, χωρὶς ἀμφιβολία καὶ τελείως φυσικά, τὸ κυριότερο ἀπὸ ἐκεῖνα πὺ μελέτησε ἡ ἑλληνιστικὴ φιλολογία. Μὰ δὲν ἦταν ἄψογο στὸ κείμενό του. Ἡ παρέμβαση τῶν ὑποκριτῶν ἄφησε τὰ σημάδια της⁷², καὶ τίποτα δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Λυκοῦργος καὶ οἱ εἰδικοί, πὺ ἦταν στὴν ὑπηρεσία του, ἐξέτασαν μὲ κριτικὸ μάτι τὰ κείμενα, πὺ μὲ βᾶση τους καθόρισαν τὸ δικό τους κείμενο. Πραγματικὰ ὁ Πλούταρχος δὲ λέει οὔτε λέξη γι' αὐτὰ· κατὰ τὴ γνώμη του ὁ σκοπὸς τοῦ Λυκοῦργου ἦταν διπλός : ἡ διατήρηση τοῦ κειμένου («φυλάττειν») καὶ ἡ ὑποχρέωση τῶν ὑποκριτῶν νὰ συμμορφώνονται μὲ τὸ ἐπίσημο κείμενο («τὸν τῆς πόλεως γραμματέα παραναγινώσκειν» — δηλαδὴ νὰ ἀντιβάλλει — «τοῖς ὑποκρινομένοις») — πὺ εἶχαν λοιπὸν δικὰ τους ἀντίτυπα — «οὐκ ἐξεῖναι γὰρ παρ' αὐτὰς ὑποκρίνεσθαι.»).

Μὰ ἡ τραγωδία καὶ ἡ κωμωδία πρέπει ἐπίσης νὰ εἶχαν βρεῖ, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, ἀναγνώστες ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὑποκριτὲς. Ὅστερα ἀπὸ τὴν παράσταση πολλοὶ θεατὲς θὰ αἰσθάνθηκαν τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀποκτήσουν δικό τους ἀντίγραφο τοῦ κειμένου, γιὰ νὰ γνωρίσουν καὶ πάλι μὲ τὴν ἀνάγνωση αὐτὸ πὺ εἶδαν στὴ θεατρικὴ παράσταση. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Εὐριπίδη⁷³ περιεῖχε ἀσφαλῶς ἔργα Αἰσχύλου καὶ Σοφοκλῆ, καὶ ὅλοι οἱ ὑπαινεγμοὶ τοῦ Ἀριστοφάνη στὴν τραγωδία δύσκολα ἐξηγοῦνται μόνο σὰν ἀποδείξεις ἐξαίρετης μνήμης. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις προκύπτει πὺς τὰ θεατρικὰ ἔργα εἶχαν μιὰ διπλὴ ζωὴ : τὴ

ζωή τῆς σκηνῆς καὶ τῆ ζωὴ τῶν βιβλίων. Ἡ δευτέρα αὐτῆ ζωὴ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου στάθηκε ἢ πιὸ χρήσιμη γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ κειμένου.

Εἶναι πάρα πολὺ σημαντικό νὰ συνειδητοποιήσουμε σωστὰ ὅτι σὲ ὅλη τὴν Ἀρχαιότητα ὅπως καὶ σὲ ὅλο τὸ Μεσαίωνα κάθε χειρόγραφο, κατ' ἀρχὴν ἀλλὰ καὶ στὴν πράξη, εἶναι ἓνα μοναδικὸ ἀντίτυπο⁷⁴, πού ἔχει τὰ ἀτομικά του χαρακτηριστικά καὶ πού δὲν τὰ μοιράζεται μὲ κανένα ἄλλο χειρόγραφο. Τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά (σχῆμα, ἀριθμὸς στίχων σὲ κάθε σελίδα, τύπος γραφῆς) δὲν εἶναι τὰ πιὸ σημαντικά. Πρέπει κανεὶς νὰ σκέπτεται πρὶν ἀπ' ὅλα τὰ χαρακτηριστικά τοῦ κειμένου. Ἀκόμα καὶ ὁ πιὸ εὐσυνειδητὸς ἀντιγραφέας — ἢ ὁ πιὸ στενοκέφαλος, γιὰτὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ μποροῦν νὰ μοιάζουν — ποτὲ δὲ θὰ ἐκτελέσει μιὰ ἀπόλυτα πιστὴ ἀντιγραφή. Κανένα ἀνθρώπινο ὄν στὴν ἐργασία του δὲν εἶναι ἀλάθητο. Αὐτὸ πού στὶς μέρες μας, μετὰ τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας, εἶναι συνηθισμένο, δηλαδὴ ἢ ταυτόχρονη ὑπαρξὴ ἐνὸς συχνὰ μεγάλου ἀριθμοῦ ἀντιτύπων μὲ ταυτόσημο κείμενο, αὐτὸ στὸ παρελθὸν ποτὲ δὲν πραγματοποιήθηκε. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἐξώφθαλμο. Τὸ κείμενο ἦταν πολὺ περισσότερο ἐκτεθειμένο σὲ ἀλλοιώσεις· ἦταν πολὺ πιὸ ρευστὸ· καὶ ὅσο περισσότερο ἠῤῥξανε ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιγράφων — καὶ τῶν ἀντιγραφῶν —, τόσο μεγάλωνε καὶ ἡ ἀβεβαιότητα τοῦ κειμένου. Καὶ ἀκόμα περισσότερο, ἐπειδὴ ἡ ἀνικανότητα, ἡ ἀμέλεια, ἡ βιασύνη τῶν ἀντιγραφῶν⁷⁵ μποροῦσαν νὰ ἐπιτείνουν τὴ φθορὰ τοῦ κειμένου. Ἦταν ἀπόλυτα ἀναπόφευκτο, μὲ τὴν τότε κατάσταση, ἓνας πάρα πολὺ δημοφιλῆς συγγραφέας, ὅπως ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡσίοδος, οἱ τραγικοί, ὁ Δημοσθένης, νὰ διαβάζεται σὲ κείμενα αἰσθητὰ διαφορετικὰ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, σὲ καθαρότητα καὶ ἀκρίβεια. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε τὴν παραμικρὴ ψευδαίσθηση. Τὰ ὁμηρικὰ σχόλια ἄλλωστε μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κάθε εἴδους καταστρώσεων τοῦ κειμένου τῶν ἐπῶν⁷⁶. Ἔπρεπε νὰ εἶχε ταλαιπωρηθεῖ αἰσθητὰ ἓνα κείμενο πού εἶχε τὴν ἀτυχία νὰ ἀντιγραφεῖ ἔστω καὶ μόνο πέντε φορὲς συνεχῶς ἀπὸ ἄπειρους ἢ ἀμελεῖς ἀντιγραφεῖς.

Ἡ μοναδικότητα τῶν χειρογράφων⁷⁷ ἔχει ἀκόμα ἓνα ἀποτέλεσμα πού ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ. Μιλᾶμε συνήθως γιὰ ἀρχαῖες «ἐκδόσεις» κλασσικῶν συγγραφέων. Ὁ ὄρος αὐτὸς πρέπει νὰ ἀποφεύγεται, γιὰτὶ ὀδηγεῖ σὲ σύγχυση καὶ σὲ ἀμφιβολία⁷⁸. Ἡ χρησιμοποίησή του ὑποβάλλει αὐτόματα τὴν ἰδέα μιᾶς σύγχρονῆς μας ἐκδόσεως, πού ρίχνει στὴν ἀγορὰ ἓνα περισσότερο ἢ λιγότερο μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ ὅμοια ἀντίτυπα. Ἡ περίπτωση αὐτῆ ποτὲ δὲν παρουσιάστηκε στὴν Ἀρχαιότητα καὶ δὲν μποροῦσε νὰ παρουσιαστεῖ. Ἐβόρουμε, εἶναι ἀλήθεια, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε ἓνα παράδειγμα πολὺ γνωστὸ, ὅτι ὁ Κικέρων ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὶς ἐκδουλεύσεις τοῦ φίλου του Ἀττικοῦ, γιὰ νὰ διαδώσει τὰ ἔργα του. Τί πρέπει νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτό ; Τὸ θέμα ἔχει ἐκτεθεῖ, πάει κιόλας ἀρκετὲς καιρὸς, μὲ μιὰ ἐξαιρετὴ σαφήνεια⁷⁹. Ὁ Ἀττικὸς ἦταν κύριος μιᾶς ομάδας δούλων ἀντιγραφῶν, πού πιθανῶς ἔγραφαν

καθ' ύπαγόρευση. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἦταν τὸ πιὸ γρήγορο. Πόσοι ἦταν; Δὲν τὸ ξέρουμε. Ὁ Κορνήλιος Νέπως⁸⁰ γράφει «*plurimum*», μὰ ἡ λέξη αὐτὴ δὲ μᾶς βοηθάει καθόλου, ἀφοῦ δὲν ξέρουμε μὲ ποιὸ μέτρο ὁ Νέπως ἔκανε τὸν ὑπολογισμό. Εἶναι ὅμως πιθανό, νομίζουμε, ὅτι ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων δὲν ξεπέρασε τὰ 20 ἢ τὰ 30 τὸ πιὸ πολὺ. Καὶ ἂν ἀκόμα τὰ ἀντίγραφα αὐτὰ εἶχαν ἀντιβληθεῖ, δὲν μπορούσαν πάλι νὰ εἶχαν πανομοιότυπα κείμενα σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειές τους. Τὸ μόνο ποὺ δικαιούμαστε νὰ ποῦμε εἶναι πὼς τὰ ἀντίγραφα ἑνὸς παρόμοιου «ἐργαστηρίου» ἔμοιαζαν μεταξύ τους περισσότερο ἀπὸ ἄλλα⁸¹.

Τὸ ρῆμα «ἐκδιδόναι» καὶ τὸ οὐσιαστικὸ «ἐκδοσις», ὅπως καὶ τὰ σύνθετα καὶ τὰ παράγωγά τους, δὲν μπορεῖ νὰ μεταφράζονται ὅπως γίνεται συνήθως, «ἐκδίδω» καὶ «ἐκδοση». Δὲν δείχνουν τὴν ἐνέργεια ἑνὸς «ἐκδότη» οὔτε ἑνὸς βιβλιοπώλη, μὰ τὴν πράξη τοῦ συγγραφέα, ποὺ «δίδει» τὸ ἔργο του στὸ κοινό⁸². Τοῦ προσφέρει τὴν εὐκαιρία νὰ τὸ διαβάσει, νὰ τὸ ἀντιγράψει, νὰ τὸ παραχωρήσει σὲ ἕναν ἄλλο. Ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη τὸ κείμενο βαδίζει στὴν τύχη. Κάθε ἔλεγχος, ἄμεσος ἢ ἔμμεσος, ἀπὸ μέρους τοῦ συγγραφέα ἦταν πιὰ ἀδύνατος. Τὸ κείμενο ἦταν ἐκτεθειμένο σὲ ὅλους τοὺς πιθανοὺς κινδύνους. Ὁ Πολύβιος⁸³ εἶχε σημειώσει στὰ ἔργα τοῦ Ζήνωνα τοῦ ἱστορικοῦ σφάλματα στὴ λακωνικὴ τοπογραφία καὶ τοῦ τὰ εἶχε θέσει ὑπόψη. Ὁ Ζήνων ἐκφράζει τὴ λύπη του, μὰ διαπιστώνει ὅτι δὲ γίνεται πιὰ τίποτα, «γνοὺς ἀδύνατον εἶναι τὴν μετὰθεσιν διὰ τὸ προεκδεδωκέναι τὰς συντάξεις»⁸⁴.

Σὲ ἕνα πολὺ διδακτικὸ χωρίο ὁ Γαληνός⁸⁵ μᾶς πληροφορεῖ πὼς διαδόθηκαν τὰ ἔργα του. Τὰ εἶχε ὅλα γράψει γιὰ μαθητὲς ἢ γιὰ φίλους καὶ τοὺς τὰ εἶχε ἀφιερῶσει. Δὲν εἶχε τὴν ἐπιθυμία νὰ διαδοθοῦν εὐρύτερα. Ὅμως, παρὰ τὴ θέλησή του («ἀκκοντος ἐμοῦ»), ἔφτασαν στὰ χέρια πολλῶν ἄλλων ποὺ ἐνδιαφέρονταν, μιὰ καὶ τοὺς εἶχαν ἐπιτρέψει νὰ τὰ ἀντιγράψουν. Γι' αὐτὸ ὁ Γαληνὸς χρησιμοποιοῖ τὸ ρῆμα «διαδιδόναι», «περνᾶω ἀπὸ χέρι σὲ χέρι», ποὺ ἐκφράζει ἄριστα τὴν ἰδιοτροπία καὶ τὴν αὐθαιρεσία ποὺ περιεῖχε ἡ διαδικασία αὐτή. Δὲν ὑπῆρχε τίποτα τὸ συστηματικὸ στὴ διάδοση. Σημειώνουμε ὅτι ἀπουσίαζε ὀλόκληρα καθετὶ ποὺ μοιάζει μὲ μιὰ κάπως λίγο ὀργανωμένη ἢ κανονικὴ ὑπηρεσία βιβλιοπωλείου. Ὅλα γίνονταν στὴν τύχη ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις καὶ συμπτωματικά. Βλέπουμε πάλι πόσο ὁ ὅρος τῆς ἐκδόσεως εἶναι ἀνακριβὴς καὶ ἀπατηλός. «Ἐκδοσις» σημαίνει παράδοση ἑνὸς μοναδικοῦ ἀντιτύπου ἀπὸ τὸ συγγραφέα, ποὺ τὸ παραχωροῦσε σὲ ἄλλον, ξέροντας πολὺ καλὰ ἄλλωστε ὅτι ταυτόχρονα τὸ παραχωροῦσε σὲ ὅλους, ὅσοι ἐνδιαφέρονταν γι' αὐτό.

Οἱ Ἀττικοί, οἱ Σόσιοι, οἱ Τρύφωνες καὶ ἄλλοι μὲ τὴν παρέμβασή τους⁸⁶ μείωσαν μόνον τοὺς κινδύνους φθορᾶς καὶ μεταβολῶν τοῦ κειμένου σὲ πολὺ περιορισμένο βαθμὸ καὶ τελειῶς προσωρινά, ἀφοῦ κάθε ἀντίτυπο, πουλημένο ἢ παραχωρημένο, μὲ ὅλους τοὺς ἀπογόνους του, ἦταν ἐκτεθειμένο ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα στοὺς ἴδιους κινδύνους, ὅπως καὶ ἕνα μοναδικὸ ἀντίγραφο. Χαρακτηρί-

ζουμε ακόμα σάν «έκδοση» τὰ κείμενα πού ἀποκατέστησαν οἱ μεγάλοι φιλόλογοι τῆς Ἀρχαιότητος. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ θὰ μιλήσουμε λεπτομερειακὰ πιὸ ὕστερα⁸⁷.

Τότε ἦταν συχνὰ πολὺ δύσκολο νὰ προμηθευτεῖ κανεὶς ἓνα καλὸ ἀντίγραφο. Ὁ Αὐλὸς Γέλλιος⁸⁸ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι βρῆκε καὶ συμβουλευτέθηκε ἓνα καλὸ ἀντίτυπο τοῦ Ἐννίου μόνον *studio . . . multo* καὶ ὁ Πορφύριος⁸⁹ διηγεῖται πῶς ὁ Λογγίνος τοῦ ζήτησε μὲ γράμμα του ἀκομίζεῖν τὰ βιβλία τοῦ Πλωτίνου· ὁ ἴδιος δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ βρεῖ ἄγνωστα ἔργα («παρ' ἐμοῦ δὲ μηδὲν προσδοκᾶν καινότερον, μηδ' οὖν τῶν παλαιῶν, ὅσα φῆς ἀπολωλεκέναι»). Στὸ περιβάλλον του ὑπῆρχε τόση ἔλλειψη ἀντιγραφῶν, πού ὑποχρεώθηκε νὰ ἀπαλλάξει τὸ δικό του ἀντιγραφέα (δὲν εἶχε παρὰ μονάχα ἓνα !) ἀπὸ τὶς συνηθισμένες δουλειές, γιὰ νὰ ἀντιγράψει αὐτὰ πού εἶχε στὴ διάθεσή του· μὰ δὲν εἶχε παρὰ μόνον κείμενα φθαρμένα. Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα προκύπτει ὅτι ὁ Λογγίνος θεωροῦσε ἀξιόπιστα μόνον τὰ ἀντίτυπα, τὰ ἀντιγραμμένα ἀπὸ τὰ πρωτότυπα, πού ὁ Πορφύριος ἦταν θεματοφύλακός τους. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ἡ κατάσταση αὐτὴ παρουσιάζεται κιόλας μερικὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ φιλοσόφου.

Ἡ γραφὴ ἐπίσης ἀξίζει τὴν προσοχή μας. Κατ' ἀρχὴν ὑπάρχουν δύο τύποι γραφῆς : ἡ κεφαλαιογράμματη ἢ μεγαλογράμματη, καὶ ἡ ἐπισεσυρμένη, τῆς ὁποίας ἡ μικρογράμματη τοῦ 9ου καὶ τῶν κατοπινῶν αἰώνων ἀποτελεῖ μιὰ τυποποιημένη παραλλαγή⁹⁰. Τὰ σχήματα τῆς κεφαλαιογράμματης δὲν ἄλλαξαν καθόλου στὴν περίοδο τῶν δύο χιλιετηρίδων πού μᾶς ἐνδιαφέρουν. Ἀκόμα καὶ σήμερὰ ὁ Ἕλληνας χωρικός δὲν ἔχει καμιὰ δυσκολία νὰ διαβάσει μιὰ κανονικὴ ἀρχαία ἐπιγραφή. Αὐτὸ πού μπορεῖ νὰ τὸν ὀδηγήσει σὲ σφάλμα καί, κάποτε κάποτε, ὀδήγησε σὲ σφάλματα τοὺς ἀρχαίους καὶ βυζαντινοὺς ἀντιγραφεῖς, εἶναι ἡ ἀπουσία χωρισμοῦ στὶς λέξεις, ἡ *scriptio continua* ὅπως λένε, καὶ ἡ ἀπουσία στίξεως. Ἀπὸ αὐτὰ δημιουργήθηκαν τὰ διάφορα εἶδη φθορᾶς τῶν κειμένων, πού τὴν μελετᾷ ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων. Οἱ ἐπισεσυρμένες ἐξάλλου μερικὲς φορὲς εἶναι δύσκολο νὰ διαβαστοῦν, γεγονός πού φέρνει σὲ ἀμηχανία τοὺς ἀντιγραφεῖς καὶ μερικὲς φορὲς τοὺς ἀπελπίζει. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση εὐκόλα φθεῖρεται ἓνα κείμενο.

Ἡ μεταγραφὴ ἐνὸς κειμένου ἀπὸ τὸν ἓνα τύπο γραφῆς στὸν ἄλλο, ὁ μεταχαρακτηρισμὸς λοιπόν, πολὺ συχνὰ ἔχει ἐνδιαφέρουσες συνέπειες γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου. Ἄς ἀρχίσουμε μὲ ἓνα πολὺ γνωστὸ γεγονός⁹¹. Ὅλα τὰ χειρόγραφα τοῦ Ὀμήρου στὴν ἀρχὴ τῶν στίχων ἔχουν τὸν τύπο «ἔως» π.χ. Α 193 : «ἔως ὁ ταῦθ' ὄρμεναι» κλπ. Ὁ τύπος αὐτὸς καταστρέφει τὸ μέτρο. Παρόμοια γεγονότα δικαιολογοῦν τὸν ἀκόλουθο συλλογισμό. Ὁ αὐθεντικός τύπος, σύμφωνα μὲ τὸ μέτρο, ἦταν «ἦος». Ἡ ἀττικὴ διάλεκτος τὸν μετέβαλε μὲ ἀντιμεταχώρηση σὲ «ἔως». Τὸ ἀττικὸ ἀλφάβητο ὅμως τὸν ἔγραφε πάντοτε «ΗΕΩΣ». Ὅταν στὰ 403/2 ἡ Ἀθήνα υἱοθέτησε τὸ ἀλφάβητο τῆς Μιλήτου, τὸν ἔγραψαν καὶ τὸν διάβασαν «ΕΩΣ». Αὐτὸ φανερώνει παρεμπιπτόντως

τή σημασία που είχε ή πρωτεύουσα τῆς Ἀττικῆς γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ δημοτικοῦ κειμένου. Ἡ Κορίννα, ποιήτρια ἀπὸ τὴ Βοιωτία καὶ σύγχρονη τοῦ Πινδάρου, ἔγραψε τὰ ποιήματά της στὸ ἀλφάβητο τῆς ἐπαρχίας της, πού τὸ γνωρίζουμε ἄριστα χάρις στὶς ἐπιγραφές. Μὰ τὸ κείμενό της, ὅπως μᾶς παρουσιάζεται στους παπύρους καὶ στὶς παραθέσεις χωρίων της, υἱοθετεῖ τὴν ὀρθογραφία πού ἐγκαινιάστηκε στὸ διάστημα τοῦ 4ου αἰώνα. Νέο παράδειγμα «μεταχαρκτηρισμοῦ», πού δὲν ξέρομε ἀλλωστε ἂν πρέπει νὰ τὸ ἀποδώσουμε στους βοιωτοὺς ἀντιγραφεῖς ἢ στους λογίους τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων⁹². Μιὰ σημαντικὴ μεταγραφή, πού ἀφορᾷ κατὰ κάποιον τρόπο ὅλα τὰ κείμενά μας, εἶναι αὐτὴ πού ἔγινε τὸν 9ο αἰώνα μετὰ τὴν εἰσαγωγή τῆς μικρογράμματης γραφῆς. Αὐτὴ προκάλεσε τὴν ἀπώλεια πολλῶν ἀρχαίων χειρογράφων, πού ἦταν γραμμένα μὲ κεφαλαιογράμματα γραφῆ.

Ἡ ἐξωτερικὴ συγκρότηση τοῦ βιβλίου καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ γραφὴ ἔχουν κεφαλαιώδη σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῶν κειμένων. Παντοῦ ὅπου οἱ ἄμεσες ἐνδείξεις λείπουν ἢ κωδικολογία⁹³ καὶ ἡ παλαιογραφία ἐξάγουν ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα γιὰ τὸν τόπο καὶ τὴν ἐποχὴ, ὅπου πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τὸ χειρόγραφο. Ἡ κατάσταση γιὰ τὰ ἐλληνικά κείμενα διαφέρει ὅμως ἀπὸ ἐκεῖνη τῶν λατινικῶν κειμένων σὲ ἓνα πολὺ σημαντικὸ σημεῖο. Ἡ ἐλληνικὴ παλαιογραφία μὲ τὴ βοήθεια τῆς κωδικολογίας ἐπιτρέπει σχεδὸν πάντοτε τὴ χρονολόγηση τοῦ χειρογράφου μέσα σὲ ἀρκετὰ ἐπακριβῆ χρονικὰ ὄρια. Μὰ—καὶ αὐτὸ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ δυτικὸ κόσμον καὶ τὴ λατινικὴ γλώσσα—ὁ ἐλληνικὸς κόσμος δὲν ἤξερε τύπους γραφῆς διαφορετικοὺς ἀπὸ χώρα σὲ χώρα : στὴν πράξη ἔγραφαν στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπως καὶ στὴν Ἀλεξάνδρεια, στὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα ὅπως καὶ στὴ Συρία. Ἐνα χειρόγραφο δὲ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸν τόπον τῆς προελεύσεώς του, ἐκτὸς ἂν ὑπάρχει εἰδικὴ ἐνδειξη.

Ἐπιμένοντας στὸ χαρακτήρα τῆς μοναδικότητος τῶν χειρογράφων, μιλήσαμε κιόλας λίγο γιὰ τὴ διάδοση τῶν βιβλίων. Εἶναι λοιπόν, γενικά, ἀδύνατον νὰ μιᾶμε γιὰ «ἐκδόσεις» καὶ ἐπικίνδυνον νὰ μιᾶμε γιὰ ἀρχαῖα βιβλιοπωλεῖα. Ὁ Ζηνόβιος⁹⁴ διηγεῖται πὼς ὁ Ἑρμόδωρος, μαθητῆς τοῦ Πλάτωνα, πῆρε μαζί του στὴ Σικελία ἀντίγραφα ἀπὸ ἔργα τοῦ διδασκάλου του καὶ ὅτι τὰ πούλησε. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι ἓνας μαθητῆς εἶχε τὴν δυνατότητα, ἂν ὄχι τὴν ἄδεια, νὰ ἀντιγράψει τὰ βιβλία τοῦ διδασκάλου του καὶ ὅτι τίποτα δὲν τὸν ἐμπόδιζε νὰ πουλάει τὰ ἀντίγραφα αὐτά. Ὁ Αἰλιανός⁹⁵ ἀναφέρει ὅτι ὁ νεαρὸς Ἀλκιβιάδης ἐπῆγε μιὰ μέρα σὲ ἓνα γραμματοδιδάσκαλον γιὰ νὰ ἀγοράσει μιὰ ραψωδία τῆς «Ἰλιάδας», δηλαδὴ νὰ ἀγοράσει ἓνα κύλινδρον παπύρου, πού περιεῖχε ἓνα μέρος τοῦ ἔπους⁹⁶. Καὶ ἀκόμα ὁ Πλούταρχος⁹⁷ ξέρει ὅτι ἓνας ἄλλος τοῦ προμήθευσε μιὰ ραψωδία διορθωμένη ἀπὸ τὸν ἴδιον. Πρέπει νὰ πιστέψουμε πὼς ὀρισμένοι γραμματοδιδάσκαλοι ἀπασχολοῦσαν τὶς ὥρες σχολῆς τους μὲ τὴν ἀντιγραφὴ φιλολογικῶν κειμένων. Καὶ ἂν διαβάζουμε στὸ Λουκιανό⁹⁸, ὅτι ὁ Δημοσθένης εἶχε ἀντιγράψει ὄχτῶ φορὲς τὸ κείμενον τοῦ Θουκυδίδου γιὰ νὰ βελτιώ-

σει τὸ δικό του ὕφος, εἶναι παράλογο νὰ πιστέψουμε ὅτι πούλησε τὰ ἀντίγραφα αὐτά ;

Καὶ ὁμοίως ὁ Εὐπόλις⁹⁹ ξέρεи μιὰ τοποθεσία στὴν ἀγορά, ὅπου πουλοῦσαν βιβλία, καὶ ὁ Πλάτων¹⁰⁰ παρουσιάζει τὸ Σωκράτη νὰ λέει πὼς οἱ νέοι μπορούσαν νὰ προμηθευτοῦν «ἐκ τῆς ὀρχήστρας» τὰ ἔργα τοῦ Ἀναξαγόρα τὸ πῶς πολὺ μὲ μιὰ δραχμὴ· μὲ τὴν ἔκφραση αὐτὴ πρέπει νὰ ὑπονοήσουμε τὸ θέατρο ἢ μιὰ τοποθεσία στὴν ἀγορά ; Πάντως πρόκειται γιὰ μιὰ τοποθεσία καλὰ καθορισμένη.

Στὸν Ἀττικὸ, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλήσαμε¹⁰¹, στοὺς Σοσίους, πού δύο φορὲς μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Ὀράτιο¹⁰², σὲ ἄλλους ἀκόμα, πού ἀναφέρουν ὁ Κοϊντιλιανὸς καὶ ὁ Μαρτιάλης, ἀναγνωρίζουμε πρόσωπα, πού μοιάζουν κατὰ κάποιον βαθμὸ μὲ τοὺς δικούς μας ἐκδότες ἢ βιβλιοπῶλες.

Ὁ Στράβων γνωρίζει ἄλλωστε — καὶ εἶναι σχεδὸν σύγχρονος τοῦ Κικέρωνα καὶ τοῦ Ὀρατίου — βιβλιοπῶλες πού, ἀκόμα καὶ μέσα στὶς μεγάλες «πανεπιστημιακὲς» πόλεις, ἀσκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα τους μὲ ἀπαίσιο τρόπο¹⁰³. Ὁ Πλίνιος ὁ Νεώτερος δὲν πίστευε ὅτι ὑπῆρχαν βιβλιοπῶλες μέσα σὲ μιὰ μεγάλη πόλη, ὅπως ἦταν ἡ Λυών¹⁰⁴.

Ἀπὸ αὐτὰ τὰ δεδομένα προκύπτουν τὰ ἀκόλουθα : Ἡ ἀναπαραγωγή ἐνὸς φιλολογικοῦ κειμένου ἦταν θεμιτὴ γιὰ ὅλους. Οἱ φιλοσοφικὲς καὶ ἄλλες σχολὲς ἀποτελοῦσαν μερικὲς φορὲς ἐξαίρεση, γιὰτι ἀπαγόρευαν τὴν ἀντιγραφή κειμένων τοῦ διδασκάλου, πού φυλάσσονταν στὴ βιβλιοθήκη τους¹⁰⁵. Ὑπῆρχαν ἐπαγγελματίες ἀντιγραφεῖς, συχνὰ στὴν ὑπηρεσία τῶν βιβλιοπωλῶν. Ἴσως νὰ ἦταν δοῦλοι τους. Ἐξω ἀπὸ τὰ μεγάλα πολιτιστικὰ κέντρα οἱ γραφεῖς ἦταν σπάνιοι καὶ συχνὰ κακοί. Μὰ τὰ περισσότερα ἀντίγραφα ἦταν προσωπικὰ ἀντίγραφα. Ἡ πώληση τῶν ἀντιγράφων μπορεῖ εὐστοχα νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν πώληση συγχρόνων πινάκων, πού καὶ αὐτοὶ κατ' ἀρχὴν εἶναι ὅλοι μοναδικοί : μπορούμε νὰ τοὺς ἀγοράζουμε στὰ μαγαζιά, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀπὸ χέρι σὲ χέρι. Οἱ διορθώσεις πού ἔγιναν στὸ χειρόγραφο ἐνὸς τωρινοῦ κειμένου ἐμφανίζονται σὲ ὅλα τὰ ἀντίτυπα τῆς τυπωμένης σειρᾶς· οἱ διορθώσεις σὲ ἓνα ἀρχαῖο κείμενο περιορίζονται στὸ μοναδικὸ ἀντίτυπὸ του. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐλαττωματικῶν κειμένων ὑπῆρξε μεγάλος· γιὰ τοὺς πολὺ δημοφιλεῖς συγγραφεῖς ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ξεπέρασε κατὰ πολὺ τὸν ἀριθμὸ τῶν καλῶν κειμένων. Ὁ κοινὸς ἀναγνώστης δὲν ἔδινε καμιὰ ἰδιαίτερη σημασία σὲ ἓνα κείμενο πού εἶχε ἀποκατασταθεῖ μὲ ἐπιμέλεια. Ἐμμενε ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὸ κείμενο εἶχε νόημα. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, πού π.χ. τὸ κείμενο τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννη, διατηρημένο στὸν πάπυρο Bodmer no. II, μπορεῖ νὰ διαφέρει σὲ τόσα πολλὰ σημεῖα ἀπὸ τὸ κείμενο πού διαβάζουμε μέσα στὰ ἄλλα χειρόγραφα¹⁰⁶.

Τὰ πρόσωπα

Ἡ ἱστορία τῶν κειμένων ἐξαρτᾶται κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ δράση τῶν προσώπων. Καὶ πρῶτα ἀπὸ τὴ δράση τῶν ἴδιων τῶν συγγραφέων. Ἀμεσα

και ἔμμεσα. Ἄμεσα, γιατί ἄλλοι φροντίζουν πολύ τῆ διόρθωση, τῆ συντήρηση και τῆ διάδοση τῶν ἔργων τους, ἐνῶ ἄλλοι ἀδιαφοροῦν. Ὁ Ἡράκλειτος κατέθεσε τὸ χειρόγραφο τοῦ φιλοσοφικοῦ του ἔργου — μοναδικὸ ἀντίτυπο χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία — στὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδας στὴν Ἔφεσο¹⁰⁷. Κατὰ τὴ γνώμη ὀρισμένων ἐρμηνευτῶν σκοπὸς του ἦταν νὰ τὸ σώσει ἀπὸ τὴν περιέργεια τῶν ἀμαθῶν. Εἶναι πιὸ πιθανὸ πῶς ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴ διαφύλαξη τοῦ βιβλίου του, γνωρίζοντας πῶς τὸ περιεχόμενό του ἦταν ἐλάχιστα προορισμένο γιὰ δημοτικότητα. Δὲν μπορούσε νὰ ἐλπίζει σὲ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀναγνωστῶν και δυνατὸν νὰ φοβόταν μήπως τὰ ἀντίγραφα τοῦ ἔργου του παραμείνουν πολὺ σπάνια. Ἄν πιστέψουμε τὸ Γαληνὸ¹⁰⁸, γιὰ πολὺ καιρὸ δὲν ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴ τύχη τῶν ἔργων του και μόνο στὸ τέλος τῆς σταδιοδρομίας του προσπάτησε νὰ βάλει τάξη σὲ αὐτά, πού κατὰ τὴ γνώμη του μετατρέπονταν σὲ χάος μὲ δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις γιὰ τὴν προσωπικὴ του φήμη. Ἐνας συγγραφέας, πού ἐπιθυμοῦσε νὰ δεῖ τὸ βιβλίο του νὰ διαδίδεται ἀρκετὰ γρήγορα, τὸ ἐμπιστευόταν σὲ ἓνα βιβλιοπώλη, ἂν εἶχε τὴν εὐκαιρία αὐτή. Κι αὐτὸ δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ παρὰ μόνο στὶς πολὺ μεγάλες πόλεις.

Ἡ προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα δὲν εἶναι ἔμμεσα λιγότερο σημαντικὴ. Ἡ φήμη πού ἀπολαμβάνει αὐτόματα πολλαπλασιάζει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντιγράφων και κατὰ συνέπεια τὶς πιθανότητες διατηρήσεώς τους. Ἡ αἰγίδα τοῦ ὀνόματός του προφυλάσσει τὰ πιὸ μέτρια ἔργα πού ἔγραψε, και ἀκόμα και τὰ ψευδεπίγραφα πού τοῦ ἀποδίδονται. Τὸ corpus τοῦ Δημοσθένη μᾶς παρέχει πολλὰ παραδείγματα¹⁰⁹. Ἀντίθετα, οἱ συγγραφεῖς δευτέρας τάξεως σχεδὸν στὴν ὀλότητά τους χάνονται γιὰ πάντα. Ἀπὸ τὴν τεράστια ἀθηναϊκὴ δραματικὴ παραγωγὴ τῆς κλασσικῆς περιόδου, ἀπὸ τὴν τραγωδία, μόνον οἱ Αἰσχύλος, Σοφοκλῆς και Εὐριπίδης ἐπέζησαν σὲ μικρὸ ποσοστὸ, ὅπως και ὁ συγγραφέας τοῦ «Ρήσου», πού ὁ Εὐριπίδης προστάτευσε μὲ τὸ ὄνομά του· ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι ὁ μοναδικὸς ἐκπρόσωπος τῆς κωμωδίας· ὅλοι οἱ ἄλλοι ἐξαφανίστηκαν. Καὶ ὅμως ἡ συλλογὴ ἀποσπασμάτων τῶν τραγωδιῶν τοῦ Ναυοκ¹¹⁰ ἀναφέρει 53 ἄλλους ποιητῆς και ἡ συλλογὴ ἀποσπασμάτων ἀρχαίων κωμωδιῶν τοῦ Edmonds¹¹¹ ἀναφέρει 57. Ὁ Jacoby στὸ δικό του corpus τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων ἱστορικῶν¹¹² ἀπαριθμεῖ 45 συγγραφεῖς ἱστορίας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, μὰ μόνο τοῦ Ἀρριανοῦ και τοῦ ψευδο-Καλλισθένη τὰ ἔργα μπορούμε νὰ διαβάσουμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος. Τὸ ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη («Περὶ ἀντιδόσεως», ἔργο τῶν γηρατειῶν τοῦ συγγραφέα (ἦταν 82 ἐτῶν), ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀνιάρα συγγράμματα, πού μᾶς κληροδότησε ἡ Ἀρχαιότητα, ὀφείλει τὴ διατήρησή του λιγότερο στὸ παντοῦ ἀπταιστο ὀρθὸ ὕφος του παρὰ στὴ φήμη τοῦ συγγραφέα. Ἄν οἱ «Ἰωνοὶ» και ἡ «Βατραχομουμαχία» δὲν ἔφεραν τὸ ὄνομα τοῦ Ὀμήρου, θὰ τὰ διαβάσαμε ἀκόμα ; Και ἂν ἡ «Βιογραφία τοῦ Ὀμήρου», γραμμὴν στὴν Ἰωνικὴ, δὲν εἶχε ἀποδοθεῖ στὸν Ἡρόδοτο, θὰ εἶχε φτάσει μέχρις ἐμᾶς ; Ἄλλωστε οἱ συγγραφεῖς τῶν ψευδεπίγραφων ἔργων, ἰδίως μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ

βροῦν ἀναγνώστες καὶ νὰ πολλαπλασιάσουν τὶς πιθανότητες διατηρήσεως τῶν ἔργων τους, τὰ ἐπέγραψαν μὲ ἓνα ὄνομα πασίγνωστο¹¹³. Ἀκόμα καὶ ἀνώνυμα ἀπὸ τὴ φύση τους ἔργα ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ ἓνα ὄνομα. Μεταξὺ ἄλλων εἶναι ἡ περίπτωση τῆς συλλογῆς τῶν Αἰσωπειῶν μύθων.

Καὶ αὐτὰ γιὰ τὴ διατήρηση τῶν κειμένων. Γιὰ τὴν καθαρότητα τοῦ κειμένου ἢ ἐπίδραση τοῦ συγγραφέα περιορίζεται στὴ φροντίδα, μὲ τὴν ὁποία ἔγραψε τὸ ὀριστικὸ του χειρόγραφο. Τὰ σφάλματα δὲν εἶναι ἀδύνατα οὔτε καὶ σὲ αὐτὸ τὸ βασικὸ ἀντίτυπο καὶ αὐτὴ ἢ ἐκείνη ἢ φθορὰ τῶν κειμένων μας εἶναι πολὺ δυνατὸν νὰ ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς στὸ αὐτόγραφο. Τὸ αὐτόγραφο πάλι μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν παρουσία ποικίλων γραφῶν· εἴτε ὁ συγγραφέας ἔκανε ἐκεῖ κάποια ἀλλαγὴ διαβάζοντας πάλι τὸ κείμενό του, εἴτε παρέμεινε πάντα διστακτικὸς ἀνάμεσα σὲ δύο ὅρους ἢ σὲ δύο ἐκφράσεις σχεδὸν συνώνυμες. Ἐνας πάπυρος, ποὺ διέσωσε ἓναν «Ἕμνο στὸ Διόνυσον», γραμμένο ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ χέρι τοῦ συγγραφέα στὸν 3ο χριστιανικὸ αἰῶνα¹¹⁴, παρουσιάζει ποικίλες γραφές, καὶ δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ παρόμοια περίπτωση. Μερικὲς φορές ἓνας συγγραφέας εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστώσει μεταγενέστερα, δηλαδὴ ὅταν πιά κυκλοφόρησε τὸ βιβλίον του, ὅτι ὑπάρχει σ' αὐτὸ κάποιο σφάλμα. Πολλὲς φορές ὁ Κικέρων ζητᾷ ἀπὸ τὸν Ἀττικὸ νὰ διορθώσει δικὰ του ἀβλεπτήματα¹¹⁵.

Ἄς περάσουμε στὰ ἄλλα πρόσωπα, ποὺ παίζουν κάποιο ρόλο στὴ διόρθωση καὶ στὴ διατήρηση τῶν κειμένων. Οἱ πρῶτοι ἀφηγητὲς-ἀπαγγελεῖς, γιὰ τοὺς ὁποίους ἤδη μιλήσαμε, συνέβαλαν τεράστια στὴ διατήρηση τοῦ ρεπερτορίου τους· μὰ συχνὰ ἢ μέριμνά τους γιὰ ἐπιτυχία ὑπερνίκησε τὴ φροντίδα τους γιὰ πιστότητα στὸ κείμενο¹¹⁶. Ἡ κατάστασις αὐτὴ διάρκεσε τόσο ὅσο ἡ ἀπαγγελία ἀπὸ στήθους ἐνὸς κειμένου παρέμεινε σὲ χρῆση, χωρὶς νὰ τὴν μετατρέψει σὲ ἐξαίρεση τὸ βιβλίον τὸ προορισμένον γιὰ ἀνάγνωσις.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτὴ τὸ φιλολογικὸ κείμενον ζεῖ χάρις στὸ βιβλίον καὶ τὸ βιβλίον ζεῖ χάρις στὸν ἀναγνώστη. Γι' αὐτὸν θὰ μιλήσουμε τώρα. Ἡ τύχη ἢ τὸ καθαρὰ συντηρητικὸ πνεῦμα μπορεῖ νὰ διαφυλάξει ἓνα ἔργο, ἰδιαιτέρως ὅταν οἱ ἐξωτερικὲς περιστάσεις εἶναι εὐνοϊκές· ὅταν βρίσκεται προφυλαγμένον ἀπὸ ἀμελή ἢ καταστροφικὰ χέρια, μέσα σὲ ἐρείπια, μέσα στὴν ἄμμο τῆς Αἰγύπτου. Γενικά, καὶ κανονικά, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν διαδοχικῶν γενεῶν τοῦ ἔγγυώνται τὴ διατήρηση καὶ τὴν ἀνανέωσίν του.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγνωστῶν κατευθύνεται σὲ πολὺ διαφορετικὲς κατευθύνσεις. Μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴν ὕλη ποὺ περιέχει ἓνα βιβλίον : διαβάζουμε συγγράμματα φιλοσοφίας, ἱατρικῆς, ἱστορίας, γεωγραφίας, μαθηματικῶν, ἀστρονομίας, κατὰ κύριον λόγον μὲ σκοπὸ τὸ περιεχόμενό τους. Ἄλλωστε κανεὶς δὲ λείπει ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς στὶς προθέσεις τοῦ συγγραφέα. Διάβασαν καὶ σχολίασαν τὰ «Φαινόμενα» τοῦ Ἀράτου ἰδίως σὰν μιὰ ἀστρονομικὴ πραγματεία, μὰ μποροῦμε νὰ διερωτηθοῦμε, μήπως οἱ προθέσεις τοῦ συγγραφέα ἦταν κατὰ πρῶτον λόγον λογοτεχνικὲς καὶ ὑφολογικὲς¹¹⁷.

Συχνά επίσης — και είναι ή περίπτωση κάθε ποιήσεως που δὲν εἶναι διδακτική— διαβάζουμε για νὰ ἐκτιμήσουμε τὶς αἰσθητικὰς ἀξίες.

Ἐνα βιβλίον μπορεῖ λοιπὸν νὰ εἶναι κυριολεκτικὰ ἀπαραίτητο. Στὸ θέατρο — τὸ σημειώσαμε κιάλας¹¹⁸ — χρειάζεται τουλάχιστον ἓνα πλήρες ἀντίτυπο τοῦ ἔργου που ἀνεβαίνει στὴ σκηνή. Οἱ ραψωδοὶ καὶ οἱ ἀφηγητὲς-ἀπαγγελεῖς πρέπει νὰ ἔχουν ἢ νὰ εἶχαν στὴ διάθεσή τους τὸ κείμενο, που θέλουν νὰ ἀκουστεῖ. Ὁ ρήτορας ὀφείλει νὰ ἔχει στὴ διάθεσή του πρότυπα. Ὅλοι ὅσοι ἀφοσιώνονται σὲ κάποιο κλάδο σπουδῆς, φιλοσοφικό, ἐπιστημονικό, καλλιτεχνικό, πρέπει νὰ βρίσκουν οἱ ἴδιοι στίτι τους ἢ στὴ σχολὴ κείμενα τῶν προγεγενηστέρων, τῶν συναδέλφων, τῶν ἀνταγωνιστῶν. Ἡ φιλολογία μὲ τὴ σειρά της δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ μελέτη τῶν βιβλίων. Ὅταν τὸ βιβλίον χρησιμεύει για τέρψη τοῦ ἀναγνώστη, πολλὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ βαθμὸ μορφώσεως τοῦ ἀναγνώστη. Ὁ καλλιεργημένος ἀναγνώστης μὲ ἀσφαλὲς κριτήριο θὰ ἐκτιμήσει μόνον τὰ ὀρθὰ κείμενα. Μὰ οἱ λαϊκοὶ συγγραφεῖς διαβάζονταν, ἄλλωστε, ἀπὸ ἓνα ἀναρίθμητο πλῆθος ἀναγνωστῶν, που τὸ ἐνδιαφέρον τους ἦταν συχνὰ μόνον παροδικὸ καὶ ἡ προσοχή τους ἐπιφανειακὴ. Τὰ περισσότερα ψυχαγωγικὰ βιβλία διαβάζονται μόνον μιὰ φορά, ἀκόμα καὶ σήμερα. Οἱ ἀπαιτήσεις τῶν ἀναγνωστῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου ἦταν ἐξαιρετικὰ περιορισμένες: συχνὰ οὔτε κὰν θὰ πρόσεξαν τὶς φθορὰς τοῦ κειμένου. Μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε τοὺς παπύρους τοῦ Ὀμήρου, που ἓνας ὀρισμένος ἀριθμὸς τους μᾶς δίνει ἓνα κείμενο μέτριο καὶ μάλιστα ἀνόητο¹¹⁹. Ὁ κώδικας τοῦ «Δυσκόλου» τοῦ Μενάνδρου, που ὅμως τελικὰ προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἀντίτυπο φιλολόγου, βρῖθει ἀπὸ μικρολάθη καὶ παρουσιάζει ἀκόμα καὶ σοβαρὰ σφάλματα.

Δὲν ὑπάρχουν μόνον ἐρασιτέχνες ἀναγνώστες, ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ εἰδήμονες ἀναγνώστες. Οἱ γνώσεις τους καὶ οἱ σκοποὶ, για τοὺς ὁποίους διαβάζουν, εἶναι δυνατὸν νὰ ποικίλλουν. Δὲν ξαναγυρίζουμε στοὺς ἀφηγητὲς-ἀπαγγελεῖς, που γι' αὐτοὺς ἤδη εἴπαμε ὅ,τι ἦταν ἀπαραίτητο. Καλύτερα ἂς διαστέλλουμε κατὰ πρῶτο αὐτοὺς που ἐνδιαφέρονται πρῶτιστα για τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου. Οἱ γιατροί, μὲ σκοπὸ νὰ μορφωθοῦν, διάβαζαν καὶ ξαναδιάβαζαν τὰ ἔργα, που δικαίως ἢ ἀδικίως ἀποδίδονταν στὸν Ἴπποκράτη. Ἡ γλωσσικὴ καὶ φιλολογικὴ μορφή καὶ ἀκόμα ἡ ὀρθότητα τοῦ λόγου τοὺς ἀφηναν ἀρκετὰ ἀδιάφορους. Στὸν 1ο χριστιανικὸ αἰῶνα ὁ Ἐρωτιανὸς διάβαζε τὸ ἔργο «Ἐπιδημιαί» μέσα σὲ ἓνα κείμενο σχετικὰ καθαρὸ· στὶς ἀρχὰς τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα ὁ Ἀρτεμίδωρος καὶ ὁ Διοσκουρίδης για χάρη τῶν γιατρῶν τὸ ἀπλοποίησαν καὶ χρειάστηκε ὅλο τὸ κύρος τοῦ Γαληνοῦ, για νὰ τεθεῖ καὶ πάλι σὲ χρῆση ἡ ἀρχικὴ μορφή του¹²⁰.

Ὁ Πλάτων καὶ σὲ γενικὸ κανόνα οἱ φιλόσοφοι διαβάστηκαν, μελετήθηκαν, διαδόθηκαν καὶ διατηρήθηκαν ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους καὶ τὶς σχολὰς τους. Αὐτὸ ἐξηγεῖ ἰδιαίτερα τὴν ἀπουσία σχολίων, κατὰλοιπων ἀπὸ φιλολογικὰ ἢ λογοτεχνικὰ ὑπομνήματα. Οἱ ποικίλες γραφές, που διαβάζουμε στὰ χειρό-

γραφα, είναι μάλλον άστοχήματα ή άπλές διορθώσεις παρά προτάσεις έπαγγελματιών φιλολόγων.

Ένας ιστορικός όπως ο Έρρόδοτος, ένας ρήτορας όπως ο Δημοσθένης πολύ γρήγορα έγιναν σχολικοί συγγραφείς. Οί διδάσκαλοι, μεγάλοι ή μικροί, έχουν την τάση να προσαρμόζουν τὰ κείμενα στις ανάγκες τών μαθητών τους· μιὰ προσαρμογή («διασκευή»), που τείνει πολύ συχνά να άπλοποιεί ή να άμυλοποιεί¹²¹. Ο διασκευαστής αυτός έχει λιγότερους ένδοιασμούς από τόν αντίγραφέα. Έτσι μιὰ ομάδα χειρογράφων του Έρρόδοτου (D) φέρει τὰ ίχνη τής δράσεως βυζαντινών διδασκάλων, που συντομεύουν και άποκαθαίρουν (με τόν τρόπο τους) τὸ βιβλίο I και εισάγουν ύπεριωνισμούς και έπισμούς¹²². Για τὸ Δημοσθένη ξέρουμε ότι τὸ κείμενο του περίφημου έλληνικού χειρογράφου Parisinus 2934 (S ή Σ) έχει ειδικὸ άποτύπωμα και ότι ιδιαίτερα ο Γ' Φιλιππικός διασκευάστηκε από ένα άτομο, που φαίνεται ότι ήταν καθηγητής ρητορικής¹²³. Μεγάλος αριθμός χειρογράφων του Όμήρου και πολλά του Αίσχύλου και του Σοφοκλή περιλαμβάνουν σχόλια γραμμένα για σχολική χρήση.

Η πιὸ σημαντική ομάδα άναγνωστών, που ή δραστηριότητά της υπήρξε ή πιὸ γόνιμη, είναι αὐτή τών έπαγγελματιών φιλολόγων¹²⁴. Χωρίς τόν άκαταπόνητο ζήλο τους, τήν αγάπη τους για τή λογοτεχνία, ποίηση και πεζὸ λόγο, τὸ κριτικὸ τους πνεῦμα, πολλά κείμενα θὰ είχαν για πάντα χαθεῖ, και, κάτι που είναι σχεδὸν έξίσου σοβαρό, θὰ είχαν φθαρεῖ με τὸ πέρασμα του χρόνου χωρίς έλπίδα θεραπείας τους. Αὐτοί, αληθινά, προστάτησαν τὰ έλληνικά γράμματα, που είχαν τόση ανάγκη από τήν προστασία αὐτή. Σ' αὐτούς χρωστᾶμε τήν πιὸ μεγάλη εύγνωμοσύνη.

Άνήκουν σὲ πολλές χρονικές περιόδους. Κατὰ τήν Άρχαιότητα ιδίως στήν έλληνιστική περίοδο, που συχνά ακόμα ονομάζεται άλεξανδρινή από τὸ πιὸ σημαντικό κέντρο έργασίας. Τότε έργάστηκαν οί Ζηνόδοτοι, οί Άριστοφάναι οί Βυζάντιοι, οί Ριανοί, ο' Απολλώνιος, ο Καλλίμαχος, ο Κράτης, ο Άρίσταρχος και άλλοι. Αὐτοί συγκέντρωσαν, άντέβαλαν, καταλόγησαν, έκριναν, άποκάθαρσαν, έρμήνευσαν και σχολίασαν πλῆθος κείμενα. Και ἄς μὴν ξεχνᾶμε τούς φωτισμένους ήγεμόνες, που τούς έδωσαν τὰ μέσα να επιδοθοῦν στις έργασίες αὐτές, στήν Άλεξάνδρεια, στήν Πέργαμο, στήν Άντιόχεια, στήν Πέλλα και άλλου.

Η έργασία αὐτή, ή τόσο άποφασιστική για τή διατήρηση και τήν καθαρότητα τών κειμένων, πρέπει να περιγραφεί κάπως λεπτομερειακά. Ένας κίνδυνος μᾶς παραμονεύει, ο κίνδυνος να φανταστοῦμε τήν έργασία αὐτή με τρόπο ύπερβολικά σύγχρονο, να μεταφράσουμε τούς δρους έπιφανεϊακά και να καταλήξουμε έτσι σὲ σφαλερὰ συμπεράσματα. Συναντήσαμε κιόλας ένα άπ' αὐτὰ στήν πορεία τής μελέτης μας αὐτῆς, όταν μιλήσαμε για τή μοναδικότητα τών αρχαίων χειρογράφων¹²⁵. Η μετάφραση τών έλληνικῶν ὄρων δὲν πρέπει να είναι ή άφετηρία τών πραγματολογικῶν σκέψεών μας, αλλά τὸ σημεῖο καταλήξεώς τους.

Ἄς προσπαθήσουμε σὰν χαρακτηριστικὸ παράδειγμα νὰ σχηματίσουμε μιὰ ἰδέα γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Ζηνοδότου, καὶ ὕστερα γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Ἀριστάρχου. Τοῦ Ζηνοδότου, γιατί ὑπῆρξε ὁ πρῶτος στὴν Ἀλεξάνδρεια, ποὺ ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴ συγκρότηση ἐνὸς ἀποκαθαρμένου ὁμηρικοῦ κειμένου¹²⁶. Αὐτός, ὅσο ξέρουμε, ἐγκαινίασε τὸ σύστημα τῶν κριτικῶν σημείων στὸ περιθώριο. Ἀπὸ τὸ σύστημα αὐτὸ προκύπτουν δύο πορίσματα. Πρῶτον ὅτι τὸ κείμενο ποὺ μελετοῦσε πρέπει νὰ τοῦ φαινόταν κάπως ἀξιόπιστο. Θὰ ποῦμε σὲ λίγο ποῦ πιθανῶς τὸ βρῆκε. Ἀλλιῶς θὰ εἶχε ἐπιλέξει ἕνα ἄλλο κείμενο. Καὶ δεύτερο ὅτι δὲ μετέβαλε τὸ ἴδιο τὸ κείμενο· δὲν ἀφαίρεσε π.χ. τοὺς στίχους, ποὺ δὲ θεωροῦσε αὐθεντικούς¹²⁷. περιορίστηκε νὰ τοὺς σημειώσει μὲ τὸν ὄβελό. Δίπλα στὸ «σημειωμένο» αὐτὸ ἀντίτυπο — μοναδικὸ ἀντίτυπο ποὺ κατελάμβανε, ὅπως τὸ πιστοποιήσαμε¹²⁸, μόνο γιὰ τὴν «Ἰλιάδα» μιὰ ὀλόκληρη δεκάδα κυλίνδρους — τοποθέτησε ἕνα ἢ περισσότερους κυλίνδρους μὲ σχολιασμούς, «ὑπομνήματα», ὅπου παρεῖχε τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὶς ἐξηγήσεις ποὺ ἀπαιτοῦσαν τὰ σημεῖα. Ὑστερα στὴν ἐργασία του αὐτὴ δὲν περιορίστηκε σὲ αὐτό, ποὺ ἡ ἀνάγνωση τοῦ προτύπου τοῦ ὑπέβαλλε, ἀλλὰ κατέφυγε καὶ σὲ ἄλλα κείμενα διαφορετικῆς προελεύσεως, ποὺ τὰ σχόλια τὰ ὀνομάζουν «ἐκδόσεις κατὰ πόλιν» ἢ «κατ' ἄνδρα»¹²⁹. Ἀντέβαλε λοιπὸν καὶ ἀπὸ τὶς συγκρίσεις ἔβγαλε συμπεράσματα, ποὺ καὶ πάλι δὲν ἐπηρέαζαν ἄμεσα τοὺς κυλίνδρους ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του, ἀλλὰ ποὺ εἶχαν ἐνσωματωθεῖ στὰ ὑπομνήματα.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στὸν Ἀρίσταρχο. Ἡ θέση του διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Ζηνοδότου στὸ σημεῖο αὐτό : εἶχε ἐπιπλέον στὴ διάθεσή του, στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου, ἐργασίες τῶν προγενεστέρων του καὶ τῶν ἀνταγωνιστῶν του ἀπὸ τὴν Πέργαμο καὶ ἀπὸ ἄλλοι. Ἀλλὰ στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη ἡ ἐργασία του εἶναι ταυτόσημη. Ἐξέδωσε μάλιστα, ἀναφέρουν οἱ πηγές, δύο «ἐκδόσεις» τοῦ Ὀμήρου¹³⁰. Δύο φορές ἐπεξεργάστηκε ἕνα κείμενο τοῦ Ὀμήρου, ἕνα καλὸ χειρόγραφο, ποὺ τὸ θεωροῦσε ἀξιόπιστο καί, ἀφοῦ τίποτα δὲν ἀποδεικνύει ὅτι γι' αὐτὸ τὸ κείμενο εἶχε διαφορετικὲς ἰδέες ἀπὸ τὸν Ζηνόδοτο, μπορούμε νὰ παραδεχτοῦμε, μέχρις ἀποδείξεως τοῦ ἀντιθέτου, ὅτι ἐπρόκειτο κατ' ἀρχὴν γιὰ τὸ ἴδιο χειρόγραφο. Οἱ γραφεῖς τοῦ Μουσείου μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἀντέγραψαν γιὰ χάρη του τὸ κείμενο αὐτὸ τῆς προτιμήσεώς του. Τὸ δύο φορές ἐπεξεργασμένο ἀπὸ αὐτὸν κείμενο εἶναι κατὰ συνέπεια ἕνα κείμενο τῶν δύο ἐπῶν, ποὺ ἔφερε τὰ δικά του κριτικὰ σημεῖα καὶ συνοδευόταν μὲ ὑπομνήματα, μέσα στὰ ὁποῖα ἔπαιρνε ἐπίσης θέση ἀπέναντι σὲ τίς θεωρίες τῶν προγενεστέρων του¹³¹. Πρόκειται πάντοτε γιὰ μοναδικὰ ἀντίτυπα, ποὺ τὸ Μουσεῖο φύλαγε στὰ ἀρχεῖα του. Μποροῦσε κανεὶς νὰ τὰ συμβουλευτεῖ καὶ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ διεύθυνση πουλοῦσε ἀντίγραφα τους σὲ ὅποιον ἤθελε νὰ πληρώσει.

Τὸ ὑλικὸ ἀποτέλεσμα τῶν κριτικῶν αὐτῶν ἐργασιῶν ἀποτελοῦσε λοιπὸν κάθε φορὰ ἕνα «σημειωμένο» ἀντίτυπο καὶ ὑπομνήματα σὲ χωριστοὺς κυλίνδρους. Κατ' ἀρχὴν τὸ κείμενο αὐτὸ καὶ αὐτὰ τὰ προσαρτημένα ὑπομνήματα

προορίζονταν να μελετηθοῦν και να χρησιμοποιηθοῦν και τὰ δύο μαζί. Μὰ φανταζόμαστε ἄνετα ὅτι τὸ κείμενο εἶχε περισσότερες πιθανότητες να διαδοθεῖ παρά τὸ ὑπόμνημα. Ἐκόμα ἀντιλαμβανόμαστε πόσο ἦταν δύσκολο να ἀποκαταστήσει κανεὶς ἓνα κείμενο τροποποιημένο, σὲ πλήρη συμφωνία μὲ τὶς ἰδέες τὶς διατυπωμένες μέσα στὰ ὑπομνήματα. Μὲ συντομία, μποροῦμε να ποῦμε ὅτι ἐπὶ ἄρκετὸ χρονικὸ διάστημα τὰ κείμενα και τὰ ὑπομνήματα ἔζησαν χωριστὰ και μόνον τὰ κριτικὰ σημεῖα τὰ ἔνωσαν.

Ἐνα σχόλιο στὸ στίχο δ 99 σημειώνει τὰ ἀκόλουθα : «ὀβελίζουσι τινες τὸν στίχον λέγοντες αὐτὸν εἶναι περιττόν. Διὰ μέντοι τῶν Ἀρισταρχείων ὑπομνημάτων οὐδὲν φέρεται περὶ τοῦ ἔπους.» Τὸ κείμενο αὐτὸ μᾶς μαθαίνει πολλά. Πρῶτον, αὐτὸ πού ἐκθέσαμε ὅτι τὰ κείμενα μὲ τὰ κριτικὰ τους σημεῖα ἦταν χωριστὰ ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα. Ὑστερα ὅτι τὰ σημεῖα μόνα τους δὲν ἔδειχναν καθόλου σὲ ποιὸν ἀνήκαν. Τὰ ὑπομνήματα τοῦ Ἀριστάρχου δὲν ἔδιναν κατ' ἀνάγκη και αὐτά, ἐκτὸς στὴν περίπτωση ἀμεσης κριτικῆς, ἐνδείξεις σχετικὲς μὲ τὰ σημεῖα, πού ἄλλοι φιλόλογοι εἶχαν προσθέσει. Ἐν δὲν ὑπῆρχαν ὑπομνήματα, ἔπρεπε να ἀρκεστεῖ κανεὶς στὴν ἀόριστη λέξη «τινές». Τρίτον, μόνον τὰ ὑπομνήματα πληροφοροῦσαν γιὰ τὸ λόγο ὑπάρξεως ἑνὸς κριτικοῦ σημείου. Τέλος βρισκόταν κανεὶς σὲ ἀμηχανία, ὅταν ἓνα σημεῖο δὲν εἶχε ἐπεξηγηθεῖ στὰ ὑπομνήματα, πού εἶχε στὴ διάθεσή του : «λέγοντες αὐτὸν εἶναι περιττόν» δὲν εἶναι παρά μία ταυτολογία τῆς ἐκφράσεως «ὀβελίζουσι τὸν στίχον».

Οἱ δύο «ἐκδόσεις» τοῦ Ὀμήρου πού ἔκανε ὁ Ἀρίσταρχος ἦταν λοιπὸν δύο ἀντίτυπα αὐτοῦ τοῦ εἴδους και πιθανῶς μὲ δύο σειρὲς ὑπομνημάτων, πού ἡ δευτέρα δυνατὸν να διόρθωνε τὴν πρώτη. Αὐτὸ πού ἰσχύει γι' αὐτὲς τὶς «ἐκδόσεις» ἰσχύει ἐξίσου και γιὰ τὶς «ἐκδόσεις» ἄλλων συγγραφέων. Κάθε φορὰ πρόκειται γιὰ ἓνα κείμενο ἐπεξεργασμένο ἀπὸ ἓναν εἰδικό, φιλόλογο, ρήτορα, φιλόσοφο, λόγιον. Ἐνα μοναδικὸ ἀντίτυπο, πού τὸ εἶχε ἐπιμεληθεῖ, τὸ εἶχε διορθώσει μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἐπιτυχία, μὲ βάση ἓνα ἢ περισσότερα χειρόγραφα πού εἶχε ὑπόψη του και πού ἡ ἀξία τους δυνατὸν να ἦταν πολὺ διαφορετικὴ. Ἐν διέθετε καλὰ χειρόγραφα και ἂν ὁ ἴδιος ἦταν καλὸς κριτικὸς, τόσο τὸ καλύτερο. Μὰ τὸ ἀντίθετο μποροῦσε ἐξίσου να συμβεῖ. Πάντως αὐτὸ πού προσέφερε στὸ κοινὸ ἦταν ἓνα ἀντίτυπο μοναδικό, πού ἐπέτρεπε να τὸ συμβουλευόνται ἢ να τὸ ἀντιγράφουν. Τίποτα περισσότερο. Ὁ ταπεινὸς γραμματοδιδάσκαλος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ Ἀλκιβιάδης κατόρθωσε να βρεῖ ἓνα κύλινδρο τοῦ Ὀμήρου διορθωμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο, δὲν διαφέρει κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τοὺς περίφημους «ἐκδότες», πού τὰ ὀνόματά τους φαντᾶζουν στὰ συγγράμματά μας τῆς ἱστορίας τῆς φιλολογίας. Εἶχε και αὐτὸς τὸ δικὸ του κείμενο¹³², ὅπου διόρθωσε αὐτὸ πού ἐκεῖνος νόμιζε σφαλῆρὸ και «ἐξέδωκε» τὸ κείμενο αὐτὸ παραχωρώντας το στὸν Ἀλκιβιάδη. Ἐς ἀποφύγουμε λοιπὸν να δίνουμε αὐτόματα μεγάλη σημασία στὶς «ἐκδόσεις», πού ἡ Ἀρχαιότητα μνημονεύει. Οἱ «ἐκδόσεις» αὐτὲς ἔχουν μεγάλη ἀξία γιὰ μᾶς μόνον ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού μπορεῖ κανεὶς να ἀποδείξει ἢ μὲ πιθανότητα να ὑπο-

θέσει, πώς τὰ χειρόγραφα μας και οἱ πάπυροί μας εἶναι ἄμεσοι ἢ ἔμμεσοι ἀπόγονοί τους.

Ἡ χρησιμοποίηση ἀπὸ τῆ μιᾷ μεριά κριτικῶν σημείων στὸ περιθώριο ἐνὸς κειμένου, πού ἀφέθηκε ὅπως ἦταν, και ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ ἀνεξάρτητη ὑπαρξὴ λογίων ὑπομνημάτων ἐξηγοῦν μερικὰ ἐνδιαφέροντα και σημαντικὰ γεγονότα :

Κατὰ πρῶτον ἐξηγοῦν τὶς διαφορὲς πού διαπιστώνουμε ἀρκετὰ συχνὰ μέσα στὰ χειρόγραφα, πού ἔχουν σχόλια ἀνάμεσα στὶς λέξεις τοῦ κειμένου και στὶς λέξεις τῶν λημμάτων. Τὰ σχόλια προέρχονται ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα και υἱοθετοῦν τὴ μορφή τοῦ κειμένου, πού ὑπάρχει ἐκεῖ και πού μπορεῖ νὰ σημειώνει μιὰ διαφορετικὴ γραφή ἢ μιὰ διόρθωση τοῦ συγγραφέα. Τὸ κείμενο ἐκεῖνο ἀντίθετα ἐπαναλαμβάνει, ἐκτὸς ἂν ὁ γραφέας δείξει ἐντελῶς ἐξαιρετικὴ προσοχή, αὐτὸ πού ὑπῆρχε στὸ πρότυπό του.

Ἔστερα, ἀρχίζουμε ἔτσι νὰ καταλαβαίνουμε τὴν πολὺ περιορισμένη ἐπίδραση, πού ἄσκησε ἡ κριτικὴ ἐργασία τῶν Ἀρχαίων πάνω στὰ κείμενα τῶν χειρογράφων. Ἄς πάρουμε σὰν πρῶτο παράδειγμα τὸν Ἰπποκράτη¹³³. Στὸ ὑπόμνημα γιὰ τὰ ἔργα «Περὶ διαίτης δξέων νοσημάτων» II και «Περὶ ἐπιδημιῶν» I και II ὁ Γαληνὸς μνημονεύει 29 διαφορετικὲς γραφές. Ἐκτὸς αὐτῆς 18 δὲν ἐμφανίζονται σὲ κανένα χειρόγραφο, 4 σὲ ὅλα, 7 σὲ ἓνα ἢ δύο. Στὴν «ἐκδοσὴ» τοῦ Διοσκουρίδου ὑπάρχουν 4 διαφορετικὲς γραφές και ἀπὸ αὐτῆς 2 δὲν ἀναγράφονται πουθενά, ἐνῶ 2 σὲ μερικὰ χειρόγραφα. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Καπίτωνα, τοῦ Ζήνωνα και τοῦ Ἡρακλείδου ὁ Γαληνὸς ἀναφέρει γιὰ τὴν καθεμιὰ τους μιὰ διαφορετικὴ γραφή, μὰ καμιὰ δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ κάποιο χειρόγραφο. Τὰ κείμενα λοιπὸν πολὺ λίγο ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὶς ἐπεμβάσεις τῶν εἰδικῶν. Μήπως ἐπειδὴ οἱ διαφορὲς αὐτῆς βρίσκονται κυρίως στὰ ὑπομνήματα και ὅχι στὰ κείμενα ; Ἡ μήπως ἐπειδὴ οἱ ἀντιγραφεῖς ἐνδιαφέρθηκαν πολὺ λίγο γιὰ τὴν ἐργασία τῶν κριτικῶν ;

Τὸ παράδειγμα τοῦ Ὀμήρου εἶναι ἀκόμα περισσότερο ἐνδεικτικόν¹³⁴. Μόνον στὴν «Ἰλιάδα» οἱ κριτικοὶ σημείωσαν μὲ τὸν ὀβελὸ 774 στίχους¹³⁵. Ἀπὸ αὐτοὺς τὰ χειρόγραφα μας παραλείπουν μόνον 17. Ἀπὸ τὶς γραφές, πού προτιμοῦσε ὁ Ζηνόδοτος και πού ἔφταναν τὸν ἀριθμὸ 413, 6 βρίσκονται σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα, 34 στὴ μεγάλη πλειονότητά τους, 12 στὰ μισὰ σχεδόν, 31 σὲ μιὰ μικρὴ μειονότητά τους, 89 σὲ μερικὰ και 240 πουθενά. Γραφές πού προτιμοῦσε ὁ Ἀρίσταρχος ξέρουμε 874: 80 ὑπάρχουν παντοῦ σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα, 160 στὴ μεγάλη πλειονότητα, 76 στὰ μισὰ χειρόγραφα, 181 σὲ μιὰ μειονότητα, 245 σὲ μερικὰ και 132 πουθενά. Σὲ ἓνα σύνολο ἀπὸ 83 προτιμώμενες γραφές, πού ἀποδίδονται στὸν Ἀριστοφάνη, 41 ὑπάρχουν στὰ χειρόγραφα και 42 ἀπουσιάζουν.

Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ ἀποδεικνύουν ὅτι ὑπῆρξε μιὰ ὀρισμένη ἐπίδραση, ἀφοῦ ὁ σχετικὸς ἀριθμὸς τῶν γραφῶν πού προτιμοῦσε ὁ Ἀρίσταρχος, ὁ τελευταῖος

καὶ ὁ πιὸν διάσημος ἀπὸ τοὺς κριτικούς καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἐργασία ἀπαντᾶται μέσα στὰ σχόλια περισσότερο ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἄλλων, ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὸν ἀριθμὸ τῶν γραφῶν, πού προτιμοῦσαν οἱ προγενέστεροί του. Μὰ ἡ γενικὴ εἰκόνα δὲν μεταβάλλεται : ἡ ἐπέμβασή τους ἔγινε ἐλάχιστα αἰσθητὴ στὰ συνήθη κείμενα. Ὅντως ἔπρεπε νὰ τὸ περιμένουμε. Ἡ χρῆση μάλιστα τῶν κριτικῶν σημείων ἀποδεικνύει ὅτι οἱ φιλόλογοι δὲν ἀποκατέστησαν κείμενα τελείως σύμφωνα μὲ τίς θεωρίες τους. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ εἶχαν π.χ. παραλείψει τοὺς περιττοὺς στίχους, ἀντὶ νὰ τοὺς σημειώνουν μὲ τὸν ὄβελό. Τὰ σημεῖα τοὺς χρησίμευαν γιὰ νὰ δείξουν σὲ ἓνα ὑπάρχον κείμενο τοὺς στίχους καὶ τὰ χωρία πού ἀπαιτοῦσαν μιὰ δική τους παρατήρησιν.

Λέμε ἓνα ὑπάρχον κείμενο καὶ ἀμέσως θὰ τεθεῖ ἡ ἐρώτησις : ποῖο κείμενο ; Στὴν ἐρώτησιν αὐτὴ μόνον μιὰ ἀπάντησις εὐσταθεῖ : πρέπει νὰ ἔχει ὑπάρξει ἓνα εἶδος *textus receptus*, ἓνα εἶδος κοινοῦ κειμένου (*vulgata*), πού τὸ διάβαζαν σὲ φροντισμένα ἀντίτυπα, φημισμένα γιὰ τὴ καλὴ ποιότητά τους. Τὸ κείμενο αὐτὸ (*vulgata*) ἔπρεπε νὰ ἦταν σχετικὰ σταθερό. Ἄλλιῶς δύσκολα θὰ καταλαβαίναμε τὸ σεβασμὸ πού οἱ ὁμηριστὲς ἔδειχναν στὸ κείμενο αὐτό. Ἡ ἀπροθυμία τους νὰ τὸ ἀποκαθάρουν ἀποτελεσματικὰ ὅπως καὶ ἡ χρησιμοποίηση τῶν σημείων τὸ ἀποδεικνύουν ἀδιαφιλονίκητα.

Αὐτὴ λοιπὸν ἡ προαλεξανδρινὴ *vulgata* ἐξηγεῖται ἄριστα. Εἶναι μάλιστα εὐκόλο, νομίζω, νὰ καθορίσουμε πού διαμορφώθηκε. Τὰ σχόλια μᾶς πληροφοροῦν ὅτι οἱ Ἀλεξανδρινοὶ λόγιοι ἔκαναν ἀντιβολὴ στὰ ὁμηρικὰ ἔπη μὲ βᾶσιν κείμενα, πού ἔφεραν τὸ ὄνομα ὀρισμένων πόλεων ἢ χωρῶν : Ἄργος, Χίος, Κρήτη, Κύπρος, Αἰολίδα, Μασσαλία, Σινώπη¹⁸⁶. Στὸν κατάλογο αὐτὸ μᾶς προξενεῖ κατὰπληξὴ ὅτι δὲ βλέπουμε τὴν Ἀθήνα, πού ἦταν ὅμως στοὺς προηγούμενους αἰῶνες ἡ μεγάλη φιλολογικὴ πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Μὰ ὅταν τὸ σκεφτοῦμε, θὰ μπορέσουμε μᾶλλον νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ κανονικὸ κείμενο, αὐτὸ πάνω στὸ ὁποῖο ἐργάστηκαν οἱ σοφοὶ τοῦ Μουσείου, ἔπρεπε ἀκριβῶς νὰ εἶναι τὸ κείμενο, πού κυκλοφοροῦσε στὴν Ἀθήνα¹⁸⁷. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἀμέσως γιατί δὲν ἀναφερόταν : ἦταν ἡ βᾶσις τῆς ὅλης ἐργασίας τους. Ὑπάρχει ἄλλωστε μιὰ παγία παράδοσις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀθηναϊκοῦ κειμένου. Δὲ λαμβάνω ἐδῶ ὑπόψιν τὰ χωρία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, στὰ ὁποῖα ἀπὸ πολλὰ χρόνια πιστεύτηκε ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνακαλυφθοῦν ἴχνη ἀθηναϊκῶν ἐπιδράσεων, ἀλλὰ μιὰ λεπτομέρεια σχετικὴ μὲ τὰ Παναθηναία. Ἀπέδιδαν στὸν Πεισίστρατο, στὸ Σόλωνα καὶ στὸν Ἴππαρχο μιὰ διάταξιν, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀπαγγελία τῆς «Ἰλιάδας» καὶ τῆς «Ὀδύσσειας» ἔπρεπε νὰ γίνεσθαι «ἐξ ὑποβολῆς» ἢ «ἐξ ὑπολήψεως»¹⁸⁸. Στὸν «Ἴππαρχο», πού ἀποδίδεται στὸν Πλάτωνα¹⁸⁹, ὁ συγγραφέας προσθέτει : «ὥσπερ νῦν ἔτι οἶδε» (δηλαδὴ οἱ ραψωδοὶ) «ποιοῦσι». Τὸ μέτρο αὐτὸ πού ἀπέβλεπε νὰ θέσει τέλος στὴ συνήθεια τοῦ «σποράδην ἔδειν», ἀπὸ τῆ μιὰ μεριά προὑποθέτει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς καθορισμένης σειρᾶς στὶς ραψωδίες (μὲ ὅλες τίς συνέπειες γιὰ τὴν ἐνότητά τους πού

δὲ μᾶς ἐνδιαφέρουν αὐτὴ τῇ στιγμῇ) καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς κειμένου πού τὸ θεωροῦσαν κανονικό, ἑνὸς κειμένου πού γινόταν σχεδὸν ἐπίσημο, ἴσως ἀκόμα ἑνὸς εἴδους κειμένου-ὑποδείγματος, πού μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ κείμενο, πού ἀργότερα καθιέρωσε ὁ Λυκοῦργος γιὰ τοὺς τρεῖς μεγάλους τραγικούς.

Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι κάθε Ἀθηναῖος, πού ἤθελε νὰ ἔχει ἕνα καλὸ δμηρικὸ κείμενο, ὀλόκληρο ἢ τμῆμα του, ἐπιδίωκε νὰ ἀποκτήσει ἕνα ἀντίγραφο ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀντίτυπο. Εἶναι τὸ ἀντίτυπο, πού οἱ ἀντιγραφεῖς καὶ οἱ βιβλιοπῶλες, στὴν ἐπιθυμία τους νὰ διαδώσουν ἀντίτυπα ποιότητας γιὰ χρῆση τῶν εἰδικῶν καὶ τῶν σοβαρῶν ἐρασιτεχνῶν, προσπάθησαν νὰ ἀναπαραγάγουν μὲ κάθε δυνατὴ ἀκρίβεια. Ἔτσι οἱ φιλόλογοι τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων δούλεψαν πάνω σὲ βιβλία τέτοιου εἴδους, πάνω σὲ κείμενα πού ἀπέδιναν τὸ κείμενο πού κυκλοφοροῦσε στοὺς καλλιεργημένους καὶ φιλολογικὸς κύκλους τῆς Ἀθήνας.

Παράλληλα μὲ τὸ κοινὸ αὐτὸ κείμενο (*vulgata*), τὸ σχετικὰ καθαρὸ, ὑπῆρχαν ἀσφαλῶς, καὶ στὴν Ἀθήνα, ἀντίγραφα πολὺ κατώτερης ἀξίας. Ἀντίγραφα, πού θὰ τὰ χρησιμοποιοῦσαν ἀνεκδοίαστοι ραψῶδοι καὶ ταπεινοὶ γραμματοδιδάσκαλοι ἢ πού θὰ ἦταν στὴ διάθεση ἀναγνωστῶν μὲ μικρὲς ἀπαιτήσεις. Οἱ πάπυροι μᾶς ἔδωσαν ἀξιοπρόσεκτα παραδείγματα ἀπὸ ἀνώμαλα, ἀναρχικὰ κείμενα, πού εἶναι γεμάτα σφάλματα καὶ ἔχουν σωρεῖα ἀπὸ στίχους ὄχι αὐθεντικούς. Μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικὲς ἀξιέπαινες πράξεις τῶν Ζηνοδότων καὶ τῶν Ἀριστάρχων ἦταν ὅτι παρέβαλλαν τὸ ἀθηναϊκὸ κείμενο μὲ ἄλλα κείμενα.

Ἔτσι λοιπὸν ἦταν ἀναπόφευκτο ἡ ἐργασία τῶν λογίων τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Περγάμου νὰ μὴν ἀσκήσει μεγάλη ἐπίδραση στὴν πλειονότητα τῶν κειμένων¹⁴⁰. Αὐτὰ πού προορίζονταν γιὰ τὸ μεγάλο κοινὸ ἀπὸ τὴ φύση τους ξέφευγαν τὴν ἐπίδραση· τὰ ἄλλα συνέχιζαν νὰ ἀναπαράγουν μιὰ *vulgata*, πού οἱ ἴδιοι οἱ φιλόλογοι δὲν τὴν εἶχαν οὐσιαστικὰ μεταβάλλει. Τὰ χειρόγραφα μας δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν πρώτη δμάδα, ἀφοῦ ἦταν σχεδὸν πάντα προορισμένα γιὰ εἰδικούς ἢ γιὰ ἐρασιτέχνες σοβαρῆς μορφώσεως. Διακρίνονται ἐμφανῶς ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη κατηγορία παπύρων, πού ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς πρώτης δμάδας.

Σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή — δὲν μποροῦμε νὰ τὴν προσδιορίσουμε ἐπακριβῶς — ἄρχισαν νὰ καταρτίζον ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα καὶ μάλιστα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα αὐτά. Τὸ περίφημο «Ἵπόμνημα τῶν τεσσάρων», πού γράφτηκε στὸν 6ο ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰῶνα ἀπὸ ἕνα ἀνώνυμο ὀμηριστὴ¹⁴¹, ἀνήκει στὸν τύπο αὐτό. Τεῖνουμε νὰ πιστέψουμε ὅτι συμπίκνωσε σὲ ἕνα κώδικα τὰ οὐσιώδη ἀπὸ μερικοὺς παλαιούς κυλίνδρους. Καὶ πρὸ πάντων παλαιότερα κιόλας εἶχε γίνεαι αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη νὰ σημειῶνουν στὸ περιθώριο τῶν κειμένων ὅ,τι ἤθελαν νὰ συγκρατήσουν ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα, μὲ ἄλλα λόγια νὰ γράφουν σχόλια πάνω στὸν ἴδιο τὸν κύλινδρο πού περιεῖχε τὸ κείμενο¹⁴².

Ὁ περίφημος Πίνδαρος τῆς Ὁξυρύγχου, πού χρονολογεῖται στὸ 2ο χριστιανικὸ αἰώνα¹⁴³, μᾶς δίνει κιάλας παρόμοια σχόλια. Στους σχολιαστὲς αὐτοὺς ὀφείλουμε μεγάλο μέρος ἀπὸ τίς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἀρχαία γραμματεία καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν κειμένων.

Ἡ δεύτερη περίοδος, πού ἀνέδειξε ἀξιομνημόνευτους εἰδικούς, ἀνήκει στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Μετὰ τὴ βαθειὰ πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ κατάρπτωση τοῦ 7ου καὶ ἰδίως τοῦ 8ου αἰώνα ἐμφανίστηκε ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς λεγόμενης μακεδονικῆς δυναστείας μιὰ πραγματικὴ ἀνανέωση τῶν φιλολογικῶν σπουδῶν. Ἀρχίζουν νὰ ἀναζητοῦν παλαιὰ χειρόγραφα· τὰ μεταγράφουν στὴν καινούργια μικρογράμματη γραφὴ· τὰ διορθώνουν καὶ συχνὰ πλαισιώνουν τὸ κείμενο μὲ ἀφθονὰ σχόλια, πού τὸ περιεχόμενό τους τὸ δανεῖζονται ἀπὸ ὑπομνήματα, παραφράσεις, περιλήψεις, πού ἐπίσης βρίσκονται στὶς δημόσιες, μοναστηριακὲς ἢ ἰδιωτικὲς βιβλιοθῆκες. Ἄς ἀναφέρουμε «τιμῆς ἔνεκεν» ὡς ἐκπρόσωπο τῆς ομάδας αὐτῆς τὸ μεγάλο ἀρχιεπίσκοπο Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, τὸν Ἀρέθα, πού εἶχε συγκροτήσῃ μιὰ ἀξιόλογη βιβλιοθήκη ἀπὸ ὠραῖα χειρόγραφα, ἀπὸ τὰ ὅποια πολλὰ ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ σήμερα¹⁴⁴. Χωρὶς τὴν «παρέμβασή» τους θὰ εἴμασταν σήμερα ἀπείρως πιὸ φτωχοὶ σὲ ἑλληνικὰ κείμενα, γιὰ τὰ ἀντίγραφα τους, εἴτε διασώθηκαν εἴτε ὄχι, χρησίμευσαν σχεδὸν πάντοτε σὰν σημεῖο ἀφετηρίας σὲ ἕνα καινούργιο κλάδο παραδόσεως. Πρόκειται γιὰ τὸν κλάδο, πού ἔφτασε σὲ ἕνα καινούργιο ζενίθ μὲ τὴ δραστηριότητα τῶν φιλολόγων τῆς παλαιολογείου περιόδου ὕστερα ἀπὸ τὸ 2ο ἡμισυ τοῦ 13ου αἰώνα, ὅπως τοῦ Τρικλίνιου, τοῦ Μοσχόπουλου, τοῦ Θωμᾶ Μαγίστρου, τοῦ Πλανοῦδη καὶ ἄλλων ἀκόμα. Μερικὲς φορὲς ἦταν ἀρκετὰ τραχεῖς, ἀλλὰ ἀποτελοῦν παρ' ὅλα αὐτὰ τὴν ἄμεση μετάβαση στὴν Ἀναγέννηση τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ταυτόχρονα εἶναι οἱ πρόδρομοι τῶν ἀνθρωπιστῶν τῆς Ἀναγεννήσεως αὐτῆς καὶ τῶν ἄμεσων διαδόχων τους, τῶν σημερινῶν ἑλληνιστῶν. Ἡ μέθοδος ἐργασίας τους ὑπῆρξε διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τῶν Ἀλεξανδρινῶν : διόρθωσαν ὄντως τὰ κείμενα καὶ ἀπομάκρυναν ὅ,τι δὲ θεωροῦσαν ἀϋθεντικό.

Μὲ ἐξαίρεση τίς δύο αὐτὲς τελευταῖες ομάδες ἢ ἐργασία ὅλων αὐτῶν τῶν εἰδικῶν βρίσκεται ἔτσι, μερικὲς φορὲς σὲ ὑπερβολικὸ βαθμὸ, συμπυκνωμένη μέσα στὰ σχόλια. Οἱ μοναδικοὶ δρόμοι πού ὀδηγοῦν στὴ γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κειμένου εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κοινὸ νοῦ, κατὰ πρῶτον τὸ κείμενο, ὅπως μᾶς τὸ δίνουν τὰ χειρόγραφα καὶ οἱ πάπυροι, καὶ ὕστερα οἱ σημειώσεις, πού μερικὲς φορὲς τὸ συνοδεύουν. Ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις οἱ συνάδελφοί μας τῆς Ἀρχαιότητος γνώριζαν πολὺ περισσότερα ἀπὸ μᾶς. Ἐμεῖς διαθέτουμε ἄμεσες πηγὲς μόνο γιὰ τὴ χρονικὴ περίοδο, πού ἀρχίζει μὲ τὴν Ἀναγέννηση, καὶ γιὰ τὴ δραστηριότητα ὀρισμένων βυζαντινῶν φιλολόγων τῆς τελευταίας περιόδου. Γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα, τὰ δεδομένα μας εἶναι τὸ πολὺ πολὺ δευτέρως καὶ συχνὰ περιοριζόμενα σὲ συμπτωματικὰ συμπεράσματα ἢ σὲ ἀπλὲς εἰκασίες.

Πρέπει να εξετάσουμε και μιὰ τελευταία ομάδα προσώπων : τούς αντιγραφείς. Αὐτοὶ εἶναι διαφόρων εἰδῶν. Ὑπάρχει ὁ κατὰ τύχη αντιγραφέας, ὁ ἰδιώτης, πού ἐπιθυμεῖ νὰ ἀποκτήσει ἕνα κείμενο, πού τὸ αντιγράφει μὲ τὸ χέρι του, τὸ ἔμπειρο ἢ ἀδέξιο, ἀπὸ ἕνα πρότυπο, καλὸ ἢ κακὸ, πού ἔχει στὴ διάθεσή του. Τὸ ἀντίγραφο σπάνια εἶναι καλλιγραφημένο, μὰ ὑπάρχουν πολλές πιθανότητες νὰ ἀποδίδει ἀρκετὰ πιστὰ τὸ πρότυπο. Ὁ Λουκιανὸς¹⁴⁵ ἀναφέρει ὅτι ὁ Δημοσθένης ἀντέγραψε ὁ ἴδιος τὰ κείμενα πού ἤθελε νὰ ἔχει στὴν κατοχὴ του. Ὑπάρχουν ἀκόμα οἱ ἐπαγγελματίες γραφεῖς, πού τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ προτερήματά τους μποροῦν νὰ ποικίλλουν σὲ μεγάλη κλίμακα. Πιὸ πάνω εἶδαμε ὅτι ὁ Λογγίνος δὲν εἶχε στὴν ὑπηρεσία του παρὰ μόνον ἕνα γραφέα¹⁴⁶. Ἡ ἐπιδεξιότητα νὰ χειρίζεται τὸν κάλαμο ἢ τὸ φτερό καὶ νὰ χαράζει ὠραῖα γράμματα δὲ συμβαδίζει πάντοτε μὲ τὰ ἀπαιτούμενα ἠθικὰ προσόντα, τὴν ὑπομονή, τὴν πιστότητα στὸ κείμενο, τὴν ἀκρίβεια. Ὁ ἕνας διαπράττει σφάλματα ἀπὸ ἀμέλεια ἢ ἀπὸ ἀδιαφορία· ὁ ἄλλος ἀπὸ ἔπαρση καὶ ὑπερβολικὴ ἐμπιστοσύνη στὶς γνώσεις του. Ὁ Κοϊντιλιανὸς στιγματίζει τίς αὐθαίρετες ἀλλαγές τοῦ κειμένου πού κάνουν οἱ αντιγραφεῖς¹⁴⁷ καί, ἂν πρέπει νὰ πιστέψουμε τὸν ἅγιο Ἰερώνυμο, ὁ Εἰρηναῖος εἶχε προσθέσει στὴν πραγματεία του «Περὶ ὀγδοάδος» σημείωση, μὲ τὴν ὁποία ἐξόρκιζε τούς μελλοντικούς αντιγραφεῖς νὰ διορθώνουν τὸ κείμενο μὲ τὴν πιὸ μεγάλη φροντίδα¹⁴⁸. Ἡ ἀμέλεια φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρκετὰ συνηθισμένη. Οἱ κίνδυνοι, πού ἕνα κείμενο μπορεῖ νὰ διατρέχει ἀπὸ τὴ γραφίδα ἐνὸς ἀμελοῦς αντιγραφέα εἶναι παρ' ὅλα αὐτὰ λιγότερο σοβαροὶ ἀπὸ αὐτούς, στοὺς ὁποίους τὸ ἐκθέτουν ἀνθρωπιστὲς τοῦ τύπου τοῦ Θωμᾶ Σενέκα, ὁ ὁποῖος στὸ ἀτομικὸ του χειρόγραφο τοῦ Τιβούλλου ὁμολογεῖ : «neque enim ita ut repperi in exemplis exscribere contentus fui.» Ὁ αντιγραφέας τοῦ ἑλληνικοῦ Parisinus Regius 1671 (ἢ ἀντιγραφή περατώθηκε στὰ 1296) τοῦ Πλουτάρχου παρέχει ταυτόχρονα μαρτυρία γιὰ τὴν εὐσυνείδητη πιστότητα τῶν μὲν καὶ γιὰ τὴν ἀδιαφορία τῶν ἄλλων, ὅταν γράφει : «τὸ χωρίον τοῦτο ἀσαφέστατον ἔστι διὰ τὸ πολλαχοῦ διαφθαρέντα τὰ τῶν παλαιῶν ἀντιγράφων μὴ δύνασθαι σφίξειν τὴν συνέχειαν τοῦ λόγου. Καὶ εἶδον ἐγὼ παλαιῶν βιβλίων ἐν ἧ πολλαχοῦ διαλείμματα ἦν ὡς μὴ δυνηθέντος τοῦ γράφοντος εὐρεῖν τὰ λείποντα, ἐλπίσαντος δ' ἴσως εὐρήσειν ἀλλαχοῦ. Ἐνταῦθα μέντοι κατὰ συνέχειαν ἐγράφη τὰ διαλείποντα τῷ μηκέτι ἐλπίδας εἶναι τὰ λείποντα εὐρεθήσεσθαι»¹⁴⁹.

Στὰ ἔργα κριτικῆς τῶν κειμένων τοῦ τελευταίου αἵωνα στιγματίζονται κάθε στιγμὴ ὁ ineptus magistellus ἢ ὁ incuriosus indoctusque sciolus Byzantinus, πού σ' αὐτούς θὰ ὀφείλονταν ὅλα τὰ σφάλματα πού περιέχουν τὰ χειρόγραφα. Πρέπει νὰ εἴμαστε προσεκτικοί. Χωρὶς ἀμφιβολία, ὑπάρχουν πολλὰ σφάλματα στὰ χειρόγραφα μας ἀπὸ ἄγνοια καὶ ἀπὸ ἀμέλεια — δὲν εἶναι λιγότερα τὰ σφάλματα αὐτὰ στοὺς παπύρους — καὶ οἱ γραφεῖς εἶναι ὑπαίτιοι πολλῶν παροραμάτων — τὸ ἴδιο καὶ ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἀκόμα καὶ σήμερον — ἐξάλλου ὅμως εἶναι δίκαιο νὰ διαπιστώσουμε πόσα χειρόγραφα γράφηκαν μὲ ἀφοσίωση —

πρόθυμα θὰ ἔλεγα, μὲ ἀγάπη — καὶ ὕστερα παραβλήθηκαν μὲ ἐπιμέλεια. Δὲν εἶναι μόνον λόγια αὐτό, ποὺ ὁ τάδε ἀντιγραφεὺς γράφει στὸ τέλος τοῦ βιβλίου : «ὡς δυνατὸν ἦν ἐξισώθη τῷ πρωτοτύπῳ», καὶ πολλὰς φορὰς μᾶς κάνει ἐντύπωση ἡ ἀδιάκοπη διατήρηση μερικῶν σφαλμάτων καὶ μάλιστα χονδροειδῶν κατὰ τὴν ἀντιγραφή¹⁵⁰.

Οἱ ἰδιότητες αὐτὲς δυνατὸν νὰ εἶναι στὸν ἀντιγραφεὺ ἀμφυτα στοιχεῖα τοῦ χαρακτήρα του· δυνατὸν ἀκόμα νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα πραγματικοῦ ἐνδιαφέροντος, ποὺ εἶχε γιὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ χειρογράφου ἢ σεβασμοῦ γιὰ τὰ πράγματα τοῦ παρελθόντος. Στους ἀντιγραφεῖς μοναχοὺς, ποὺ μερικὲς φορὰς ἀντιγράφουν *pro rena peccatorum*, προστίθεται ἡ πεποίθησις ὅτι ἐκτελοῦν ἔργο θεάρεστο καὶ ἀφέλιμο γιὰ τὴν αἰωνία σωτηρία τους. Ἔτσι ζητοῦν πολὺ συχνὰ ἀπὸ τοὺς μελλοντικοὺς ἀναγνώστες μιὰ προσευχὴ γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς τους.

Οἱ περιπτώσεις σκόπιμης παραποιήσεως τοῦ κειμένου εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνιες. Πολὺ συχνὰ πρόκειται γιὰ παραλείψεις, ὅταν ὁ ἀντιγραφεὺς ἀρνεῖται γιὰ λόγους θρησκευτικῶν ἢ εὐπρεπείας νὰ ἀντιγράψει ἕνα κείμενον, ποὺ τὸν θίγει μὲ τὴν ἀσέβεια ἢ τὴν ἀνηθικότητά του¹⁵¹.

Μέχρι τώρα μιλήσαμε μόνο γιὰ ομάδες ἀνθρώπων. Θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε ἀκόμα ἄτομα. Πρῶτα αὐτούς, ποὺ ἐξ αἰτίας τῆς ἐξαιρετικῆς ἐργασίας τους καὶ τῆς ἰσχυρῆς ἐπιρροῆς τους προεξέχουν ἀπὸ τὴν ομάδα, στὴν ὁποία ἀνήκουν. Γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, τοὺς Ζηνόδοτο, Ἀριστοφάνη, Κράτητα, Ἀρίσταρχο, Δίδυμο. Ἀνάμεσα στους Βυζαντινοὺς τοῦ 9ου αἰῶνα τὸν περίφημο πατριάρχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο, συμπληρῆ μιᾶς γιγάντιας συλλογῆς περιλήψεων, ποὺ φέρει τὸ ὄνομα «Βιβλιοθήκη» ἢ «Μυριόβιβλος», καὶ ἐνὸς «Λεξικοῦ», ποὺ βρέθηκε πλῆρες πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ τὸν Ἀρέθα, ποὺ ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω σὰν ἰδρυτῆς μιᾶς πολὺ πλούσιας συλλογῆς κλασσικῶν κειμένων, καὶ ἄλλους. Στὸν 14ο αἰῶνα τοὺς Πλανούδη, Μοσχόπουλο, Τρικλίνιο. Ἄς σταματήσουμε ἐδῶ. Ἡ ἱστορία τῆς κλασσικῆς φιλολογίας ἀπαριθμεῖ διεξοδικὰ τὰ ὀνόματα αὐτῶν τῶν λογίων.

Μὰ ἀκόμα ἔξω ἀπὸ τίς ομάδες αὐτὲς τῶν εἰδικῶν, μὲ τὴν ἀκριβῆ ἔννοια τοῦ ὄρου, συναντοῦμε προσωπικότητες, στίς ὁποῖες ἡ ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν κειμένων ὀφείλει φόρο εὐγνωμοσύνης. Ἀνάμεσά τους εἶναι : ὁ Πεισίστρατος π.χ., στὸν ὁποῖο πιθανῶς ὀφείλονται μέτρα ἀφέλιμα γιὰ τὸ δημηρικὸ κείμενον, ἀν καὶ ἡ ἀκριβὴς ἔκτασίς τους μᾶς διαφεύγει· ὁ Λυκοῦργος, ποὺ καθιέρωσε ἕνα ἐπίσημον κείμενον τῶν τραγωδιῶν τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ Εὐριπίδη· οἱ ἠγεμόνες, ποὺ ὁ φωτισμένος τους νοῦς τοὺς παρότρυνε νὰ ιδρύσουν βιβλιοθηκῆς καὶ κέντρα φιλολογικῆς ἐργασίας· ὁ Πετράρχης, ὁ πρῶτος συλλέκτης χειρογράφων στὴ Δύση, ἀκόμα καὶ ἑλληνικῶν, ἀν καὶ δὲν καταλάβαινε καθόλου τὴ γλῶσσα αὐτή· ἄλλοι συλλέκτες χειρογράφων, ὅπως ὁ Niccolò de' Niccoli, Poggio Bracciolini, Λαυρέντιος ὁ Μεγαλοπρεπῆς, Giovanni Auris-

ρα, πού τὸ 1423 μετέφερε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴ Βενετία ὄχι λιγότερα ἀπὸ 238 χειρόγραφα, ἡ βασίλισσα τῆς Σουηθίας Χριστίνα καὶ ἄλλοι καὶ ἄλλοι. Τέλος αὐτοί, στοὺς ὁποίους ὀφείλουμε τὰ τυχαῖα εὐρήματα, ὅπως αὐτὸς ὁ ἀξιωματικὸς τῶν Ἑλλήνων μισθοφόρων, πού πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. τάφηκε στὸ Ἄμπουσιρ τῆς Αἰγύπτου, παίρνοντας μαζί του στὸν τάφο ἓνα ὠραῖο ἀντίγραφο τῶν «Περσῶν» τοῦ Τιμοθέου, πού βρέθηκε τὸ 1902.

Οἱ βιβλιοθήκες

Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ ὑπαρξὴ βιβλιοθηκῶν ἔχει κεφαλαιώδη σημασία γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ πρὸ πάντων γιὰ τὴ διατήρησιν τῶν κειμένων. Εἶναι σκόπιμο νὰ διακρίνουμε τίς βιβλιοθηκῆς σὲ δημόσιες καὶ σὲ ἰδιωτικῆς.

Δὲν ξέρουμε πολλὰ πράγματα γιὰ τὴν προαλεξανδρινὴν περίοδο, οὔτε γιὰ τίς πρῶτες οὔτε καὶ γιὰ τίς ἄλλες. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε, χωρὶς ἄμεσες ἀποδείξεις, ὅτι ὁ ραψωδός, ὅπως ὁ Ἴων πού μᾶς σκιαγραφεῖ ὁ Πλάτων, εἶχε στὴν κατοχὴ του τουλάχιστον μιὰ μικρὴ συλλογὴ ἀπὸ ἐπικά ποιήματα· ἓνας σοφιστής, ἓνας φιλόσοφος, ἓνας ποιητής, καὶ συγκεκριμένα ὁ Πρωταγόρας, ὁ Δημόκριτος, ὁ Πίνδαρος πρέπει νὰ εἶχαν στὴν κατοχὴ τους ὄχι μόνον ἓνα ἀντίγραφο τῶν δικῶν τους ἔργων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἔργων τῶν ἄλλων. Μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Εὐριπίδης εἶχε μιὰ δικὴ του ἀτομικὴ συλλογὴ βιβλίων¹⁵². Ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει¹⁵³ ὅτι οἱ Μύριοι βρῆκαν στὴ Σαλαμυδησσὸ τῆς Θράκης μέσα στὰ ναυάγια ἑλληνικῶν πλοίων μεγάλο ἀριθμὸ βιβλίων. Τὰ ἔκαναν λοιπὸν ἐξαγωγή στίς ἑλληνικῆς ἀποικίαις τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ, ἀφοῦ ὑπῆρχε ἐξαγωγή, πρέπει ὅπως ὀδηγοῦν νὰ ὑπῆρχαν ἐκεῖ ἀναγνώστες καὶ κάτοχοι βιβλιοθηκῶν. Χωρὶς ἀμφιβολία οἱ συλλογῆς αὐτῆς ἦταν πολὺ περιορισμένες. Ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει¹⁵⁴ ἀκόμα, ὄχι χωρὶς θαυμασμό, ὅτι ὁ Εὐθύδημος εἶχε στὸ σπίτι του ἓνα πλήρη Ὅμηρο, δηλαδή, ὅπως τὸ εἶπαμε, σχεδὸν 20 κυλίνδρους κανονικοῦ μεγέθους. Ἀντίθετα διαπιστώσαμε ἐπίσης ὅτι ὁ νεαρός Ἀλκιβιάδης ἀναζητοῦσε στοὺς γραμματοδιδασκάλους ὅ,τι κατὰ τὰ φαινόμενα δὲν τοῦ προσέφερε τὸ σπίτι τοῦ πλούσιου Κλεινία, τοῦ πατέρα του, δηλαδή ἓνα μέρος τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους¹⁵⁵. Ὁ Ἰσοκράτης¹⁵⁶ ἀναφέρει ὅτι ἓνας μάντης κληροδότησε σὲ ἓνα φίλο του τὰ βιβλία του τῆς μαντικῆς. Κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Σουίδα¹⁵⁷, ὁ φιλόλογος τοῦ 1ου αἰώνα π.Χ. Τυραννίων, εἶχε στὴν κατοχὴ του ὄχι λιγότερα ἀπὸ 30.000 βιβλία¹⁵⁸ καὶ στίς «Πράξεις τῶν Ἀποστόλων»¹⁵⁹ διαβάζουμε ὅτι μετὰ τὸ κήρυγμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἔκαψαν στὴν Ἐφεσο μαγικά βιβλία ἀξίας 50.000 δραχμῶν.

Δὲν εἶμαστε καθόλου καλύτερα πληροφορημένοι γιὰ τὴν ὑπαρξὴ βιβλιοθηκῶν, δημοσίων ἢ ἡμιδημοσίων, στὴν προαλεξανδρινὴν ἐποχὴ. Μὰ πάλι μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ Πολυκράτες, οἱ Περίανδροι, οἱ Πεισίστρατοι καὶ οἱ Ἰέρωνες διατήρησαν ἀντίγραφα τῶν φιλολογικῶν ἔργων, πού τὴ συγγραφὴ τους εἶχαν οἱ ἴδιοι ἐνθαρρύνει ἢ προκαλέσει. Πάντως ὁ Ἀθήναιος¹⁶⁰ ἀναφέρει,

χωρίς να ξέρουμε ποῦ στηρίζεται, ὅτι ὁ Πολυκράτης καὶ ὁ Πεισίστρατος ἦταν κάτοχοι βιβλιοθηκῶν. Ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λυκούργου ὑπῆρχε στὴν Ἀθήνα ἴδρυμα, ποῦ ἔπρεπε πολὺ ἢ λίγο νὰ μοιάζει μὲ βιβλιοθήκη, ἀφοῦ ἐκεῖ φύλαγαν τὸ ἐπίσημο ἀντίτυπο τοῦ κειμένου τῶν τριῶν τραγικῶν. Καὶ ἄραγε δὲν μπορούμε νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ἐκεῖ φύλαγαν τὸ κείμενο τῶν Ὑμνων, ποῦ ἔψαλλαν στίς μεγάλες θρησκευτικὲς ἐορτές, ὅπως καὶ τὸ κείμενο τῶν λόγων, ποῦ ἐκφωνοῦσαν στίς δημόσιες ταφές; Τὸ ἴδιο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔσχυε καὶ γιὰ τοὺς ναοὺς, καὶ εἶδαμε κιόλας τὸν Ἡράκλειτο νὰ καταθέτει τὴ φιλοσοφική του πραγματεία στὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδας στὴν Ἐφεσο¹⁶¹ κοντὰ σὲ ἄλλους θησαυροὺς, ποῦ εἶχαν περισσότερο ὑλικὸ χαρακτήρα καὶ εἶχαν καταθεθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ ἄλλους ἐνδιαφερομένους.

Ἀνάμεσα στοὺς δύο αὐτοὺς τύπους τῶν βιβλιοθηκῶν — ἡ λέξη ἐδῶ χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν πολὺ γενικὴ τῆς ἔννοια — παρεμβάλλεται ἓνας τρίτος τύπος, ἐκεῖνος τῶν βιβλιοθηκῶν τῶν σχολῶν, ἰδιαιτέρως τῶν φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν. Ἡ Ἀκαδημία, τὸ Λύκειο, πῶς ὕστερα οἱ στωϊκὲς, ἐπικουρείες καὶ ἄλλες σχολὲς εἶδαν τοὺς θησαυροὺς τοὺς νὰ ἀυξάνονται ἀπὸ χρόνον σὲ χρόνον. Φτάνει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ τὴ βοήθεια τῶν μαθητῶν του, συνέγραψε ὄχι λιγότερες ἀπὸ 158 «Πολιτεῖες»¹⁶², γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸν ἀριθμὸ τῶν πηγῶν, ποῦ εἶχε στὴ διάθεσή του, μόνον στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Λυκείου.

Γιὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες διαθέτουμε ἐπιπλέον δεδομένα. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κείμενα, ποῦ βρέθηκαν γραμμένα σὲ πάπυρο, ἀποτελοῦσαν μέρος ἰδιωτικῶν συλλογῶν¹⁶³. Ἡ πλούσια φιλοσοφικὴ βιβλιοθήκη, ποῦ βρέθηκε στὸ Herculaneum καὶ τὴν ἀποτελοῦσαν περισσότερον ἀπὸ 1700 κύλινδροι, ἀνῆκε σὲ ἓναν ἰδιώτη. Ὁ Λούκουλλος ἦταν διάσημος γιὰ τὴ γενναιοδωρία νὰ ἀφήνει τοὺς ἄλλους νὰ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς, ποῦ εἶχε συγκεντρώσει¹⁶⁴. Ὁ Σενέκας¹⁶⁵ διακηρύσσει ὅτι ἓνα στίτι χρειάζεται ἐξίσου μιὰ βιβλιοθήκη ὅπως καὶ μιὰ αἴθουσα λουτροῦ.

Πασίγνωστες εἶναι οἱ μεγάλες βασιλικὲς βιβλιοθηκὲς τῆς Ἀλεξανδρείας στὸ Μουσεῖο, τὸ Βρούχειον, καὶ πῶς ὕστερα στὸ ἱερὸ τοῦ Σεράπιδος¹⁶⁶. Ἀκόμα οἱ βιβλιοθηκὲς τῶν Ἀτταλιδῶν στὴν Πέργαμο, τῶν Σελευκιδῶν στὴν Ἀντιόχεια, τῶν Ἀντιγονιδῶν στὴν Πέλλα¹⁶⁷. Τὸ παράδειγμα τὸ ἀκολούθησαν οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες : ὁ Αὐγουστος, ὁ Τιβέριος, ὁ Βεσπασιανός, ὁ Τραϊανός στὴ Ρώμη, ὁ Ἀδριανός στὴν Ἀθήνα. Οἱ μεγάλες θέρμες τοῦ Καρακάλλα, τοῦ Διοκλητιανοῦ περιλάμβαναν αἴθουσες γιὰ ἀναγνωστήρια. Τὸν 4ο αἰῶνα ἡ Ρώμη ἀριθμοῦσε 28 δημόσιες βιβλιοθηκὲς¹⁶⁸. Ὁ Πλίνιος ὁ Νεώτερος προσφέρει στὴν πόλη Κῶμον μιὰ συλλογὴ βιβλίων¹⁶⁹. Πῶς ὕστερα οἱ μεγάλες ἐκκλησίαι, τὰ πλούσια μοναστήρια, οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς ἐπιζήτησαν τὴ δημιουργία βιβλιοθηκῶν, τόσο θρησκευτικῶν ὅσο καὶ λαϊκῶν. Ἄς ἀναφέρουμε τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Διδασκαλείου στὴν Ἀλεξάνδρεια, τοῦ ἐπισκόπου τῶν Ἱεροσολύμων

Ἀλεξάνδρου, τοῦ Ὀριγένη, διαδόχου τοῦ ἁγίου Παμφίλου, τοῦ Φιλίππου στήν Καισάρεια.

Πολύ συχνά ἐμπιστεύονταν τίς συλλογές αὐτές στίς φροντίδες λογίων, πού εἶχαν συνείδηση τοῦ καθήκοντός τους ἀπέναντι σέ τόσο σημαντικούς θησαυρούς. Ἀρκεῖ νά θυμηθοῦμε αὐτούς πού ἐργάστηκαν στήν Ἀλεξάνδρεια καί στήν Κωνσταντινούπολη. Ὑπῆρχε ἀκόμα τὸ τεχνικὸ προσωπικὸ, πού ἦταν ἐπιφορτισμένο μὲ τὴ διατήρηση τῶν ἔργων καί τὴν ἀντικατάσταση τῶν φθαρμένων ἀντιτύπων, εἴτε μὲ τὴν ἀντιγραφή τους εἴτε μὲ τὴν ἀγορὰ νέων ἀντιτύπων. Ὁ Σουητώνιος¹⁷⁰ ἀναφέρει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Δομιτιανός, μετὰ τὴν πυρκαϊὰ ρωμαϊκῶν βιβλιοθηκῶν, διέταξε νά τίς ἐπανασυστήσουν *exemplaribus undique petitis missisque ad Alexandream qui describerent emendarentque*. Ἡ εἶδηση αὐτὴ μᾶς πληροφορεῖ ἀκόμα παρεμπιπτόντως ὅτι ἡ Ἀλεξάνδρεια ἦταν ἀκόμα πάντοτε τὸ μεγάλο κέντρο τῆς βιομηχανίας τοῦ βιβλίου καί ὅτι κάθε ἀντίγραφο εἶχε ἀνάγκη διορθώσεων, ἀκόμα καί ἂν βασιζόταν σέ ἓνα κείμενο ἀλεξανδρινό.

Οἱ δημόσιες καί ἰδιωτικὲς συλλογές, ὅπως καί οἱ τόμοι, πού φυλάγονταν χωριστά, εἶναι τελικὰ στὸ ἔλεος τῶν περιστάσεων καί τῶν ἀνθρώπων. Μιὰ γενεὰ ἢ ἓνα ἄτομο εὐσυνείδητο μποροῦν νά κάνουν τεράστιο καλό. Ἡ ἀδιαφορία ἢ ἡ κακὴ θέληση μποροῦν νά καταστρέψουν σέ ἐλάχιστο χρόνο αὐτὰ πού οἱ αἰῶνες δίκαια σεβάστηκαν σὰν πολύτιμους θησαυρούς. Ἡ εἰρωνεία τῶν γεγονότων ἀπαιτεῖ νά ἀποτελεῖ σήμερα τὴ δόξα ἐνὸς μουσείου ἢ μιᾶς βιβλιοθήκης ἓνα κείμενο, πού ἄλλοτε στήν Αἴγυπτο τὸ πετοῦσαν στὸ δρόμο. Ἐκτός ἀπὸ ἔκτακτες περιστάσεις, πυρκαϊές, ἐπαναστάσεις, πολέμους, φανατισμούς, ἓνα κείμενο κατατεθειμένο σέ μιὰ δημόσια συλλογή, εἶχε πολλὲς πιθανότητες νά διατηρηθεῖ. Δυστυχῶς οἱ εἰδικὲς αὐτὲς συνθήκες πού σημειώσαμε παρουσιάστηκαν πάρα πολὺ συχνά. Καί ἐδῶ καταφαίνεται ἡ χρησιμότητα τῶν ἰδιωτικῶν συλλογῶν, καί ἀνάμεσα σ' αὐτὲς πρέπει νά περιλάβουμε τίς βιβλιοθήκες τῶν μοναστηριῶν, ἰδιαιτέρως τῶν μικρῶν καί ἐκείνων πού βρίσκονταν παράμερα¹⁷¹. Προστάτευσαν συχνά, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἦταν ἄσημα, πολύτιμα ἀντίτυπα ἀπὸ τὴν καταστροφή. Ἡ κάθε βιβλιοθήκη ἔχει ἔτσι τὴν ἱστορία της, πού, ἂν ἐξαιρεθεῖ ἢ περίοδος τῶν νεωτέρων χρόνων, εἶναι γενικὰ ἄγνωστη.

Οἱ περιστάσεις

Ἀμέσως πρὸ πάνω μιλήσαμε γενικὰ γιὰ τίς περιστάσεις, πού ἐπιδρῶν στὸ βιβλίο. Ἀρμόζει νά προχωρήσουμε σέ μερικὲς λεπτομέρειες.

Ἡ μοῖρα τῶν βιβλίων προσδιορίζεται μὲ τρόπο εὐνοϊκὸ ἢ δυσμενὴ ἀπὸ τὴ γενικὴ κίνηση τῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς, πολιτιστικῆς ἱστορίας. Οἱ περίοδοι τῆς εἰρήνης προστατεύουν τὰ βιβλία. Οἱ ταραγμένες περίοδοι τὰ θέτουν σέ κίνδυνο. Ἡ οἰκονομικὴ ἀκμὴ αὐξάνει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναγνωστῶν καί τῶν βιβλιοφίλων. Ἡ ἔνδεια θέτει ἐμπόδια στὴ διατήρηση καί στὴν ἀνανέωσή τους.

Είναι περιττό να λεχθεῖ ὅτι τὸ βιβλίον ἐπωφελεῖται μεταξὺ τῶν πρώτων ἀπὸ μιᾶ ἔντονη πολιτιστικῆς ζωῆς, ὅπως καὶ μεταξὺ τῶν πρώτων ὑφίσταται τὶς δυσάρεστες συνέπειες τῆς καταρρεύσεώς της. Δὲν εἶναι μόνο τὰ μεγάλα γεγονότα ποὺ λογαριάζονται ἐδῶ. Συχνὰ οἱ μικρὲς αἰτίες μποροῦν καὶ ἐκεῖνες νὰ ἔχουν εὐτυχὴ ἢ θλιβερά ἀποτελέσματα, ἀλλὰ εἶναι λιγότερο εὐκολο νὰ τὸ διαπισώσουμε. Ἄς ἀναφέρουμε ἐδῶ μερικὲς περιστάσεις μὲ ὀφθαλμοφανεῖς συνέπειες. Πιὸ πέρα ἢ ἱστορικὴ ἔκθεση θὰ ἐπιτρέψει ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ.

Ἡ γενικὴ πολιτιστικὴ ὑπεροχὴ τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰῶνα ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ βιβλίου. Ἐπισημάναντες κινήσεις μερικὲς ὀψεις τοῦ φαινομένου. Οἱ ἐκστρατεῖες τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ ἡ ἴδρυσις τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν τῆς Ἀνατολῆς ἀνοίξαν στὸ ἑλληνικὸ βιβλίον ἕναν καινούργιον κόσμον, ἀύξησαν σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀναγνωστῶν του καθὼς καὶ τῶν τόπων, ὅπου τὸ ἔβρισκαν. Ὅλοι οἱ φιλολογικοὶ ἑλληνικοὶ πάπυροι, ποὺ ἀνασύρθησαν ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς Αἰγύπτου, εἶναι ἡ ἄμεση συνέπεια τῶν κατορθωμάτων τοῦ μακεδόνικου κατακτητῆ. Ἡ δημιουργία τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἶχε παρόμοιες συνέπειες, ἀφοῦ ἡ πολιτικὴ ἐνότητα τοῦ ἀπέραντου αὐτοῦ συνόλου, τοῦ ἐμποτισμένου τόσο ἔντονα ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν, συνέβαλε πάρα πολὺ στὴν ἐνίσχυσιν τῶν ἐπιστημονικῶν, καλλιτεχνικῶν καὶ φιλολογικῶν σχέσεων. Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον ἐπωφελήθη σημαντικὰ ἀπὸ τὴν κατάστασιν αὐτήν, καὶ μάλιστα γιὰ τὸν αὐτοκράτορα πολὺς φορὲς ἀποδείχθησαν μεγάλοι φιλέλληνες.

Οἱ περίοδοι τῆς πολιτιστικῆς καταπτώσεως γενικὰ, ὅπως ὁ 4ος, 6ος καὶ 8ος αἰῶνας, ἔριξαν στὴ λησμονίαν μὲν ἀριθμὸν συγγραφέων καὶ κλασσικῶν ἔργων, ποὺ μέχρι τότε εἶχαν ἐπιζῆσει. Ἀκόμα ὁ χριστιανισμὸς εἶχε πιά ἀποστρέψει τὸ βλέμμα του ἀπὸ τὰ κείμενα, ποὺ οἱ πιστοὶ του τὰ θαύμαζαν ἐνδομύχως ἴσως, ἀλλὰ δημόσια τὰ ἀπεκήρυσσαν καὶ τὰ θεωροῦσαν μαρτυρίας ἐνὸς κόσμου περασμένου, ποὺ εἶχε καταποντιστεῖ μέσα στὴν εἰδωλολατρεία.

Στὸ μεταξὺ ἡ Κωνσταντινούπολις, πρωτεύουσα τῆς ἀνατολικῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸ 330, εἶχε ἐκθρονίσει τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἀπὸ κύριον πολιτιστικὸν κέντρον. Τὸ γεγονὸς εἶναι σημαντικό, γιὰ τὴν πρωτεύουσαν αὐτὴν κατορθῶναι, ὅχι δίχως κόπον βέβαια, νὰ παραμείνει πρωτεύουσα μέχρι τὸ 1453. Ἐνωρίτερα κινήσεις, καὶ ἰδιαίτερα ὕστερα ἀπὸ τὴν χρονολογίαν αὐτήν, ὁ δυτικὸς κόσμος δέχεται τὴν ἄμεση ἐπίδρασιν τοῦ Βυζαντίου, κληρονόμου τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἡ Ἀναγέννησις καὶ οἱ ἀνθρωπιστὲς ἀρχίζουν νὰ ἐπωφελοῦνται πλήρως ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτό.

Γενικὰ οἱ ἐπόμενοι αἰῶνες στάθηκαν εὐνοϊκοὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλολογίας. Ἡ ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν κειμένων ἐξεκρίσσειται χωρὶς σοβαρὰς καταστροφάς. Οἱ δύο τελευταῖοι παγκόσμιοι πόλεμοι, ἰδιαίτερα ὁ τελευταῖος, προκάλεσαν σημαντικὰς ἀπώλειαι βιβλίων καὶ βιβλιοθηκῶν, μὰ παρ' ὅλα αὐτὰ τίποτα τὸ οὐσιώδες δὲ χάθηκε, μιὰ καὶ τὸ ἔντυπον βιβλίον εἶχε παντοῦ διαδοθεῖ.

Αυτά είναι σημαντικά γεγονότα. Μά άλλα, γενικά άσημαντα για τόν κόσμο και τόν ανθρώπινο πολιτισμό, έχουν μερικές φορές σοβαρές συνέπειες για τήν Ιστορία ενός κειμένου. Στα γεγονότα αυτά ανήκουν οί πυρπολήσεις τών μεγάλων αρχαίων βιβλιοθηκών : στα 272 ή καταστροφή του 'Αλεξανδρινού Μουσείου, στα 391 ή καταστροφή του Σεραπείου. Μπορούμε ανάμεσα στα πιό πάνω γεγονότα νά σκεφθοῦμε τήν ίδρυση κέντρων μελέτης και παιδείας, όπως τών 'Ακαδημιών και τών Πανεπιστημίων, και στους μεταγενέστερους χρόνους ακόμα τις ανασκαφές, ιδιαίτερα στην Αίγυπτο, και άλλα παρόμοια.

"Όλα αυτά σημαίνουν ότι ή διατήρηση ή ή εξαφάνιση τών κειμένων εξαρτήθηκε πάντοτε από τήν κατάσταση, στην οποία ό κόσμος και τό ἔμμεσο περιβάλλον βρίσκονταν σέ μιὰ δεδομένη στιγμή. Μιά ειδική άποψη τῆς καταστάσεως αὐτῆς εἶναι ψυχολογικῆς φύσεως. Οὔτε ή αξία του συγγραφέα, οὔτε ή ποιότητα του ἔργου, οὔτε ακόμα οί έξωτερικές εὐνοϊκές περιστάσεις ἀρκοῦν για νά εξασφαλίσουν τήν ἀνάγνωση ενός κειμένου και, ἐπομένως, τή διατήρησή του. Πρέπει ακόμα τό κείμενο αὐτό νά ἀνταποκρίνεται στην καλαισθησία του κοινού. "Όμως στό πέρασμα τών αἰώνων οί καλλιτεχνικές ἀξιολογήσεις μποροῦν νά ποικίλλουν πάρα πολύ. Τό λογοτεχνικό ἰδεῶδες παρουσιάζει ὄψεις πολύ διαφορετικές και ή νέα γενεά ἀπορρίπτει πολύ εὐκόλα αὐτά, πού, δικαίως ή ἀδίκως, ἀποτελοῦσαν τό ἐντῦφημα τῆς προηγούμενης γενεᾶς, ακόμα και στόν ἑλληνικό λαό, τόν τόσο προσηλωμένο στην παράδοση.

Δέν χρειάζεται νά ἐξηγήσουμε ἐδῶ αὐτές τις μεταβολές τῆς λογοτεχνικῆς προτιμήσεως στην ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἄρκει νά τις διαπιστώσουμε και νά σημειώσουμε τις συνέπειές τους.

'Ανάμεσα, ἄς ποῦμε, στα 500 και 300 π.Χ. ή πόλη τών Ἄθηνῶν ἦταν τό κύριο κέντρο τῆς φιλολογικῆς ζωῆς και λοιπόν ἐκεῖ περισσότερο παρά ἄλλοῦ καθορίζονταν οί τύχες τών βιβλίων. Καθετί, πού ή πολιτιστική αὐτή μητρόπολη ἔγραφε, ἐκτιμοῦσε και διάβαζε, εἶχε περισσότερες πιθανότητες νά ἐπιζήσει παρά ἐκεῖνο, πού παραμελοῦσε ή ἀπέρριπτε. Προστάτευσε τό ὁμηρικὸ ἔπος, τή δική της δραματική ποίηση, τόν δικό της πεζὸ λόγο (και τό κείμενο του Ἡροδότου, πού σχεδόν τόν θεωροῦσε σάν πολίτη της). Δέν ἔδειξε ἐνδιαφέρον για τήν ἀρχαία λυρική ποίηση και τήν μὴ ἀττική πεζογραφία. Αὐτό ἐξηγεῖ τήν ἀπώλεια τών ἔργων του Ἄριωνα, του Τερπάνδρου, τών ἀρχαίων λογογράφων, τών πρώτων φιλοσόφων, και ακόμα τών ἔργων ενός πρωτότυπου στοχαστῆ όπως του Δημοκρίτου. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο γεγονός ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης στην «Ποιητική» του δέ λέει λέξη για τή λυρική ποίηση και ὅτι ὁ Ἄλεξιος στην περιγραφή μιᾶς βιβλιοθήκης¹⁷² δέν ὀνομάζει κανέναν ἀπό τούς ἀρχαίους λυρικούς ποιητές.

'Η Ἄλεξανδρινή περίοδος καλλιέργησε πολύ τήν ἐλεγεία και τόν ἴαμβο, ἀλλά μὲ πνεῦμα τελείως διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο τών προγενεστέρων. Κατά συνέπεια ἀδιαφόρησε κάπως για τόν Καλλίνο, τόν Τυρταῖο, τό Μίμνερμο και δέ

φαίνεται να βρήκε πολλή ευχαρίστηση ούτε και στὸν ὑπέροχο Ἀρχίλοχο. Ἡ συλλογή, ποὺ ἀποδίδεται στὸ Θεόγνι, πιθανῶς ἐπέζησε χάρις στὴ συνεχή ἀνανέωση, ποὺ ὀφειλόταν στὴν περισσότερη ἢ λιγότερη συχνή χρήση τῆς στὰ σύμ- πόσια¹⁷⁸.

Κατὰ τὸν 4ο καὶ 5ο χριστιανικὸ αἰῶνα ὁ περγαμηνὸς κώδικας ἐκτόπισε ὀριστικὰ τὸν παπύρινο κύλινδρο. Πολλὰ κείμενα, ποὺ πρὶν τὰ διάβαζαν γραμμένα ἀποκλειστικὰ σὲ πάπυρο, μεταγράφηκαν πάνω σὲ γραφικὴ ὕλη, ποὺ ἐξασφάλιζε στὰ κείμενα καλύτερες πιθανότητες διατηρήσεώς τους. Μὰ δὲν ἀντιγράφηκαν ὅλα τὰ κείμενα ποὺ ὑπῆρχαν ὡς τότε. Μετέγραψαν στὴν καινούργια γραφικὴ ὕλη μόνον ὅσα ἐκτιμοῦσαν καὶ θαύμαζαν. Τὰ ὑπόλοιπα ἦταν καταδικασμένα νὰ ἐξαφανιστοῦν βαθμιαῖα, γιατί ὁ φορέας τους ἦταν εὐθραυστος. Ὁ πάπυρος μποροῦσε νὰ διατηρηθεῖ μόνο μέσα σὲ συνθήκες ἄκρως εὐνοϊκές, ὅπως π.χ. μέσα στὴν ἄμμο τῆς Αἰγύπτου. Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ποῦμε λίγα γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ κλίματος. Κατὰ γενικὸ κανόνα τὸ κλίμα εἶναι δυσμενές. Στὴν πράξη πούθενά ἡ κλιματολογικὴ κατάσταση δὲν εἶναι πλεονεκτικὴ, παρὰ μόνον στὴ μεσημβρινὴ Αἰγύπτου στὶς παρυφές τῆς ἐρήμου.

Ἡ ἀντίδραση τοῦ ἀττικισμοῦ εἶχε κιόλας βλάψει πολὺ τὸν πεζὸ λόγο. Ἡ δευτέρη σοφιστικὴ καὶ ἡ μεταγενέστερη ρητορικὴ εἶχαν παραμελήσει σοβαρὰ τὴν ποίηση. Παραμερίστηκαν τότε ἀριστουργήματα καὶ σιγὰ σιγὰ ἐξαφανίστηκαν: τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Ἐρατοσθένη, τοῦ Ριανοῦ, τοῦ Εὐφορίωνα, ἴσως τοῦ Καλλιμάχου, μὲ ἐξαίρεση τοὺς «Ὑμνους», ποὺ συνδέθηκαν μὲ αὐτοὺς ποὺ ἀποδίδονταν στὸν Ὅμηρο καὶ στὸν Ὀρφέα. Ἀπὸ τοὺς βουκολικοὺς ποιητὲς διασώθηκε μόνο μιὰ ἰσχυρὴ ἐπιλογή. Σὲ περγαμηνὴ μετέγραψαν μόνον ἓνα πολὺ περιορισμένο ἀριθμὸ τραγωδιῶν καὶ κωμωδιῶν καὶ ἀπὸ τίς κωμωδίες ἀποκλειστικὰ μόνον ἐκεῖνες τοῦ Ἀριστοφάνη. Ὅλες οἱ ὑπόλοιπες, μαζὶ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Μενάνδρου, ἔπεσαν θύματα τοῦ πνεύματος τοῦ αἰῶνα. Στους παπύρους τῆς Αἰγύπτου χρωστᾶμε τὸ ἔργο τοῦ Βακχυλίδη καὶ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Πινδάρου ὅλα ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς «Ἐπίνικους». Τὸ ἔργο τοῦ Σιμωνίδη, τοῦ πρὶν τόσο ὀνομαστοῦ, περιμένει τὴν ἀνακάλυψή του. Πεζογράφοι ὅπως ὁ Ἐφορος καὶ ὁ Ποσειδώνιος ἔπεσαν στὴ λησμονιά, γιατί δὲν ἔγραφαν στὴν ἀττικὴ διάλεκτο.

Ἡ ἴδια αὐτὴ περίοδος χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ κάμψη τῆς ἐντάσεως καὶ τῆς πρωτοτυπίας τῆς σκέψεως. Οἱ μακρὺς ἀναλύσεις καὶ οἱ πολὺπλοκοὶ συλλογισμοὶ κουράζουν καὶ ἀπώθουν. Ἡ ἐποχὴ τῶν ἀποσπασμάτων, τῶν περιλήψεων, τῶν ἐγκυκλοπαιδειῶν προαναγγέλλεται, καὶ ὅλα αὐτὰ τὰ βιβλία, ποὺ μὲ εὐχέρεια κανεὶς τὰ συμβουλευεται, ποὺ ἡ ἀνάγνωσή τους δὲν ἀπαιτεῖ προσπάθεια καὶ ποὺ ἱκανοποιοῦν μιὰ ἐπιπόλαιη περιέργεια, συντελοῦν στὸν παραμερισμὸ τῶν πρωτότυπων ἔργων.

Ταυτόχρονα ἡ ἀρνητικὴ, μερικὲς φορὲς φανατικὴ στάση, τῶν χριστιανῶν — μιλήσαμε λίγο γι' αὐτὸ προηγούμενα — προκάλεσε εὐλογες ἀπώλειες κειμένων. Ἀνάμεσα στους ἐθνικοὺς συγγραφεῖς εἶχαν σοβαρὲς πιθανότητες νὰ

ἐπιζήσουν μόνον ὅσοι ἀποτελοῦσαν τὸ θεμέλιο τὸ ἴδιο κάθε διδασκαλίας τῆς λογοτεχνίας, ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Δημοσθένης, ἐπίσης ὁ Πλάτων καὶ ὅσοι ὑπῆρξαν ἄμεσοι διδάσκαλοι τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ σοφιστὲς τοῦ 2ου αἰώνα καὶ ὁ Λιβάνιος. Ὑστερα οἱ Φίλωνες καὶ οἱ Ἰώσηποι, ποὺ δὲν ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ συνδεθοῦν μὲ τὴ νέα σκέψη. Αὐτὸ ποὺ βρίσκουμε στοὺς παπύρους, χρονολογημένο μὲ τὸν 4ο αἰώνα καὶ πιὸ ὕστερα, ἀνήκει στοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ἰσχυροῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ στρώματος, ποὺ στὴν Αἴγυπτο ἔμεινε πιστὰ στὶς ἀρχαῖες παραδόσεις, σ' αὐτοὺς ποὺ ὑπερηφανεύονταν γιὰ τὸν τίτλο τοῦ Ἑλληνα, ποὺ ἦταν βλασφημία στὴ γλώσσα τῶν ἀντιπάλων τους.

Ἡ Ἀναγέννηση τοῦ 9ου αἰώνα ἀπολάμβανε ἐξίσου τοὺς κλασσικοὺς συγγραφεῖς ὅπως καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς. Πατριάρχες καὶ ἐπίσκοποι φωτισμένοι, ὅπως καὶ ταπεινοὶ γραφεῖς στὴν ὑπηρεσία τους, προσπάθησαν νὰ διασώσουν ὅ,τι εἶχε γλυτώσει ἀπὸ τὸ ναυάγιο. Ὑστερα ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν χαμένων κειμένων εἶναι περιορισμένος. Τὰ κείμενα αὐτὰ ὑπολογίζονται σὲ μιὰ ἑκατοντάδα.

Τὸ πνεῦμα τοῦ αἰώνα ἐπηρεάζει ἐπίσης τὸ θέμα τῆς διορθώσεως τῶν κειμένων. Οἱ φιλόλογοι τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ὑπῆρξαν πολὺ ἀξιέπαινοι σ' αὐτό. Γιὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν ἀκριβεῖς διαπιστώσεις, ἐπειδὴ λείπουν στοιχεῖα. Οἱ βυζαντινοὶ εἰδικοὶ ἐργάστηκαν γερά, ἀν καὶ μπορούμε νὰ μεμφοῦμε μερικοὺς ἀπ' αὐτούς, ὅπως π.χ. τὸν Τρικλίνιο, γιὰ τὴ μανία τους νὰ θέλουν νὰ κάνουν ὅπωςδὴποτε διορθώσεις στὸ κείμενο. Οἱ ἀνθρωπιστὲς τῆς δυτικῆς Ἀναγεννήσεως γοητεύτηκαν ὑπερβολικὰ ἀπὸ τὶς ἀνακαλύψεις καὶ τὶς ἀναζητήσεις νέων συγγραφέων, γιὰ νὰ ἔχουν τὴν ὑπομονὴ καὶ τὸν ἀναγκαῖο χρόνο, νὰ ἐπανορθώσουν διορθώσεις κειμένων, ποὺ δὲν ἦταν ἄμεσα ὀφθαλμοφανεῖς. Ὁ 19ος αἰώνας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἄρχισε μὲ πολλὴ σοβαρότητα νὰ ἀποκαθιστᾷ κείμενα ἄξια ἐμπιστοσύνης, μὰ ἀπὸ τὴν ἄλλή μεριά συχνὰ ἔσφαλε ἐξ αἰτίας ἐνὸς ἀδιάλλακτου ὀρθολογισμοῦ ποὺ τοῦ ἔλειπε ἡ ἐξηγητικὴ διαίσθηση καὶ ἡ φιλολογικὴ εὐαισθησία. Ἐτσι ἔλεγε πολλὰ φορὲς αὐτὸ ποὺ ἦταν ἄφογο καὶ ἀμφέβαλε γι' αὐτὸ ποὺ ἦταν ὀλοφάνερα ὀρθό.

ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Τὰ κείμενα ἔφτασαν σ' ἐμᾶς μὲ πολὺ διαφορετικούς τρόπους. Ὑπάρχουν πολλὲς μορφές στὴ μεταβίβαση τῶν κειμένων, πολλοὶ δρόμοι, ποὺ τὰ ἔφεραν μέχρι σ' ἐμᾶς. Εἶναι περισσότερο πρόσφορο νὰ παρουσιαστοῦν μὲ διαζευκτικὴ μορφή. Ἡ μέθοδος εἶναι λίγο σχηματικὴ καὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάνει νὰ λησμονήσουμε τὴν ὑπαρξὴ ἐνδιαμέσων περιπτώσεων, εἶναι ὅμως σαφές.

Ἡ παράδοση μπορεῖ νὰ εἶναι «προφορικὴ» ἢ «γραπτὴ». Ἡ ἀντίθεση δὲν εἶναι ἀπόλυτη. Εἶπαμε κιόλας μερικὰ γι' αὐτήν. Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς παραδόσεως ἔχει οὐσιαστικὴ σημασία μόνο γιὰ τὴν πρὸ ἀρχαία παράδοση τῶν συγγραφέων τῆς πρώτης περιόδου. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ ὁμηρικὰ καὶ τὰ κύκλια ἔπη, ἀκόμα καὶ ἂν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἦταν καταγραμμένα, ἔζησαν ὅμως κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος στὴ μνήμη τῶν ραψωδῶν. Τὸ γραπτὸ ἀντίτυπο ἢ ὁ φάκελος μὲ ἄσματα ποὺ ἀνήκαν σ' αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους γινόταν ὀλοένα λιγότερο ἀπαραίτητα ὅσο τὰ ἄσματα αὐτὰ χαράσσονταν στὴ μνήμη τους. Ἡ ἀρχαία ἐλεγειακὴ ποίηση, ποὺ σταθεροποιήθηκε ἀργότερα μέσα στὴ συλλογὴ τοῦ Θεόγνιδος, γιὰ πολὺ καιρὸ πέρασε ἀπὸ στόμα σὲ στόμα. Ἡ μελέτη ὀρισμένων διαφορετικῶν γραφῶν τὸ ἀποδεικνύει¹⁷⁴. Ὅμως, μὲ τὸν καιρὸ, ἡ γραπτὴ παράδοση παντοῦ καὶ ὀριστικὰ παραμέρισε τὸν ἀντίπαλό της καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ ἀλεξανδρινοὶ φιλόλογοι ἐργάστηκαν μόνο πάνω σὲ βιβλία. Φυσικὰ ὁ προφορικὸς δρόμος εἶναι λιγότερο ἀσφαλὴς ἀπὸ τὸν γραπτό.

Ὁ δρόμος μπορεῖ νὰ εἶναι «σύντομος» ἢ «μακρός». Ἡ διάκριση ἀφορᾷ λιγότερο τὴν αὐστηρὴ χρονολογία παρά τὶς περιστάσεις. Ὁ δρόμος, ποὺ διάβηκαν οἱ «Ὑμνοὶ» τοῦ Ἰσύλλου τοῦ Ἐπιδαυρίου εἶναι ἐξαιρετικὰ σύντομος : ἀνάμεσα στὸ αὐτόγραφο τοῦ ποιητῆ καὶ στὶς δικές μας σύγχρονες ἐκδόσεις ὑπάρχει μόνον ἓνας ἐνδιάμεσος σταθμὸς, ἡ χάραξή τους πάνω στὴν πέτρα, ποὺ τὴν ἔχουμε ἀκόμα στὴ διάθεσή μας. Στὴν περίπτωσιν τῶν «Περσῶν» τοῦ Τιμοθέου ὁ δρόμος αὐτὸς εἶναι μάλιστα μεγαλύτερος, ἀφοῦ τὸ ποίημα γράφτηκε ἀνάμεσα στα 420 καὶ 360 καὶ ὁ πάπυρος, ποὺ μᾶς τὸ παρέδωσε, βρέθηκε μέσα σ' ἓνα τάφο χρονολογημένο στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 4ου αἰώνα¹⁷⁵. Αὐτὲς εἶναι ἀκραῖες περιπτώσεις. Μὰ μποροῦμε κάλλιστα νὰ φανταστοῦμε ἓνα κείμενο, ἀποκαθαρμένο ἀπὸ ἓνα λόγιον ἀλεξανδρινό, νὰ διατηρήθηκε ἢ νὰ ἀνανεώθηκε τακτικὰ σὲ μιὰ μεγάλη βιβλιοθήκη, ποὺ τὸν 5ο αἰώνα μεταγράφηκε μὲ κεφαλαιογράμματη γραφὴ μέσα σὲ ἓνα κώδικα ἀπὸ περγαμηνὴ καὶ τὸν 9ο αἰώνα ἀντιγράφηκε μὲ μικρογράμματη γραφὴ σ' ἓνα χειρόγραφο, ποὺ τὸ ἔχουμε ἀκόμα στὴ διάθεσή μας ἢ ποὺ εἶναι ὁ ἄμεσος πρόγονος τῶν σωζομένων χειρογράφων μας¹⁷⁶. Ἡ πε-

ρίπτωση αυτή μᾶς τοποθετεῖ μπροστά σὲ μιὰ χειρόγραφη παράδοση κειμένου, πού θά περιλάμβανε ὄχι περισσότερους ἀπὸ τρεῖς ἐνδιάμεσους σταθμούς. Ἐνας τέτοιος δρόμος μεταβιβάσεως κειμένων εἶναι πολὺ ἀσφαλῆς, μὰ δὲ μᾶς φέρνει πρὸ πέρα ἀπὸ τὸ κείμενο πού κατέστρωσε ὁ φιλόλογος τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς.

Βέβαια καὶ τὸ ἀντίθετο εἶναι ἐξίσου δυνατὸ : τὸ κείμενο μπορεῖ νὰ πέρασε ἀπὸ ἀντίτυπο σὲ ἀντίτυπο, ἀπὸ ἐπιδέξια σὲ ἀδαὴ καὶ ἀμελῆ χέρια, καὶ νὰ βρέθηκε στὸ τέλος τοῦ μεσαίωνα, ὕστερα ἀπὸ ἓνα μακρὸ ταξίδι, μέσα σὲ χειρόγραφα, πού τὰ λάθη τους εἶναι ὅσες καὶ οἱ πληγές, πού δέχτηκαν στὴ διαδρομῆ αὐτῆ, πληγές ἰάσιμες ἢ ἀνίατες, ἢ νὰ βρέθηκε τὸ κείμενο αὐτὸ μέσα σὲ χειρόγραφα, πού τὸ ὑπερβολικὰ στρωμένο κείμενό τους μπορεῖ νὰ προδίνει τὸ χέρι ἐνὸς θεραπευτῆ περισσότερο ἐπιδέξιου παρά πιστοῦ ἢ εὐσυνείδητου.

Ἡ παράδοση μπορεῖ νὰ εἶναι «ἀπλή» ἢ «πολλαπλή». Μὲ ἄλλα λόγια, τὰ χειρόγραφα πού σώζονται ἢ πού τὸ περιεχόμενό τους μπορεῖ νὰ ἀνασυντεθεῖ, κατατάσσονται ἐν μέρει σὲ πολλὲς οἰκογένειες. Πρῶτη περίπτωση : ἓνας μοναδικὸς κλάδος ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ ἀρχέτυπο, εἴτε αὐτὸ εἶναι τὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα εἴτε ἓνα μεταγενέστερο ἀντίτυπο, μέχρι τὰ χειρόγραφα μας. Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι τὰ χειρόγραφα μας δὲν παρουσιάζουν διαφορὲς στὸ κείμενο· διαπιστώσαμε πρὶν ὅτι κείμενα ἀπόλυτα ὅμοια δὲν ὑπάρχουν. Μὰ διακρίνονται μεταξύ τους μὲ ποικίλες γραφὲς πολὺ ἢ λίγο τυχαῖες, λάθη ὄχι σκόπιμα τῶν αντιγραφῶν ἢ ἀτομικὲς προσπάθειες διορθώσεως τοῦ κειμένου. Ἡ περίπτωση αὐτῆ παρουσιάζεται ὅταν ὑπάρχει μόνον ἓνα χειρόγραφο, πού δὲ μᾶς πληροφορεῖ καθόλου γιὰ τὴν πηγὴ του, γεγονός πού περιορίζει στὸ μηδὲν τὸν κλάδο τῆς παραδόσεως. Ἀκόμα ἡ περίπτωση αὐτῆ παρουσιάζεται ὅταν ὑπάρχει τὸ ἀρχέτυπο τῶν σωζομένων χειρογράφων ἢ ὅταν κατορθώνουμε νὰ τὸ ἀνασυγκροτήσουμε μὲ βεβαιότητα. Ἄς σκεφτοῦμε π.χ. τὰ μοναδικὰ χειρόγραφα τῶν «Μύθων» τοῦ Βαβρίου, τοῦ ἔργου τοῦ Λόγγου «Δάφνις καὶ Χλόη». Ἄς σκεφθοῦμε τὴν «Ἀνάβαση» τοῦ Ἀρριανοῦ, πού βρίσκεται σὲ χειρόγραφο πού ὄλα προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν Vindobonensis A, τὴν πραγματεία «Περὶ ὕψους», τὴν «Πολιορκητικὴ» Αἰνεῖα τοῦ Τακτικοῦ, τοὺς «Δειπνοσοφιστῆς» τοῦ Ἀθηναίου, τὶς «Διατριβές» Μαξίμου τοῦ Τυρίου, πού ὄλα αὐτὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια περίπτωσι. Γιὰ τὴ δευτέρη περίπτωση ἄς σκεφτοῦμε τὸ Φίλιωνα τὸν Ἀλεξανδρέα¹⁷⁷.

Φυσικὰ ἡ διαπίστωση ἐνὸς μοναδικοῦ κλάδου, πού φτάνει στὸν 9ο καὶ ἀκόμα στὸν 4ο αἰῶνα, δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ προγενέστερη παράδοση ἦταν καὶ ἐκείνη μοναδική. Ὁ κλάδος πού ὑπάρχει μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ μόνος πού ἐπέζησε ἀπὸ ἓνα μεγαλύτερο ἀριθμὸ. Ἐτσι μποροῦμε νὰ ἀνασυγκροτήσουμε μὲ μεγάλη βεβαιότητα τὸ ἀρχέτυπο τῶν «Νόμων» τοῦ Πλάτωνα, μὰ ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν προκύπτει καθόλου ὅτι τὸ κείμενο εἶναι βέβαιο οὔτε ἀκόμα ὅτι εἶναι καλῆς ποιότητος¹⁷⁸.

Στὴν ἀντίθετη περίπτωσι τὰ χειρόγραφα κατανέμονται σὲ ομάδες, πού

μεταξύ τους διακρίνονται με αρκετή σαφήνεια και πού τὸ κείμενό τους παρουσιάζει διαφορὲς τόσο χαρακτηριστικὲς καὶ ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους, ὥστε δὲν τοποθετοῦνται καθόλου στὸν ἴδιο κλάδο. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, συμπτωματικὰ ἢ σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή, μὲ τὴ σκόπιμη ἐπέμβαση ἑνὸς ἀντιγραφέα, ἢ ἀκόμα μὲ τὸ συνδυασμὸ τῶν δύο αὐτῶν αἰτίων, ἀντίτυπα διαφοροποιήθηκαν τόσο φανερά, ὥστε ὁ ἀρχικὸς κλάδος διακλαδίζεται. Στὴν περίπτωση αὐτὴ συνυπάρχουν στὸ ἐξῆς ἢ μιὰ κοντὰ στὴν ἄλλη πολλὲς μορφὲς τοῦ κειμένου. Καὶ πάλι οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς δὲν ἰσχύουν παρὰ μόνο στὸ μέτρο ὅπου τὰ δεδομένα τίς ἀποδεικνύουν. Μὲ ἐξαίρεση μερικὲς πολὺ σπάνιες περιπτώσεις ἑνὸς διπλοῦ αὐτόγραφου, ὅταν ὁ συγγραφέας ὁ ἴδιος ἔδωσε διαδοχικὰ στὸ κείμενό του δύο διαφορετικὲς μορφές¹⁷⁹, μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς κάθε παράδοση εἶναι στὴν ἀρχὴ τῆς ἀπλῆ καὶ μοναδικῆ. Μὰ ἡ θεωρητικὴ μοναδικότητα κάθε ἀντιτύπου καὶ ἡ ἀδυναμία καὶ ἡ οἴηση τῶν ἀνθρώπων δὲν ἀργοῦν νὰ δημιουργήσουν διαφορετικὲς ομάδες, χωρὶς νὰ ξέρομε οὔτε πότε οὔτε πῶς. Ἐπὶ τότε ἡ ἀλληλουχία διασπάστηκε καὶ δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ διαπιστώσουμε τὴν πολλαπλότητα τῶν κλάδων παραδόσεως. Ἡ Ἀρχαιότητα κάποτε κάποτε μιᾶ γι' αὐτὲς τίς διάφορες μορφὲς τῶν κειμένων καὶ τίς ὀνομάζει «ἐκδόσεις». Ἡ ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ φιλολογία συχνὰ προσπάθησε νὰ τίς περιορίσει σὲ μιὰ μόνο. Μὰ οἱ πάπυροι καὶ τὰ χειρόγραφα ἀποδεικνύουν τὴ μέτρια ἐπιτυχία τους. Ὁ «Βίος Θεουκυδίδου» τοῦ Μαρκελλίνου ἀναφέρει ὅτι ἡ διαίρεση τοῦ ἔργου του σὲ ὀχτῶ βιβλία δὲν ἦταν ἡ μόνη¹⁸⁰. Ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες, μάλιστα μιὰ σὲ 13 βιβλία καὶ τὰ χειρόγραφα μας διασώζουν ἴχνη ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀρίθμηση. Ἐτσι ὁ Πλούταρχος¹⁸¹ ἀποδίδει σὲ ἕνα ἔβδομο βιβλίον τὰ κατορθώματα τοῦ Βρασιίδα, πού ἐμεῖς τὰ διαβάζουμε στὸ 4ο καὶ 5ο βιβλίον. Ὁ Δημοσθένης ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς πού πάρα πολὺ διαβάστηκαν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιγράφων — τμηματικῶν κυρίως — τῶν λόγων του πρέπει νὰ ἦταν κολοσσιαῖος. Ὁμως μνημονεύσαμε¹⁸² πρὶν τίς βαθιὲς διαφορὲς πού ὑπάρχουν, ἰδίως στὸ «Γ' Φιλιππικό», ἀνάμεσα στὸν Parisinus S καὶ στὰ ἄλλα χειρόγραφα. Δύο μορφὲς τοῦ κειμένου λοιπόν, πού θὰ μποροῦσαν νὰ φτάσουν μέχρι τὸ ρήτορα τὸν ἴδιο. Ὁπωσδήποτε ὁ Δημοσθένης στὴν ἀρχὴ διαβάστηκε μέσα σὲ χωριστοὺς κυλίνδρους, πού περιλάμβαναν τὸ πολὺ πολὺ μερικοὺς λόγους. Πιὸ ὕστερα ὁ περγαμηνὸς κώδικας ἐπέτρεψε νὰ συνενωθοῦν ὅλοι σὲ ἕνα ἢ σὲ δύο τόμους. Μὰ αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ὑπῆρξε μιὰ μοναδικὴ συλλογὴ πού ὕστερα ἀντιγράφηκε. Πραγματικὰ ἢ διαδοχικὴ σειρά τῶν λόγων ποικίλλει πολὺ ἀπὸ χειρόγραφο σὲ χειρόγραφο : ὁ Parisinus S δίνει αὐτὴ τὴ σειρά : 1-4,8,7,5,6,9-11,22 κλπ. ὁ Augustanus Monacensis 485 A δίνει : 4,1-3,5-9,11,10,22, κλπ., γεγονός πού μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ περισσότερων ἀπὸ ἕνα corpus καὶ κατὰ συνέπεια, τουλάχιστον δύο κλάδων παραδόσεως. Τὰ σχόλια γνωρίζουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σύνθημα κοινὸ (vulgata), πού ἀποτελεῖ τὴ βάση τῶν δικῶν τους κειμένων, τρεῖς διαφορετικὲς ομάδες : μιὰ «ἀρχαία ἐκδοσις»¹⁸³, μιὰ «δημῶδης

ἐκδοσις»¹⁸⁴, ἐνῶ ὁ Marcianus 416 F καὶ ὁ Bavaricus Monacensis 85 B σημειώνουν στὸ τέλος τοῦ 11ου λόγου «διώρθωται ἐκ τῶν Ἀττικιανῶν» (δηλαδή «ἀντιγράφων»)»¹⁸⁵. Δὲν πρόκειται νὰ συζητήσουμε ἐδῶ τὴν ἀκριβῆ ἔννοια τῶν ὄρων αὐτῶν. Μᾶς ἀρκεῖ νὰ διαπιστώσουμε τὴν ταυτόχρονη ὑπαρξὴ στὴν Ἀρχαιότητα τουλάχιστον πέντε διαφορετικῶν κλάδων παραδόσεως. Εἶναι a priori φανερὸ ὅτι ὅλοι τελικὰ προέρχονται ἀπὸ αὐτόγραφα τοῦ συγγραφέα, ὀφείλουμε ὅμως νὰ περιοριστοῦμε στὴν ἀπλὴ αὐτὴ διατύπωση, χωρὶς νὰ μποροῦμε μὲ κάποιον τρόπο νὰ τὴν διευκρινίσουμε. Λείπουν τὰ στοιχεῖα. Πίστεψαν πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι περισσότερα ἀπὸ 200 χειρόγραφα τοῦ ρήτορα προέρχονται πραγματικὰ ἀπὸ ἓνα κοινὸ καὶ μοναδικὸ ἀρχέτυπο, γιατί τὸ τέλος τοῦ λόγου «Πρὸς Ζηνόθεμιν» (XXII) λείπει πάντα σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα. Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἀπατηλὸ καὶ βασίζεται στὴν ἐκ τῶν προτέρων δημιουργημένη καὶ ὀλοφάνερα σαφερῆ ἀντίληψη, ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Δημοσθένη ἀποτελεσε πάντα ἓνα συμπαγὲς σύνολο. Εἶναι τελειῶς φανερὸ ὅτι μόνον ὁ περγαμηνὸς κώδικας ἔκανε δυνατὴ τὴ δημιουργία ἐνὸς corpus αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Προηγουμένως οἱ λόγοι διαβάζονταν χωριστὰ ἢ σὲ μικρὰς ὁμάδες σὲ κύλινδρους μετροῦ μήκους. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὸν «Πρὸς Ζηνόθεμιν» λόγο. Οἱ κύλινδροι, ποὺ τὸν περιλάμβαναν, δὲν περιεῖχαν τὸ τέλος του. Ἡ πιὸ ἀπλὴ ἐξήγηση εἶναι νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ τέλος ἔλειπε κιόλας ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο τοῦ συγγραφέα. Μὰ ἡ ἱστορία τοῦ λόγου αὐτοῦ, ἀπομονωμένα, δὲν ἀποδεικνύει ἀπολύτως τίποτα γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἄλλων λόγων καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ corpus στὸ σύνολό του.

Ἡ μνεῖα τῶν corpus αὐτῶν μᾶς φέρνει στὴν τέταρτη διαζευκτικὴ πρόταση. Ἡ παράδοση τοῦ κειμένου μπορεῖ νὰ εἶναι «χωριστὴ» ἢ «συλλογικὴ». Μὲ ἀρκετὴ εὐκολία σχηματίζονται ὁμάδες γραπτῶν κειμένων, εἴτε γιατί, ἐξ αἰτίας τῆς ὁμοιότητος τῆς μορφῆς ἢ τῆς ὕλης τους ἢ ἐξ αἰτίας τοῦ ἴδιου συγγραφέα τους, βρίσκονταν ἐξ ἀρχῆς σὲ στενὴ μετὰξὺ τους σχέση¹⁸⁶, εἴτε γιατί τὰ συνένωσαν πιὸ ὕστερα γιὰ τὸν ἓναν ἢ τὸν ἄλλο λόγο. Ἐνα ἔργο, ποὺ, μεμονωμένο, κινδύνευε νὰ χαθεῖ, βλέπει νὰ αὐξάνονται οἱ πιθανότητες ἐπιβιώσεώς του πάρα πολὺ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ συνενώθηκε μὲ ἄλλα ἔργα πιὸ σημαντικά. Εἶδαμε πῶς τὰ ποιήματα τοῦ Καλλιμάχου εἶχαν κατ' ἀρχὴν ἐξαφανιστεῖ, γιατί δὲν ἀνταποκρίνονταν πιὰ στὶς λογοτεχνικὰ προτιμήσεις τῶν μεταγενέστερων αἰώνων¹⁸⁷. Παρ' ὅλ' αὐτὰ 63 δικά του «Ἐπιγράμματα» διασώθηκαν, σχεδὸν ὅλα (61), γιατί εἶχαν ἐνσωματωθεῖ μέσα σὲ ἀνθολογίες, καὶ 6 α' Ὑμνοῦ, γιατί εἶχαν βρεῖ μιὰ θέση μέσα σὲ μιὰ συλλογὴ ἐξάμετρων ὕμνων ποικίλης προελεύσεως. Ὅσα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Βίωνα καὶ τοῦ Μόσχου διαβάζουμε ἀκόμα, τὰ ὀφείλουμε στὸν Ἀρτεμίδωρο, ποὺ τὰ ἔθεσε κάτω ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικὴ προστασία τοῦ Θεοκρίτου. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ πολλὰ ψευδεπιγράφα ἔργα, ποὺ, ἀφοῦ ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα ποὺ ἔφεραν, ὕστερα ἐπωφελήθηκαν καὶ πάλι ἀπὸ τὴν ἐνθεσὴ τους ἀνάμεσα στὰ ἅπαντα τοῦ συγ-

γραφέα αὐτοῦ, εἴτε αὐτὸς ἦταν ὁ Ἴπποκράτης, ὁ Δημοσθένης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Λυσίας ἢ ὁ Πλούταρχος. Τίς λίγες τραγωδίες πού μᾶς ἀπόμειναν τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοῦ Εὐριπίδη τίς χρωστᾶμε ὄχι στὸ γεγονός ὅτι μεταβιβάστηκαν χωριστά, ἀλλὰ στὴ συνένωσή τους σὲ μικρὲς συλλογὲς προορισμένες εἰδικὰ γιὰ τὰ σχολεῖα. Οἱ ἐκλογὲς αὐτὲς συχνὰ γίνονται χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπόψη οὔτε ἡ χρονολογικὴ σειρὰ οὔτε ἡ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν τίτλων. Στὸν κώδικα τοῦ Μενάνδρου ἢ «Σαμία» εἶναι πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὸν «Δύσκολο». Φαίνεται ὅτι προσωπικὲς προτιμήσεις ἐπηρέασαν πολλὲς φορὲς ἀποφασιστικὰ τὴ συγκρότησή τους. Μὲ ἄλλα λόγια τὰ αἴτια μᾶς διαφεύγουν.

Γιὰ λόγους, πού μένουν ἐξίσου σκοτεινοί, βλέπουμε κάπου κάπου ἕνα ἔργο νὰ ἀποσπᾶται ἀπὸ ἕνα σύνολο καὶ νὰ παίρνει ἕνα δρόμο μεμονωμένο, καὶ ὅμως, ἢ, καλύτερα, ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, νὰ ἐπιζεῖ. Ἡ «Ἀσπίς» τοῦ Ἡσιόδου εἶναι στὴν πραγματικότητά μιὰ ἀπὸ τίς πολλὲς «Ἡοῖες», πού ἀποδίδονται στὸ γέροντα βοιωτὸ αἰοῖδ. Ἀπὸ τίς ἄλλες διασώθηκαν μόνον ἀποσπάσματα¹⁸⁸. Αὐτὴ ὅμως διαβάζεται ἀκόμα ἀκέραιη. Μήπως γιὰτὴ περιλαμβάνει τὴ μακρὰ περιγραφή τῆς ἀσπίδας τοῦ Ἡρακλῆ, πού ἀντιστοιχεῖ στὴν περιγραφή τῆς ἀσπίδας τοῦ Ἀχιλλέα στὴν «Ἰλιάδα»; Μποροῦμε νὰ τὸ φανταστοῦμε, ἀλλὰ μόνο σὰν ἀπλὴ ὑπόθεση.

Ἡ δὲ δρόμος μπορεῖ νὰ εἶναι «ἄμεσος» ἢ «ἔμμεσος». Ἄμεσο δρόμο ἐννοοῦμε αὐτόν, πού τὸ ἔργο ἀκολουθεῖ μόνο του, ἄσχετα ἂν ὁ δρόμος αὐτὸς εἶναι ἀπλὸς ἢ πολλαπλός, χωριστὸς ἢ συλλογικός. Ἡ ἔμμεσος δὲ δρόμος εἶναι αὐτὸς πού ἀκολουθεῖ τὸ παραποιημένο κείμενο. Ἡ παραποίηση αὐτὴ μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ ἕξι διαφορετικοὺς τρόπους : μὲ τίς παραφράσεις, μὲ τίς ἐπιτομές, μὲ τὰ ἀποσπάσματα, μὲ τίς παραθέσεις χωρίων ἀπὸ κείμενα, μὲ τίς μεταφράσεις καὶ μὲ τίς μιμήσεις. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι οἱ ἕξι αὐτοὶ τρόποι δὲν ἔχουν ὅλοι τὴν ἴδια σπουδαιότητα.

Ἡ παράφραση εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμη γιὰ τὴν κατανόηση τῆς κινήσεως τῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ περιεχομένου μεμονωμένων προτάσεων. Εἶναι πολὺ λιγότερο χρήσιμη γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς μορφῆς τοῦ κειμένου, ἀφοῦ ἡ παράφραση στὴν πραγματικότητά γίνεται γιὰ νὰ ἀντικαταστήσει τίς πρωτότυπες ἐκφράσεις μὲ ἄλλες πού θεωροῦνται σαφέστερες. Ἡ ἐπιτομή εἶναι ὅ,τι πιὸ ἐπικίνδυνο ὑπάρχει γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ πρωτότυπου. Πραγματικὰ ἡ ἐπιτομὴ φιλοδοξεῖ νὰ ἀποδώσει τὸ οὐσιῶδες τοῦ πρωτότυπου σὲ μιὰ μορφή πιὸ λιτή, πιὸ εὐκόλη στὴν ἀνάγνωση καὶ στὴν ἀφομοίωση· ἀπευθύνεται στὴν ἀνθρώπινη νωθρότητα. Τὰ ἀποσπάσματα εἶναι λιγότερο ἐπικίνδυνα : δὲν ἀντικαθιστοῦν τὸ σύνολο τοῦ ἔργου, μὰ περιορίζονται νὰ παρουσιάσουν στὸν ἀναγνώστη αὐτὸ πού φαίνεται σημαντικὸ κάτω ἀπὸ μιὰ καθορισμένη ἄποψη. Μὰ, ἂν ἡ ἐκλογή τῶν ἀποσπασμάτων ἀντιστοιχεῖ ἐπακριβῶς στὶς προτιμήσεις τοῦ μορφωμένου κοινοῦ, καὶ πάλι τὸ πρωτότυπο ὑποφέρει. Οἱ παραθέσεις χωρίων ἀπὸ τὰ κείμενα εἶναι ἀβλαβεῖς : εἶναι μόνο μαρτυρίες γιὰ μιὰ ὀρισμένη δημοτικότητα τοῦ συγγραφέα ἢ τοῦ ἔργου. Συχνὰ εἶναι πολὺ χρήσιμες γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν κριτικὴ

τῶν κειμένων. Οἱ μεταφράσεις ἀποτελοῦν ἕνα πραγματικό διπλασιασμό τῆς παραδόσεως καί, εἴτε τὸ πρωτότυπο σώζεται εἴτε ἔχει χαθεῖ, πλουτίζουν μὲ χρήσιμα στοιχεῖα τὴν ἱστορία τοῦ πρωτότυπου αὐτοῦ. Μὰ ἀκόμα δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πὼς καὶ αὐτὲς οἱ παραθέσεις χωρίων καὶ οἱ μεταφράσεις ὑπόκεινται σὲ ὅλες τὶς φθορές, πὺ μπορεῖ νὰ πάθει ἕνα κείμενο. Παρουσιάζεται ἐπίσης μιὰ εἰδικὴ περίπτωση, ὅταν αὐτὲς οἱ παραθέσεις κειμένου εἶναι σὲ μιὰ ἄλλῃ γλώσσα. Οἱ παραθέσεις σὲ λατινικὴ γλώσσα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Πλάτωνα μέσα στὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνα, τοῦ Τερτυλλιανοῦ καὶ τοῦ Χαλκιδίου εἶναι ἄφθονες. Ὁ ἔμμεσος δρόμος, ἰδιαίτερα αὐτὸς μὲ τὶς παραθέσεις, ἀν τὸν ἀκολουθοῦμε μὲ σύνεση, μᾶς πηγαίνει συχνὰ πολὺ πρὸ μακριὰ μέσα στὸ παρελθόν, παρὰ ὁ ἔμμεσος δρόμος, καὶ μᾶς γνωρίζει νέους κλάδους παραδόσεως. Μπόρεσαν νὰ γράψουν ἕνα ἐνδιαφέρον βιβλίο γιὰ τὸν Ὀμηρο τοῦ Πλάτωνα¹⁸⁹ μὲ τὴν χρησιμοποίηση μόνον τῶν στίχων πὺ περιέχουν οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι. Ὅρισμένες διαλεκτικὲς ἰδιομορφίες στὶς παραθέσεις κειμένου φαίνεται νὰ ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ Ἀθήναιος δανείστηκε ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ «Σκόλια» τοῦ Πινδάρου ἀπὸ ἕνα κορινθιακὸ κείμενο πρὸ ἀρχαῖο ἀπὸ ἐκεῖνο, πὺ ὁ Ἀριστοφάνης κατέστρωσε στὴν Ἀλεξάνδρεια¹⁹⁰. Οἱ μιμήσεις τέλος εἶναι χρήσιμες μόνον σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, ὅταν εἶναι πολὺ δουλικές. Ἡ παρωδία καὶ ὁ κέντρων¹⁹¹ εἶναι εἰδικοὶ τύποι μιμήσεως.

Ἐὰν τὸ πρωτότυπο σώζεται παράλληλα μὲ τοὺς ἔμμεσους μάρτυρες, αὐτοὶ μποροῦν νὰ προσφέρουν οὐσιαστικὴ βοήθεια στὴν κριτικὴ τῶν κειμένων. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση οἱ ἔμμεσοι μάρτυρες πρέπει, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, νὰ ἀντικαταστήσουν τὸ πρωτότυπο. Αὐτὸ γίνεται μὲ διαφορετικοὺς τρόπους. Ἡ πλήρης μετάφραση ἐπιτρέπει νὰ κρίνουμε σωστὰ τὸ σύνολο, τὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν, τὴ σύνθεση, μὰ ἀπαιτεῖ μεγάλη ἐπιφυλακτικότηθα γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος. Ἡ παράφραση ἀναπαράγει τὸ γενικὸ περιεχόμενο, μὰ ἀντικαθιστᾷ τὴν πρωτότυπη μορφή μὲ μιὰ μορφή ὄχι αὐθεντικὴ, συχνὰ πρὸ ἐκτενὴ. Ἡ ἐπιτομὴ ἀναγκαστικὰ παραμελεῖ τὴ λεπτομέρεια, μὰ ἀφίνει ἄθικτη τὴ δομὴ τοῦ συνόλου. Τὸ ἀπόσπασμα κάνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο καὶ ἡ παράθεση κειμένου ἀφορᾷ πάντοτε μόνον τὴ λεπτομέρεια, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀρκετὰ σπάνιες περιπτώσεις, ὅπου ἕνα ποίημα παρατίθεται ὁλόκληρο, ὅπως ἡ «Ὡδὴ εἰς Ἀφροδίτην» τῆς Σαπφοῦς¹⁹² στὸ ἔργο Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσέα. Ἡ μίμηση τέλος στὴν περίπτωσι αὐτὴ δὲν μπορεῖ διόλου νὰ διαπιστωθεῖ καὶ εἶναι ἐπομένως χωρὶς χρησιμότητα.

Ὅρισμένες περίοδοι ἔδειξαν μιὰ ἐκδηλὴ προτίμηση γιὰ τὶς ἐπιτομὲς καὶ τὰ ἀποσπάσματα. Συνέβαλαν στὸ νὰ διευκολύνουν τὸ ἔργο σοβαρῶν λογίων, πὺ ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἔχουν στὴ διάθεσή τους ὕλη, πὺ νὰ μποροῦν νὰ τὴν συμβουλευόνται γρήγορα. Οἱ «Πίνακες» τοῦ Καλλιμάχου παρουσίαζαν μὲ λίγες λέξεις τὸ περιεχόμενο τῶν βιβλίων, πὺ ὁ κατάλογος αὐτὸς περιλάμβανε, καὶ μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε χωρὶς φόβο νὰ διαπράξουμε σφάλμα, ὅτι οἱ δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς βιβλιοθήκες περιλάμβαναν αὐτὰ τὰ ἔργα-μνημόνια. Ἀνάμεσα στὰ

έργα τοῦ Πλουτάρχου ὑπάρχουν πολλὰ παρόμοια¹⁹³. Μὰ αὐτὰ πολλαπλασιάζονται ὅταν, ὕστερα ἀπὸ ἕνα μεγαλύτερο ἢ μικρότερο χρονικὸ διάστημα δημιουργικῆς δραστηριότητος, καταστρώνουν τὸν ἀπολογισμὸ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ εἶχαν ἐπιτύχει. Τότε γεννιοῦνται οἱ ἐγκυκλοπαίδειες, τύπος ἐπιτομῆς πολὺ δημοφιλῆς. Τὸ ἴδιο συμβαίνει ὅταν δημιουργεῖται μιὰ κάποια πνευματικὴ κόπωση, μιὰ χαλάρωση τῆς ἐνεργητικότητος, ποὺ προτιμᾷ, ἀντὶ τὴν καθαυτὴ ἔρευνα, τὴ βραχεῖα σύνοψη τῶν ἀποτελεσμάτων ποὺ ἀποκτήθηκαν ἢ τὴν ἐπιλογή τῶν οὐσιωδῶν σημείων. Καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς ἀκόμα μπορεῖ μέσα σὲ καθορισμένες περιστάσεις νὰ ἐκδηλώσει τὶς ἴδιες προτιμήσεις : ὅταν τὸ ἐνδιαφέρον ἀποκτᾷ καὶ πάλι τὰ δικαιώματά του ὕστερα ἀπὸ ἕναν πολιτιστικὸ καταποντισμὸ, συχνὰ τὰ πνεύματα σπεύδουν νὰ φέρουν στὸ φῶς αὐτὰ ποὺ εἶχαν περιπέσει στὸ σκοτάδι καὶ προτιμοῦν νὰ μεταβιβάσουν καλύτερα τὸ ἐπιτόμο κείμενο παρὰ τὸ πλήρες ἔργο. Ἔτσι κατὰ τὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ 2ου χριστιανικοῦ αἰῶνα ἐξαφανίζονται οἱ μεγάλοι λόγιοι καὶ τὰ πρωτότυπα πνεύματα καὶ προωθοῦνται στὸ προσκῆνιο οἱ ἐνθουσιῶδεις ἐπίγονοι : ὁ Ἀθήναιος συμπιλεῖ τοὺς «Δειπνοσοφιστές» του, πὺ ὕστερα ὁ Στοβαῖος τὸ «Ἀνθολόγιόν» του, πὺ ὕστερα ἀκόμα ὁ Φώτιος τὴν τεράστια «Βιβλιοθήκη» του, ποὺ συνοψίζει ὄχι λιγότερους ἀπὸ 280 τόμους. Ὑπάρχουν ἀκόμα τὰ λεγόμενα *Excerpta constantiniana* ἀπὸ τὸ ὄνομα Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (912-959), τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ποὺ διέταξε νὰ συγκροτηθεῖ μιὰ γιγάντια ἐκλογή ἀπὸ ἱστορικὰ καὶ πολιτικὰ ἀποσπάσματα, ταξινομημένα συστηματικὰ σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενό τους. Σ' αὐτὰ ὀφείλουμε πολὺ σημαντικὰ τμήματα χαμένων ἔργων τοῦ Πολυβίου, τοῦ Διοδώρου, τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεῆ, τοῦ Δίωνα Κασσίου, τοῦ Ἀππιανοῦ κλπ. Ὑπῆρξαν ἐπίσης καὶ σὲ ἄλλους χρόνους ἐπιτομές, μὰ ὁ λόγος τῆς ὑπάρξεώς τους δὲ μᾶς εἶναι ἐμφανῆς. Μποροῦμε νὰ διερωτηθοῦμε γιὰ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. ὁ Θεόπομπος συνόψισε σὲ δύο τὰ ἑννέα βιβλία τοῦ Ἡροδότου¹⁹⁴. Μήπως ἀφείρεσε ὅλα ὅσα δὲν ἦταν στὴν κυριολεξία ἱστορία ; Μποροῦμε νὰ τὸ ὑποθέσουμε, μὰ τίποτα δὲν τὸ ἀποδεικνύει.

Οἱ μεταφράσεις γεννιοῦνται ὅταν ἕνας λαὸς μὲ διαφορετικὴ γλῶσσα ἐνδιαφέρεται γιὰ μιὰ ξένη γραμματεία. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν κειμένων ἡ περίπτωση αὐτὴ παρουσιάζεται πολλές φορές. Πρῶτα στὴν Ἀρχαιότητα, ὅταν οἱ Ρωμαῖοι μετέφρασαν στὴ γλῶσσα τους τὰ οὐσιώδη τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας. Ὁ Λίβιος Ἀνδρόνικος ἀρχισε τὸν 3ον αἰῶνα μὲ μιὰ μετάφραση τῆς «Ὀδύσειας» σὲ σατοῦρνιους στίχους. Ὁ Κικέρων δούλεψε πολὺ στὴν κατεύθυνση αὐτὴ μεταφράζοντας σελίδες ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ξενοφῶντα, τὸ Δημοσθένη, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν Ἄρατο. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς μεταφράστηκε καὶ ἄλλες δύο φορές ἀπὸ τὸ Γερμανικὸ καὶ τὸν Ἀβιανὸ. Τὸ ἔργο τοῦ Ἀπουληίου «*De mundo*» ἀποδίδει τὸ ψευδοαριστοτέλειο ἔργο «Περὶ κόσμου». Καὶ ἡ ἀπαρίθμηση εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ πλήρης.

Ὁ πολιτικὸς καὶ στρατιωτικὸς ἀγὼνας τοῦ Ἰσλάμ ἐναντίον τῆς χριστιαν-

νικῆς αυτοκρατορίας τῆς Ἀνατολῆς ἀντισταθμίζεται, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ, μὲ τὸ βαθὺ ἐνδιαφέρον, πού οἱ λαοὶ τῆς Ἀσίας, ἀφυπνισμένοι ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ συγκλονισμὸ, ἐπέδειξαν γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ. Οἱ μεταφράσεις στὴν ἀραβικὴ καὶ σὲ ἄλλες γλῶσσες τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ὑπῆρξαν ἀναρίθμητες. Μέχρι τῶρα ἔχει δημοσιευτεῖ καὶ σχολιαστεῖ μόνον ἓνας περιορισμένος ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτὲς καὶ εἶναι πιθανὸ πὼς θὰ ἀνακαλυφτοῦν καὶ ἄλλες ἀκόμα ἄγνωστες μεταφράσεις. Καὶ εἶναι τόσο περισσότερο πολὺτιμες, ὅσο εἶναι σχεδὸν πάντα κατὰ λέξη μεταφράσεις.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς πρῶτες μεσαιωνικὲς μεταφράσεις στὰ λατινικά, ὅπως μὲ ἐκεῖνες τοῦ περίφημου Guillaume de Moerbeke, τοῦ δομινικανοῦ μοναχοῦ τοῦ 13ου αἰώνα, πού ἔκανε προσιτὰ στοὺς ἀναγνώστες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, πού δὲν ἤξεραν τὰ ἑλληνικά, πολλὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Οἱ ἀνθρωπιστὲς τῆς Ἀναγεννήσεως ἀντιμετώπισαν στὶς ἀρχὲς τὴν ἴδια ἄγνοια καὶ κατὰ συνέπεια πολλαπλασίασαν τὶς λατινικὲς μεταφράσεις¹⁹⁵. Μερικὲς φορές μόνον αὐτὲς οἱ μεταφράσεις διασώθηκαν.

Ἡ τελευταία διαζευκτικὴ λύση εἶναι ἴσως ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες. Ὁ δρόμος μπορεῖ νὰ εἶναι «προστατευμένος» ἢ «ἀπροστάτευτος». Θυμίσαμε πρὶν ὅτι ὁ Ἡράκλειτος εἶχε καταθέσει τὸ δικό του «ἀντίτυπο συγγραφέως» στὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Ἔφεσο. Ἐξί ἢ ἑπτὰ αἰῶνες πιὸ ὕστερα ὁ Γαληνὸς μὲ τὴ σειρά του ἐμπιστεύτηκε τὰ δικά του ἔργα στὸ ναὸ τῆς Εἰρήνης στὴ Ρώμη. Ἡ ἔννοια τῶν δύο αὐτῶν ἐνεργειῶν, παρὰ τὴ χρονικὴ διαφορά, κατὰ βάση εἶναι ἡ ἴδια : ὁ συγγραφέας θέλει νὰ τοποθετήσῃ σὲ ἀσφαλὲς μέρος, μὲ δική του πλήρη εὐθύνη, τὸ αὐθεντικὸ ἀντίτυπο καὶ πού θὰ μπορούσαν νὰ τὸ συμβουλευθῶνται καὶ νὰ τὸ ἀντιγράφουν ἀκόμα μετὰ τὸ θάνατό του. Αὐτὸς εἶναι ἓνας τρόπος, τελειῶς ἐξωτερικὸς, προστασίας τοῦ κειμένου, ὅπως εἶναι ἡ ἐνταξὴ ἐνὸς βιβλίου σὲ μιὰ μεγάλη βιβλιοθήκη.

Μὰ ἐδῶ πρόκειται γιὰ κάτι ἄλλο. Μὲ τὴν ἔκφραση «δρόμος προστατευμένος» ἐννοοῦμε τὴν ἱστορία ἐνὸς κειμένου, πού ἡ διατήρηση καὶ ἡ καθαρότητά του ἔγιναν τὸ ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς καὶ ἀγρυπνῆς προσοχῆς τῶν εἰδικῶν, εἴτε ἡ προσοχὴ αὐτὴ ἐκδηλώθηκε περισσότερο γιὰ τὸ περιεχόμενον, εἴτε περισσότερο γιὰ τὴ μορφή τοῦ κειμένου. Ἡ ἐπέμβασή τους μείωσε ἐξαιρετικὰ τοὺς κινδύνους ἐξαφανίσεως καὶ φθορᾶς τοῦ κειμένου. Ἐνα κείμενον, πού δὲν τὸ πρόσεξαν, μπορεῖ χωρὶς ἀμφιβολία νὰ διατηρηθεῖ, ἀλλὰ περισσότερο τυχαῖα καί, πάντως, εὐκόλα θὰ κηλιδωθεῖ μὲ σφάλματα ἀπὸ ἄγνοια τῶν διαδοχικῶν ἀντιγραφῶν. Ἡ «Βατραχομουμαχία» ὀφείλει τὴ διατήρησή της κατὰ ἓνα μέρος στὸ χαρακτῆρα τῆς εὐτράπελης παρωδίας πού εἶχε, κατὰ ἓνα ἄλλο μέρος ἐπίσης στὸ ὄνομα τοῦ Ὀμήρου, πού κακῶς ἔφερε¹⁹⁶, μὰ οἱ ἀρχαῖοι καὶ βυζαντινοὶ φιλόλογοι παραμέλησαν τὸ ἔργο αὐτὸ καὶ γι' αὐτὸ ἡ παράδοσή του εἶναι πολὺ συγκεχυμένη¹⁹⁷. Ὁ κάθε ἀντιγραφέας φαίνεται ὅτι ἐνεργοῦσε ὅπως τοῦ ἄρεσε καὶ ἔτσι τὸ κείμενον ὑπέφερε. Ὁ Δημοσθένης προστατεύτηκε

ἀποτελεσματικά ἀπὸ τοὺς ρήτορες καὶ ἡ προστασία αὐτὴ ἐπεκτάθηκε καὶ σὲ πολλὰ ψευδεπίγραφα ἔργα του. Μὰ δὲν προστάτευσε καὶ τὶς ἕξι («Ἐπιστολές») ποὺ ἔφεραν τὸ ὄνομά του¹⁹⁸. Γι' αὐτὸ τὸ κείμενό τους ἀπαιτεῖ πολλὲς διορθώσεις, ἐνῶ οἱ λόγοι του σπάνια ἔχουν ἀνάγκη διορθώσεως.

Ἡ προστασία ἀπὸ μέρους τῶν λογίων εἶναι χρήσιμη γιὰ πολλοὺς τύπους κειμένων καὶ πρὸς διαφορετικὲς κατευθύνσεις. Τὰ τεχνικὰ συγγράμματα, τὰ προορισμένα μόνον γιὰ τοὺς εἰδικούς, διατηρήθηκαν χάρις στὸ δικό τους ἐνδιαφέρον, μὲ τὸ ὁποῖο τὰ περιέβαλαν : ὁ Ἀρχιμήδης, ὁ Πτολεμαῖος, οἱ πραγματεῖες γραμματικῆς, ρητορικῆς καὶ οἱ καθαρὰ ἐπιστημονικὲς πραγματεῖες ἀποτελοῦν παραδείγματα. Ἡ δυσκολία τοῦ κειμένου ἀπαιτεῖ γενικὰ τὴν ἀδιάλειπτη προσοχὴ τοῦ ἀντιγραφέα καὶ τὰ σφάλματα εἶναι σχετικὰ σπάνια, ἀν οἱ ἀντιγραφεῖς ἀκολουθοῦν τὸ κείμενο μὲ εἰδημοσύνη. Νὰ γιατί τὸ κείμενο τῶν ἐσωτερικῶν καὶ συχνὰ αἰνιγματικῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνα εἶναι λιγότερο ἀλλοιωμένο ἀπὸ τὸ κείμενο ἄλλων διαλόγων του¹⁹⁹.

Ἀντίθετα οἱ δημοφιλεῖς καὶ πολὺ διαδεδομένοι συγγραφεῖς διαβάστηκαν μὲσα ἀπὸ μιὰ ἀφθονία ἀντιτύπων : ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων, ποὺ τὸ κείμενό τους εἶχε προστατευθεῖ, πρέπει νὰ ἦταν πολὺ μικρότερος ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν ἄλλων ἀντιτύπων. Ὅμως ἀκριβῶς στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ προστασία γίνεται ἀπαραίτητη, ὅχι τόσο γιὰ τὴ διατήρησιν ὅσο γιὰ τὴ διαφύλαξιν τῆς καθαρότητος τοῦ κειμένου. Ἔτσι διαπιστώνουμε κάπου κάπου μὲσα σὲ μιὰ πολλαπλὴ παράδοση τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς κλάδου προστατευμένου δίπλα σὲ ἄλλον ἢ σὲ πολλοὺς ἄλλους, ποὺ δὲν εἶναι προστατευμένοι²⁰⁰. Γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ ὁ Ὅμηρος ἀποτελεῖ χτυπητὸ παράδειγμα. Διαβάστηκε πάντοτε ἀπὸ ὅποιον καυχίονταν γιὰ ἔστω καὶ ἐλάχιστη πνευματικὴ καλλιέργεια : τὰ πλήρη ἀντίτυπα, καὶ ἰδίως τὰ τμηματικὰ τῆς «Ἰλιάδας» καὶ τῆς «Ὀδύσσειας», ὑπῆρξαν στὴν Ἀρχαιότητα καὶ ἀκόμα καὶ στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἀναρίθμητα. Ἡ διατήρησιν ἦταν ὀπωσδήποτε ἐξασφαλισμένη, μὰ ἡ καθαρὴ τοῦ κειμένου δὲν ἦταν καθόλου. Πολλοὶ πάπυροι παρουσιάζουν ἕνα φθαρμένο κείμενο καὶ πολλὲς εἶναι οἱ παραθέσεις χωρίων ποὺ προσφέρουν διαφορετικὲς γραφὰς ξένες πρὸς τὴν προστατευμένη παράδοση. Γιὰ παράδειγμα ἄς ἀναφέρουμε τὸ κείμενο P 7 τοῦ καταλόγου τοῦ Allen²⁰¹ τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα : περιλαμβάνει 91 συνολικὰ στίχους (κομμάτια ἀπὸ τὸ Θ 17-258)· ὅχι λιγότεροι ἀπὸ 23 στίχοι δὲν ὑπάρχουν στὴ μεσαιωνικὴ vulgata καὶ ὅμως ὅλοι τοὺς ἔχουν πολὺ ὁμηρικὴ ἐμφάνισιν· βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἕνα πραγματικὸ κέντρονα [συρραφή]. Ἡ πραγματικὴ λογία προστασία γιὰ τὸν Ὅμηρο ἄρχισε μόνον τὴν ἡμέρα ποὺ ἡ ἑλληνιστικὴ φιλολογία τὴν ἐγκαινίασε καὶ τὴν ἐξακολούθησε, καὶ στὴ δικὴ τῆς ἐπέμβαση χρωστᾶμε τὴν ὑπαρξὴ τῶν καλύτερων χειρογράφων μας.

Ἡ λογία προστασία ἢ ἡ σχολικὴ, ποὺ προέρχεται ἀπὸ αὐτὴν, δὲν ἐπεκτείνεται ἀναγκαστικὰ σὲ ὅλο τὸ ἔργο ἐνὸς συγγραφέα. Παραμέλησε τὴ μεγάλη πλειονότητα τῶν κλασσικῶν τραγωδιῶν· γιὰ τὸν Πίνδαρο περιορίστηκε τελικὰ

μόνο στους «'Επίνικους», δηλαδή στα βιβλία XIV-XVII τῆς πλήρους συλλογῆς, πού εἶχε συγκροτήσει ὁ φιλόλογος Ἀριστοφάνης. Ἀπό τὰ 13 ἄλλα βιβλία δὲ σώζονται παρὰ μόνον ἀποσπάσματα, τὰ πῶς σημαντικὰ σὲ πάπυρο.²⁰² Ὅσο γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη τῆς κωμωδίας φαίνεται ὅτι στὰ 100 περίπου μ.Χ. κάποιος Σύμμαχος συγκρότησε ἀπὸ τὸ ἔργο του μιὰ ἐκλογή, ἀπὸ ὅπου προέρχεται ἡ τωρινὴ δική μας συλλογὴ²⁰³.

Ἡ προστασία πραγματοποιεῖται μὲ διάφορους τρόπους. Πρῶτα μὲ τὴν παρασκευὴ φροντισμένων ἀντιγράφων ἀπὸ ἀντίτυπα τῆς ἴδιας ποιότητος, ἀν ὑπάρχουν παρόμοια. Ὑστερα μὲ τὴν ἀκρίβεια, μὲ τὴν ὁποία τὸ ἀντιγραμμένο κείμενο διορθώθηκε. Ἐδῶ παρεμβαίνει τὸ σύστημα τῶν κριτικῶν σημείων, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ὀβελοῦ, πού σημειώνει τοὺς στίχους πού δὲ θεωροῦνται αὐθεντικοί, καὶ τῶν προσαρτημένων ὑπομνημάτων πού δίνουν τὴν ἐξήγηση. Τρίτο, μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς μορφῆς καὶ τοῦ περιεχομένου, δηλαδή μὲ ἄλλα σχόλια γλωσσολογικὰ καὶ πραγματικὰ πού ἀπομακρύνουν ἐκ τῶν ὑστέρων ἢ ἐκ τῶν προτέρων καταδικαστέες ἀλλαγές. Τέλος, μὲ τὴ δημιουργία ἀντιγράφων, πού περιλαμβάνουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κείμενο, σχόλια στὴν ὥα, γλῶσσες στὴν ὥα ἢ στὰ διάστιχα καὶ διαφορετικὲς γραφές, πού ὅλα μαζὶ ἀποτελοῦν ἓνα ἀξιοπρόσεκτο ὄργανο ἐλέγχου καὶ πρωτότυπης ἐργασίας. Ἄς παραπέμψουμε γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ στὸν περίφημο κύλινδρο, πού περιέχει τοὺς «Παιᾶνες» τοῦ Πινδάρου²⁰⁴: στίζει, ἔχει σχόλια καὶ διαφορετικὲς γραφές μὲ παραπομπὲς στοὺς γραμματικούς καὶ φιλολόγους, στοὺς ὁποίους ἀνήκουν. Κάποτε τὰ χειρόγραφα δίνουν καὶ στιχομετρικὲς ἐνδείξεις, πού σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ὀδηγοῦν σὲ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα²⁰⁵. Ἐτσι εἶναι βέβαιο πὼς οἱ ἐνδείξεις, πού βρίσκουμε στὰ χειρόγραφα τοῦ Δημοσθένη, δὲν ὑπολογίζουν τὰ παρέμβλητα ἔγγραφα στὸ κείμενο τῶν λόγων. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει τὴ θεωρία ὅτι τὰ ἔγγραφα αὐτὰ προστέθηκαν στὶς ἀρχὲς τῆς χριστιανικῆς περιόδου, καὶ ἀρχικὰ στὴν ὥα²⁰⁶.

Ἡ παρουσία σχολίων, ὑποθέσεων, διδασκαλιῶν κλπ. εἶναι κατ' ἀρχὴν ἐνδειξὴ σχετικῆς καθαρότητος ἐνὸς κειμένου, ἀφοῦ μαρτυρεῖ γιὰ τὴ λόγια προστασία του. Στὶς ἐννιά σχολιασμένες τραγωδίαι τοῦ Εὐριπίδη²⁰⁷ τὸ κείμενο εἶναι φανερὰ πῶς ἱκανοποιητικὸ παρὰ στὶς ἄλλες τραγωδίαι, καὶ τὸ ἴδιο πιθανῶς συμβαίνει μὲ τὶς ἑπτὰ κωμωδίαι τοῦ Ἀριστοφάνη²⁰⁸, πού τὸ χειρόγραφο Venetus 474 τοῦ 12ου αἰῶνα τὶς ἔχει πλουτίσει μὲ σχόλια ἐκτενέστερα παρὰ τὶς ἄλλες κωμωδίαι.

Ὅμως καμιὰ προστασία δὲν εἶναι τελείως ἀποτελεσματικὴ. Ἀκόμα καὶ κείμενα προστατευμένα ἀπὸ τὴν ἀρχαία φιλολογία μποροῦν νὰ βρεθοῦν ἀποκλειστικὰ μέσα σὲ ἐλαττωματικὰ ἀντίτυπα. Σημειώσαμε πρὶν²⁰⁹ ὅτι ὁ κώδικας τοῦ «Δυσκόλου» τοῦ Μενάνδρου παρέχει ὑπόθεση, διδασκαλία, κατάλογο προσώπων καὶ μερικὲς παραλλαγές, καὶ ὅμως περισσότεροι ἀπὸ τὸ ἓνα τρίτο τῶν στίχων του ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ διόρθωση. Ἀκόμα καὶ ἓνα τόσο ἀπλὸ πρᾶγμα, ὅπως ἡ σελιδαρίθμηση, εἶναι καὶ αὐτὴ στὸν κώδικα συγκεχυμένη, χωρὶς ἐμφανὴ λόγιο²¹⁰.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΚΙΑΓΡΑΦΗΣΗ

Μετά τη συστηματική ανάπτυξη ἄς σκιαγραφήσουμε τὴ γενικὴ ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν κειμένων. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι κάθε συγγραφέας ὅπως καὶ κάθε ἔργο ἔχει τὴ δική του ἱστορία καὶ ὅτι μπορεῖ σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή νὰ βρεθεῖ σὲ μιὰ ἐξαιρετικὴ κατάσταση. Ὡστόσο οἱ ἐξαιρέσεις αὐτὲς διαπιστώνονται σὰν τέτοιες μόνο κάτω ἀπὸ τὸ φῶς μιᾶς μεγάλης πλειονότητος συνήθων περιπτώσεων. Τὸ οὐσιῶδες στὴ σκιαγράφηση ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ ἀποτελοῦν οἱ συνήθεις αὐτὲς περιπτώσεις. Κάπου κάπου θὰ χρειαστεῖ νὰ ἐπαναλάβουμε σὲ ἓνα διαφορικὸ πλαίσιο αὐτὰ ποὺ πρὶν ἀναπτύξαμε.

Γιὰ τὴν ἀρχαιότερη περίοδο, λόγου χάρι πρὶν ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα, ἡ ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν κειμένων διαφέρει βασικὰ ἀπὸ ἐκεῖνη τῶν ἀρχαιότερων λατινικῶν κειμένων. Στὴ Ρώμη ἡ φιλολογικὴ ζωὴ ἀνθίξει μὲ τὴ γειτονία καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπίδραση τῆς γείτονός της, τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ἡ ζωὴ αὐτὴ ἀπὸ αἰῶνες πρὶν ὑπῆρξε ἔντονη. Στὴν Ἑλλάδα, ἀντίθετα, οἱ ἀρχεὲς στάθηκαν πρὸ δύσκολης, πρὸ βαθμιαῖες καὶ βαδίζουμε ψηλαφώντας μέσα σὲ ἀπόλυτο σχεδὸν σκοτάδι. Χρήσιμοι κλάδοι γνώσεως, ὅπως ἡ γραμματικὴ, ἡ φιλολογία, ἡ θεωρία καὶ ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, γεννήθηκαν πρὸ ὕστερα. Δὲν ὑπῆρχε τίποτα ποὺ νὰ ἔμοιαζε μὲ μιὰ κανονικὴ ὑπηρεσία διαδόσεως τῶν βιβλίων ἢ γραφικὴ μάλιστα ὕλη ἦταν πιθανῶς σπάνια καὶ ἀκριβή, καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναγνωστῶν, ποὺ εἶχαν στὴ διάθεσή τους μερικὰ βιβλία, ἦταν ἐξαιρετικὰ περιορισμένος. Τὸ ἔπος ἦταν τὸ προνόμιο τῶν ἐπαγγελματιῶν ἀοιδῶν, τόσο γιὰ τὴ δημιουργία ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀπαγγελία του. Συχνὰ οἱ ἀοιδοὶ συγκροτοῦσαν σχολές, ποὺ μεταβίβαζαν τὰ μυστικὰ τοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ δάσκαλο σὲ μαθητὴ, ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά. Χωρὶς ἀμφιβολία εἶχαν στὴ διάθεσή τους γραπτὰ ἀντίτυπα, μὰ τὸ οὐσιῶδες τὸ διαφύλασσαν καὶ τὸ ἀποστήθιζαν μὲ τὴ μνήμη καὶ τὸ διέδιδαν μὲ τὴν ἀπαγγελία. Τὰ ἐπικά ποιήματα ὑπῆρξαν πολυἀριθμα, ἂν καὶ τὰ θέματα, ἢ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος τὰ ἔφεραν πολὺ κοντὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο. Ἡ τέχνη δὲν ἦταν ὑπερβολικὰ δύσκολη νὰ τὴ μάθει ὅποιος εἶχε καλὸ μνημονικόν²¹¹. Ἡ παρουσία τῆς «Ἰλιάδας» καὶ τῆς «Ὀδύσσειας» ἐξηγεῖται μόνο μὲ μιὰ μακρὰ προγενέστερη παράδοση, ποὺ συνεχίστηκε καὶ μέσα σὲ πολλὰ λεγόμενα κύκλια ἔπη. Ἀπὸ ὅλον αὐτὸν τὸν ὄγκο εἶχε πιθανότερες νὰ ἐπιζήσει μόνον ἐκεῖνο ποὺ ἐπιβαλλόταν μὲ τὴν τελειότητά του, γιὰτὶ τὸ κοινὸ ἐπέμενε νὰ ἀπαιτεῖ τὴν ἀπαγγελία του καὶ γιὰτὶ οἱ ἀοιδοὶ καταλάβαιναν τί συντελοῦσε ἀποτελεσματικὰ στὴν ἐπιτυχία τους. Ὅλα τὰ ἄλλα ἦταν ἐφήμερα καὶ καταδικασμένα σὲ ἄμεση σχεδὸν ἐξαφάνιση. Τὸ τέλειο καὶ τὸ ὑψηλὸ ἀπαιτοῦν φυσικὰ

τὸ σεβασμὸ καὶ εἶναι σχετικὰ προφυλαγμένα ἀπὸ πολὺ ριζικὲς φθορές. Αὐτὸ ἄλλωστε δὲν ἐμπόδισε τὴν παραγωγὴ ἀρκετὰ πολλῶν παραλλαγῶν κειμένου καὶ τὴν παρεμβολὴ μιᾶς «Δολώνειας», πού πιθανῶς δὲν εἶναι αὐθεντικὴ, ἀνάμεσα στὰ ἄσματα τῆς «Ἰλιάδας». Ἡ παρεμβολὴ ἦταν ἄλλωστε πολὺ εὐκόλη, μιὰ καὶ τὸ σύνολο τὸ συγκροτοῦσε ἕνας ἀρκετὰ μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ χωριστοὺς κυλίνδρους.

Ἡ ἀπαγγελία ἢ ἴδια περιέκλειε ἀρκετὰ σοβαροὺς κινδύνους, γιὰ οὐτε ἢ «Ἰλιάδα» οὐτε ἢ «Ὀδύσεια» προσφέρονταν γιὰ μιὰ συνεχῆ ἀπαγγελία. Ἡ ἔλλειψη αὐτῆς τῆς δυνατότητας μαζί με τὴν κατανομή σὲ πολλοὺς κυλίνδρους μᾶς ἀναγκάζει ἔτσι νὰ ἀποροῦμε πῶς ἐπέζησαν στὸ σύνολό τους. Εἶναι εὐλογο νὰ εὐγνωμονοῦμε τοὺς ραψωδοὺς καὶ τὸ κοινὸ γιὰ τὸ σεβασμὸ πού ἔδειξαν στὰ μεγαλόπνοα αὐτὰ ἔργα. Οἱ κίνδυνοι ἦταν ἐκδηλοί, καὶ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε κάποια ἀλήθεια σὲ μερικὲς ἀθηναϊκὲς παραδόσεις γιὰ ἕνα μέτρο πού πῆρε εἴτε ὁ Σόλων (ἄποψη τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος πολὺ συζητήσιμη) εἴτε ὁ Πεισίστρατος ἢ ὁ Ἰππάρχος²¹² (ἄποψη πολὺ πιὸ πιθανή): παλαιότερα οἱ ἀπαγγελίες ὁμηρικῶν ἀποσπασμάτων γίνονταν σύμφωνα με τὴν προτίμηση τῶν ραψωδῶν, πού ἦταν ἀνταγωνιστὲς σὲ διαγωνισμοὺς ἀπαγγελίας. Τὰ ἀποσπάσματα τὰ πιὸ δημοφιλή, τὰ πιὸ ἐντυπωσιακά, ἔβαζαν στὸ περιθώριο ὅλα τὰ ἄλλα καὶ θὰ μπορούσαν νὰ τὰ εἶχαν ρίξει στὴ λησμονιά. Ἐκδόθηκε λοιπὸν διαταγὴ νὰ ἐκτελοῦν τίς ἀπαγγελίες «ἐφεξῆς, ἐξ ὑποβολῆς, ἐξ ὑπολήψεως». Αὐτὸ ἦταν δυνατὸ μόνον ἐὰν τὰ σύνολα, στὰ ὁποῖα ἀνῆκαν τὰ ἀποσπάσματα, θεωροῦνταν ἀκόμα σὰν σύνολα. Ὁ Πεισίστρατος, πού συγκρότησε ἄλλες φιλολογικὲς ἐπιτροπές, μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἐμπιστεύτηκε σὲ μερικοὺς ραψωδοὺς πρώτης τάξεως τῆ φροντίδα νὰ συγκεντρώσουν αὐτά, πού μετὰ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου μπορούσαν νὰ διασπαστοῦν, σὲ ἕνα πλήρες, σχεδὸν ἐπίσημο, ἀντίτυπο. Νὰ ποιά ἀλήθεια μπορεῖ νὰ ὑπάρχει στὴν παράδοση τῆς περίφημης «ἐκδόσεως τοῦ Πεισιστράτου». Ἡ ἐκδοσὴ δὲν ἀναφέρεται στὴ σύνθεσιν ἑνὸς νέου, ἀλλὰ στὴ διατήρησιν ἑνὸς ὑπάρχοντος κειμένου. Καὶ ταυτόχρονα αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει καὶ τὸ σχηματισμὸ μιᾶς πρώτης vulgata, τῆς ἀθηναϊκῆς vulgata, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε πιὸ πάνω.

Ἡ κατάστασις τῆς ἀρχαιότερης λυρικῆς ποιήσεως εἶναι, κατ' ἀρχήν, πολὺ πιὸ περίπλοκη, πιὸ προβληματικὴ ἐπίσης. Πρέπει, ἀπὸ τὴν ἀρχή, νὰ διακρίνουμε δύο διαφορετικὲς περιπτώσεις. Πολλοὶ συγγραφεῖς, ἂν δὲν ἀπατοῦμαι, συνέθεσαν λυρικά ποιήματα, πού, ἂν καὶ τὸ καθένα ἀποτελοῦσε μιὰ ξεχωριστὴ ἐνότητα, ἦταν ὅμως προορισμένα νὰ ἀποτελέσουν παραλλαγές ἢ ἄμεση συνέχεια προγενέστερων ποιημάτων²¹³. Εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ Τυρταίου, τοῦ Μιμνέρμου, τοῦ Θεόγνιδος. Ὁ πρῶτος ἀνέπτυξε, ὅπως φαίνεται, δύο θέματα πρωταρχικῆς σημασίας γιὰ τὸ κοινὸ του : ἄλλοτε ἐγκωμιάζει τὴ σπαρτιατικὴ εὐνομία, ἄλλοτε προτρέπει τοὺς συμπολίτες του νὰ δείξουν θάρρος στὸ πεδίο τῆς μάχης. Ὁ δεῦτερος τραγουδαίει ἀπὸ τῆ μιᾶς μεριᾶ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴ Ναννώ,

ἀπὸ τὴν ἄλλη τις χαρὲς τῆς ὁμορφῆς ἡλικίας καὶ τὰ δυσάρεστα τῶν γηρατειῶν. Ὁ τρίτος συνθέτει δύο σειρὲς ἀπὸ ἐλεγείες, ποὺ ἀπευθύνονται στὸν Κύρνο, τὴ μιὰ πολιτικῆς φύσεως, τὴν ἄλλη μὲ ἠθικολογικὲς τάσεις. Κάθε μιὰ ἀπὸ τίς συλλογὲς αὐτὲς ἀποτελεῖται ἀπὸ συνθέσεις, ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τίς ἀπαγγεῖλει χωριστά. Ὁμως ἡ καθεμία ἀναπτύσσει μὲ τὴ μέθοδο τῆς ποικιλόμορφης ἐπαναλήψεως μιὰ καὶ μόνη κυρίαρχη ἰδέα. Συγκροτοῦσαν λοιπὸν αὐτόματα ομάδες καὶ ἔτσι βρισκόταν σχεδὸν βέβαια μέσα στοὺς αὐτόγραφους φακέλους τῶν συγγραφέων τους. Εἶχαν πιθανότητες νὰ μείνουν μαζὶ χάρη σὲ μιὰ διπλὴ ἐπίδραση : τὴν ἐπίδραση τῆς ταυτότητας τοῦ ἴδιου συγγραφέα καὶ ἐκείνη τῆς ὁμοιότητας τοῦ περιεχομένου, ἀκόμα καὶ ὅταν ἄρχισαν νὰ διαδίδονται μέσα στὸν ἑλληνικὸ κόσμο. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ὅμως χάθηκαν, καὶ οἱ στίχοι τοῦ Θεόγνιδος ἀντιστάθηκαν καλύτερα, γιατί ἡ ἀπαγγελία τους στὰ συμπόσια τοὺς διαφύλαξε, ἂν καὶ σὲ μιὰ βαθειὰ διασπασμένη μορφή.

Οἱ Λέσβιοι ποιητὲς καὶ ὁ Ἀρχίλοχος ὅπως καὶ ὁ Σόλων, γιὰ νὰ ὀνομάσουμε μόνον τοὺς πιὸ σπουδαίους, συνέθεσαν ποιήματα χωριστά τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ ποὺ τὸ καθένα ἀποτελοῦσε μιὰ δική του πλήρη μονάδα. Ἡ ταυτότητα τοῦ συγγραφέα ἀποτελοῦσε λοιπὸν οὐσιαστικὸ παράγοντα γιὰ τὴ διάσωσή τους σὰν σύνολο, ἂν καὶ γιὰ τίς ἐλεγείες καὶ τοὺς Ἰαμβοὺς τοῦ Σόλωνα κοντὰ σ' αὐτὴν προστίθεται μιὰ ἐκδηλῆ ὁμοιότητα τάσεων καὶ ἀπόψεων. Γιὰ τοὺς ἄλλους ἡ ὑψηλὴ ποιητικὴ ἀξία τοῦ ἔργου τους συνετέλεσε στὴ δημοτικότητά τους, στὴ διάδοσή τους καὶ στὴ διατήρησή τους μέχρι τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὅποτε οἱ ἐπαγγελματίες φιλόλογοι ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνουν τὰ ἔργα μέσα σὲ λόγιες συλλογές. Εἶναι πιθανὸν οἱ ἀναγνώστες τῶν ποιημάτων τοῦ εἴδους αὐτοῦ νὰ βρίσκονταν ἀκόμα ἀποκλειστικά (ἢ σχεδὸν ἀποκλειστικά, ἀφοῦ τοῦ Ἀρχιλόχου π.χ. οἱ συμπολεμιστὲς, οἱ συμπότες καὶ οἱ σύντροφοι τῶν περιπετειῶν του δὲν ἦταν ὅλοι τους εὐγενεῖς φυγάδες ἢ εὐγενεῖς ποὺ εἶχαν φτωχύνει) μέσα στὴν ὑψηλὴ κοινωνία, ποὺ μονοπωλοῦσε τὴ λογοτεχνικὴ παιδεία. Μὰ πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουμε ὅτι ἀκόμα καὶ στοὺς 8ο, 7ο καὶ 6ο αἰῶνα ἡ μετακίνηση τῶν Ἑλλήνων καὶ οἱ εὐκολιές ἐπικοινωνίας ἦταν σχετικὰ μεγάλες. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ ποιητὲς γνώριζαν τὰ ἔργα τῶν συναδέλφων καὶ τῶν ἀνταγωνιστῶν τους. Ἔτσι βλέπουμε τὸ Σόλωνα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα νὰ ἀπαντᾷ στοὺς στίχους τοῦ Μιμνέρμου ἀπὸ τὴν Κολοφῶνα²¹⁴. Εἶχαν λοιπὸν ἀντίγραφα οἱ συγγραφεῖς, οἱ θαυμαστὲς τους, ὁ καθένας ποὺ ὑπερηφανευόταν γιὰ τίς φιλολογικὲς του γνώσεις. Συχνὰ ἦταν ἀντίγραφα ἀπὸ ἄλλα ἀντίγραφα, φροντισμένα ἢ ὄχι. Καὶ κανένας δὲν μποροῦσε νὰ προβλέψει ποιά ἀντίγραφα θὰ ἐπιζοῦσαν.

Ὁ ἐπιδεικτικὸς λυρισμὸς βρισκόταν σὲ συνθήκες σχετικὰ εὐνοϊκές. Στὴν πράξῃ τὸν προόριζαν σχεδὸν πάντα γιὰ τίς μεγάλες περιστάσεις καὶ τὸν ἔγραφαν γιὰ πολιτεῖες ἢ γιὰ ὑψηλὰ πρόσωπα. Μιὰ ὠραία θρησκευτικὴ ὠδὴ φυλαγόταν μὲ ἐπιμέλεια στὸ ναὸ τοῦ θεοῦ, ποὺ ἡ ὠδὴ ἐξυμνοῦσε, καὶ ξέρουμε πῶς τὴν διαφύλασσαν συχνὰ σὰν ἐπιγραφή πάνω σὲ μιὰ στήλη ἢ σὲ ἓναν τοῖχο²¹⁵.

Ἡ ὠδή πού τραγουδοῦσε τὸ ἐγκώμιο ἑνὸς πρίγκηπα, ἑνὸς ἀθλητῆ, ἑνὸς νεκροῦ φυλαγόταν σὰν τιμητικὸς τίτλος στὰ οἰκογενειακὰ ἀρχεῖα. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις καταλαβαίνουμε ὅτι πολλοὶ εὐσεβεῖς, πού εἶχαν παρακολουθήσει τὸν ἑορτασμὸ ἢ οἱ φίλοι τοῦ ὑμνουμένου προσώπου ἐπιζητοῦσαν νὰ ἀποκτήσουν ἕνα ἀντίγραφο τοῦ κειμένου. Ὑπάρχει λόγος νὰ πιστεύουμε ὅτι ὁ Χαμαιλέων ἀκριβῶς συμβουλευτήκε στὴν Κόρινθο ἕνα ἀντίτυπο τοῦ «Σκολίου», πού ἔγραψε ὁ Πίνδαρος γιὰ νὰ τιμήσει τὸν Ξενοφῶντα, πολίτη αὐτῆς τῆς πόλεως²¹⁶. Τὸ περίπλοκο ὕφος αὐτοῦ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἴδους περιορίζε τὴν ἀνάγνωσή του σὲ ὅσους εἶχαν μόρφωση ἀρκετὰ ἀναπτυγμένη, καὶ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τὸν ἀντιγράφεα μιὰ ἀδιάλειπτη προσοχή. Αὐτὸ συνέβαλε στὴ σχετικὴ ἀκρίβεια τῶν ἀντιγράφων. Γι' αὐτὸ οἱ φιλόλογοι τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου δὲ δυσκολεύτηκαν νὰ συγκεντρώσουν τὸ τεράστιο ἔργο ἑνὸς Πινδάρου²¹⁷.

Παρὰ τὴ μέτρια ἔκτασή τους τὰ ἔργα τῶν πρώτων φιλοσόφων δὲ διατηρήθηκαν γιὰ πολὺ καιρὸ. Οἱ τεράστιες πρόοδοι τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα καὶ ὕστερα ἔριξαν στὴ λήθη ὅλα αὐτὰ πού ἦταν δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν σὰν ἐντελῶς προσωρινὰ δοκίμια. Ἡ περίπτωση τῶν πυθαγορείων πραγματειῶν παρουσιάζεται λίγο διαφορετικὰ ἐξ αἰτίας τῆς ἰσχυρῆς ἐσωτερικῆς συνοχῆς τῆς σχολῆς. Μὰ ἡ τάση νὰ ἀποδίδονται στὸν Πυθαγόρα καὶ μόνο ὅλες οἱ μεταγενέστερες διασκευὲς τῆς διδασκαλίας του ὑπῆρξε πιθανῶς δυσμενῆς γιὰ τὴ διατήρηση τῶν πρωτοτύπων.

Γι' αὐτὴν τὴν πρώτη περίοδο δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ ἀξιόλογο νὰ λεχθεῖ γιὰ τίς ἄλλες μορφές τοῦ πεζοῦ λόγου, πού ἐμφανίζονται μόλις στὸν 5ο αἰῶνα. Ἱστορία, γεωγραφία, ἔθνογραφία περιορίζονταν στίς ἀρχές στὴν «ἱστορία» μὲ συνέχεια τὸν «λόγον»: ἔπαιρναν τίς πληροφορίες τους καὶ τίς μετέδιδαν προφορικὰ στοὺς ἐνδιαφερομένους. Ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ ἐντυπωσιακὴ εὐγλωττία ἄφηνε μόνο μιὰ ἠχῶ ἀναμνήσεως στὰ πνεύματα καὶ στίς καρδιές²¹⁸.

Ἡ πολιτιστικὴ ἀπολίθωση τῆς Σπάρτης, πού μετὰ τοὺς μεσσηνιακοὺς πολέμους μεταβλήθηκε σὲ χονδροειδῆ καὶ ἄγονο στρατώνα, ἀφάνισε αὐτό, πού πιὸ πρὶν ἦταν μιὰ ἀπὸ τίς δόξες τῆς πόλεως, ὅταν ἡ πόλη αὐτὴ ἦταν τὸ ζωντανὸ κέντρο μουσικῶν καὶ ποιητικῶν δραστηριοτήτων, πού ἡ ἀκτινοβολία τους ἔφθανε μακρὰ. Ἄν διαβάσουμε ἀκόμα σήμερα ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ ἕνα «Παρθένειον» [Παρθένιο] τοῦ Ἀλκμᾶνος, πιστεύω ὅτι τὸ ὀφείλουμε ὄχι στὸ εὐλαβικὸ συντηρητικὸ πνεῦμα τῶν Λακεδαιμονίων, ἀλλὰ στὸ ἐνδιαφέρον, πού ἄλλοι ἔδειξαν γι' αὐτό.

Ἡ γενικὴ κατάσταση μεταβάλλεται, ὅταν ἡ Ἀθήνα, μετὰ τὴ Σπάρτη καὶ τὴν Ἰωνία, γίνεται ἡ φιλολογικὴ καὶ πολιτιστικὴ πρωτεύουσα τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου. Στὴν διάρκεια τῶν λίγων δεκάδων ἐτῶν, πού κυβέρνησαν οἱ μεγάλοι τύραννοι, ἡ Σικελία καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἑλλάδα ἀκολούθησαν ἀπὸ πολὺ κοντά, μὰ ἡ ἐνεργητικότητά τους ἐξασθένησε ἀρκετὰ γρήγορα. Στὴν Ἀθήνα βλέπουμε νὰ ἐμφανίζονται καὶ νὰ ἀνεβαίνουν στὸ ἀπόγειο νέες λογοτεχνικὲς μορφές: τὸ

θέατρο, τραγικό, σατυρικό, κωμικό· ή ρητορεία και ό πολιτικός λίβελλος· ή άξια του όνόματός της ιστορία· οι πραγματείες και οι τολμηρές συνθέσεις των σοφιστών· ή φιλοσοφία, ιδιαίτερα με διαλογική μορφή. Ό Παρμενίδης ό Έλεάτης, πιό ύστερα ό Δημόκριτος ό Άβδηρίτης²¹⁹ και ό κύκλος των Έπποκρατιδών στην Κώ, όσο και άν ήταν σπουδαίοι, άποτελοϋν παρ' όλ' αυτά τις έξαιρέσεις του κανόνα. Δέν είναι χωρίς λόγο πού βλέπουμε νά συρρέουν στην Άθήνα από παντού τά μεγάλα και έξοχα πνεύματα. Αυτό προϋποθέτει ένα πολύ ζωηρό ένδιαφέρον μέσα σ' αύτην τήν πόλη για καθετί πού ήταν λογοτεχνία, για καθετί πού παρουσιαζόταν σε γραπτή μορφή. Για τόν πολύ λαό ή λογοτεχνία ζούσε ακόμα κυρίως μέσα στη μνήμη και είναι βέβαιο ότι οι άντιληπτικές και οι άκουστικά άναπλαστικές ικανότητες του πληθυσμού αύτου ήταν αξιοσημείωτα μεγάλες. Μά όσοι θεωροϋσαν τόν έαυτό τους «καλούς κάγαθούς» και «παιδευμένους», δέν ήταν πάντοτε ικανοποιημένοι με τις περισσότερο ή λιγότερο άβέβαιες και άπατηλές αύτες άναμνήσεις, αλλά έπιζητοϋσαν νά άποκτήσουν γραπτά τά κείμενα πού τους άρεσαν ή πού έπιθυμοϋσαν νά μελετήσουν από πιό κοντά.

Μποροϋσε κανείς νά άγοράσει εκει, στην Άθήνα, σε καλή τιμή τά βιβλία του Άναξαγόρα, παρ' όλο ότι αύτός είχε γεννηθεϊ στις Κλαζομενες²²⁰. Άναφέραμε πιό πριν ότι ό Ξενοφών βρήκε άνάμεσα στα ναυάγια πλοίων, πού είχαν έξοκειλει στην θρακική άκτή, βιβλία προορισμένα για έξαγωγή. Ό Πλάτων είχε στη διάθεσή του τó κείμενο ένός δύσκολου σκολίου του Σιμωνίδη²²¹. Οι τρεις μεγάλοι δάσκαλοι τής χορικής ποιήσεως, ό Σιμωνίδης, ό Πίνδαρος και ό Βακχυλίδης είχαν πιό πριν γνωρίσει και μιμηθεϊ ή κρίνει άμοιβαία τά έργα τους. Ό Εϋθύδημος είχε έναν Όμηρο όλόκληρο²²², περίπτωση πιθανώς σπάνια, άν σκεφτοϋμε τó μεγάλο άριθμό των κυλίνδρων, πού άπαιτοϋσε τó όμηρικό κείμενο. Ό νεαρός Άλκιβιάδης βρίσκει κύλινδρο με άπόσπασμα του Όμήρου κατάλληλα διορθωμένο σε ένα γραμματοδιδάσκαλο²²³. Τά σχόλια μās πληροφοροϋν ότι οι Όμηριστές τής Άλεξανδρείας είχαν στη διάθεσή τους, για νά άποκαθάρουν τά έπικά κείμενα, όχι μόνο «έκδόσεις κατά πόλεις» ή «κατ' άνδρα», αλλά ακόμα και άλλες όχι καθορισμένες, πού γι' αυτές χρησιμοποιοϋσαν τά έπίθετα «κοινά, δημώδεις» ή ακόμα «είκαιότεραι» και «φαυλότεραι», σε αντίθεση με άλλες «χαριστέρας» ή «άστειότερας»²²⁴. Και αύτό είναι έπαρκής άπόδειξη για τó μεγάλο άριθμό άντιτύπων των όμηρικών ποιημάτων, πού με κείμενο άρκετά παραλλαγμένο είχαν διαδοθεϊ στον έλληνικό κόσμο.

Πολύάριθμες ύπηρεξαν οι έριδες, πού προκλήθηκαν με τή δημοσίευση πολιτικών και άλλων λιβελλων. Ένα μόνο παράδειγμα : ή δίκη και ό θάνατος του Σωκράτη προκάλεσαν τή δημοσίευση μιās όλόκληρης σειράς γραπτών κειμένων, δυσφημιστικών ή έγκωμιαστικών. Στην άρχή τής «Άπολογίας» του ό Ξενοφών διαπιστώνει : «γεγράφασι . . . περι τούτου» (πρόκειται για τή διαγωγή του Σωκράτη κατά τή διάρκεια τής δίκης του) «και άλλοι», και ή συνέ-

χεια τῆς προτάσεως (μὲ τὴ λέξη «πάντες») δείχνει πὼς ἦταν ἀρκετοί. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «Ἀπολογία» καὶ τὸν «Κρίτων», γραμμένα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ὑπῆρχε ἡ περίφημη «Κατηγορία Σωκράτους» τοῦ ρήτορα Πολυκράτη²²⁵ καὶ μία «Ἀπολογία» τοῦ Λυσία²²⁶. Μνημονεύσαμε τὴν «Ἀπολογία» τοῦ Ξενοφῶντα καὶ μπορούμε νὰ δεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων κειμένων, πού ξεχάστηκαν. Οἱ πολιτικοὶ ἀνταγωνισμοὶ διεξάγονταν ὄχι μόνο στὴν ἐκκλησίαι καὶ στὴν ἀγορά, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ μέσα στοὺς λιβέλλους, πού μερικοὺς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς διαβάζουμε ἀκόμα, καὶ μέσα στὶς δημηγορίες, πού γραμμένες διαδόθηκαν, διασκευασμένες ἢ ὄχι, ἀφοῦ ἐκφωνήθηκαν στὴν ἐκκλησίαι τοῦ δήμου. Οἱ λογογράφοι, ἀπληστοὶ γιὰ πελάτες, δὲ θὰ παρέλειψαν νὰ τοὺς δώσουν νὰ διαβάσουν τὰ κείμενα τῶν λόγων τους, πού εἶχαν στεφθεῖ μὲ ἐπιτυχία. Μὲ μιὰ λέξη, ἡ πρακτικὴ ζωὴ καὶ ἡ φιλολογικὴ ζωὴ δὲν εἶναι κατανοητὲς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, στὴν Ἀθήνα καὶ ἄλλου στὴν Ἑλλάδα, ἐφόσον τηρηθοῦν ὅλες οἱ ἀναλογίες, παρὰ μόνον ἂν δεχτοῦμε μιὰ ὀρισμένη κανονικὴ παραγωγὴ μεγάλων καὶ μικρῶν βιβλίων.

Μέσα σ' ὅλ' αὐτὰ δὲν ὑπῆρχε ὁμοῦ τίποτα τὸ συστηματικὸ. Κάθε κείμενο εἶχε τὴ δική του ἀτομικὴ ἱστορία καὶ κανένα κείμενο δὲν ἦταν σκόπιμα προστατευμένο. Τὸ ἐπίσημο κείμενο τῶν τριῶν τραγικῶν, φυλαγμένο στὴν Ἀθήνα κατὰ προτροπὴ τοῦ Λυκούργου, ἀποτελεῖ ἐξαιρέση καὶ εἴπαμε προηγουμένως²²⁷ ὅτι τίποτα δὲν ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς προσπάθειας γιὰ πραγματικὴ κριτικὴ πᾶνω στὸ κείμενο αὐτό. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ ἀντίτυπα πού κυκλοφοροῦσαν μερικὰ ἦταν φροντισμένα, ἄλλα δὲν ἦταν καθόλου. Ἡ τύχη τῶν περιστάσεων ἀποφάσιζε ποιά ἐμελλε νὰ διατηρηθοῦν. Ἄς ὑπενθυμίσουμε ἀκόμα τὸ εὐθραυστο τῆς συνηθισμένης γραφικῆς ὕλης, τοῦ παπύρου, πού ἀπαιτοῦσε μιὰ ἀδιάκοπη ἀνανέωση. Ἄν ἡ ἀνανέωση αὐτὴ διακοπτόταν, τὸ κείμενο ἐξαφανιζόταν ἀρκετὰ γρήγορα.

Ἡ γενικὴ αὐτὴ κατάσταση τοῦ βιβλίου εἶχε λοιπὸν στὸ ἐνεργητικὸ τῆς τὸ σχετικὰ μεγάλο ἀριθμὸ ἀντιτύπων καὶ στὸ παθητικὸ τῆς τὴν ὑπερίσχυση τοῦ παράγοντα τύχη. Καὶ ὄχι μόνο τοῦ παράγοντα τύχη, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τῆς ἀθηναϊκῆς φιλοκαλίας, πού, ὅσο κι ἂν ἦταν ἐκλεπτυσμένη, εἶχε παρ' ὅλ' αὐτὰ τοὺς περιορισμούς τῆς. Διαπιστώσαμε ὅτι δὲ διάβαζαν πιά τοὺς πρώτους φιλοσόφους. Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Ἡροδότου ἔριξε στὴ λήθη τοὺς προγενέστερους του, τοὺς λογογράφους. Μὰ ὑπάρχουν ἄλλες σοβαρότερες ἐνδείξεις. Στὴν κωμῶδιὰ του «Λίνος»²²⁸ ὁ Ἄλεξις δίνει συνοπτικὰ τὸ περιεχόμενον μιᾶς βιβλιοθήκης: ἀναφέρει τὸν Ὀρφέα, τὸν Ἡσίοδο, τοὺς τραγικοὺς, τὸν Ἐπίχαρμο, τὸν Ὀμηρο, τὸ Χοιρίλο, πεζογράφους. Μὰ πού εἶναι οἱ λυρικοὶ ποιητὲς; Ἡ «Ποιητικὴ» τοῦ Ἀριστοτέλη πραγματεύεται ἐκτεταμένα τὸ δράμα, δίνει ἀκόμα μερικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔπους, μὰ καὶ πάλι ἡ λυρικὴ ποίηση διαφεύγει τὴν προσοχὴ του. Καὶ σὲ τέτοιο βαθμὸ, πού ὁ ὄρος «ποιεῖν» φαίνεται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ σημάνει γι' αὐτὸν παρὰ μόνον τὴ σύνθεση ποιημάτων, πού προϋποθέτουν μιὰ ἀφήγησιν, ἓνα «μῦθος». Ὁ ἄλλοτε κανεὶς πὼς τὸ τεράστιο βᾶρος

του αθηναϊκού θεάτρου συνέτριψε μορφές τῆς ποιήσεως πιδό απλές, τὴν ἐλεγεία, τὸν ἴαμβο, τὴ μονωδία. Μόνο στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα στὴν Ἰωνία μετὰ τὸ Φιλητᾶ ἀρχίζει μιὰ ὑγιῆς ἀντίδραση γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοτικότητάς της.

Οἱ μεταβολές, ποὺ ἔγιναν στὸν ἀρχαῖο κόσμο μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ περσικοῦ κράτους κάτω ἀπὸ τὰ πλήγματα τοῦ Ἀλεξάνδρου, αὐξήσαν σημαντικὰ τὴν ἔκταση τοῦ πεδίου, τοῦ προσитоῦ στὸ ἑλληνικὸ βιβλίο, ὅπως καὶ τὸν ἀριθμὸ ἀναγνωστῶν καὶ ἀντιτύπων, καὶ ἀκόμα, στὴν ἐποχὴ τῶν διαδόχων, τὴ δυνατότητα γιὰ ἐπιστημονικὴ μελέτη χάρις ἰδίως στὴ συγκρότηση μεγάλων βιβλιοθηκῶν καὶ ἄλλων κέντρων ἐργασίας. Τότε γιὰ πρώτη φορὰ πραγματοποιεῖται μιὰ ἀληθινή, σκόπιμη καὶ συστηματικὴ προστασία τῶν κειμένων.

Ἡ ἑλληνιστικὴ φιλολογία πραγμάτωσε τὴν προστασία αὐτὴ μετὰ πολλοὺς τρόπους. Ἀρχισε νὰ συγκεντρώνει ἀντίτυπα, δηλαδὴ νὰ σχηματίζει βιβλιοθηκῆς. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀναζήτησε τὸ ὑλικὸ τῆς ἐκεῖ, ὅπου εἶχε τις πιδό πολλὲς πιθανότητες νὰ τὸ βρεῖ, πρῶτα ἀπ' ὅλα στὴν Ἀθήνα καὶ ὕστερα σ' ἄλλα φιλολογικὰ κέντρα μικρότερης σημασίας. Ξέρουμε πῶς οἱ μέθοδοι ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ δὲν ἦταν πάντα ἀξιόπαινες²²⁹.

Ἡ ἑλληνιστικὴ φιλολογία κατόρθωσε ἀκόμα νὰ ἀνακαλύψει πολλὰ κείμενα. Ὑποχρεώθηκε ὁμως νὰ διαπιστώσει ὅτι πολλὰ εἶχαν κιάλας χαθεῖ. Συγγραφεῖς, ποὺ ἀναφέρονταν μέσα σὲ σωζόμενα κείμενα ἢ ποὺ τὸ ὄνομά τους δὲν εἶχε ἀκόμα ξεχαστεῖ, παρέμεναν ἀνεύρετοι. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅ,τι εἶχε διασωθεῖ ἦταν τὰ ἀποσπάσματά τους μέσα στὴν ἔμμεση παράδοση. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις δὲ βρῆκαν καὶ δὲν μπόρεσαν νὰ διασώσουν παρὰ μόνον ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ ὅλο ἔργο ἐνὸς συγγραφέα. Δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο, ἀπίθανο μάλιστα, πῶς τὸ ἀντίτυπο τῶν τραγικῶν, ποὺ καταστρώθηκε ἀπὸ τὸ Λυκοῦργο γιὰ ἐπίσημη χρῆση στὴν Ἀθήνα, εἶχε περιλάβει ἀκόμα τὰ 82 θεατρικὰ ἔργα τοῦ Αἰσχύλου, τὰ 123 τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τὰ 92 τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ τοὺς τίτλους τους τοὺς ἤξεραν ἀκόμα χάρις στίς ἐπιγραφές καὶ στίς διδασκαλίες, ποὺ εἶχε συγκεντρώσει ὁ Ἀριστοτέλης. Στὸν 1ο χριστιανικὸ αἰώνα ὁ Διόδωρος²³⁰ παραπονιέται πῶς πολλοὶ τόμοι ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Θεοπόμπου ἔχουν πιδό ἐξαφανιστεῖ.

Ὅσα βρῆκαν οἱ φιλόλογοι, τὰ συγκέντρωσαν κατὰ συγγραφέα. Ἄν σκεφτοῦμε τὸ μεγάλο ἀριθμὸ συστηματικῶν συγκεντρωμένων κειμένων μέσα σὲ συλλογὲς μερικὲς φορὲς πολὺ μεγάλες καὶ ποὺ γι' αὐτὰ παρουσιαζόταν συχνὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος (μόνο γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη τὸ Βυζάντιο ἀναφέρονται ὁ Πλάτων, ὁ Ὀμηρος, ἢ «Θεογονία» τοῦ Ἡσιόδου, ὁ Ἀλκμάν, ὁ Ἀλκαῖος, ὁ Πίνδαρος σὲ 17 τόμους, οἱ ὑπόλοιποι λυρικοὶ τοῦ «Κανόνος», ὁ Εὐριπίδης πιθανῶς σὲ 16 τόμους καὶ ὁ Ἀριστοφάνης ἀπὸ τὴν Ἀθήνα σὲ 7 ἢ 8 τόμους), βλέπουμε ὅτι ἡ κριτικὴ μελέτη τῶν κειμένων αὐτῶν δὲν μπορούσε νὰ ἔρθει παρὰ σὲ δεύτερη μοίρα. Μὰ ἦρθε καὶ παρουσιάστηκε μετὰ τὴ μορφή, ποὺ πρὶν ἀναλύσαμε²³¹. Ὅλη αὐτὴ ἡ ἐποχὴ εἶχε μιὰ κεφαλαιώδη σημασία γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὴν ἀποκάθαρση τῶν κειμένων, ποὺ τὴν ἐνδιέφεραν. Ὅμως τὸ

ένδιαφέρον αυτό δὲν ἀπευθυνόταν ἐξίσου στὴν πεζογραφία καὶ στὴν ποίηση. Ἔδειξαν μιὰ προτίμηση ἀρκετὰ ἔντονη γιὰ τὴν ποίηση, ἀρκεῖ νὰ μὴν ἦταν οὔτε ὑπερβολικὰ ἀπλή, μὰ οὔτε καὶ ὑπερβολικὰ σχοινοτενής. Ὑπερβολικὰ ἀπλή, ὅπως ἦταν ἡ παλιά ἐλεγειακὴ καὶ ἱαμβικὴ ποίηση, ὑπερβολικὰ σχοινοτενής, ὅπως ἦταν τὰ κυκλικὰ ἔπη, ποὺ προκαλοῦσαν τὴν ἀποστροφή τοῦ Καλλιμάχου²³². Ἀκόμα καὶ ἡ περίοδος αὐτὴ τῆς ἔντονης καὶ γόνιμης δραστηριότητος εἶχε τὰ ὄρια τῆς καὶ τὰ ὄρια αὐτὰ εἶχαν συνέπειες κατὰ ἓνα μέρος δυσάρεστες.

Τὶς ἐργασίες αὐτῶν τῶν λογίων τὶς γνώρισαν πρὸ πάντων οἱ συνάδελφοί τους, γιὰ νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ αὐτὲς ἢ γιὰ νὰ τὶς πολεμήσουν²³³. Καὶ ὁ ἀριθμὸς τους δὲν πρέπει νὰ ἦταν ὑπερβολικὰ μεγάλος. Στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀλεξανδρείας διάβαζαν καὶ μελετοῦσαν ἐπὶ τόπου ὅ,τι παραγόταν ἐκεῖ, καὶ τὰ κείμενα ποὺ διασώθηκαν μέσα στὶς προσαρτημένες βιβλιοθήκες φέρουν φανερά ἴχνη τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν. Μὰ αὐτὸ δὲ σημαίνει καθόλου ὅτι ἀπὸ τὸν 3ο ἢ μάλιστα ἀπὸ τὸ 2ο αἰῶνα π.Χ., ἡ ἐπίδραση τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἔγινε ἀναγκαστικὰ αἰσθητὴ στὰ βιβλία, ποὺ τὰ πουλοῦσαν γιὰ χρῆση τοῦ κοινοῦ. Ἡ παραγωγή κειμένων ἐξακολουθοῦσε παντοῦ σύμφωνα μὲ τὶς ριζωμένες συνήθειες καὶ μόνον βῆμα πρὸς βῆμα, ἀπὸ ἀντίγραφο σὲ ἀντίγραφο, ἡ ἐπίδραση τῆς λόγιας φιλολογίας μπόρεσε νὰ ἀποκτήσει ἰσχύ. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ἀπορεῖ κανεὶς, ποὺ τόσα ὁμηρικὰ κείμενα, χρονολογημένα μὲ τὴν πρὸ Χριστοῦ χρονικὴ περίοδο, διαφέρουν τόσο αἰσθητὰ ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν μεταγενέστερων χρόνων καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν χειρογράφων μας, ποὺ διασώζουν στὰ σχόλιά τους φανερά τὰ ἴχνη τῶν λογίων ὑπομνημάτων. Τὸ ἀντίθετο θὰ ἦταν ἀξιοπρόσεκτο.

Ἡ πεζογραφία ξανακερδίζει ρωμαλέα τὰ δικαιώματά της μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ρητορικῆς. Ἔτσι τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. ἡ ρητορικὴ πίστεψε ὅτι βρέθηκε, ὅπως ὁ Ἡρακλῆς στὸ μῦθο τοῦ Προδίκου, στὴ διασταύρωση δύο δρόμων. Θὰ ἦταν ὁ ἀσιανισμὸς μὲ τὸν περιπαθὴ καὶ μακρῆγορο πλατειασμὸ του ἢ ὁ περισσότερο λιτὸς καὶ συγκρατημένος ἀττικισμὸς; Τρίτη δυνατότητα, ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ὑγιοῦς φυσικῆς ρητορικῆς προσαρμοσμένης στὴ ζωντανὴ γλώσσα, δὲν ἀντιμετωπίστηκε. Ὁ ἀττικισμὸς θριάμβευσε. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ἐκλογή τοῦ ἀσιανισμοῦ θὰ ἦταν χειρότερη, μὰ ἡ ἐκλογή τοῦ ἀττικισμοῦ ὁδήγησε σὲ μιὰ ἀξιόθρηνητὴ ἀδιαφορία γιὰ κάθε τί ποὺ δὲν ἀνταποκρινόταν στοὺς αὐθαίρετους κανόνες ποὺ ἐπέβαλλε ὁ ἀττικισμὸς. Προκάλεσε τὴν ἐξαφάνιση μεγάλων συγγραφέων, ὅπως τοῦ Ἐφόρου, μετακλασσικῶν φιλοσόφων, συγγραφέων ποὺ ἄλλοτε εἶχαν γράψει σὲ ἄλλες διαλέκτους. Ἀντίθετα τοῦ χρωστᾶμε τὴ διατήρηση τῶν ἔργων ἑνὸς ἐπιβλητικοῦ ἀριθμοῦ ἀττικῶν ρητόρων. Πρέπει ἄλλωστε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ προστασία κειμένων ρητορικῆς, ὅπως τὴν πραγματοποίησαν οἱ ῥήτορες, δὲ συντελεῖ ἀναγκαστικὰ τὴν ἀπόλυτα πιστὴ διατήρηση τῶν πρωτοτύπων. Ἡ ρητορικὴ, ὅσο καὶ ἂν εἶναι κατ' ἀρχὴν χρήσιμη καὶ ἀποτελεσματικὴ, παρουσιάζει ἓνα πραγματικὸ κίνδυνο : ἡ συστηματικὴ καὶ κατὰ ἓνα μέρος τεχνητὴ τῆς φύση παρασύρει ὑπερβολικὰ εὐκόλα στὸ νὰ δοθεῖ στὴ θεωρία τὸ προβάδισμα

και όχι στα δεδομένα, δηλαδή να προσαρμόζει κανείς ένα κείμενο έντελως αὐθεντικό σὲ ἕναν κανόνα σχολῆς και νὰ κάνει τις διδασκτικὲς ἀνάγκες νὰ ὑπερισχύουν πάνω στις τελείως ἔγκυρες παραδόσεις.

Ἀπὸ τὸν 3ο αἰώνα παρατηρεῖται μιὰ σχεδὸν γενικὴ ἔξασθένηση τῆς καλλιέργειας τοῦ πνεύματος. Ὁ φιλελληνισμὸς μερικῶν αὐτοκρατόρων τοῦ 2ου αἰώνα μόλις καθυστέρησε τὴν κατάπτωση αὐτῆ. Τὸν 4ο αἰώνα ὁ Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος²³⁴ παραπονιέται χωρὶς περιστροφές: *bibliothecis sepulchrorum ritu in perpetuum clausis*, και αὐτὸ πού λέει για τὴ Δύση δὲν θὰ εἶναι καθόλου λιγότερο ἀκριβὲς και για τὸ ἑλληνικὸ ἥμισυ τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ψυχικὴ δύναμη στρέφεται περισσότερο πρὸς τὴ θρησκεία, πρὸς τις θρησκευτικὲς πού ἤρθαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἢ τὴν παραδοσιακὴ θρησκεία, τὴ μεταμορφωμένη κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν και τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ρητορικὴ ἀντιστέκεται για ἀρκετὸ καιρό. Ἡ δευτέρη σοφιστικὴ τοῦ 2ου αἰώνα για μιὰ ἀκόμα φορὰ τὴν προώθησε στὴν πρώτη σειρά. Ἡ τραγωδία ἔξαφανίζεται ἔκτος ἀπὸ τοὺς τρεῖς μεγάλους ἐκπροσώπους τῆς. Ὁ Φιλόστρατος ὁ Λήμνιος, σύγχρονος τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου, εἶναι ὁ τελευταῖος συγγραφέας πού ἀναφέρει τις χαμένες τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη, τὸν «Οἶνεα» και τὸν «Παλαμήδη»²³⁵. Ἀπὸ τὴν κωμῶδια μόνον ὁ Ἀριστοφάνης θὰ ἐπιζήσει. Σ' αὐτὸ συνέβαλε ὡπωςδήποτε ὁ τόσο αὐστηρὰ ἀπτικὸς χαρακτήρας τῆς γλώσσας του. Ὁ Μένανδρος, πού τὰ γνωμικά του τὰ ἐκτιμοῦσαν πάντα τόσο ἐξαιρετικά, πέφτει παρ' ὄλ' αὐτὰ στὴ λήθη. Παρόμοια ἢ λυρικὴ ποίηση, ἔκτος ἀπὸ ἕνα τμήμα τοῦ ἔργου τοῦ Πινδάρου και ἀπὸ τὰ ποιήματα, πού τὰ διάβαζαν μέσα στις ἀνθολογίες. Ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Θεοκρίτου και τῶν ἄλλων βουκολικῶν ὁ Ἀρτεμίδωρος δὲν κατορθώνει πιά νὰ συγκεντρώσει παρὰ μόνον μιὰ μικρὴ συλλογὴ. Τότε ἀκόμα ἢ χαλάρωση τῆς ἐνεργητικότητας συντελεῖ στὴ συγκρότηση ἀποσπασμάτων, περιλήψεων, ἐγκυκλοπαιδειῶν. Εὐτυχῶς βιβλιοθηκὲς ὑπάρχουν πάντα ἐκεῖ. Δὲν εἶναι ἀκόμα ἢ ἐποχὴ, ὅπου τὸ βιβλίον λείπει, ἀλλὰ ὅπου ὁ ἀναγνώστης δὲν ἐνδαφέρεται. Ὁ δρόμος, πού τὰ κείμενα πρέπει νὰ ἀκολουθήσουν, γίνεται ὀλοένα λιγότερο προστατευμένος.

Ἦστερα ὑπάρχει ἢ ἐπίδραση τοῦ χριστιανισμοῦ, συχνὰ δυσμενῆς. Ὁ ἀνθρωπιστὴς Πέτρος Ἀλκυόνιος (1486-1527), καθηγητὴς τῶν Ἑλληνικῶν στὴ Φλωρεντία, γράφει²³⁶: «Ὅταν ἤμουν ἀκόμα νέος, πληροφορήθηκα ἀπὸ τὸ Δημήτριον Χαλκοκονδύλην ὅτι οἱ ἱερεῖς τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας εἶχαν μιὰ τόσο μεγάλη ἐπίδραση στοὺς αὐτοκράτορες, ὥστε πῆραν τὴν ἄδεια νὰ κάψουν ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἔργων ἀρχαίων ποιητῶν, ἰδιαίτερα ἐκείνων, πού πραγματεύονταν πάθη, ἀσχημοσύνες και ἐρωτικὲς ἀνοησίες. Ἔτσι χάθηκαν τὰ θεατρικὰ ἔργα τοῦ Μενάνδρου, τοῦ Διφίλου, τοῦ Ἀπολλοδώρου και τοῦ Ἀλέξιδος ὅπως και τὰ ποιήματα τῆς Σαπφοῦς, τῆς Ἡρρίνης, τοῦ Ἀνακρέοντος, τοῦ Μιμνέρμου, τοῦ Βίωνος, τοῦ Ἀλκμαῶνος και τοῦ Ἀλκαίου». Ὁ νεαρὸς θὰ κατάλαβε λάθος αὐτὰ πού ὁ περίφημος φιλόλογος τοῦ εἶπε ἢ ὁ Χαλκοκονδύλης δὲ θὰ ἦταν

καλά πληροφορημένος, γιατί πολλοί από τους ποιητές που μνημονεύει είχαν κιόλας εξαφανιστεί, πριν ο όρθόδοξος κληρικός μπορέσει να ασκήσει πάνω στους χριστιανούς αυτοκράτορες μια τόσο ολέθρια επίδραση.

Πολύ μεγάλες απώλειες έργων συμβαδίζουν ακόμα με την αντικατάσταση του παπύρου από την περγαμηνή. Δεν ανανεώνουν πια καθόλου τους κυλίνδρους που αποσαθρώνονται, και δεν αντιγράφουν στην περγαμηνή παρά μόνο τα κείμενα, που θεωρούν ενδιαφέροντα ή σημαντικά. Οι λογοτεχνικές προτιμήσεις του 3ου και 4ου αιώνα καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τα κείμενα, που θα έχουν τις πιθανότητες να επιζήσουν. Τότε ακόμα για διάφορους λόγους πολλές βιβλιοθήκες καταστράφηκαν. Με μια λέξη το ναυάγιο είναι τρομακτικό. Το διαπιστώνουμε ακόμα στους παπύρους: το σύνολο των λογοτεχνικών κειμένων, ακόμα σχετικά αξιόλογο τον 2ο αιώνα, 200 χρόνια πιο ύστερα περιορίζεται σχεδόν στο ένα πέμπτο²⁸⁷. Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι, αν η περγαμηνή, στερεή και ανθεκτική ύλη, δεν είχε αντικαταστήσει τον πάπυρο, οι απώλειες θα ήταν απείρως βαρύτερες. Τώρα οι περγαμηνολογίτες μπορούσαν να περιμένουν με υπομονή, μέσα στη λήθη και στη σκόνη, να παραχωρήσουν τη θέση οι σκοτεινοί αιώνες, και ανάμεσά τους ο πιο σκοτεινός, ο 8ος, σε μια περίοδο αναγεννήσεως, στον «δεύτερον έλλητισμόν». «Η βαθμιαία μείωση του αριθμού των υπάρχοντων αντιγράφων ελαττώνει ταυτόχρονα τον αριθμό των μορφών των κειμένων, των κλάδων παραδόσεως²⁸⁸. Οι λόγιοι και οι *dilettanti* του 9ου αιώνα δεν ήταν δυνατό να είχαν υπόψη όλες τις παραλλαγές, που κυκλοφορούσαν πριν από 5 αιώνες και που κατά ένα μέρος διέσωσαν οι πάπυροι. «Όμως υπάρχει και η ευνόικη ύψη: τα δώρα και στερεά αντίτυπα, αυτά που συγκροτήθηκαν με πολύ μεγάλη φροντίδα, είχαν περισσότερες πιθανότητες να διατηρηθούν παρά τα άλλα. Τα φτηνά αντίτυπα ήταν τα πρώτα που εξαφανίστηκαν. Το αντίτυπο, που πριν έπωφελήθηκε από μια προστασία περισσότερο ή λιγότερο αποτελεσματική, εξακολουθούσε να προστατεύεται περισσότερο ή λιγότερο και σ' αυτήν την περίοδο της παρακμής. Και κατά συνέπεια τα σωζόμενα χειρόγραφα αντιπροσώπευαν γενικά ένα μάλλον όρθο κλάδο παραδόσεως.

Μά ο γενικός αυτός κανόνας δεν πρέπει να θεωρηθεί νόμος απόλυτος. Ένας από τους μεγάλους ειδικούς του επιστημονικού αυτού τομέα²⁸⁹ διαχωρίζει έπακριβώς τα αντίτυπα τα προορισμένα για πώληση από τα αντίτυπα που ήταν γραμμένα για τις βιβλιοθήκες. Μόνο τα τελευταία αυτά αντίτυπα, υποστηρίζει, είχαν έναν «επίσημο» χαρακτήρα και από αυτά προέρχονται τα χειρόγραφά μας, δηλαδή υπήρχε κατ' αρχήν πάντοτε μόνον ένας έγκυρος κλάδος παραδόσεως: το κείμενο του άλεξανδρινού Μουσείου αναπαράγεται κανονικά μέσα στις λόγιες «εκδόσεις», μεταγράφεται κατά τον 4ο αιώνα σε περγαμηνή και, αν έχει επιζήσει από το ναυάγιο των σκοτεινών αιώνων, αυτό το ίδιο πάντα μεταγράφεται σε μικρογράμματη γραφή στην Κωνσταντινούπολη, σε ένα χειρόγραφο που από τη στιγμή εκείνη γίνεται «επίσημο». Αυτός είναι ο κώδικας,

πὸ ἀντιγράφων καὶ ἀντιγράφων, καὶ πὸ εἶναι ἡ ἄμεση ἢ ἔμμεση ἀφετηρία τῶν σωζομένων χειρογράφων.

Κανένας δὲν ἀρνείται ὅτι ἡ περίπτωση αὐτὴ παρουσιάστηκε. Μποροῦμε νὰ βεβαιώσουμε, ὅπως ἔγινε πιδό πάνω, ὅτι γενικὰ τὰ καλὰ κείμενα βρισκόνταν μέσα σὲ ὠραῖα πολῦτιμα χειρόγραφα φυλαγμένα μέσα στὶς βιβλιοθήκες καὶ ὅτι τὰ χειρόγραφα αὐτὰ τὰ φρόντιζαν πιδό πολὺ παρά τὰ βιβλία πὸ ἀνήκαν σὲ ἰδιώτες. Μὰ τίποτα δὲν ἀποδεικνύει ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς βυζαντινῆς ἀναγεννήσεως βρῆκαν καὶ ἀντέγραψαν μόνον ἓνα κώδικα μὲ κεφαλαιογράμματη γραφή. Ὅταν διαβάζουμε²⁴⁰ ὅτι ὁ Λέων ὁ Ἀρμένιος (μετὰ τὸ 814) συγκέντρωσε χειρόγραφα ἀπὸ παντοῦ, τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι ἦταν ἀκόμα δυνατὸν νὰ βρεθοῦν χειρόγραφα σὲ διάφορα μέρη. Μὰ οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ αὐτοκράτορα κατόρθωσαν ἄραγε νὰ τὰ συγκεντρώσουν ὅλα ; Μποροῦμε νὰ ἔχουμε ἀμφιβολίες. Κανεὶς δὲ θέλει νὰ στερηθεῖ κάτι πὸ κατέχει, ἀκόμα καὶ ἂν τοῦ τὸ στερεῖ ἓνας βασιλιάς. Πρέπει ἄραγε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὅλα τὰ βιβλία πὸ βρέθηκαν περιεῖχαν διαφορετικὰ ἔργα καὶ ποτὲ τὰ ἴδια ; Ἡ μήπως ὅτι ἔμμενε κανεὶς πάντα ἱκανοποιημένος μὲ ἓνα μόνον ἀντίτυπο ; Οἱ βυζαντινοὶ φιλόλογοι γινώριζαν συχνὰ παραλλαγὰς κειμένου. Πρέπει ἄραγε νὰ δεχτοῦμε ὅτι βρῆκαν μόνον ἀντίγραφα μὲ διαφορετικὰς γραφὰς στὴν ὠὰ ἢ στὰ διάστιχα ; Οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς εἶναι τελείως ἀβάσιμες. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἡ παρουσία περισσώτερων κλάδων παραδόσεως στὰ χειρόγραφα μὰς εἶναι ἀδιαφιλονίκητη²⁴¹ καὶ δὲν εἶναι πάντα δυνατὸν οἱ κλάδοι αὐτοὶ νὰ ἀποδίδονται στὴν ἐποχὴ πὸ ἀκολουθεῖ τὸ μεταχαρακτηρισμὸ σὲ μικρογράμματη γραφή. Δὲν μποροῦμε λοιπὸν νὰ ταυτίσουμε τὴν ἱστορία τῶν κειμένων μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἀντιτύπων στὶς βιβλιοθήκες, πὸ τὰ θεωροῦσαν μοναδικά²⁴².

Ἀπὸ αὐτὴν τὴν κατάσταση προκύπτει ὅτι μεταξύ, ἄς ποῦμε, 500 καὶ 800 ἔχουν γραφεῖ πολὺ λίγα νέα χειρόγραφα κλασσικῶν συγγραφέων. Οἱ τότε συλλογὰς δὲν περιεῖχαν κανένα. Τὸν 9ο αἰῶνα ἡ κατάσταση ἀλλάζει. Γιατί ; Δὲ θὰ τὸ μάθουμε ποτὲ : δὲν μποροῦμε ποτὲ νὰ ἐξηγήσουμε οὔτε τὴ νάρκωση οὔτε τὴν ἀφύπνιση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Ὅμως διαπιστώνουμε μιὰ ξαφνικὴ ἀναγέννηση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ἀναζητοῦν χειρόγραφα, ξαναφτιάχνουν βιβλιοθήκες²⁴³. Ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀρέθου, τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας, ἔχουμε ἀκόμα ἔξοχα ἀντίτυπα τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἰσοκράτη, τοῦ Εὐκλείδου, τοῦ Λουκιανοῦ κλπ.²⁴⁴. Ἀρχίζου ἀμέσως νὰ ἀντιγράφονται τὰ κείμενα αὐτὰ πὸ βρέθηκαν. Ἐχει σημασία νὰ σημειώσουμε ὅτι τὰ ἀντιγράφων σὲ ἓνα τελείως νέο τύπο γραφῆς, στὴ μικρογράμματη γραφή, πὸ τυποποιεῖ μιὰ βυζαντινὴ ἐπισευρμένη. Ἡ συνήθεια νὰ γράφουν φιλολογικὰ χειρόγραφα εἶχε διακοπεῖ. Σημειώσαμε πρὶν ἀπὸ λίγο τὴν ἔλλειψη χειρογράφων στοὺς προγενέστερους αἰῶνες. Κατὰ προτίμηση ἀντέγραφαν, ὅταν ὑπῆρχαν περισσώτερα ἀπὸ ἓνα πρότυπα, ἀπὸ τὸ πιδό καθαρὸ καὶ τὸ πιδό καλοδιατηρημένο πρότυπο, πὸ συχνὰ θὰ ἦταν τὸ πιδό πολῦτιμο καὶ τὸ καλύτερο πὸ διέθεταν.

Σε όρισμένες περιπτώσεις, πού πρέπει νά αποφεύγουμε νά τίς θεωροῦμε κανονικές, ένας αντίγραφος πιδ εὐσυνείδητος ἀπό τούς ἄλλους πιθανόν νά προσπάθησε νά συνδυάσει τά δεδομένα περισσοτέρων προτύπων, εἴτε ἐπιλέγοντας ἀνάμεσα στίς διαφορετικές γραφές εἴτε σημειώνοντας αὐτές στήν ὠα.

Ἐο μεταχαρακτηρισμός προκαλοῦσε φυσικά σφάλματα εἰδικοῦ χαρακτήρα, ἀποτέλεσμα συγχύσεως στήν ὁμοιότητα τῶν κεφαλαίων γραμμῶν καί σφαλεροῦ χωρισμοῦ τῆς *scriptio continua*²⁴⁵. Ἐ πιδ δυσάρεστη συνέπεια εἶναι ἡ ἀκόλουθη : τά ἀρχαῖα πρότυπα ἔχαναν ἀμέσως ἀπό τήν ἀξία τους. Τό φαινόμενο ἐμφανίστηκε καί πάλι στή Δύση στήν ἐποχή τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἀντέγραφαν πιδ πρόθυμα τά νεώτερα ἀντίτυπα, γραμμένα στή μικρογράμματη γραφή, γραφή σύγχρονη καί συνήθη. Τέλος, ἀρχίζει ἕνα νέο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τῶν ἐλληνικῶν κειμένων καί εἶναι ἕνα κεφάλαιο σχεδόν καθοριστικό. Ὁλοοἰ ἐπόμενοι αἰῶνες δέν εἶναι παρά ἡ συνέπεια του. Μέχρι τῆ στιγμῆ πού ἡ Αἴγυπτος μᾶς ἔδωσε παπύρους, ἡ κλασσική φιλολογία ἐγνώριζε μόνον κείμενα, πού ὁ 9ος αἰῶνας εἶχε βρεῖ καί εἶχε ἀντιγράψει.

Ἐ Ἡ Κωνσταντινούπολη, ἀπό τό 330 πρωτεύουσα τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολῆς, εἶχε ἐκθρονίσει τήν Ἀλεξάνδρεια ἀπό κύριο πνευματικό κέντρο. Τό γεγονός εἶναι σημαντικό, γιατί ἡ πρωτεύουσα αὐτή κατόρθωσε ὀπωσδήποτε νά διατηρήσει τίς ἀρχαῖες παραδόσεις μέχρι τά μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα. Στήν ἐποχή αὐτή ἡ Ἀλεξάνδρεια δέν ἔχει πιά τό χαρακτήρα ἐλληνικῆς πόλεως. Χωρίς ἀμφιβολία τό Ἰσλάμ στήν ἀρχή ἀφομοίωσε ἕναν ἐκπληκτικό ἀριθμό στοιχείων τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καί μέ πραγματική ζέση ἀφοσιώθηκε στά ἐλληνικά βιβλία : τά διάβασε, τά μετέφρασε, τά μελέτησε, τά σχολίασε. Μέ αὐτόν τόν τρόπο δημιούργησε ἕναν παράλληλο καί βοηθητικό κλάδο παραδόσεως, πού ἦταν τόσο πιδ πολύτιμος, ὅσο ὁ ἄμεσος κλάδος μερικές φορές διακοπτόταν. Ἐ μελέτη τῶν μεταφράσεων αὐτῶν βρίσκεται ἀκόμα στίς ἀρχές της, μᾶ στο μέλλον θά ἀποτελέσει ἕνα παράρτημα ἐξαιρετικά σημαντικό τῆς ἱστορίας τῶν ἐλληνικῶν κειμένων. Ταυτόχρονα ὁ ἄμεσος κλάδος διασπᾶται μέσα στίς χῶρες τίς ὀριστικά κατακτημένες ἀπό τόν ἀραβικό κόσμο. Ἐ Αἴγυπτος ὕστερα ἀπό βραχύχρονη περίοδο ἰσλαμικῆς κυριαρχίας δέν προσφέρει πιά κανένα ἐλληνικό πάπυρο, ἔστω καί πληροφοριακό.

Ἐ Ἡ καταπληκτική αὐτή ὀρμη τοῦ Ἰσλάμ ὀδηγεῖ τελικά στήν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί στήν ἐξαφάνιση τῆς ἐλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Παρά τούς τρομεροῦς κλονισμούς, πού ἔπαθε στο διάστημα τῶν αἰῶνων²⁴⁶, ἡ αὐτοκρατορία αὐτή ὀστόσο κράτησε μέχρι ἕνα βαθμό τήν πολιτιστική συνέχεια. Κατά ἕνα μέρος ἡ κατάσταση ἦταν στήν Ἀνατολή πιδ εὐνοϊκή παρά στή δυτική Εὐρώπη. Ἀπό πολιτική ἄποψη ἡ Δύση ἦταν πολὺ περισσότερο διαιρεμένη, καί, ὀπωσδήποτε, ἡ λατινική γλώσσα σέ σπάνιες περιπτώσεις εἶχε ρίζες στο λαό τόν ἴδιο. Μέ λίγες προσπάθειες ὁ κάθε κάτοικος τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἀρκεῖ νά μὴν ἦταν ἀναλόβητος, μποροῦσε ἀκόμα νά διαβάσει τούς κλασσικούς συγ-

γραφείς και να συνεχίσει έτσι μια παράδοση μιᾶς ἑως δύο χιλιάδων χρόνων. Στὴ Δύση ἡ λατινικὴ ἦταν ἡ γλῶσσα τῆς ἐκκλησίας και μερικῶν προνομιούχων. Ἔτσι ἡ ἑλληνικὴ φιλολογία εἶχε μερικὰ πλεονεκτήματα ἀπέναντι στοῦ λατινικοῦ κόσμου. Φυσικὰ ἡ βυζαντινὴ παιδεία και ἐκείνη γνῶρισε ἐξάρσεις και ὑφέσεις, μὰ ἡ δυναστεία τῶν Παλαιολόγων (1261-1453) π.χ. ἐνίσχυσε πολὺ σημαντικὰ τὶς φιλολογικὲς μελέτες. Τότε βλέπουμε νὰ ἐργάζονται σοβαροὶ και ἀφοσιωμένοι φιλόλογοι : ὁ λαμπρὸς Μοσχόπουλος, ὁ Δημήτριος Τρικλίνιος, πού, πρῶτος ἀνάμεσα στοὺς βυζαντινοὺς λογίους μελέτησε τὶς μετρικὲς ἀντιστοιχίες και κατόρθωσε ἔτσι νὰ διορθώσει στὴν ποίηση πολλὰ φθαρμένα χωρία· ὁ Πλανούδης και ἄλλοι ἀκόμα. Οἱ καταστροφές και οἱ λεηλασίες προκάλεσαν τὴν ἀπώλεια πολλῶν χειρογράφων και περισσότερο ἀπ' ὅλα δοκιμάστηκαν τὰ κείμενα, πού σπάνια τὰ διάβαζαν και πού τὰ ἀντίτυπά τους ἦταν ὀλιγάριθμα. Ὅσα κείμενα ὅμως τὰ διάβαζαν συχνὰ και τὰ μελετοῦσαν διασώθηκαν μέχρις ἐμᾶς.

Ἐδῶ παρεμβαίνει ἕνα ἄλλο ἱστορικὸ γεγονός μεγάλης σημασίας. Οἱ Σταυροφορίες και ἡ τόνωση τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων με τὴ Δύση, ἰδίως με τὶς μεγάλες ἰταλικὲς δημοκρατίες, και ἰδιαίτερα με τὴ Βενετία και τὴ Γένοβα, εἶχαν ἕνα ἐξαιρετικὰ γόνιμο ἀντίκτυπο στὶς πολιτιστικὲς σχέσεις. Ὁ δυτικὸς κόσμος γίνεται κάτοχος ἑλληνικῶν βιβλίων σὲ συνεχῶς μεγαλύτερο ἀριθμὸ και ἔτσι τὰ σώζει ἀπὸ τὶς διαδοχικὲς καταστροφές, πού θὰ φέρουν τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ λόγιοι και οἱ ἀντιγραφεῖς, πού μεταναστεύουν στὴν Ἰταλία, μεταφέρουν ἐκεῖ ὄχι μόνο τοὺς ἑαυτοὺς τους, ἀλλὰ ἀκόμα ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ και φιλολογικὴ ἑλληνικὴ παιδεία, δηλαδὴ τὴν καλλιέργεια τοῦ βιβλίου. Καὶ μεταφέρουν ἐπίσης και τὰ βιβλία. Μποροῦμε νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι στὰ 1453 τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σωζόμενα κείμενα ἦταν κιόλας γνωστὰ στὴ Δύση. Τὸν 14ο αἰῶνα διδάσκουν στὴν Ἰταλία τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα²⁴⁷. Ἡ χώρα αὐτὴ προετοιμάζεται νὰ παραλάβει ἀπὸ τὰ ἀδύναμα χέρια τοῦ Βυζαντίου τὴ δάδα τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως. Ὅταν ἡ Κωνσταντινούπολη πέφτει, ἐκείνη εἶναι ἕτοιμη νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο. Ἡ δυτικὴ Ἀναγέννηση ἐκδηλώνεται κατὰ ἕνα μέρος με τὴν ἐμφάνιση ἐκείνου τοῦ τύπου τῶν λογίων, πού τοὺς ὀνομάζουμε ἀνθρωπιστές, πού ὅλοι τους ἦταν δοσμένοι με πάθος στὴν ἀνακάλυψη²⁴⁸, στὴν ἀντιγραφή, στὴ μετάφραση και στοῦ σχολιασμὸ σὲ λατινικὴ γλῶσσα τῶν ἑλληνικῶν κειμένων. Εἶναι οἱ ἄμεσοι πρόδρομοὶ μας.

Ἡ ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας εἶχε σὰν συνέπεια νὰ εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτα ἀδύνατη ἡ ἐξαφάνιση ἑνὸς κειμένου, ἐφόσον τὸ κείμενο εἶχε τυπωθεῖ. Ὁ ἀριθμὸς ὁμοίων ἀντιτύπων, διασπαρμένων σὲ ὀλόκληρο τὸν κόσμον, ἦταν ἡ ὑλικὴ ἐγγύηση τῆς διατηρήσεώς του. Οἱ πολιτικὲς και θρησκευτικὲς ταραχὲς στὴ Γαλλία και στὴν Ἰταλία, ἡ βαθεῖα πολιτιστικὴ κατάρπωση τῆς Γερμανίας στοῦ διάστημα τοῦ 17ου αἰῶνα προκάλεσε τὴν ἀπώλεια ἢ τὴ φθορὰ πολλῶν χειρογράφων, ἀλλὰ ἀκόμα και στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὸ κείμενο εἶχε διασωθεῖ χάρις στὴν ὑπαρξὴ τῶν ἔντυπων βιβλίων. Συμβαίνει μάλιστα μόνον ἡ ἔντυπη

αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔκδοση — ὅπως ἡ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Ἄλδο (1525) τοῦ «Προ-
τρεπτικοῦ» τοῦ Γαληνοῦ — νὰ ἔχει διασωθεῖ, ἐνῶ ὅλα τὰ χειρόγραφα τοῦ κει-
μένου αὐτοῦ ἐξαφανίστηκαν. Εἶναι δυνατὸν χωρὶς ὑπερβολὴ νὰ βεβαιώσουμε
ὅτι σήμερα μποροῦμε ἀκόμα νὰ διαβάσουμε ὅλα τὰ κείμενα, πού οἱ προγε-
νέστεροί μας τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰώνα εἶχαν ἐνώπιόν τους. Καὶ μποροῦμε
χάρη στοὺς παπύρους ἐμεῖς νὰ διαβάσουμε πολὺ περισσότερα κείμενα.

Ἐνθουσιασμὸς τῶν ἀνθρωπιστῶν αὐτῶν δὲ συμβάδιζε πάντα μὲ στερεές
γνώσεις οὔτε καὶ μὲ σχολαστικὴ ἐντιμότητα. Οἱ πλαστογράφοι δὲν ἔλειψαν.
Ἐὐρύπιδης τὶς εἶχε διαβάσει σὲ ἓνα χειρόγραφο, ἀνύπαρκτο. Ἡ ἀκρίβεια στὶς
ἐκδόσεις πού ἔγιναν πολλὲς φορὲς ἦταν ἐλλιπής²⁴⁹. Ἐσπευδαν νὰ τυπώσουν τὸ
κείμενο ἐνὸς χειρογράφου, σπάνια μερικῶν διαθέσιμων χειρογράφων, καὶ διόρ-
θωναν περισσότερο ἢ λιγότερο ἐπιτυχημένα τὰ ἔκδηλα σφάλματα, ἢ ἀκόμα,
ἀν ἡ ἐντυπὴ ἔκδοση εἶχε γίνῃ, ἀνατύπωναν πάλι τὸ κείμενο κάνοντας ἀλλαγές,
πού δανείζονταν ἀπὸ ἓνα καινούργιο χειρόγραφο ἢ πού εἶχαν οἱ ἴδιοι ἐπινοή-
σει. Σχηματίζονταν ἔτσι κοινὰ κείμενα (vulgatae), πού ἀνατυπώνονταν σὲ
διαδοχικὲς ἐκδόσεις καὶ πού μεταξὺ τους διέφεραν μόνο σὲ λεπτομέρειες ἢ ἀ-
κόμα πού δὲ διέφεραν καθόλου. Φαντάζονταν πῶς, ὅταν ἓνα κείμενο εἶχε ἐκτυ-
πωθεῖ, τὸ χειρόγραφο τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶχε χάσει τὴν ἀξία του. Πολλὲς
φορὲς μάλιστα κατέστρεφαν σκόπιμα τὸ χειρόγραφο.

Αὕτῃ ἡ μέθοδος ἐργασίας, ἡ τόσο λίγο ἱκανοποιητικὴ, ἐξακολουθεῖ νὰ
ἐφαρμόζεται μέχρι τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα. Ἦταν μιὰ μέθοδος λίγο ἱκανο-
ποιητικὴ, παρὰ τὴν ἐπινοητικότητά πολλῶν ἐκδοτῶν. Μιλᾶμε ἐδῶ γιὰ λογοτε-
χνικὰ ἑλληνικὰ κείμενα, γιὰτὶ οἱ διαμαρτυρούμενοι θεολόγοι αἰσθάνθησαν ἐνω-
ρίτερα τὴν ἀνάγκη νὰ σταθεροποιήσουν μὲ μιὰ μέθοδο περισσότερο ἀσφαλῆ
τὸ κείμενο τῆς «Βίβλου», ἰδιαιτέρα τῆς «Καίνης Διαθήκης», πού τὴν θεωροῦ-
σαν σὰν τὸν ἄμεσο καὶ αὐτοῦσιο λόγο τοῦ Θεοῦ²⁵⁰. Τὸ 1689 ὁ Richard Simon
(1638-1712) στὸ βιβλίον του *Histoire critique du texte du Nouveau Testa-
ment* προσπαθεῖ νὰ καθορίσει τὴν ἀξία τῶν χειρογράφων πού γνῶριζε. Ὁ
Wettstein (1693-1754), ὁ Bengel (1687-1752)²⁵¹ κ.ἄ. κατάλαβαν ὁλόένα
σαφέστερα πῶς ἦταν ἀνάγκη νὰ φτάσουν στὴ κατάστρωση ἐνὸς ἀξιόπιστου
κειμένου, πού πάνω του μποροῦσε νὰ βασιστεῖ ἡ εὐαγγελικὴ πίστις. Λοιπὸν,
αὐτὸ δὲν μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ παρὰ μὲ μιὰ σοβαρὴ ἐξέταση, μὲ λε-
πτολόγο ἀντιβολὴ τῶν χειρογράφων, μὲ συγκρότησή τους ὕστερα σὲ οἰκογέ-
νειες καὶ σὲ κριτικὰ ἀναθεωρημένους μορφὲς κειμένου καὶ τέλος μὲ τὴν ἀνα-
σύσταση τοῦ πρωτότυπου κειμένου, ὅπως εἶχε αὐτολεξεῖ ὑπαγορευθεῖ ἀπὸ τὸ
Ἅγιο Πνεῦμα²⁵².

Πρέπει νὰ προσθέσουμε πῶς στὶς ἀρχὲς τοῦ τελευταίου αἰώνα διαπιστώ-
νουμε, ἰδιαιτέρα στὴ Γερμανία, μιὰ ἀξιοσημεῖωτη ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος
γιὰ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα. Ὁ ρωμαντισμὸς τοῦ Herder καὶ τῶν μαθητῶν

του συνέβαλε σ' αυτό, όπως και τὸ συστηματικὸ πνεῦμα ποὺ ἐνέπνευσε τὶς μεθόδους τοῦ F.A. Wolf²⁵³ καὶ τοῦ A. Boeckh²⁵⁴. Αἰσθάνονται στὶς ἀρχὲς διαισθητικὰ τὴν ἀνάγκη νὰ καταστρώσουν τὰ κείμενα πάνω σὲ βάσεις πιὸ στέρεες καὶ βλέπουμε ἓνα λόγιό σαν τὸν I. Bekker (1785-1875) νὰ διατρέχει τὴν Εὐρώπη, νὰ ἀντιβάλλει περισσότερα ἀπὸ 400 χειρόγραφα καὶ νὰ δημοσιεύει τὴ μιὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη τὶς ἐκδόσεις τῶν πιὸ διαφορετικῶν συγγραφέων, ἐσπευσμένα καὶ μερικὲς φορὲς ἀρκετὰ ἐπιτόλαια, μὰ πολὺ ὠφέλιμα.

Ὁ μεγάλος θεωρητικὸς τῆς ἐποχῆς εἶναι ὁ K. Lachmann (1793-1851). Εἶχε ἀρχίσει καὶ αὐτὸς μὲ τὴ μελέτη τῆς χειρόγραφης παραδόσεως τῆς «Καινῆς Διαθήκης», γιὰ νὰ στραφεῖ ὕστερα στὰ κλασσικὰ κείμενα, καὶ ἰδιαίτερα στὰ λατινικά. Στὶς ἐκδόσεις του τοῦ Προπερτίου (1816) καὶ τοῦ Λουκρητίου (1850) πρῶτα ἀπ' ὅλα ἀπέδειξε δικαιολογημένα τὴν ἀνεπάρκεια τῶν χρησιμοποιούμενων μεθόδων καὶ ὕστερα προσπάθησε νὰ καθορίσει μιὰ καινούργια ἀντικειμενικὴ μέθοδο, προορισμένη, ὅπως πίστευε, νὰ φέρει ἀσφαλῆ ἀποτελέσματα. Ἐκανε τὸν ἀκόλουθο συλλογισμό : ἓνα χειρόγραφο, ποὺ παρουσιάζει ἐμφανῆ σφάλματα, πρέπει, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, νὰ ἀπορρίπτεται. Ἐνα μεταγενέστερο χειρόγραφο δὲν εἶναι ἀξιόπιστο, γιὰτὶ περιέχει ἓνα τρομερὸ ἀριθμὸ παρεμβολῶν καὶ αὐθαίρετων μεταβολῶν, ποὺ γι' αὐτὲς εὐθύνονται οἱ ἀνθρωπιστές²⁵⁵. Μιὰ ἀντιβολὴ ὅλων τῶν ὑπαρχόντων χειρογράφων εἶναι λοιπὸν καθαρὸ χάσιμο χρόνου²⁵⁶. Λαμβάνονται ὑπόψη μόνον τὰ παλιὰ χειρόγραφα²⁵⁷, ποὺ παρουσιάζουν κείμενο μὲ τὸν ἐλάχιστο ἀριθμὸ σφαλμάτων. Αὐτὰ μόνον μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀνασυνθέσουμε μὲ ἱκανοποιητικὴ βεβαιότητα ἓνα «ἀρχέτυπο» (ὁ Lachmann καθιέρωσε τὸν ὄρο αὐτό), πηγὴ αὐτῶν τῶν χειρογράφων. Ἀρκεῖ νὰ διορθώσουμε τὸ ἀρχέτυπο αὐτό, ἐκεῖ ποὺ ἡ διόρθωση εἶναι ἀναπόφευκτη, γιὰ νὰ ξαναβροῦμε τὸ πρωτότυπο κείμενο ἢ πάντως τὴ μορφή ποὺ τὸ πλησιάζει περισσότερο.

Ἡ θεωρία αὐτὴ ποὺ ἐφαρμόστηκε σὲ δύο λατίνους συγγραφεῖς, ποὺ ἡ χειρόγραφη κατάστασή τους ἔκανε ἀνετη τὴν ἐφαρμογὴ της, καὶ ποὺ ἀναπτύχθηκε ἄλλωστε μὲ ὅλο τὸ τάλαντο καὶ ὅλο τὸ κύρος τοῦ Lachmann ἀσκήσε μιὰ πάρα πολὺ μεγάλη ἐπίδραση. Καθόρισε τὸ χαρακτῆρα μιᾶς μακρᾶς σειρᾶς κριτικῶν ἐκδόσεων. Ἀσκήσε μιὰ εὐνοϊκὴ ἐπίδραση, γιὰτὶ ἀρχισαν νὰ ἀναζητοῦν καὶ νὰ ἀντιβάλλουν χειρόγραφα, ποὺ μὲ τὴν ἡλικία καὶ τὴν ποιότητά τους φαίνονταν νὰ ἐμπνέουν ἐμπιστοσύνη. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν ἔγινε πάντα ἀπὸ φιλόλογους ποὺ εἶχαν συναίσθηση τοῦ καθήκοντός τους. Πολλὲς ἀντιβολὲς ἔγιναν μὲ ἀπροσεξία. Κάποτε κάποτε δὲ σεβάστηκαν κὰν τὰ ἴδια τὰ χειρόγραφα. Στὸ χειρόγραφο τοῦ Θεόγνιδος (A), Parisinus Suppl. gr. 288, ἐπέφεραν ἀλλαγὲς ὕστερα ἀπὸ τὴν παραβολὴ τοῦ Bekker στὰ 1815. Ἀκόμα ἡ ἀκαιρὴ χρῆση χημικῶν ἀντιδραστηρίων ἔβλαψε πολλὰ πολύτιμα χειρόγραφα, ἰδιαίτερα τὰ παλιμύηστα. Ἀλλὰ κατὰ μεγάλο μέρος οἱ συνέπειες τῆς θεωρίας Lachmann ὑπῆρξαν ὀδυνηρές. Ἀπλοποιεῖ ὑπερβολικὰ μιὰ περίπλοκη κατὰ-

σταση και δὲν παίρνει καθόλου υπόψη πολλές πλευρές τῆς ἱστορίας τῶν κειμένων, ὅπως τὴν ἀναπτύξαμε πῶς πάνω. Παραμερίζει μιὰ δλόκληρη ομάδα ἀπὸ χειρόγραφα-μάρτυρες θεωρώντας, κατ' ἀρχὴν, τὰ χειρόγραφα recentiores σὰν χειρόγραφα deterioriores, ἐνῶ τὰ νεώτερα αὐτὰ χειρόγραφα μπορεῖ νὰ ἔχουν διατηρήσει ἀρχαῖες διαφορετικὲς γραφὲς προτιμότερες ἀπὸ τὶς ἄλλες²⁵⁸. Δὲ συνειδητοποιεῖ καθόλου πόσο πολυάριθμοι μπορεῖ νὰ εἶναι οἱ κλάδοι τῆς παραδόσεως. Περνάει μὲ ὑπερβολικὴ ἐλαφρότητα στὴν ἀνασύνθεση ἑνὸς ἀρχετύπου καὶ τὸ θεωρεῖ σχεδὸν αὐτόματα σὰν πανομοιότυπο μὲ τὸ πρωτότυπο κείμενο ἢ πάντως, σὰν κείμενο πού τὸ πλησιάζει πολὺ, ἐνῶ τὸ ἀρχέτυπο δυνατόν νὰ μὴν εἶναι παρὰ μόνο μιὰ μορφή ἀπὸ τὶς πολλὲς πού τὸ κείμενο εἶχε προσλάβει στὴν Ἀρχαιότητα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἐποχὴ τοῦ Lachmann δὲ διέθετε παπύρους. Γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ ἐπαναλαμβάνουμε πὼς κάθε κείμενο ἔχει τὴ δική του ἱστορία. Οἱ γενικοὶ κανόνες, πού μπορεῖ νὰ ἰσχύουν παντοῦ, εἶναι πολὺ περιορισμένοι στὸν ἀριθμὸ. Τὸ παράδειγμα μόνο τοῦ Ὀμήρου ἔπρεπε νὰ προτρέψει σὲ περισκεψή.

Ἡ ἀνακάλυψη τῶν φιλολογικῶν ἐλληνικῶν παπύρων στὴν ἄμμο τῆς Αἰγύπτου ἐγκαινιάζει μιὰ τελευταία φάση. Μᾶς ἔμαθε πολλὰ. Μᾶς ἔμαθε πράγματα καινούργια καὶ ἄλλα πού τὰ ξέραμε, χωρὶς ὅμως νὰ συλλαμβάνουμε τὴν ἀκριβή τους σημασία. Δὲν μποροῦσε νὰ ἦταν ἀλλοιῶς, καὶ μόνο γιατί ἡ πολὺ μεγάλη πλειονότητα τῶν παπύρων ἦταν κατὰ πολλοὺς αἰῶνες προγενέστερη ἀπὸ τὰ πῶς παλιὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα. Νὰ σὲ συντομία τί μᾶς ἔμαθαν.

Ἀκόμα καὶ στὶς μικρὲς ἐπαρχιακὲς πόλεις καὶ στὰ χωριά τῆς Αἰγύπτου διάβαζαν Ἑλληγες συγγραφεῖς. Ἡ χώρα αὐτὴ δὲν ἀποτελέσει ἐξαιρέση. Ὁ ἀριθμὸς κειμένων, σὲ κυλίνδρους ἀπὸ πάπυρο ἢ σὲ κώδικες ἀπὸ πάπυρο ἢ ἀπὸ περαμηνή, ὑπῆρξε στὸν ἀρχαῖο κόσμο ἐξαιρετικὰ μεγάλος. Ἦταν διαφόρων εἰδῶν. Ὑπῆρχαν ἀντίτυπα ὑπερπολυτελῆ, ἀντίτυπα μέσης ποιότητας, ὅπως ὁ κώδικας τοῦ Μενάνδρου, ὑπῆρχαν ἐπίσης μέτρια ἀντίτυπα, πρόχειρα καὶ βιαστικά, ὅπως τὸ φύλλο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου²⁵⁹, πού ἔχει τὴν ἀνώδυμη μονωδία. Σὲ γενικὸ κανόνα, μὰ ὄχι πάντα, τὰ ὠραῖα βιβλία προσφέρουν ἓνα κείμενο πῶς ἐπιμελημένο, ἐνῶ μέσα στὰ ἄλλα, μὰ πάλι μὲ ἐξαιρέσεις, τὸ κείμενο εἶναι μᾶλλον παραμελημένο. Τὰ ἀποσπάσματα τῆς ραψωδίας Θ τῆς α' Ἰλιάδας²⁶⁰ εἶναι ὑπολείμματα ἑνὸς κυλίνδρου μὲ φροντισμένη ἐμφάνιση, μὰ τὸ κείμενό τους εἶναι ἀπαίσιο. Εἶναι γεμάτο ἀπὸ παρέμβλητους στίχους. Ἀκόμα, οὔτε καὶ τὰ ἀναμφισβήτητα ἴχνη τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἐλληνιστικῆς φιλολογίας δὲν ἐγγυῶνται τὴν καθαρότητα τοῦ κειμένου²⁶¹.

Οἱ πάπυροι μᾶς γνώρισαν μιὰ σωρεία ἀπὸ νέες γραφὲς κειμένου. Συχνὰ οἱ γραφὲς αὐτὲς δὲν ἔχουν ἀξία, συχνὰ ἀκόμα εἶναι καλύτερες ἀπὸ αὐτὲς τῶν μεσαιωνικῶν χειρογράφων. Πολλὲς εἰκασίες πού ἔγιναν ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ὕστερα ἐπιβεβαιώθηκαν. Τὸ οὐσιῶδες εἶναι ὅτι οἱ πάπυροι ἀποδεικνύουν πὼς οἱ μορφές, μὲ τὶς ὁποῖες κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἀρχαιό-

τητα τὰ κείμενα, ἦταν πολὺ πιὸ πολυάριθμες ἀπὸ ὅ,τι εἴχαμε φανταστεῖ ἢ εἶχαν πιστέψει οἱ μαθητὲς τοῦ Lachmann. Τίποτα δὲν ἐπιτρέπει νὰ βεβαιώσουμε ὅτι ὑπάρχει πάντα ἕνας ἄμεσος κλάδος ἀνάμεσα στὸ σωζόμενο χειρόγραφο καὶ στὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα. Ἀνάμεσα στὰ δύο ἐκτείνεται μᾶλλον ἕνα εὐρὺ πεδίο, ὅπου οἱ δρόμοι χωρίζονται, διασταυρώνονται, ἐνώνονται καὶ πάλι ἢ καταλήγουν σὲ ἀδιέξοδο. Ὅμως μιὰ ἀντίληψη λίγο ἀντικειμενικὴ τῆς θέσεως πού κατεῖχε τὸ βιβλίον στὸν ἀρχαῖο κόσμον θὰ εἶχε ἐκ τῶν προτέρων παραμερίσει σφάλματα πολὺ χονδροειδῆ.

Διαπιστώνουμε λοιπὸν πρῶτα ὅτι οἱ πάπυροι παρέχουν ἀρκετὰ συχνὰ προτιμότερες γραφές. Ὁ πάπυρος τῆς «Ἀθηναίων πολιτείας» τοῦ Ἀριστοτέλη περιέχει 41 στίχους τοῦ Σόλωνα μὲ πιθανῶς 7 γραφές προτιμότερες ἀπὸ ἐκεῖνες πού μᾶς ἦταν γνωστές. Οἱ διαφορετικὲς γραφές σὲ ἕνα πάπυρον τοῦ Ἀχιλλέως Τατίου εἶναι κατὰ ἕνα μέρος καλύτερες²⁶². Ὅλοι ξέρουμε ὅτι τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ ὀρισμένους παπύρους τοῦ Ὀμήρου. Ἔτσι λοιπὸν τὸ κείμενον ἑνὸς παπύρου μπορεῖ νὰ παρουσιάζει μιὰ μορφή διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὲς πού ξέραμε καὶ νὰ ἀποτελεῖ ἕνα κλάδο παραδόσεως *sui generis*. Εἶναι λόγου χάρη ἢ περίπτωση τοῦ περίφημου παπύρου τῆς Ἀντινοοπόλεως, τοῦ Θεοκρίτου, καὶ τοῦ παπύρου τῆς Ὁξυρύγχου τοῦ ἴδιου ποιητῆ²⁶³.

Διαπιστώνουμε, δεύτερον, αὐτὸ πού κακῶς ὀνόμασαν ἐκλεκτισμὸ τῶν παπύρων. Τὸ φαινόμενο συνίσταται στὸ γεγονός ὅτι τὰ κείμενα πού παρουσιάζουν οἱ πάπυροι συνδυάζουν πολὺ συχνὰ τὰ χαρακτηριστικὰ διαφορῶν οἰκογενειῶν μεσαιωνικῶν χειρογράφων. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Διδύμου γιὰ τὸ Δημοσθένη²⁶⁴ παρουσιάζει 3 κοινὲς γραφές μὲ F σὲ ἀντίθεση μὲ S A, 10 μὲ S A σὲ ἀντίθεση μὲ F, 10 μὲ A F σὲ ἀντίθεση μὲ S, 4 μὲ S σὲ ἀντίθεση μὲ A F, καὶ 5 μὲ F S σὲ ἀντίθεση μὲ A. Ἐπομένως σὲ ἕνα σύνολο 34 γραφῶν 21 συμφωνοῦν μὲ S, 22 μὲ A, 18 μὲ F. Ὁ «ἐκλεκτισμὸς» αὐτὸς ἀποδεικνύει μόνον, ὅπως τὸ διαπιστώσαμε, ὅτι ἡ ποικιλία στὰ ἀρχαῖα κείμενα ἦταν πολὺ μεγάλη.

Τρίτον, βλέπουμε ὅτι διαφορετικὲς γραφές πού βρίσκονται στὰ νεώτερα χειρόγραφα, πού τὰ εἶχαν μὲ τόση εὐκολία ἀπορρίψει, κυκλοφοροῦσαν κιόλας χίλια χρόνια πρὶν. Δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ σχετικὰ συχνὸ αὐτὸ φαινόμενο μὲ τὰ σφάλματα ἢ τίς εἰκασίες τῶν βυζαντινῶν μόνον ἀντιγραφῶν. Δηλαδή ὅτι ἀκόμα καὶ στὸ Μεσαίωνα ἡ παράδοση δὲν ἀκολουθοῦσε μοιραῖα ἕνα μοναδικὸ κλάδο καὶ ὅτι ἡ κατάστασις στὸ Μεσαίωνα μποροῦσε νὰ ἐπαναλάβει, περιορισμένα, ἀλλὰ ἀρκετὰ πιστά, ἐκεῖνη τῆς Ἀρχαιότητος τῆς ἴδιας. Ὁ πάπυρος Hibe I 26 τῆς «Ρητορικῆς πρὸς Ἀλέξανδρον» τοῦ Ψευδο-Ἀριστοτέλη (Ἀναξιμένη) εἶναι προτιμότερος ἀπὸ τὰ χειρόγραφα. Ἐπιβεβαιώνει τὰ δῆθεν χειρόγραφα-deteriores τόσο συχνὰ ὅσο καὶ τὰ meliores. Ἐπιβεβαιώνει ἀκόμα τὸ λιγότερον 7 νεώτερες εἰκασίες. Καὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους παπύρους.

Ἄς σημειώσουμε ἀκόμα ὅτι καὶ πάλι οἱ ὠραῖοι πάπυροι δὲν προσφέρουν

πάντα τις καλύτερες γραφές. Ἡ προτίμηση πού ἔδειχναν οἱ ὄπαδοι τοῦ Lachmann στὰ φροντισμένα χειρόγραφα δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἐνισχυθεῖ μὲ τὸ παράδειγμα τῶν παπύρων. Ἡ ἴδια ἡ ἀξία τῶν γραφῶν καὶ ὄχι ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία.

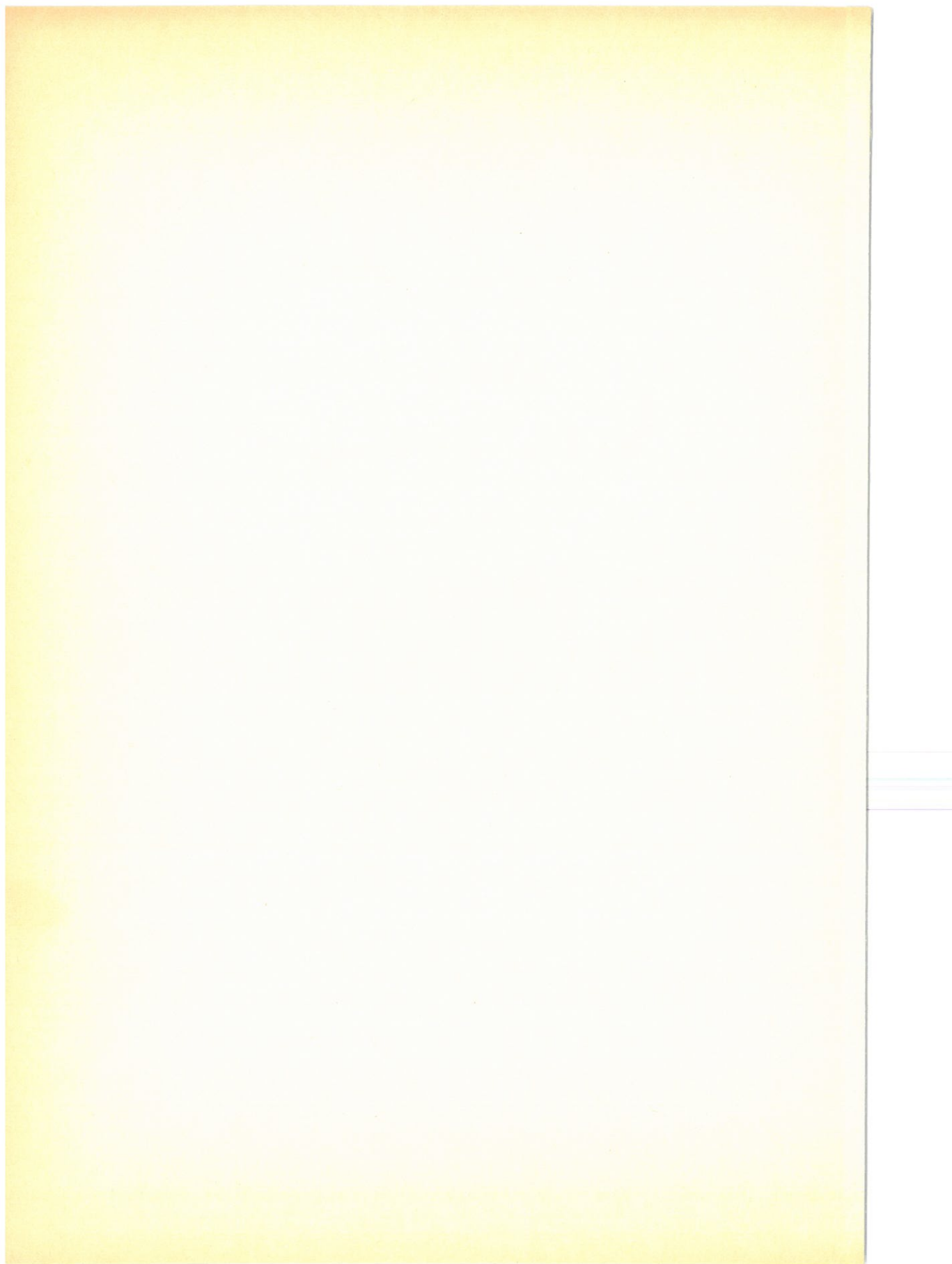
Τέλος μποροῦμε νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ πάπυροι, πού παρουσιάζουν διαφορετικὲς γραφές στὴν ὠα ἢ στὰ διάστιχα, εἶναι μᾶλλον σπάνιοι, ὅπως καὶ ἐκεῖνοι, πού προσθέτουν κριτικὰ ἢ ἐπεξηγηματικὰ σχόλια. Ὁ πάπυρος τῆς Ὁξυρύγχου 844 τοῦ Ἰσοκράτη δίνει γιὰ τὸν «Πανηγυρικὸν» (κεφάλαια 19-116) μερικὲς διπλῆς γραφές, καὶ μνημονεύσαμε πρὶν τὸν πάπυρο μὲ τοὺς «Παιῶνες» τοῦ Πινδάρου, ἴδιας προελεύσεως²⁶⁵. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ πάπυροί μας βρέθηκαν σχεδὸν ὅλοι σὲ ἐπαρχιακὲς πόλεις δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἰδιομορφία αὐτῆ. Πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι τὰ σχολιασμένα κείμενα ἦταν σχετικὰ σπάνια. Ὁ κώδικας ἐπέτρεψε νὰ συσσωρευθοῦν στὴν ὠα κριτικὲς καὶ ἐπεξηγηματικὲς σημειώσεις.

Μὲ τὸν κώδικα βρισκόμαστε ταυτόχρονα στὶς ἀρχὲς τῆς βυζαντινῆς περιόδου, πού ἀποτελεῖ τὸ ἐνωτικὸ σημεῖο ἀνάμεσα στὴν Ἀναγέννηση καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν αἰῶνων τῆς πολιτιστικῆς καταπτώσεως οἱ ζημίαι ὑπῆρξαν σημαντικὲς. Πολυάριθμοι εἶναι οἱ κλάδοι τῆς παραδόσεως πού διακόπηκαν καὶ πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουμε μὲ κάθε δυνατὴ ἀκρίβεια αὐτὰ πού πραγματικὰ διατηρήθηκαν καὶ πῶς διατηρήθηκαν, πολὺ περισσότερο γιὰ τὴ μεταγραφή σὲ μικρογράμματη γραφὴ ἄσκησε ἐπίσης τὴν ἐπίδρασή της. Μιλῆσαμε γι' αὐτὸ πρὸ πάνω. Καὶ ἂν λοιπὸν οἱ εἰδικοὶ καὶ οἱ dilettanti τοῦ 9ου αἰῶνα δὲ στάθηκαν δοῦλοι σὲ ἓνα μοναδικὸ κείμενο, μῆτρα ὅλων ἐκείνων πού ἐμφανίστηκαν ὕστερα, τότε ἐξηγεῖται ἡ παρουσία ἀρχαίων διαφορετικῶν γραφῶν ἀκόμα καὶ στὰ νεώτερα χειρόγραφα. Ἐκτὸς ἄλλου προκύπτει ὅτι ἡ ἀνασύσταση ἑνὸς ἀρχετύπου, πού ἀνάγεται σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, εἶναι, σὲ πολλὰ περιπτώσεις, πολὺ παράτολμη. Ἀκόμα εἴμαστε ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ δεχτοῦμε πῶς ἓνας τόσο μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὑποθετικὰ ἀρχέτυπα εἶχαν στὴν ὠα διαφορετικὲς γραφές. Χωρὶς ἀμφιβολία ἀρχέτυπα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὑπῆρξαν, μὰ δὲν πρέπει νὰ υποθέσουμε τὴν ὑπαρξὴ τους παρὰ μόνον ἂν τὰ σωζόμενα χειρόγραφα δὲν ἐπιτρέπουν καμιὰ ἄλλη ἐξήγηση. Σὲ ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις εἶναι μόνον φαντασιώσεις, πού μᾶς ἐξαπατοῦν γιὰ τὴν πραγματικὴ κατάσταση. Εἶναι πρὸ φρόνιμο νὰ συμπεραίνουμε τότε, καὶ προσωρινὰ ἐφ' ὅσον τὸ ἀντίθετο δὲν ἔχει ἀποδειχθεῖ, τὴν ταυτόχρονη ὑπαρξὴ τὸν 9ο αἰῶνα περισσότερων παραδόσεων, πού ἔφταναν μέχρι τὴν Ἀρχαιότητα. Πρέπει νὰ ἀποφεύγουμε νὰ σημειώνουμε μιὰ ὑπερβολικὰ ἀκριβὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴν ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα καὶ στὸ βυζαντινὸ Μεσαίωνα. Οἱ διαφορὲς εἶναι περισσότερο σχετικὲς καὶ βαθμιαῖες παρὰ οὐσιαστικὲς. Μόνον μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας ἢ κατάσταση ἀλλάζει ἀποτελεσματικὰ. Καὶ δὲν πρέπει ποτὲ νὰ λησμονοῦμε ὅτι ἡ κύρια περίοδος τῆς ἱστορίας τῶν κειμένων ἔχει

τῆ θέσῃ τῆς στήν Ἀρχαιότητα, ἀκόμα καὶ ἂν εἶναι ἡ λιγότερο γνωστὴ περίοδος.

Ποῦ βρισκόμαστε τῆ στιγμῇ αὐτῇ ; Χρειάστηκε νὰ μάθουμε διαδοχικὰ πολλὰ διδάγματα : τὸ δίδαγμα τῆς ἀκρίβειας στὴ μελέτῃ τῶν χειρογράφων καὶ τῶν κειμένων τους· τὸ δίδαγμα τῆς περισκέψεως στὸν καθορισμὸ τῶν σχέσεων τους, ποῦ τὰ συνδέουν, καὶ ἐκεῖνο, ποῦ θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε τὴν προϊστορία τους, δηλαδὴ τὴν ἀνασύνθεση τῶν πλησιέστερων καὶ ἀπώτερων προγόνων τους. Καὶ πάνω ἀπ' ὅλα χρειάστηκε νὰ μάθουμε νὰ ἀποφεύγουμε νὰ ἀπλοποιοῦμε αὐτὸ ποῦ στὴν πραγματικότητα ἦταν πολὺ περίπλοκο.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ἱστορία τῶν κειμένων καὶ ὁ κοινὸς νοῦς μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ἓνα ἑλληνικὸ κείμενο τῆς Ἀρχαιότητος διέτρεξε πολλῶν εἰδῶν κινδύνους ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού γράφτηκε ἀπὸ τὴν πέννα τοῦ συγγραφέα τοῦ μέχρι τῆ στιγμῆ πού ἐμεῖς τὸ διαβάζουμε. Ἐνα κείμενο, εἶπαν, προσλαμβάνει κατιτὶ ἀπὸ κάθε ἐπεισόδιο τῆς ἱστορίας του. Βρίσκουμε μέσα στὶς πηγές μας, δηλαδὴ μέσα στὰ χειρόγραφα διαφόρων εἰδῶν καὶ διαφόρων ἐποχῶν, ἓνα κείμενο, πού φέρει τὰ ἴχνη ὄλων ὄσων τοῦ συνέβηκαν στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Μὰ δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ κείμενο πού θέλουμε νὰ διαβάσουμε. Ἐπιθυμοῦμε νὰ ἔχουμε μπροστὰ στὰ μάτια μας τὸ κείμενο πού ὁ συγγραφέας ἔγραψε. Τὰ κείμενα εἶναι εἴτε ἔγγραφα εἴτε ἔργα τέχνης, μερικὲς φορές καὶ τὰ δύο μαζί. Στὶς δύο περιπτώσεις ἔχει σημασία ἡ καθαρότητά τους γιὰ τὸ περιεχόμενο, γιὰ τὴ μορφή, καὶ γιὰ τὸ ἓνα καὶ γιὰ τὸ ἄλλο. Ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου, πού ὑπάρχει στὰ χειρόγραφα, ἔχει σκοπὸ νὰ ἀνακαλύψει μέσα σ' αὐτὸ κάθε τί πού δὲν εἶναι κανονικὸ καὶ νὰ ἀνασυστήσῃ ὕστερα τὴν πρωτότυπη μορφή. Εἶναι φανερό ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου συντελοῦν στὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς κριτικῆς. Ἀσφαλῶς ἡ κριτικὴ αὐτὴ τοῦ κειμένου δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν ἄλλη κριτικὴ ἀνωτέρου ἐπιπέδου, μὲ αὐτὴν, πού προσπαθεῖ νὰ κρίνει τὴν αὐθεντικότητά ἢ τὴν καλλιτεχνικὴ ἀξία.

Εἶναι εὐκόλο νὰ θέτουμε ἓνα σκοπὸ. Μερικὲς φορές εἶναι δύσκολο νὰ τὸν ἐπιτύχουμε. Στὴν περίπτωσι πού μᾶς ἀπασχολεῖ ὑπάρχουν πολλές δυσκολίες. Προέρχονται πρῶτα ἀπ' ὅλα, καὶ ἰδιαίτερα, ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ὕλικου, ἀπὸ τὰ χειρόγραφα· ὕστερα ἀπὸ μερικὲς ἐξωτερικὲς συνθήκες· τέλος ἀπὸ τὴν ἐνδεχόμενη ἀνεπιτηδεϊότητα τῶν προσώπων πού ἐργάζονται. Νὰ μερικὲς μορφές, ὅπου παρουσιάζονται οἱ δυσκολίες αὐτές.

Τὸ ὕλικὸ τὸ ἴδιον εἶναι ἀνεπαρκές, π.χ. ὅταν τὸ κείμενο διατρεῖται σὲ ἓνα μόνο παραμελημένο, κατεστραμμένο, δυσανάγνωστο ἢ παρεφθαρμένο χειρόγραφο. Ἡ παραφθορὰ αὐτὴ μπορεῖ ἄλλωστε, παραδόξως, νὰ ὀφείλεται εἴτε στὰ ὑπερβολικὰ σφάλματα εἴτε στὶς ὑπερβολικὲς, αὐθαίρετες ἀλλαγὰς ἐνὸς ἀντιγράφου μὲ μεγάλη αὐτοπεποίθησι.

Τὸ ὕλικὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἄγνωστο, κρυμμένο κάπου, ὅπου οὔτε καταλογραφήθηκε οὔτε κἀν βρέθηκε.

Τὸ ὕλικὸ, ἀν καὶ γνωστὸ, εἶναι ἀπρόσιτον ἐξ αἰτίας ἐξωτερικῶν δυσμενῶν συνθηκῶν ἢ ἐξ αἰτίας κακῆς θελήσεως. Ἄλλοτε, στὰ χρόνια τῶν ἀνθρωπιστῶν,

ἡ κακὴ αὐτὴ θέληση ἦταν, πρὶν συχνὴ παρὰ τῶρα : κάτοχοι χειρογράφων δὲ δέχονταν νὰ τὰ θέσουν στὴ διάθεση ἀκόμα καὶ σοβαρῶν λογίων, ἀπὸ καθαρὸ ἐγωισμό συλλέκτη. Ἐπίσης οἱ συχνὲς ἀλλαγές κατόχου προκαλοῦσαν δυσχέρειες : ἓνα χειρόγραφο, ποῦ ἡ ὑπαρξή του ἦταν τελείως βεβαιωμένη, εὐκόλα ἐξαφανιζόταν. Ἀκόμα καὶ σήμερα παρουσιάστηκε ἡ περίπτωση ἑνὸς χειρογράφου, ποῦ παρέμενε ἀνεύρετο ἐπὶ πολλὰ χρόνια ἐξ αἰτίας μιᾶς ἀλλαγῆς στὴν ἀριθμῆσή του στὸν κατάλογο ἢ ἐξ αἰτίας ἀπλῶς μιᾶς ἀβλεψίας.

Τὸ περίπλοκο τοῦ ὕλικου, δηλαδὴ ἡ πολλαπλότητα τῶν κλάδων παραδόσεως, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση του ὀδηγεῖ σὲ ἀμηχανία. Οἱ ἀμοιβαῖες σχέσεις δὲ διαγράφονται μὲ σαφήνεια καὶ τὰ συμπεράσματα ἀναγκαστικὰ παραμένουν ἀβέβαια.

Ἡ μελέτη τῶν χειρογράφων δὲν ἦταν πάντα ἔργο προσώπων, ποῦ εἶχαν τὰ ἀπαιτούμενα προσόντα. Πολλὲς φορές ἡ ὑπομονή, οἱ ἰκανότητες, ἀκόμα καὶ ἡ τιμιότητα ἔλειψαν. Ἐπιπόλαιες ἀντιβολές προξένησαν ἀξιοθρήνητες περιπλανήσεις καὶ στήριξαν γιὰ πολὺ καιρὸ κακοθεμελιωμένες θεωρίες. Ἐνας ἀνθρωπος μεγάλης ἀξίας, ὅπως ὁ Ἑρρίκος Στέφανος — τὸ εἶπαμε παραπάνω — δὲ δίστασε νὰ ἀποδώσει σὲ ἓνα ἀνύπαρκτο χειρόγραφο τὶς δικές του εἰκασίες στὸ κείμενο τοῦ Εὐριπίδη. Ὁ ἐπιστημονικὸς κλάδος τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων ἀκολούθησε μιὰ ὀρισμένη ἐξέλιξη. Δὲ συνειδητοποίησε ἀμέσως οὔτε τὸ σκοπὸ του οὔτε τὰ καθήκοντά του οὔτε τὶς μεθόδους του. Σήμερα ὅλοι ξέρουμε τί μπορούμε νὰ ἀπαιτήσουμε ἀπὸ αὐτόν.

Οἱ δυσκολίες ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ὕλικου καθορίζουν τὰ ὅρια τῶν δυνατοτήτων. Σὲ γενικὸ κανόνα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἰδανικὸ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ πρωτότυπου κειμένου, ὅπως ὁ συγγραφέας του τὸ συνέθεσε, ἐπιτυγχάνεται μόνον σὲ πάρα πολὺ σπάνιες περιπτώσεις. Σχεδὸν πάντα ὁ δρόμος ἦταν ὑπερβολικὰ μακρὺς καὶ ὑπερβολικὰ περιπετειώδης. Πότε πότε οἱ λόγοι παραιτοῦνται ἀπὸ τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ καὶ ἀρκοῦνται νὰ φτάσουν, μέσα στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, σὲ μιὰ ἀρχαία μορφή, π.χ. στὴ μορφή ποῦ κατέστρωσε ἓνας φιλόλογος τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων παρουσιάζει τὶς ἀκόλουθες ὀψεις :

1. τὴν ἐξέταση τοῦ ὕλικου
2. τὴν ταξινόμηση τῶν σφαλμάτων
3. τὴν ἐπιλογή στὶς διαφορετικὲς γραφές
4. τὴν εἰκασία.

Οἱ διάφορες αὐτὲς ὀψεις θὰ ἐκτεθοῦν διαδοχικὰ στὶς σελίδες ποῦ ἀκολουθοῦν. Θὰ προσθέσουμε σ' αὐτὲς σὰν πόρισμα ἓνα κεφάλαιο σχετικὸ μὲ τὴν κριτικὴ ἔκδοση.

Η ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Διαλέξαμε σκόπιμα τὸ γενικὸ ὄρο ὑλικό. Πραγματικὰ ἡ ἱστορία τῶν κειμένων μᾶς ἔδειξε ὅτι τὸ ὑλικὸ παρουσιάζεται μετὰ διάφορους τρόπους : ἄλλοτε τὰ δεδομένα εἶναι ἄμεσα, ἄλλοτε ἔμμεσα. "Άμεσοι μάρτυρες εἶναι οἱ πάπυροι, τὰ χειρόγραφα, ἔνδεχομένως ἐπιγραφές· ἔμμεσοι μάρτυρες, οἱ παραθέσεις κειμένων, οἱ μεταφράσεις, οἱ παραφράσεις, οἱ ἐπιτομές, τὰ ἀποσπάσματα, τέλος οἱ ἀπομιμήσεις.

"Όλα αὐτὰ, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα οἱ ἄμεσοι μάρτυρες, πρέπει νὰ συγκεντρωθοῦν, ὅπως ὅποτε νὰ τεθοῦν στὴ διάθεση ἐκείνου ποῦ θέλει νὰ καταστρώσει ἓνα κείμενο. Γιὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ ἔργου τοῦ Δημοσθένη π.χ. αὐτὸ σημαίνει : 170 περίπου χειρόγραφα, μερικὲς δεκάδες πάπυροι καὶ ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἔμμεσων μαρτυριῶν. Παρόμοια ἐργασία ὑπερβαίνει συχνὰ τὶς δυνάμεις ἑνὸς μόνου ἀτόμου. Ἐπιβάλλεται τότε ἡ συνεργασία. Ἄκόμα εἶναι αὐτονόητο πὼς οἱ κατάλογοι συλλογῶν πρέπει νὰ συνταχθοῦν μετὰ λεπτόλογη φροντίδα καὶ νὰ παρέχουν ὅλες τὶς γενικὲς ἐνδείξεις, ποῦ μποροῦν ἐκ τῶν προτέρων νὰ διευκολύνουν τὴν ὀριστικὴν ἐργασία.

"Όταν ἔχει συνταχθεῖ ὁ κατάλογος αὐτός, τότε ἀρχίζει ἡ ἐξέτασιν τοῦ ὑλικοῦ²⁶⁶. Πρῶτα ἔρχεται ἡ ἐξωτερικὴ περιγραφή : πρέπει νὰ σχηματίσουμε μιὰ ἰδέαν τῶν χειρογράφων ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ ἀκριβή. Ὑστερὰ θὰ πρέπει νὰ βάλουμε τάξιν σὲ ἓνα ἀρκετὰ συγκεχυμένο σωρὸ. Ἡ κωδικολογία καὶ ἡ παλαιολογία θὰ βοηθήσουν νὰ καθορίσουμε μιὰ χρονολογικὴ κατάταξιν τῶν χειρογράφων. Ἡ χρονολογικὴ αὐτὴ κατάταξιν ἔχει κεφαλαιώδη σημασία. Ἄφοῦ σκοπεύουμε νὰ ἀποκαταστήσουμε ἓνα κείμενον χρονολογημένον στὴν Ἀρχαιότητα, ἀναλογικὰ, ἓνας μάρτυς τοῦ 10ου αἰῶνα θὰ εἶναι, ἀπὸ πρὶν καὶ κανονικὰ, πιὸ σημαντικὸς ἀπὸ ἓναν ἄλλον τοῦ 15ου. Μιὰ παράθεσιν κειμένου στὸ ἔργο ἑνὸς συγγραφέα μερικὲς φορὲς προγενέστερον κατὰ 1000 χρόνια ἀπὸ τὸ πιὸ παλιὸ μας χειρόγραφο, μπορεῖ νὰ ἔχει περισσότερη ἀξίαν ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ χειρογράφου. Πὼς προσδιορίζεται ἡ χρονολόγησιν ἑνὸς χειρογράφου ; Μόνον κατ' ἐξαίρεσιν τὸ χειρόγραφο τὸ ἴδιον τὸ δηλώνει εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, ὅπως γιὰ παράδειγμα, μετὰ τὴν μνεῖαν ἑνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος σύγχρονου μετὰ τὸ χειρόγραφο. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ βᾶσιν εἶναι στέρεη. Σὲ ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις πρέπει νὰ μᾶς καθοδηγήσιν ἡ ἐξέτασιν τοῦ ἴδιου τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ χειρογράφου (σχήματος, ὕλης, χρώματος μελάνης, ὕδατογραφημάτων κλπ.) καὶ ἰδίως τῆς γραφῆς. Ἡ κεφαλαιογράμματι γραφή, αὐτὴ τοῦ παπύρου καὶ τῶν χειρογράφων, εἶναι τόσο πιὸ δύσκολον νὰ χρονολογηθεῖ ὅσο πιὸ φροντισμένη

είναι. Μια απόλυτα καθαρή μικρογράμματη γραφή βρίσκεται μόνο στα ωραία χειρόγραφα της πρώτης περιόδου, όπου χρησιμοποιήθηκε ο τύπος αυτός της γραφής, δηλαδή τον 9ο αιώνα. Σχεδόν αμέσως ύστερα νοθεύεται με την παρείσφρηση κεφαλαίων, που ήταν περισσότερο ή λιγότερο επισευρμένα. Γενικά τα κείμενα που γράφθηκαν με κάποια σπουδή φέρουν πιδ ξεκάθαρα τα ίχνη του ύφους της γραφής της εποχής τους. Για τους παπύρους βρίσκουμε πότε πότε ένδειξεις από τον τόπο, όπου βρέθηκαν, από τα έγγραφα που ανάμεσά τους ανακαλύφθηκαν ή ακόμα από τη χρονολογία των εγγράφων, που καλύπτουν την εμπρόσθια ή την ὀπίσθια ὄψη τοῦ κυλίνδρου. Ἡ χρονολογία τῶν ἀχρονολόγητων κειμένων είναι συχνά ἐξαιρετικά συζητήσιμη : δὲν εἶναι σπάνιες οἱ ἀποκλίσεις ἑνὸς αἰῶνα στοὺς κατὰ προσέγγιση ὑπολογισμοὺς τῶν εἰδικῶν²⁶⁷.

Στὴ χρονολογικὴ αὐτὴ κατάταξη προστίθεται μιὰ ἄλλη πού δὲν εἶναι λιγότερο σημαντικὴ, ἢ συστηματικὴ κατάταξη. Τὰ χειρόγραφα, καὶ ὅταν ἀκόμα εἶναι τοποθετημένα σὲ χρονολογικὴ κατάταξη, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν σὰν ὀντότητες προορισμένες νὰ μένουν χωρισμένες. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὰ 170 χειρόγραφα τοῦ Δημοσθένη θὰ παραμείνουν πάντοτε 170 χωριστὲς μονάδες. Ὅχι, εἶναι ἀνάγκη νὰ καθορίσουμε, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, τίς σχέσεις συγγενείας, πού δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους. Ἡ χρησιμότητα τῆς ἐπιταγῆς αὐτῆς εἶναι ὀφθαλμοφανής : θὰ χρειαστεῖ σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή νὰ διαλέξουμε ἀνάμεσα σὲ διάφορες γραφές, ἀνάμεσα σὲ διάφορες παραδόσεις. Καὶ αὐτὸ θὰ εἶναι τόσο περισσότερο εὐκόλο, ὅσο τὰ χειρόγραφα θὰ ἔχουν συγκεντρωθεῖ σὲ ὁμάδες συναφεῖς. Ἡ διαφορὰ τῆς μιᾶς ὁμάδας ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔχει περισσότερη σημασία ἀπὸ τὴν διαφορὰ πού χωρίζει τὰ μεμονωμένα χειρόγραφα μεταξύ τους.

Ὅταν λέμε συγγένεια χειρογράφων τί ἐννοοῦμε ; Καὶ πῶς αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ; Τὰ χειρόγραφα παρουσιάζουν ἰδιομορφίες, πού συχνὰ εἶναι σφάλματα συνδετικὰ καὶ διαχωριστικὰ. Συνδετικὰ, γιατί ἐπιτρέπουν ἐξ αἰτίας τῆς ὁμοιότητάς τους νὰ βεβαιώσουμε ὅτι χειρόγραφα ἀντιπροσωπεύουν ἓνα καὶ τὸν ἴδιο κλάδο παραδόσεως. Διαχωριστικὰ, γιατί ἡ ἀσυμφωνία τους μᾶς ὑποχρεώνει νὰ παραδεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ διαφορετικῶν κλάδων παραδόσεως. Οἱ ἰδιομορφίες αὐτὲς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐξωτερικὲς : δύο χειρόγραφα γραμμένα τὸ ἴδιο ἔτος ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα, στὴν ἴδια πόλη, ἔχουν κοινὰ ὅλα αὐτὰ τὰ σημεῖα, ἂν ὅμως τὸ ἓνα περιλαμβάνει Πλάτωνα, τὸ ἄλλο Λουκιανό, δὲν ὑπάγονται στὴν ἴδια κριτικὴ διάταξη. Τὰ κείμενα πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ εἶναι ὅμοια, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύουν ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ λογοτεχνικὸ ἢ πληροφορικὸ ἔργο. Οἱ ἰδιομορφίες εἶναι ἰδιομορφίες τοῦ κειμένου. Αὐτὲς μονάχα λαμβάνονται ὑπόψη. Ἡ ἐξέτασή τους ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε ἓάν, ναι ἢ ὄχι, ἡ ὁλότητα τῶν χειρογράφων ὑποδιαιρεῖται σὲ ὁμάδες συναφεῖς, ὅπου ἡ κάθε μιὰ ἀντιπροσωπεύει ἓνα διαφορετικὸ κλάδο παραδόσεως. Ἐνα γενεαλογικὸ

δέντρο, τὸ ὀνομάζουμε «στέμμα», συμπυκνώνει τὰ ἀποτελέσματα σὲ ἓνα δ-πτικὸ σύντομο καὶ σαφὲς διάγραμμα.

Ἡ συστηματικὴ αὐτὴ διάταξη μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο μὲ βάση μιὰ λεπτόλογη ἐξέταση τοῦ κειμένου, γράμμα πρὸς γράμμα, ποὺ τὴν ὀνομάζουμε «ἀντιβολή» τῶν χειρογράφων. Αὐτὸ προϋποθέτει πρῶτα τὴν ἐπακριβῆ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου μέσα σὲ ὅλες τὶς πηγές ποὺ ὑπάρχουν καὶ σὲ συνέχεια τὸν καθορισμὸ τῶν διαφορῶν μορφῶν, ποὺ αὐτὸ τὸ κείμενο παρουσιάζει. Εἶναι μιὰ ἐργασία ὀλοφάνερα δύσκολη. Ἀκόμα καὶ σὲ χειρόγραφα, ποὺ τὰ παράβ-αλαν ἐξαιρετικὰ εὐσυνείδητοι σοφοί, μποροῦμε νὰ σημειώσουμε ἰδιομορφίες, ποὺ τοὺς διέφυγαν.

Οἱ ἰδιομορφίες αὐτὲς εἶναι ἀναπόφευκτες. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἐξ αἰτίας τῆς μοναδικότητος κατ' ἀρχὴν τοῦ κάθε χειρογράφου. Πιὸ εἰδικὰ ἐξ αἰτίας τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ μείνει ἀμετάβλητο οὔτε ἀκόμα νὰ εἶναι τέλειο ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή. Ὁ πρῶτος ἀντιγραφέας, εἴτε ὁ συγγραφέας εἴτε ὁ βοηθός του, μπορεῖ νὰ κάμει σφάλματα. Μπορεῖ διαβάζοντας ξανά τὸ κείμενο νὰ ἐπιφέρει τροποποιήσεις, νὰ προσθέσει μιὰ διαφορετικὴ γραφή, ἴσως μὲ τὴν πρόθεση νὰ διαλέξει πιὸ ὕστερα. Ἀκόμα πιὸ ὕστερα ἓνας ἐνήμερος ἢ σχολαστικὸς ἀναγνώστης ἢ ἓνας διορθωτὴς ἐπαγγελματίας, ἓνας «διορθωτὴς», μπορεῖ νὰ τροποποιήσουν ὅ,τι τοὺς φαίνεται ἐσφαλμένο. Μὲ ποιὸ τρόπο γίνε-ται, αὐτὸ ἐνδιαφέρει τὸν παλαιογράφο. Τὸ γεγονὸς τὸ ἴδιο ἀνήκει στὴν ἱστο-ρία καὶ στὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου. Τὸ χειρόγραφο φέρει τὰ ἴχνη ὅλων αὐτῶν τῶν ἐπεμβάσεων καὶ εἶναι χρέος ἐκείνου ποὺ κάνει τὴν ἀντιβολὴ νὰ τὶς διαπι-στῶνει ὅλες.

Οἱ ἰδιομορφίες, ποὺ πρέπει νὰ μᾶς καθοδηγήσουν, εἶναι πάντα διαφορὲς τοῦ κειμένου. Ἐὰν οἱ διαφορὲς αὐτὲς, οἱ παραλλαγές αὐτὲς, εἶναι δύο τὸν ἀρι-θμὸ, εἶναι δυνατὸν νὰ παρουσιαστοῦν τρεῖς περιπτώσεις : ἢ μιὰ παραλλαγή εἶναι αὐθεντικὴ, ἢ ἄλλη νόθη. Οἱ δύο εἶναι νόθες καὶ ὑπολείπεται νὰ βροῦμε τὴν αὐθεντικὴ. Οἱ δύο εἶναι αὐθεντικές. Ἡ τελευταία αὐτὴ περίπτωση δὲν μπο-ρεῖ νὰ παρουσιαστεῖ παρὰ ἐὰν εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι ὁ συγγραφέας ὁ ἴδιος δίστασε ἀνάμεσα στὶς δύο ἢ ὅτι ἐπεξεργάστηκε δύο φορές τὸ κείμενό του καὶ κατέστρωσε διαδοχικὰ δύο χειρόγραφα αὐθεντικά. Ἡ περίπτωση εἶναι σπάνια. Ἄν ὁ ἀριθμὸς τῶν παραλλαγῶν ξεπερνᾷ τὶς δύο, ἢ μιὰ μπορεῖ νὰ εἶναι αὐθεν-τικὴ καὶ οἱ ἄλλες νόθες. Ὅλες μπορεῖ νὰ εἶναι νόθες. Στὴν πράξη εἶναι ἀδια-νόητο ὅλες νὰ εἶναι πρωτότυπες.

Μιὰ καλὴ γραφή, αὐθεντικὴ, δὲν ἀπαιτεῖ οὔτε ἐξέταση οὔτε ἐξήγηση. Σημασία ἔχουν οἱ νόθες. Ἔτσι, δύο μέθοδοι παρουσιάσεώς τους εἶναι δυνατές. Μποροῦμε νὰ πάρουμε σὰν βάση κατατάξεως τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀντι-γραφέα καὶ νὰ διακρίνουμε σφάλματα ὀπτικά (ἀπὸ «παραβλεψία»), ἀκουστικά (ἀπὸ «παρακουστία»), κινητικὰ (ἀπὸ «παρακινήσια»), λογικὰ (ἀπὸ «παρα-φρονησία») ²⁶⁸. Διαμορφώνουμε τότε ἓνα εἶδος παθολογίας τοῦ ἀντιγραφέα καὶ

καθορίζουμε πώς αυτή επηρεάζει το κείμενο. Μά μπορούμε επίσης να πάρουμε το κείμενο σαν άφετηρία και να διαπιστώσουμε τί τοῦ συνέβη. Τότε υπάρχει μιὰ παθολογία τοῦ κειμένου. Μάταιο εἶναι να ποῦμε πόσο στενή εἶναι ἡ σχέση ανάμεσα στα δύο συστήματα. Παρ' ὅλ' αὐτά πρέπει να διαλέξουμε.

Λοιπόν, για τὴν παρουσίαση, τὸ δεύτερο σύστημα εἶναι σαφῶς προτιμότερο. Ἡ παθολογία τοῦ κειμένου λογικὰ προηγεῖται τῆς θεραπείας, πού εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς κριτικῆς. Δὲν εἶναι δυνατόν πλέον να θεθεῖ ζήτημα να διορθώσουμε τὸν ἀντιγραφέα. Ὑστερα ἡ παθολογία ἐκείνου προϋποθέτει μιὰ διάγνωση, πού δὲν μπορεῖ να περιλάβει παρὰ τὴν ἐξέταση τῶν σφαλμάτων. Εἶναι ἀκόμα ὀλοφάνερο πὼς θὰ εἶναι ἀνάγκη ὄχι μόνο να σημειώσουμε τὰ σφάλματα, μὰ ἀκόμα να τὰ ἐξηγήσουμε στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ και τότε παρεμβαίνει πραγματικὰ ὁ ρόλος τοῦ ἀντιγραφέα.

Ἡ ἐξέταση τοῦ κειμένου και τῶν ιδιομορφιῶν του θὰ εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ ἐξέταση τῶν σφαλμάτων του. Τὰ σφάλματα εἶναι ἀναρίθμητα. Θὰ πρέπει να τὰ ταξινομήσουμε. Καμιὰ ταξινομήση δὲν μπορεῖ να εἶναι ἀπόλυτα στεγανή. Τὸ δεῖνα σφάλμα μπορεῖ να τοποθετηθεῖ σὲ περισσότερες ἀπὸ μιὰ κατηγορίες. Ἀκόμα, συχνὰ ὑπάρχει συνδυασμὸς σφαλμάτων. Ἡ χρησιμότητα τῆς ταξινομήσεως ἔγκειται στὸ ὅτι διευκολύνει τὴν ἐπιλογή στίς διαφορετικὲς γραφές και συντελεῖ ἔτσι στὴ γενικὴ κατάστρωση τοῦ κειμένου.

Γιατὶ ἡ οὐσιώδης ἐρώτηση, πού προκαταβολικὰ θέτει ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων εἶναι ἡ ἀκόλουθη : πὼς ἀναγνωρίζεται ἡ αὐθεντικότητα ἢ τὸ νόθο μιᾶς γραφῆς ; Ἐξ ἄλλου δὲν πρέπει να συγχέεται ἡ αὐθεντικότητα μὲ τὴν ὀρθότητα. Αὐθεντικὴ εἶναι ἡ γραφή, πού μᾶς ἀποδίδει τὸ πρωτότυπο τοῦ συγγραφέα. Ὄρθτὴ εἶναι ἡ γραφή, πού δὲν προκαλεῖ ἀντιρρήσεις οὔτε για τὴ μορφή οὔτε για τὸ περιεχόμενο. Μὰ και ὁ συγγραφέας ὁ ἴδιος μπορεῖ να ἔχει πλανηθεῖ ἢ να ἔχει γράψει ἐσφαλμένα και ἔτσι μιὰ γραφή τελείως αὐθεντικὴ μπορεῖ κάλλιστα να εἶναι ἐσφαλμένη²⁶⁹.

Τὰ σφάλματα, πού ἀνακαλύπτονται πάρα πολὺ εὐκολα, εἶναι ἐκεῖνα πού καταστρέφουν τὸ ρυθμὸ τῶν στίχων. Στὴ Σαπφῶ ὁ πάπυρος δίνει «βροδοδάκτυλος μήνα», μὰ ἀντὶ για τίς δύο συλλαβές τῆς λέξεως «μήνα» τὸ μέτρο χρειάζεται τρεῖς, μιὰ βραχεία και δύο μακρές. Ἡ εἰκασία τοῦ Schubart («σελάννα») ἀποκαθιστᾷ τὸ μέτρο, δὲν ἐξηγεῖ ὅμως πὼς ὁ συνηθισμένος αὐτὸς ὄρος ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἕναν ἄλλον, πού εἶναι πολὺ λιγότερο εὐχρηστος²⁷⁰. Ὁ πάπυρος τοῦ Βακχυλίδη γράφει «ἄρχεν λόγων δικαίων». Τὸ μέτρο ἀπαιτεῖ «λόγων ἄρχεν δικαίων». Ὁ Στοβαῖος παραθέτει τὸ στίχο 389 τῆς «Διαιτησίας» τοῦ Μενάνδρου ἔτσι : «χάριν παρὰ γυναικὸς κομιεῖσθαι μὴ μόνον», ὁ Bothe και ὁ Cohe διόρθωσαν τὸ μέτρο μεταθέτοντας τὴ λέξη «κομιεῖσθαι» πρὶν ἀπὸ τὴ λέξη «παρὰ γυναικὸς». Ἡ εἰκασία ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὸν πάπυρο²⁷¹.

Μιὰ λέξη, πού ἐμφανίζεται σὲ διαφορετικὴ θέση σὲ διάφορα χειρόγραφα εἶναι ὑποπτη, ἰδιαιτέρα ἀν ἡ λέξη αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπαραίτητη στα συμφραζό-

μενα. Ένα γραμματικό σφάλμα φανερώνεται από μόνο του, όπως τὰ κενὰ πού αφήνει ὁ ἀντιγραφέας γιὰ τὶς λέξεις, τὰ γράμματα, τὰ χωρία, ἐπειδὴ δὲν κατόρθωσε νὰ ἀποκρυπτογραφήσει τὸ ὑπόδειγμα.

Εἶπαμε πρὸ ὀλίγου ὅτι καὶ ὁ συγγραφέας ὁ ἴδιος μπορεῖ νὰ διαπράξει σφάλματα²⁷². Ὁ Γαληνὸς γράφει²⁷³: «οὐκ ἔχω γνῶναι· τὸ γὰρ ἑαυτὸν φάναι χαλεπὸν ἔστιν». Μέσα στὴ φράση τὰ ἀπαρέμματα «γνῶναι» καὶ «φάναι» πρέπει νὰ ἀλλάξουν ἀμοιβαῖα τὴ θέση τους καὶ τὸ λάθος ἐξηγεῖται πάρα πολὺ εὐκολὰ σὰν σφάλμα τοῦ συγγραφέα²⁷⁴. Μέσα στὸ corpus τοῦ Ἀριστοτέλη παρατηροῦμε τὴν ἀδιάκοπη σχεδὸν ἐναλλαγὴ τοῦ «οὐδεις» καὶ «οὐθεις», τοῦ «οὐδέν» καὶ «οὐθέν»²⁷⁵. Ὁ φιλόσοφος καὶ οἱ συνεργάτες του χρησιμοποιοῦσαν, ὅπως φαίνεται, καὶ τοὺς δύο τύπους. Δὲν πρέπει λοιπὸν, ὅπως τὸ ἔκαμαν ἀρκετὰ συχνά, νὰ ὀμαλοποιήσουμε διαλέγοντας τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο. Γιατὶ νὰ διορθώσουμε ἕνα αὐθεντικὸ κείμενο, καὶ ἂν ἀκόμα δὲν εἶναι ὀρθό; Τὸ σχόλιο καὶ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα χρησιμεῖον γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ἢ νὰ ἐξηγήσουμε παρόμοια φαινόμενα. Ὁ Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος λέει ὅτι οἱ ἐλέφαντες ἐξημερώνονται πολὺ γρήγορα μὲ τὸ χυλὸ κριθαριοῦ («capri celerrime mitificantur hordei succo»). Ὁ Πλίνιος παρανόησε ἕνα ἑλληνικὸ κείμενο, πού ἔλεγε ὅτι τὸ ἐλεφαντοστοῦν («ἐλέφας») μαλακῶνει γρήγορα μέσα σ' αὐτὸ τὸ χυλό²⁷⁶. Ἀκόμα ἕνα γλωσσάριο²⁷⁷ ἐξηγεῖ τὴ λέξη («babylonicum») μὲ τὶς λέξεις «sine aspiratione». Δὲν κατάλαβε ὅτι ἡ πρωτότυπη ἑλληνικὴ λέξη «ψιλῆ» σημαίνει ἕνα ἔνδυμα («στολή»).

Ἄλλα σφάλματα μπορεῖ νὰ ὀφείλονται στοὺς γραμματεῖς, πού πλέκονται μέσα στὶς σημειώσεις καὶ στὰ πρῶτα σχεδιάσματα τῶν συγγραφέων. Ὅμως στὴν πράξη εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπισημανθοῦν μὲ κάποια βεβαιότητα περιπτώσεις τέτοιου εἴδους. Ἄς σημειώσουμε παρ' ὅλ' αὐτὰ ὅτι ὁ Bekker στὸ «Μεῖζονα Ἰππία» τοῦ Πλάτωνα μετέβαλε τὴ λέξη «ἄλλω» σὲ «ἀνθρώπων», πού μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ, ἂν παραδεχτοῦμε ὅτι ὁ φιλόσοφος ὁ ἴδιος εἶχε γράψει «ANΩ» καὶ πάνω ἀπὸ τὴ λέξη εἶχε σημειώσει μιὰ πρώτη ὀριζόντια γραμμὴ (tilde), σὲ ἀντικατάσταση τοῦ τελικοῦ «ν», καὶ μιὰ δευτέρη παρόμοια γραμμὴ, γιὰ νὰ σημειώσει τὴ συντομογραφία. Θὰ ἦταν τὸ παράδειγμα γιὰ ἕνα *nomen sacrum* εἰδωλολατρικῆς προελεύσεως²⁷⁸. Ἀρχαιότατα λάθη μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὰ αὐτόγραφα, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ἀποδείξεώς τους. Στὸ «Συμπόσιον»²⁷⁹ τοῦ Πλάτωνα ἡ εἰκασία τοῦ Kreuzer «ἀδύνατον» ἀντὶ «ἀθάνατον» φαίνεται ἀναπόφευκτη. Παρ' ὅλ' αὐτὰ ἕνας πάπυρος τοῦ 200 περίπου π.Χ.²⁸⁰ παραδίνει τὴν ἴδια γραφὴ μὲ τὰ χειρόγραφα. Ὅπως ὅποτε τὸ σφάλμα εἶναι πολὺ παλιό, ἴσως αὐθεντικὸ. Ἀπὸ τὴ στιγμή, πού ἀποδεικνύεται ἢ ἀκόμα πού φαίνεται πιθανὸ ὅτι πρόκειται γιὰ σφάλμα μέσα στὸ αὐτόγραφο, ὅποιαδήποτε μεταβολὴ εἶναι κατακριτέα.

Ἄς ἔλθουμε στὰ σφάλματα, πού ὀφείλονται στοὺς ἀντιγραφεῖς, πού ἀπὸ αἰῶνα σὲ αἰῶνα ἀναπαράγουν τὰ ἀρχαῖα κείμενα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν σφαλμάτων

είναι άνυπολόγιστος. Δέν ύπάρχει χειρόγραφο χωρίς σφάλματα²⁸¹. Μιά πρώτη διάκριση σφαλμάτων είναι εκείνη τών άκουσίων ή δουλικών σφαλμάτων, όταν ό άντιγραφέας μεταγράφει μηχανικά, και τών σκόπιμων ή κριτικών σφαλμάτων, όταν ό άντιγραφέας επιχειρεί νά διορθώσει τό κείμενο και σφάλλει. Μπορούμε ακόμα νά μιλήσουμε για σφάλματα άσυναίσθητα και ένσυνείδητα. Τά πρώτα είναι σφάλματα με τήν άπλή και κανονική έννοια τής λέξεως. Τά άλλα προέρχονται από τήν άτυχη επέμβαση ένός γραφέα, πού θέλει νά διορθώσει, νά κάνει πιό εύκολο, νά προσαρμόσει ή νά έξομαλύνει τό κείμενο. Τά σφάλματα αυτά είναι τά συμπτώματα μιās χρησιμοθηρικής κριτικής, πού πρώτα άπ' όλα παίρνει ύπόψη της τις άνάγκες τοῦ σχολείου ή τοῦ κοινού. Τά σκόπιμα σφάλματα είναι πιό δύσκολο νά άνακαλυφτοῦν παρά τά άλλα.

Τά άσυναίσθητα σφάλματα συμβαίνουν μέσα σέ περιστάσεις πολύ διαφορετικές. Ύπάρχουν πρώτα τά άπλά σφάλματα άναγνώσεως : όρισμένα γράμματα μοιάζουν τόσο, πού είναι εύκολο νά συγχέονται μεταξύ τους. Σε λίγο θα μιλήσουμε γι' αυτό με λεπτομέρειες. 'Ο γραφέας άντιγράφει είτε γράμματα είτε λέξεις είτε τμήματα φράσεως είτε όλόκληρες φράσεις. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις οι πιθανότητες σφάλματος, πού δέν έπηρεάζουν τήν έννοια, είναι μεγαλύτερες. Είναι, θα μπορούσε κανείς νά πει, σφάλματα μιās μνήμης σύντομης διάρκειας. Συνήθως διακρίνουμε τά σφάλματα πού προκαλοῦνται από τήν όραση από εκείνα πού προκαλοῦνται από τήν άκοή. 'Από τή μιá μεριά φανταζόμαστε τόν άντιγραφέα νά έχει μπροστά στα μάτια του τό πρότυπο και τή λευκή σελίδα τήν προορισμένη νά δεχτεί τό κείμενο. "Αν δέ διαβάξει σωστά τό κείμενο τοῦ προτύπου, ύπάρχει σφάλμα όράσεως. "Αν διαβάξει σωστά, άντιγράφει πιστά τό πρωτότυπο. 'Από τήν άλλη μεριά φανταζόμαστε τόν άντιγραφέα νά γράφει καθ' ύπαγόρευση. "Αν δέν άκούει καλά ή αν δέν έρμηνεύει σωστά αυτό πού τοῦ ύπαγορεύουν, τό νέο κείμενο θα έχει σφάλμα. "Ομως πρέπει νά έχουμε ύπόψη πώς ή διάκριση αυτή έχει κάτι τό αυθαίρετο και κατά συνέπεια κάτι τό άνακριβές. Αυτός πού γράφει καθ' ύπαγόρευση έξαρτάται στην πραγματικότητα από εκείνον πού διαβάξει τό πρότυπο και ένα σφάλμα άναγνώσεως εκείνου είναι ένα όπτικό σφάλμα, πού μεταφέρεται αυτόματα στο νέο αντίτυπο. 'Η άμεση άντιγραφή με τή σειρά της δέν είναι καθαρά όπτική²⁸² : ό άντιγραφέας πρέπει νά συκρατήσσει για ένα χρόνο, είναι άλήθεια, έξαιρετικά βραχύ, μα πραγματικό, αυτό πού είδε και διάβασε, πριν τό άποδώσει γράφοντάς το. Λοιπόν, ή μνήμη αυτή δέν είναι ποτέ καθαρά όπτική. 'Αντιγράφοντας προφέρουμε νοερά και άκούμε νοερά τούς ήχους τοῦ προτύπου και έτσι σφάλματα άκοής — βέβαια άκοής νοερής — δέν αποκλείονται καθόλου, αν ή προσοχή δέν είναι σέ μεγάλη ένταση. Αυτό είναι τόσο περισσότερο άληθινό όσο οι 'Αρχαίοι συνήθιζαν νά διαβάσουν ύψηλόφωνα. 'Υπάρχει ύπαγόρευση έσωτερική όπως ύπάρχει και ύπαγόρευση έξωτερική.

Στήν άνάγνωση με τό μάτι ή στην αντίληψη με τό αύτι δέν άντιστοιχεί

πάντοτε ἢ κατανόηση ἀπὸ μέρους τοῦ νοῦ καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ νοῦς ὑπερτερεῖ καὶ προκαλεῖ ζήμια στὸ ἀντίγραφο²⁸³. Ἀντίστροφα τὸ μάτι καὶ τὸ χέρι δὲν πραγματοποιοῦν ἀναγκαστικά ἐκεῖνο πού ὁ νοῦς κατανοεῖ καὶ φαντάζεται πὼς βλέπει ἢ ἀκούει. Ἄν τὸ κείμενο εἶναι πολὺ γνωστὸ καὶ ὁ ἀντιγραφέας πολὺ ἐγγράμματος, ὑπάρχει κίνδυνος παραφθορᾶς τοῦ κειμένου, γιατί ὁ ἀντιγραφέας, ἀντὶ νὰ συγκρατήσῃ αὐτὸ πού παρουσιάζει τὸ πρότυπο, ἀκολουθεῖ τὴ μνήμη του καὶ κάνει σφάλμα ἀναπλάσεως. Ἰδιαίτερα στὴν ποίηση ὁ κίνδυνος αὐτὸς παραμονεύει.

Ὅρισμένα σφάλματα κακῆς ἀναγνώσεως προκύπτουν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀντιγραφέας γνωρίζει λιγότερο καλὰ τὰ ἑλληνικά. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού τὰ γραμμένα στοιχεῖα μοιάζουν μὲ ἑλληνικά, ὁ ἀντιγραφέας δὲν τὰ ἀλλάζει. Οἱ σπάνιες λέξεις καὶ ἐκφράσεις διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο παρὰ οἱ συνηθισμένες. Τέλος κάθε σφάλμα, πού καθιστᾷ τὸ κείμενο λιγότερο σαφές, τείνει νὰ εἰσαγάγῃ νέα σφάλματα. Αὐτὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀδέξιες διορθώσεις, μὲ ἄλλα λόγια, ἀνεπιτυχεῖς εἰκασίες.

Πῶς ἀναγνωρίζονται τὰ σφάλματα ; Ὅταν ἀντικρύζουμε πολλές διαφορετικὲς γραφές, οἱ λιγότερο καλὲς διακρίνονται ἀμέσως σὰν ἐσφαλμένες. Σὲ ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις ἄλλα συμπτώματα θὰ πρέπει νὰ μᾶς καθοδηγήσουν. Ἡ γραφὴ δυνατὸν νὰ εἶναι ἀντίθετη στὴ γενικὴ χρῆση τῆς γλώσσας ἢ στὴν κανονικὴ χρῆση τῆς ἀπὸ μέρους τοῦ συγγραφέα. Δυνατὸν νὰ περιέχει πραγματολογικὸ σφάλμα, πού εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποδοθεῖ στὸ συγγραφέα²⁸⁴. Στὴν ποίηση μιὰ μετρικὴ ἀνωμαλία εἶναι μιὰ βέβαιη ἔνδειξη, ὅταν πρόκειται γιὰ ποιητὴ πού ξέρει τὴν τέχνη του. Πλατειασμοὶ πού δὲν εἶναι παραδεκτοὶ γιὰ τὸ συγγραφέα, παλιλλογίες ἢ παρατηρήσεις πού ἐξασθενίζουν τὸ ὅλο κείμενο, γενικὰ κάθε δυσκολία μέσα στὸ κείμενο ἀποτελεῖ ὑπόνοια γιὰ σφάλμα. Καὶ μιὰ πολλαπλότητα ἐνδείξεων ἐνισχύει τὴν ὑπόνοια.

Στὸ κεφάλαιο πού ἀκολουθεῖ σχιαγραφοῦμε μιὰ κατάταξη τῶν σφαλμάτων καὶ προσθέτουμε ἐκεῖ κάθε φορὰ τὰ ἀναγκαῖα παραδείγματα σὲ περισσότερο ἢ λιγότερο μεγάλο ἀριθμὸ ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις.

Η ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΣΦΑΛΜΑΤΩΝ

Πολλά γράμματα μοιάζουν. Είναι λοιπόν δυνατόν να προκαλοῦν σύγχυση. Τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα γράφτηκαν διαδοχικά, ὅπως τὸ σημειώσαμε²⁸⁵, μὲ δύο διαφορετικὰ ἀλφάβητα, τὸ κεφαλαιογράμματο ἢ μεγαλογράμματο ἀλφάβητο καί, ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα μ.Χ., τὸ μικρογράμματο²⁸⁶. Ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τύπους ἀλφαβήτου παρουσιάζει τοὺς δικούς του κινδύνους γιὰ σύγχυση καὶ κατὰ συνέπεια ὁ ἀντιγράφεας μπορεῖ νὰ μὴ διαβάσει σωστὰ αὐτὰ ποὺ βλέπει.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ συντάξουμε ἐδῶ ἕναν πλήρη κατάλογο ὄλων τῶν δυνατῶν σφαλμάτων ἀναγνώσεως²⁸⁷. Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε, χωρὶς αὐτὸ νὰ μᾶς ἀπομακρύνει πολὺ, σφάλματα μονογράμματα καὶ πολυγράμματα. Στὸ κεφαλαιογράμματο ἀλφάβητο συχνὰ συγχέουν Α, Δ καὶ Λ· Ι, Γ καὶ Τ· Ε, Θ, Ο καὶ Σ· Η καὶ ΙΣ· ἀκόμα Κ καὶ ΙΣ· Η καὶ Π· Μ καὶ ΛΛ· Γ καὶ Ι· ΤΤ καὶ Π· Τ καὶ Ψ²⁸⁸. Σὰν ἀπόδειξη νὰ μερικὰ παραδείγματα: Αἰσχύλος «Ἰκέτ.» 15 «κέασαι», νὰ διαβαστεῖ «κέλσαι»· 96 «δὲ ἀπιδῶν», νὰ διαβαστεῖ «δ' ἐλπιδῶν»· Εὐριπίδης «Ἴων» 15 «οἴκον», νὰ διαβαστεῖ «ὄγκον»· Λυσίας VIII 11 «ἐφ' ὦν», νὰ διαβαστεῖ «σφῶν»· Ἀθήναιος XI 500 C ὁ Λακεδαιμόνιος Δερκυλίδας εἶχε τὸ παρωνύμι «ΣΚΥΦΟΣ», νὰ διαβαστεῖ «ΣΙΣΚΥΦΟΣ»²⁸⁹. Μένανδρος «Fr.» 486, 2 Κδ, «ψυχὴν», νὰ διαβαστεῖ «τύχην».

Στὸ μικρογράμματο ἀλφάβητο συγχέονται π.χ.: β, κ, μ, ν καὶ υ· λι καὶ μ' η καὶ κ. Νὰ παραδείγματα: Αἰσχύλος «Εὐμεν.» 246 «νεκρὸν» νὰ διαβαστεῖ «νεβρόν»· «Χορη.» 1068 «παιδομόρου», νὰ διαβαστεῖ «παιδοβόρου»· Λυσίας XIX 61 «δ νῦν εἰς» νὰ διαβαστεῖ «δν ὑμεῖς»· «Ἀνθολ. Παλατ.» VI 263 2 (Λεωνίδας), «βουπαλίων», νὰ διαβαστεῖ «βουπάμων».

Ἀπὸ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ κεφαλαιογράμματος ἀλφαβήτου ἀπὸ τὸ μικρογράμματο προκύπτει πῶς ἕνα σφάλμα, ποὺ ἐξηγεῖται μόνο μὲ τὴ σύγχυση τῶν μικρῶν γραμμάτων, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι προγενέστερο ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα. Ἀντίθετα ἕνα σφάλμα, ποὺ ἐξηγεῖται μόνο μὲ τὴ σύγχυση τῶν κεφαλαίων γραμμάτων, δὲν ἐπιτρέπει γενικὰ τὴν ἐξαγωγή συμπεράσματος, ἀφοῦ τὸ μικρογράμματο ἀλφάβητο πολὺ γρήγορα καὶ πολὺ συχνὰ νοθεύτηκε μὲ τὴν παρεῖσφρηση τῶν κεφαλαίων γραμμάτων. Ἡ κατάσταση ἀλλάζει ὅταν ὑπάρχει σωρεία ὁμοίων περιπτώσεων, ὅπως στὸ χειρόγραφο τοῦ Αἰσχύλου *Mediceus M*, — μοναδικὴ πηγὴ τῶν «Ἰκέτιδων» —, ὅπου τὰ παρόμοια σφάλματα ἀφθονοῦν. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀμφιβολία πῶς τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀντιγράφηκε ἀπὸ ἕνα πρότυπο γραμμένο μὲ κεφαλαῖα γράμματα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ χειρόγραφο *Marcianus A* τοῦ Ἀθήναιου.

Μερικές ειδικές περιπτώσεις αξίζουν να μνημονευτούν. Σε όρισμένους τρόπους γραφής τὰ γράμματα μπορεί νὰ ἔχουν σχῆμα τόσο μικροσκοπικό, ὥστε δὲ γίνονται ἀντιληπτά ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα καὶ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ νέο ἀντίτυπο. Αὐτὸ μπόρεσαν νὰ τὸ παρατηρήσουν ἀνάμεσα στ' ἄλλα στὸν πάπυρο τοῦ «Δυσκόλου» τοῦ Μενάνδρου, ὅπου τὸ «σίγμα» συχνὰ λείπει²⁹⁰.

Ἡ φροντισμένη ἀντιγραφή ἐνὸς φιλολογικοῦ κειμένου σὲ πάπυρο κατὰ γενικὸ κανόνα γινόταν στὴν μπροστινὴ ὄψη του, δηλαδή στὴν ὄψη, ὅπου οἱ ἴνες εἶχαν ὀριζόντια κατεύθυνση. Ὅποιος λοιπὸν ἔχει δεῖ πάπυρο, ξέρει πὼς μερικές ἴνες εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουν βαθύτερη ἀπόχρωση ἀπὸ τὶς ἄλλες. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες ὁ ἀντιγραφέας μπορεῖ νὰ ἐκλαμβάνει μιὰ ἴνα γιὰ ἓνα στοιχεῖο γράμματος. Πολλὰ σφάλματα στὰ κείμενα ἐξηγοῦνται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Πλάτων «Γοργίας» 467 Β 10 «ἔχεται δ' (ΕΧΕΤΑΙΑ)», γραφὴ τοῦ χειρογράφου F, πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ «σχετλία (CXETΛΙΑ)». Δείναρχος «Κατὰ Ἄριστ.» 20 «τὴν θεῖαν (ΘΕΙΑΝ)» σὲ «τὴν ὀσίαν (OCIAN)». Λουκιανὸς «Νεκρ. Διάλ.» 10 «πέτασον τὸ ἰστίον· εὔθυνη, ὃ πορθμεῦ, τὸ πηδάλιον· εὔ πάθωμεν (ΕΥΠΑΘΩΜΕΝ)» σὲ «εὐπλοῶμεν (ΕΥΠΛΩΩΜΕΝ)» καὶ ἐπίσης Στοβαῖος «Ἀποθολ.» CV 29 «τοῖς εὔ παθοῦσιν (ΕΥΠΑΘΟΥΣΙΝ)» σὲ «εὐπλοοῦσιν (ΕΥΠΛΟΟΥΣΙΝ)». Πλούταρχος «Ἡροδ. κακοθη.» 12 «θειότητα (ΘΕΙΟΤΗΤΑ)» σὲ «δοσιότητα (OCIOΤΗΤΑ)». ὁ πατέρας τοῦ φιλοσόφου Ἡρακλείτου ὀνομαζόταν Βλόσων «Ἡράκλειτος Βλόσωνος (ΒΛΟCΩΝOC)», μὰ ὁ σχολιαστὴς τοῦ ἔργου τοῦ Πλάτωνα «Πολιτεία» VI 6, 498 Β διαβάζει «Βαθέωνος. (ΒΑΘΕΩΝOC)». Στὴν ἀνάγκη θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε ἀκόμα ἔτσι π.χ. τὴ σύγχυση τοῦ I καὶ τοῦ T, ὅπως στὸ Λουκιανὸ 39,8 «τὸ βλέφαρον» ἀντὶ «ἰοβλέφαρον»· ἡ σύγχυση αὐτὴ ὅμως εἶναι τόσο συχνὴ καὶ εὐκόλη, ὥστε εἶναι προτιμότερο νὰ μὴν ὑπερβάλουμε τὴ συχνότητα τῆς δυνατότητας, ποὺ ἐπισημάνθηκε ἐδῶ²⁹¹.

Ἡ ὀρθογραφία παρουσιάζει σφάλματα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν προφορά. Στὸ πέρασμα τῶν χρόνων ὀρισμένος ἀριθμὸς φωνηέντων καὶ διφθόγγων ἔγιναν ὁμόφωνα καὶ ὁμόχρονα, γεγονός ποὺ στάθηκε αἰτία πολλῶν σφαλμάτων. Ἐνα μόνον παράδειγμα ἀρκεῖ : στὸν Ἄριστοφάνη «Λυσιστρ.» 281, ἓνα μόνον χειρόγραφο, ὁ Parisinus Regius 2715 B, δίνει τὴν ὀρθὴ γραφὴ «ὠμῶς», ὅλα τὰ ἄλλα γράφουν «ὄμως».

Τέλος, καὶ σὰν ἀξιοπερίεργο, ἀφοῦ οἱ περιπτώσεις αὐτὲς εἶναι πολὺ σπάνιες, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ ἀντιγραφέας εὐκόλα κάνει σφάλμα, ὅταν μέσα σὲ ἓνα ἑλληνικὸ κείμενο γράφει λατινικὲς λέξεις. Ἐνα πολὺ γνωστὸ παράδειγμα βρίσκεται στὸν Προκόπιον «Γοθθ. πόλ.» I 7 : «ἀέρισας ἄρτα (ΑΕΡΙCΑCΑΡΤΑ)» ἀποδίδει «Africa capta (AFRICACAPTA)»²⁹².

Ἡ γραφὴ μὲ κεφαλαῖα γράμματα δὲ χωρίζει τὶς λέξεις. Ἡ τμῆση αὐτῆς τῆς scriptio continua δὲ γίνεται πάντα ὀρθά²⁹³. Ὑπάρχουν περιπτώσεις κακοῦ χωρισμοῦ, εἴτε γιὰτὶ χωρίζονται γράμματα ποὺ ἔπρεπε νὰ μείνουν μαζί σὲ

θωθεῖ σέ «πάτερ (ΠΕΡ)». Τὸ ἴδιο μὲ τις ὑπερθέσεις : «ἐπί» καὶ «περί», γραμμένες ἢ μιὰ μὲ τὸ γράμμα «π» πάνω ἀπὸ τὸ «ε», ἢ ἄλλη ἀντίστροφα, προκάλεσαν π.χ. σύγχυση στὸ Δημοσθένη «Περὶ τῆς παραπροσβείας» 421,22, ὅπου «πιλίδιον λαβῶν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν» εἶναι ἀντίθετο μὲ τὴν ἀττικὴ χρήση, ποὺ ἀπαιτεῖ «περί».

Τὰ συχνὰ στενογραφικὰ σημεῖα, ἰδιαιτέρα στὸ μικρογράμματο ἀλφάβητο, ὀδηγοῦν σὲ σύγχυση. Τὸ σημεῖο τὸ ὅμοιο μὲ τὸν τόνο βαρεῖα, ποὺ ἀντικαθιστᾷ τὴν τελικὴ συλλαβὴ «-ον», δὲ λαμβάνεται ὑπόψη ἢ συγχέεται μὲ αὐτὸν τὸν τόνο. Ἔτσι στὸν ψευδο-Ἀριστοτέλη «Οἶκον.» II 16 B, σ. 1348 B 31 πρέπει νὰ διαβάσουμε «τόν τε τόκον <δν> κατέφερον ἀεὶ διενέμοντο» («τόκον») ἔγινε «τόκον»)²⁹⁵. Λιβάνιος II 515,13 «πῶς οὐχὶ καὶ αὐτοῖς» διορθώθηκε δικαιολογημένα ἀπὸ τὸν Reiske σὲ «πῶς οὐχὶ ἱκανὸν αὐτοῖς». Ἐπίσης ἡ ὀριζόντια γραμμὴ (~), ποὺ χρησιμεύει σὰν βραχυγραφία ὄχι μόνον στὰ nomina sacra, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὰ κύρια ὀνόματα, ἢ ποὺ μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσει τὸ γράμμα «ν», εἶναι πρόξενος σφαλμάτων. Γαληνὸς «Περὶ διαγν. κ. θεραπ. τῶν ἐν τῇ ψυχῇ ἀμαρτ.» V 69 K «ὀνώδεις ὁ τὰς φύσεις» πρέπει νὰ διαβαστεῖ «ὀντας (ΟΤΑC)»: Ξενοφῶν «Οἶκον.» VI 11 «καὶ ταῦτά μοι δοκῶ — ἀκούειν σου» πρέπει νὰ διαβαστεῖ «ταῦτ' ἄν μοι δοκῶ (ΤΑΥΤΑ)»: ψευδο-Δημοσθένης «Κατὰ Νεαίρας» 36 «μὲν γὰρ ἦσαν ἐλεύθεροι» διορθώθηκε κιόλας στὰ 1570 σὲ «Μεγαρεῖς» κτλ. : μιὰ ὀριζόντια γραμμὴ παραπαρήσια καὶ ἓνας λανθασμένος χωρισμὸς λέξεων εἶχαν ἀλλοιώσει τὸ κείμενο.

Βρισκόμαστε πάντα στὴν περιοχὴ τῶν παλαιογραφικῶν σφαλμάτων, ὅταν πραγματευόμαστε σφάλματα ἐκθλίψεως, κράσεως, σφάλματα στὶς ἀπαραγράφους, ποὺ στὰ θεατρικὰ ἔργα δείχνουν τὴν ἀλλαγὴ τῶν προσώπων στὸ διάλογο, σφάλματα στὰ ὀνόματα τῶν προσώπων τοῦ διαλόγου, ποὺ σημειώνονται στὴν ὥα, καὶ σφάλματα στίξεως. Γιὰ τὶς ἐκθλίψεις πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη τὴν ἀρκετὰ κανονικὴ χρήση στὴν Ἀρχαιότητα τῆς λεγόμενης scriptio plena, ποὺ παραμελεῖ τὶς ἐκθλίψεις, μὲ ἄλλα λόγια προτιμᾷ νὰ γράφει τὴν πλήρη μορφή τῶν λέξεων. Οἱ πάπυροι δίνουν γι' αὐτὰ τὰ σφάλματα πολυάριθμα παραδείγματα. Πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ ἐπιστήσαμε κι ἐμεῖς τὴν προσοχὴ σὲ ἓνα δύσκολο χωρίο τοῦ Πινδάρου, ποὺ μάταια προσπαθοῦσαν νὰ τὸ κατανοήσουν²⁹⁶. Λαμβάνοντας ὑπόψη τὴ scriptio plena, τὸ κείμενο ἑνὸς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα (ἐν ἄλλεα) (νὰ διορθωθεῖ ὅπωςδῆποτε σὲ «ἐναργέα») «τεμεῶι τε μάντιν οὐ λανθάνει» γίνεται ἀπόλυτα κατανοητὸ μὲ τὴ μορφή «ἐναργέα τ' ἔμ' ὥστε μάντιν οὐ λανθάνει». Στὸν Ξενοφῶντα «Οἶκον.» V 15 ἡ παράδοση ἔχει «ταῦτα δεῖ μηχανᾶσθαι», ποὺ ὁ Camerarius διόρθωσε σὲ «ταῦτά»: τὸ σφάλμα συναντᾶται πολὺ συχνά.

Τὰ ἀρχαιότερα κείμενα παρέλειπαν τὴ στίξη. Ἀκόμα ἡ ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἔκταση καὶ τὴ δομὴ τῶν φράσεων ἦταν συχνή²⁹⁷. Δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸ ὅτι τὸ 2ο χριστιανικὸ αἰῶνα ὁ Νικάνωρ αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ γράφει μιὰ πραγματεία «Περὶ τῆς Ἰλιάδος στιγμῆς». Στὰ χειρόγραφα ἡ στίξη δυνατὸν νὰ

λείπει ἐκεῖ, ὅπου ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει, καὶ νὰ χρησιμοποιεῖται ἐκεῖ, ὅπου ἔπρεπε νὰ λείπει, ἢ ἀκόμα νὰ εἶναι ἀντίθετη στὶς σαφεῖς προθέσεις τοῦ συγγραφέα. Εἰδικὰ οἱ ἐρωτηματικὲς φράσεις συχνὰ δὲν κατανοήθηκαν σωστά. Αὐτὸ εἶναι τόσο φανερό, ὥστε εἶναι περιττὸ νὰ δώσουμε παραδείγματα. Νὰ ὅμως δύο παραδείγματα ἐναλλαγῆς προσώπων σὲ διάλογο, πού τὰ χειρόγραφα τὴν παραλείπουν. Τὸ ἀπόσπασμα 215 Kō. τοῦ Μενάνδρου εἶχε παραδοθεῖ ἔτσι :

«Μόνιμός τις ἦν ἄνθρωπος, ὦ Φίλων, σοφός,
ἀδοξότερος μικρῶ δ', ὃ τὴν πῆραν ἔχων,
πήρας μὲν οὖν τρεῖς.»

Ἐπιβλέποντες εἶχε ἀπόλυτα δίκιο νὰ ἀποδώσει τὴν ἐρωτηματικὴ φράση («ὃ τὴν πῆραν ἔχων;»), σὲ ἓνα δεύτερο πρόσωπο. Παρόμοια καὶ στὸν «Γηρυτάδην» τοῦ Ἀριστοφάνη στὸ ἀπόσπασμα 149 οἱ λέξεις «ὡσπερ Θρακοφοῦται;» ἀποτελοῦν στὸ διάλογο ἐρωτηματικὴ διακοπὴ ἐνὸς δευτέρου προσώπου²⁹⁸.

Ἐπιβάλλεται ἄλλωστε νὰ θυμηθοῦμε ὅτι στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων ἡ προφορὰ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἐξελίχθηκε πολὺ, ἰδιαίτερα, φαίνεται, στὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 1ο αἰώνα π.Χ. μέχρι τὸν 3ο αἰώνα μ.Χ.²⁹⁹. Ἡ ἐξέλιξις αὐτὴ μείωσε ἀρκετὰ σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν φωνημάτων. Ὁ ἰωτακισμὸς ἐξαφάνισε ἀπὸ τὴν κλίμακα τοὺς ἤχους «η, ει, οι, υ, υι» «αι» ταυτίστηκε μὲ «ει», «οι» μὲ «ου». Διαπιστώνουμε ὅτι ἡ διαφορὰ ποσότητος στὰ φωνήεντα καὶ στὶς μακρὰ καὶ βραχεῖες διφθόγγους δὲν τηρεῖται πιά. Ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα εἶχαν τὴν ἐπίπτωσίν τους στὴ μορφή τῶν κειμένων. Ὁ τόνος ἐπίσης ἀλλάξε φύση. Ἀπὸ μουσικὸς πού ἦταν ἔγινε μᾶλλον δυναμικὸς, σὲ σημεῖο πού νὰ ἐπηρεάζει τὴ μακρότητα τῶν συλλαβῶν. Ὁ W. Meyer³⁰⁰ παρατήρησε ὅτι ἡ φροντισμένη πεζογραφία τοῦ 4ου μέχρι 16ου αἰώνα παρουσιάζει μιὰ ἰδιομορφία, πού ὁ P. Maas³⁰¹ τὴν διατύπωσε ἀκριβέστερα ἔτσι : τὸ διάστημα ἀνάμεσα σὲ δύο τονισμένες τελευταῖες συλλαβὲς εἶναι δύο, τέσσερες ἢ, σπανιότερα, ἕξι συλλαβές. Βυζαντινοὶ ἀντιγραφεῖς, ὑπερβολικὰ ζηλωτὲς στὴ σιλιτιστικὴ τους καθαρότητα, ἔκαναν μερικὲς φορὲς μεταβολὰς μὲ σκοπὸ νὰ διαφυλάξουν πρὸ πάντων γιὰ χάριν τοῦ σχολείου, αὐτὸν τὸ ρυθμὸ πού τὸν θεωροῦσαν ἀπαραίτητο³⁰².

Γιὰ νὰ διορθώσουμε σφάλματα πού προέρχονται ἀπὸ τὴν προφορὰ, πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ὁ χρόνος, πού αὐτὰ τὰ χειρόγραφα ἢ οἱ πηγὲς τους γράφτηκαν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὰ σφάλματα αὐτὰ εἶναι συχνὰ χρήσιμα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου. Οἱ δύο λέξεις «φιλονεικία» καὶ «φιλονικία», τόσο διαφορετικῆς προελεύσεως, μὲ τὸν καιρὸ ταυτίστηκαν τελείως. Τὸ κείμενο τῶν χειρογράφων στὸ Λυσία XVIII 34, «τοιούτον δεινὸν τῇ πόλει ἐγένετο», πρέπει νὰ διαβαστεῖ «τί οὐ τῶν δεινῶν». Στὸν Ἀριστοφάνη «Λυσιστρ.» 1153 «ἕτερος» τῆς παραδόσεως πρέπει νὰ μεταβληθεῖ σὲ «ἐταῖρος», σφάλμα πολὺ συνηθισμένο· στὸν Ἀθήναιο XI 460 B «δὲ τὰ» ἀντιπροσωπεύει τὴ λέξι «δαῖτα»· στὸν Πλάτωνα «Συμπ.» 174 D «ἀλλ' ἐῷμεν (ΑΛΛΕΩΜΕΝ)» προέρχεται ἀπὸ «ἀλλὰ ἴωμεν (ΑΛΛΑΙΩΜΕΝ)»· στὰ «Ἔργα» τοῦ Ἡσιόδου, στὸ στίχο

288, τὰ χειρόγραφα, ἄμεση παράδοση, δίνουν «ὀλίγη μὲν ὁδός», ἀλλὰ ἡ ἔμμεση παράδοση, στὸν Πλάτωνα καὶ ἄλλοῦ, ἔχει «λείη μὲν ὁδός», ποῦ εἶναι χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία ἢ ὀρθή γραφή. Στὸν Ἡρόδοτο II 45,2 μιὰ ὁμάδα χειρογράφων γράφει «ὀίων (ΟΙΩΝ)», μιὰ ἄλλη «ὕων (ΥΩΝ)». Ἐνας συνδυασμὸς σφαλμάτων, ποῦ προκλήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀπώλεια τοῦ αἰσθήματος γιὰ τὴν ποσότητα τῶν φωνηέντων καὶ ἀπὸ μιὰ σύγχυση γραμμάτων, βρίσκεται στὸν Ἀριστοφάνη «Ὀρνιθες» 490, ὅπου «σκυτοδέψοι (-δέψαι)», γραφὴ τῶν χειρογράφων, διορθώθηκε ἀπὸ τὸν Bentley σὲ «σκυλοδέψαι». Ὁ ἀριθμὸς παρόμοιων σφαλμάτων εἶναι ἄπειρος, ἀρκεῖ νὰ συμβουλευτοῦμε ἓνα κριτικὸ ὑπόμνημα.

Ἄλλος τύπος σφαλμάτων πολὺ συχνὸς εἶναι ἐκεῖνος, ποῦ μπορούμε νὰ τὸν προσδιορίσουμε μὲ τὸ γενικὸ ὄρο «μετατόπιση». Πρόκειται γιὰ μεταθέσεις γραμμάτων, συλλαβῶν, λέξεων, τμημάτων φράσεως ἢ ὀλόκληρων φράσεων, στίχων, ἀκόμα παραγράφων, σελίδων, ὀλόκληρων τετραδίων. Τὰ σφάλματα αὐτὰ ἄλλοτε εἶναι ψυχολογικῆς καὶ ἄλλοτε εἶναι ὑλικῆς φύσεως. Νὰ μερικὰ παραδείγματα : Αἰσχύλος «Εὐμέν.» 727 «παλαιὰς δαίμονας» εἶναι σφάλμα ἀντὶ «διανομάς»· Εὐριπίδης «Φοιν.» 538 «τὸ γὰρ ἴσον νόμιμον ἀνθρώποις ἔφου», ἀντὶ «μόνιμον»· Πλάτων «Νόμοι» II 659 A «θατέρου» πρέπει νὰ διαβαστεῖ «θεάτρου»· Ἰουλιανὸς «Λόγοι» VIII 241 D «ρῶμη» εἶναι παραφθορὰ τοῦ «ὄρμη». Ὁ τίτλος στὸν Ἀλκίφρονα II 24 εἶναι μέσα στὸ χειρόγραφο «Γ Μέγελλος»· πρέπει νὰ διαβαστεῖ «Γέμελλος». Στὸν Ἡρόδοτο I 1,1 τὰ χειρόγραφα A B C δίνουν «μέγα πένθος», τὰ D R S V «πένθος μέγα»· εἶναι ἀδύνατο νὰ ποῦμε ποιό εἶναι τὸ πρωτότυπο. Ὁ στίχος 63 τοῦ Βακχυλίδη XVII παραλείπεται στὸν πάπυρο O, καὶ στὸν πάπυρο A βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς στίχους 61 καὶ 62· ἡ ἐξήγηση εἶναι ὅτι ἀπὸ ἀβλεψία παραλείφθηκε κατὰ μιὰ προγενέστερη φάση τῆς ἱστορίας τοῦ κειμένου καὶ προστέθηκε στὴν ὥα χωρὶς παραπομπή. Τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ Διογένη Λαέρτιου I 68 γράφουν : «καὶ τὸ μὲν ἰσχυρὸν γενέσθαι τῆς φύσεως ἔργον· τὸ δὲ λέγειν δύνασθαι τὰ συμφέροντα τῇ πατρίδι ψυχῆς ἴδιον καὶ φρονήσεως· εὐπορίαν δὲ χρημάτων πολλοῖς καὶ διὰ τύχην περιγίνεσθαι». Τὸ ὅλο κείμενο ἀποδεικνύει ὅτι τὸ τμήμα τῆς φράσεως ἀπὸ τὸ ἄρθρο «τὸ» μέχρι «φρονήσεως» πρέπει νὰ γραφεῖ στὸ τέλος. Πραγματικὰ ἡ μεσαιωνικὴ λατινικὴ μετάφραση γράφει : «*fortem esse opus nature est; copiam habere pecuniarum opus fortune est ; posse autem fari congrua patrie animi et sapientie proprium est.*» Ὑστερα μπορούμε νὰ θυμηθοῦμε τὴν ἀταξία ποῦ βασίλειος π.χ. σὲ μερικὰ μεγάλα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπου μερικὲς φορὲς εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἀρχικὴ σειρά τῶν βιβλίων, δηλαδὴ τῶν κυλίνδρων³⁰³.

Ἄλλος τύπος σφαλμάτων εἶναι ὁ ἀκόλουθος : μιὰ λέξη, συχνὰ χωρὶς νὰ ξέρουμε γιὰτί, ἀντικαθίσταται ἀπὸ μιὰν ἄλλη. Ἡρόδοτος I 2,1 μερικὰ χειρόγραφα γράφουν «δὴ» (A B C), ἄλλα «δὲ» (D R S V)· 2,5 ἡ πρώτη ὁμάδα χειρογράφων γράφει «πρεσβυτέρους», ἡ δευτέρη «πρώτους», ποῦ εἶναι ἡ ὀρθή

γραφή. Θεόκριτος XXVI 31 τὰ χειρόγραφα δίνουν «αιετὸς οὕτως», ὁ μεγάλος πάπυρος τῆς Ἀντινόης «αιετὸς ὄρνις». Στὸ στίχο 5 τῆς πρώτης ραψωδίας τῆς «Ἰλιάδας» διάβαζαν κιόλας στὴν Ἀρχαιότητα εἶτε «οἰωνοῖσι τε πᾶσι» εἶτε «οἰωνοῖσι τε δαῖτα»³⁰⁴.

Συχνότερα εἶναι προφανῶς τὰ γραμματικὰ σφάλματα : λανθασμένοι τύποι στὶς κλίσεις, στὴν κλίση ρημάτων, στὴ σύνταξη. Στὸν Ἡρόδοτο I 22,2 βρισκουμε τόσο «εἰπὼν» ὅσο καὶ «εἵπας»· 24,1 «σὺν Περιάνδρῳ» καὶ «παρα Περειάνδρῳ»· στὸν Ἰσαῖο XI 21 «τὸν μὲν νικᾶσθαι, τὸν δὲ ἡττᾶν» εἶναι ὀλοφάνερα σφάλμα ἀντὶ «ἡττᾶσθαι — νικᾶν»· στὸ Γαληνὸ V 38, 17 K «ἐπὶ τῷ χαίρειν ἐπαινούμενοι» ἀντὶ «ἐπὶ τῷ ἐπαινέσθαι χαίροντα». Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς μποροῦμε μάλιστα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ σφάλμα βρισκόταν κιόλας μέσα στὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα.

Κάθε προσοχὴ ἐξασθενεῖ. Ἡ ὄραση ἢ ἡ μνήμη εἶναι δυνατὸν νὰ συγχέουν στοιχεῖα συγγενῆ μεταξύ τους, ἐκτὸς ἐὰν ἡ ἀντιγραφὴ γίνεταί σχολαστικὰ γράμμα πρὸς γράμμα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ συμφραζόμενα ἀσκοῦν φθοροποιὸ ἐπίδραση. Μιλᾶμε γιὰ ἐπίρρωση, ὅταν μιὰ λέξη πού προηγεῖται παραφθερίζει μιὰ λέξη πού ἀκολουθεῖ καὶ γιὰ πρόληψη στὴν ἀντίθετη περίπτωσι. Τὰ σφάλματα αὐτὰ εἶναι συχνά. Ἰσοκράτης I 3 πρέπει νὰ διαβαστεῖ «γάμοις ἐμμένειν», ἀλλὰ μερικὰ χειρόγραφα παραδίδουν «ὄρκοις ἐμμένειν», γιὰτὶ προηγεῖται ἡ ἔκφραση «ὄρκοις ἐμμένειν». Πρόκειται γιὰ προχωρητικὴ ἐπίδραση. Ἀριστοτέλης («Ρητορ.» II 2, σ. 1378 B 2 «ἡδονὴν τὴν ἀπὸ τῆς ἐλπίδος») παραφθάρηκε σὲ «ἡδονὴν τῆς ἀπὸ τ.ἐ.» ἐξ αἰτίας τῆς ὀπισθοχωρητικῆς ὑποβολῆς.

Ἰδιαίτερα οἱ καταλήξεις ὑπόκεινται στὶς ἀβλεψίες αὐτές. Στὸν Ἡρόδοτο IV 181,1 τὸ πρόρρημα μεταβάλλεται ἐξ αἰτίας προχωρητικῆς ὑποβολῆς ἢ ἐξ αἰτίας τῆς ἐπίρρωσης. Μιὰ ομάδα χειρογράφων ἔχει — καὶ εἶναι ἡ ὀρθὴ παραλλαγή — «κατατείνουσα», ἐνῶ μιὰ ἄλλη ἔχει «κατατείνουσα» ἐξ αἰτίας τῆς ἐπίδρασης τοῦ ἀμέσως προηγούμενου («κατῆκει»). Στὸν Πausανία III 10,2 «Ἀγησίλαος δὲ καὶ ἐς Αἰτωλίαν ἀφικουρήσων ἀφίκετο», ἡ βαρβαρικὴ μετοχὴ πρέπει νὰ διαβαστεῖ «ἐπικουρήσων». Στὴν ποίηση ἡ ἀντιγραφὴ στίχου πρὸς στίχο προκαλεῖ ἀρκετὰ συχνὰ σφάλματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἀπολλώνιος Ρόδιος («Ἀργον.» III 882 διορθώθηκε ἀπὸ τὸν Koehly σὲ «αἰ δὲ λιποῦσαι») τὰ χειρόγραφα ἔχουν «αἰ δὲ δὴ ἄλλαι», κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ στίχου 872, πού τελειώνει μὲ τὶς λέξεις αὐτές³⁰⁵.

Πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τώρα τὶς παραλείψεις ἢ «λιπογραφίες». Εἶναι ἐξαιρετικὰ συχνὲς καὶ μερικὲς φορές ἐπηρεάζουν ἀθεράπευτα τὸ κείμενο. Διαπιστώνονται ἄνετα, ὅταν τὸ σωζόμενο κείμενο εἶναι ἀκατάληπτο ἢ ὅταν στὰ στροφικὰ ποιήματα ἢ μετρικὴ ἀντιστοιχία ἔχει βλαβεῖ. Ἡ λιπογραφία αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐπεκτείνεται ἀπὸ ἓνα γράμμα μέχρι σὲ ὀλόκληρα χωρία καὶ ἀκόμα, ἐξ αἰτίας τῆς ἀπώλειας μέρους τοῦ χειρογράφου, σὲ ἀξιόλογα τμήματα τοῦ κειμένου. Ὑπάρχουν ἐπομένως δύο τύποι στὰ σφάλματα τέτοιου εἴδους : αὐτά,

πού οφείλονται στους αντιγραφείς, και εκείνα που προκύπτουν από εξωτερικές συνθήκες. Τα πρώτα συχνά επιδέχονται διόρθωση, τα άλλα καθόλου. Μνημονεύσαμε πιδ πριν σαν παράδειγμα την περίπτωση της πραγματείας «Περὶ ὕψους», που ὁ κώδικάς της ἔχασε πολλά τετράδια, και τὸ παράδειγμα αὐτὸ εἶναι ἀρκετὸ γιὰ τὰ σφάλματα τοῦ δεύτερου τύπου. Ὁ πρῶτος τύπος δικαιούται περισσότερη προσοχή, ἀφοῦ ἡ κριτικὴ ἐνὸς κειμένου ἔχει σὺν σκοπὸ τελικὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ πρωτότυπου και ἀφοῦ ἐδῶ οἱ διορθώσεις εἶναι κατ' ἀρχὴν δυνατές. Ἐκτὸς ἄλλου μπορούμε νὰ περιμένουμε πὼς οἱ παραλείψεις θὰ εἶναι πιδ συχνές ἀπὸ τὶς προσθήκες, και πὼς μὲ scriptio continua ὑπερπηδᾷ κανεὶς εὐκολότερα τὰ γράμματα παρὰ τὶς λέξεις³⁰⁶ και πὼς οἱ παραλείψεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι πιδ εὐκόλες στὶς ἀπαριθμήσεις. Ὑπάρχουν κενὰ ἀπὸ καθαρὰ ἀμέλεια : π.χ. Αἰσχύλος «Ἰκέτ.» 3, ὅπου «λεπτομαθῶν» πρέπει νὰ διαβαστεῖ «λεπτοψαμάθων»· Κλήμης Ἀλεξανδρέας «Παιδαγ.» II 110,2 «εἰ δὲ και ὑφεῖναι χρὴ τοῦτον διὰ τὰς γυναῖκας» εἶναι σφάλμα ἀντὶ «χρὴ τοῦ τόνκου». Μερικὲς λιπογραφίες ἐξηγοῦνται μὲ τὴν ὁμοιότητα τῆς ἀρχῆς («ὁμοιόαρκτον»), ἄλλες μὲ τὴν ὁμοιότητα τοῦ τέλους («ὁμοιοτέλευτον»). Ἔτσι Ἀντιφῶν IV δ 5 «και τῆς ἑαυτοῦ και τῆς ἐκείνου ἀμαρτίας» ὑπάρχει στὸν κώδικα Α, ἀλλὰ τὸ χειρόγραφο Ν παραλείπει τὶς τρεῖς πρῶτες λέξεις· ὁ ἴδιος, IV β 6, ὁ Reiske πρόσθεσε στὸ παραδομένο κείμενο τὶς λέξεις μέσα σὲ γωνιώδεις ἀγκύλες στὴ φράση ἀπὸ τε τοῦ <νόμου ὑπὸ τε τοῦ> ἄρξαντος». Στὸ ἄλμα αὐτὸ ἀπὸ τὸ ὅμοιο στὸ ὅμοιο ἐξαφανίζεται γενικὰ τὸ πρῶτο στοιχεῖο.

Μιὰ εἰδικὴ περίπτωση τῆς λιπογραφίας εἶναι ἡ «ἀπλογραφία» : ὅπως τὸ δηλώνει ὁ ὄρος, συνίσταται στὴν παράλειψη ἐνὸς γράμματος ἢ μιᾶς ὁμάδας γραμμάτων, πού πρέπει νὰ ὑπάρχουν δύο φορές μέσα στὸ κείμενο, διαβάζονται ὅμως ἐκεῖ μόνο μιὰ φορά. Ἐνα σαφέστατο παράδειγμα βρίσκεται στὸν Ἀριστοφάνη «Πλοῦτ.» 258, ὅπου στὸ στίχο «ὡς εἰκὸς ἀσθενεῖς γέροντας ἦδη», πρέπει νὰ προσθεθεῖ («ὄντας») μετὰ «γέροντας»³⁰⁷. Αὐτὴ εἶναι μιὰ πλήρης ἀπλογραφία. Ἄλλες εἶναι ἀπλογραφίες κατὰ προσέγγιση, ὅπως στὸν Πλάτωνα «Φιλ.» 41 Α «ὀλίγον ὕστερον ἐροῦμεν», στὸν Ἡρόδοτο II 25,1 «ἀλειεινῆς τῆς χώρης ἐούσης και <ἀνευ> ἀνέμων ψυχρῶν» και VII 109,2 «χώρας <Θασ>ίων».

Αὐτὸ τὸ ἄλμα ἀπὸ τὸ ὅμοιο στὸ ὅμοιο μερικὲς φορές προκαλεῖ τὴν ἀπώλεια ἐνὸς ὀλόκληρου στίχου. Στὸν Εὐριπίδη «Ἐλ.» 561-562 πρέπει νὰ διαβαστεῖ

— «Ἐλληνίς εἴ τις ἢ ἴπιχωρήη γυνή ;»

— Ἐλληνίς. Ἄλλὰ και τὸ σὸν θέλω μαθεῖν.»

Τὸ χάσμα, πού τὰ συμπραζόμενα ἀρκοῦν γιὰ νὰ τὸ ἀποδείξουν ἐξαιρετικὰ πιθανόν, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ μιὰ παρωδία τοῦ Ἀριστοφάνη³⁰⁸.

Ἐνα κενό, πού τὸ παρατήρησε κιόλας ἕνας ἀντιγραφέας και πού τὸ διόρθωσε στὴν ὥα ἢ στὸ διάστιχο, μερικὲς φορές γίνεται αἰτία μιᾶς μετατοπίσεως. Στὰ καλύτερα χειρόγραφα τοῦ Δημοσθένη διαβάζουμε («Μεγαλ.» 15, σ.

206 A) «φανήσεται τὰ πράγματ' αἰεὶ διὰ τοὺς πλεονεκτεῖν βουλομένους», ἐνῶ ἄλλα τοποθετοῦν (ἀεὶ) μετὰ «τούς».

Στὰ πολυτελῆ χειρόγραφα τὰ ἀρχικὰ γράμματα γράφονται ἀπὸ τὸ μικρογράφο συχνὰ μετὰ τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ ὅλου κειμένου. Αὐτὸς εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ λησμονήσῃ ἢ νὰ κάνει λάθος. Ἐνας ἔμμεσος μάρτυς παραθέτει τὸ στίχο τοῦ Εὐριπίδῃ («Φοῖν.» 392)

«Σὺ δ' οὐ τόδ' εἶπας, μὴ λέγειν ἅ τις φρονεῖ.»

Στὰ χειρόγραφα τὸ κείμενο εἶναι ὀρθό : «Δούλου τόδ' εἶπας» κτλ. Στὴν παράλειψη τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος προστίθενται δύο σφάλματα ἀναγνώσεως μεμονωμένων γραμμάτων.

Ἄλλοῦ τὸ κείμενο περιέχει ξένα στοιχεῖα. Μπορεῖ αὐτὰ νὰ εἶναι τελείως ἀπλὰ καὶ νὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα ἢ δύο περιττὰ γράμματα. Ἔτσι στὸ Λουκιανὸ «Διάλ. θεῶν» IV 2 («καταθεῖναι εἰς τὴν γῆν») πρέπει νὰ διαβαστεῖ «καθεῖναι». Τὸ ἀντίθετο τῆς ἀπλογραφίας εἶναι ἡ «διττογραφία», διπλασιασμός γράμματος ἢ ομάδος γραμμάτων, μερικὲς φορές ὀλικός, μερικὲς φορές σχεδὸν ὀλικός· π.χ. Λυσίας XIX 6, ὅπου τὸ κείμενο πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ «μάλιστα δὲ τοῦτ' ἔχει ἂν τις <ἰ>δεῖν <ο>τατον» ὅταν», κτλ.

Οἱ προσγραφές εἶναι σχετικὰ πολλές. Ὀφείλονται πάντοτε σὲ ἀντιγραφεῖς ἢ σὲ ἀναγνώστες περισσότερο ἢ λιγότερο ἐμπειρους, ποὺ φροντίζουν νὰ σημειώσουν στὴν ὥα ἢ στὸ διάστιχο τὶς ἀντιδράσεις τους κατὰ τὴν ἀνάγνωση, μὰ μὲ ἀποτέλεσμα ἢ παρατήρησή τους πιὸ ὕστερα νὰ παρεισφρήσει μέσα στὸ κείμενο. Τὸ φαινόμενο ἦταν κιόλας γνωστὸ στοὺς Ἀρχαίους. Ὁ Γαληνὸς γράφει³⁰⁹: «φαίνεται τοίνυν προσγραφὴν ὑπὸ τινος, αὐθις δὲ εἰς τοῦδαφος ὑπὸ τοῦ βιβλιογράφου μεταθεθεῖσθαι», καὶ ἄλλοῦ³¹⁰: «δῆλον ὅτι παραγέγραπται ταῦτα πρὸς τινος . . . εἴτά τις τῶν μεταγραφόντων . . . εἰς τὸ ὕφος αὐτὸ μετέθηκεν»· ὁ Σιμπλίκιος μὲ τὴ σειρά του γράφει³¹¹: «ἴσως ἔξω παραγεγραμμένης τῆς ἄλλης γραφῆς οἱ γράφοντες τὰ δύο εἰς τὸ ἐδάφιον ἐνέγραψαν», καὶ ὁ ἀντιγραφέας τοῦ Macrobianus A τῆς «Βιβλιοθήκης» τοῦ Φωτίου 336 B 2 σημειώνει : «ἐν τῷ μετώπῳ ἦν τοῦ πρωτοτύπου βιβλίου· ὁ δὲ μεταγράφας καὶ τοῦτο ἐντὸς τέθεικε.»

Οἱ προσγραφές εἶναι διαφόρων εἰδῶν. Μερικὲς εἶναι ἐρμηνευτικές, ἄλλες ἐπιβεβαιωτικές, ἄλλες συναισθηματικές. Συχνὰ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσες καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο παρουσιάζουμε πολλὰ παραδείγματα. Οἱ στίχοι τοῦ Εὐριπίδῃ «Ὁρέστης» 1023-1024 μέσα στὰ χειρόγραφα ἔχουν :

«οἴητρά μὲν τάδ' ἄλλ' ὅμως
φέρειν ἀνάγκη τὰς παρεστώσας τύχας.»

Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ στίχος 1024 εἶναι περιττός. Προστέθηκε ἀπὸ ἓναν ἀναγνώστη, ποὺ δὲ γνώριζε τὸν ἀττικὸ ἰδιωματισμὸ τοῦ προηγούμενου στίχου. Ἄλλωστε ὁ σχολιαστὴς σημειώνει στὸ στίχο 1023 : «λείπει τὸ δεῖ φέρειν»

τινές δὲ γράφουσι· οἰκτρὰ μὲν, ἀλλ' ὅμως φέρε», ἀπ' ὅπου προκύπτει ὅτι τὸ κείμενό του, ὅπως καὶ τὸ κείμενο ἐκείνων, ποὺ τοὺς ὑπονοεῖ μὲ «τινές», δὲ γνωρίζαν τὸν παρέμβλητο στίχο. Θουκυδίδης VII 58,33 μιλάει γιὰ «νεοδαμῶδεις», ποὺ προκάλεσε τὴν παρεμβολὴ τῆς ἐπεξηγήσεως «δύναται δὲ τὸ νεοδαμῶδες ἐλεύθερον ἤδη εἶναι». Ὁ Ἐφορος ὑπῆρξε ὁ πρῶτος Ἕλληνας ἱστορικός, ποὺ χρησιμοποίησε τὴ χρονολόγησιν μὲ τὶς Ὀλυμπιάδες. Ὁ Ξενοφῶν στὰ «Ἑλληνικά» ἀκολουθεῖ τὸ σύστημα τοῦ Θουκυδίδου. Ἔτσι δὲν εἶναι αὐθεντικὸς οἱ ἐνδείξεις στὸ I 2,1 : «ᾧ ἦν ὀλυμπιάς τρίτη καὶ ἐνενηκοστή, ἧ προστεθεῖσα ζυνωρίς ἐνίκα Εὐαγόρου Ἡλείου, τὸ δὲ στάδιον Εὐβώτας Κυρηναῖος, ἐπὶ ἐφόρου μὲν ὄντος ἐν Σπάρτῃ Εὐαρχίππου, ἀρχοντος δ' ἐν Ἀθήναις Εὐκτῆμονος.» Πιὸ ἀπλὴ εἶναι ἡ προσθήκη τοῦ προρρήματος σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ³¹², ποὺ τελειώνει μὲ ἓνα ἐπίγραμμα — ἄλλωστε καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι αὐθεντικόν. Ὁ δεύτερος στίχος μέσα στὰ χειρόγραφα ἔχει : «ἄλλοτε δ' ἐξ ἑτέρου μεταβήσομαι εἰς ἕτερον»· στὴν «Παλατινὴ Ἀνθολογία»³¹³ ἡ πρόθεσις «μετά», ποὺ καταστρέφει τὸ μέτρο, δὲν ὑπάρχει. Στὸν Ἀλκίφρονα³¹⁴ προστέθηκε «ὑποδήματα», γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ «Ἰφικράτιδας», ποὺ ἀκολουθεῖ· στὸν ἴδιο συγγραφέα³¹⁵ μιὰ ἐπεξηγηματικὴ σημείωσις εἶναι μάλιστα διαιρεμένη στὰ δύο, ἀφοῦ διαβάζουμε : «ἡ ἀνάγκη σε «τῆς οἰκίας» γυμνὸν θύραζε ἐν ἀκαρεῖ χρόνου «ἐκβληθέντα» ἐκπεσεῖν»· πρέπει νὰ ἐπεξηγεῖ τὴν ἔκφραση «θύραζε ἐκπεσεῖν»³¹⁶.

Στὸν ἀποδεικτικὸ καὶ ἐπιβεβαιωτικὸ τύπο ἀνήκουν ἰδιαίτερα οἱ παραθέσεις νόμων καὶ ψηφισμάτων, ποὺ εἶναι παρέμβλητα στὸ κείμενο τοῦ Δημοσθένου³¹⁷. Ὁ Στραβῶν³¹⁸ ἀναφέρει ὅτι ὁ Σώστρατος ὁ Κνίδιος ἔχτισε τὸ φάρο τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἐνας ἀναγνώστης, ποὺ θυμόταν αὐτὰ ποὺ ἔγραψε ὁ Λουκιανός³¹⁹, πρόσθεσε : «Ἐπίγραμμα· Σώστρατος Κνίδιος Δεξιφάνους θεοῖς σωτήρησιν ὑπὲρ τῶν πλωιζομένων», ἔσφαλε ὅμως στὴ σειρά τῶν λέξεων, γιὰ τὸ πατρώνυμο πρέπει νὰ ἀναφέρεται πρὶν ἀπὸ τὸ ἐθνικόν. Παρόμοια ἓνας ἀναγνώστης τοῦ Ἀλκίφρονος³²⁰ θυμήθηκε τὸ Δημοσθένου³²¹ καὶ σημείωσε στὴν ὥα «τύχη γὰρ παρὰ πάντα ἐστὶ τὰ τῶν ἀνθρώπων πράγματα», αὐτὸ ποὺ ἀργότερα εἰσέφρησε στὸ κείμενο.

Πολὴ ἀνθρώπινος καὶ μερικὸς φορὲς διασκεδαστικὸς εἶναι οἱ παρατηρήσεις, ποὺ ἀπλῶς μαρτυροῦν τὸ ἐνδιαφέρον, ποὺ εἶχε ὁ ἀναγνώστης γιὰ τὸ κείμενο ποὺ διάβαζε καὶ ποὺ ἓνας ἀπρόσεκτος ἀντιγράφος θεώρησε ὅτι ἀποτελοῦν μέρος τοῦ κειμένου. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπαινετικὲς, π.χ. Λυσίας XXIV 3 : «οἶμαι δεῖν . . . τὰ τοῦ σώματος δυστυχήματα τοῖς τῆς ψυχῆς ἐπιτηδεύμασιν ἰᾶσθαι ἀκαλῶς»³²². Πλάτων «Πολιτεία» VI 504 E : «καὶ μάλα, ἔφη «ἄξιον τὸ διανόημα»· στὴν ἴδια κατηγορίᾳ ἀνήκουν καὶ τὰ «ῥαίως, ἀστεῖον, χρηστὸν» κτλ. Ἄλλες εἶναι μαρτυρίαι ἀποδοκιμασίας, ὅπως «ψευδός, ἀλογία, πάσχει τὰ δίκαια, φεῦ τῆς ἀμαθίας», κτλ. Μετὰ τὸ στίχο 554 τοῦ «Ὁρέστη» τοῦ Εὐριπίδου

«ἄνευ δὲ πατρὸς τέκνον οὐκ εἶη ποτ' ἄν»,

ένας άγανακτισμένος άναγνώστης πρόσθεσε

«άνευ δέ μητρὸς πῶς, κάθαρυ' Εὐριπίδη ;»

Αὐτὸ τὸ διαβάζουμε σὲ ὀρισμένα χειρόγραφα καὶ μέσα στὰ σχόλια. Καὶ τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο μὲ ἔργα τοῦ Ἰουλιανοῦ παρεμβάλλει στὸ κείμενο μιὰ σκληρὴ ἐπίθεση κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας³²³.

Γιὰ χάρη τοῦ άναγνώστη ένας άνώνυμος πρόσθεσε παλαιότερα στὴν ἀρχὴ κάθε βιβλίου τῆς «Ἀναβάσεως» τοῦ Ξενοφώντα μιὰ σύντομη περίληψη τοῦ προηγούμενου βιβλίου, π.χ. Π 1,1 : «Ὡς μὲν οὖν ἠθροίσθη Κύρω τὸ Ἑλληνικὸν ὅτε ἐπὶ τὸν ἀδελφὸν Ἀρταξέρξην ἔστρατεύετο, καὶ ὅσα ἐν τῇ ἀνόδῳ ἐπράχθη, καὶ ὡς ἡ μάχη ἐγένετο, καὶ ὡς Κύρος ἐτελεύτησε, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ στρατόπεδον ἐλθόντες οἱ Ἕλληνες ἐκοιμήθησαν οἰόμενοι τὰ πάντα νικᾶν καὶ Κύρον ζῆν, ἐν τῷ πρόσθεν λόγῳ δεδήλωται». Ὁ Ξενοφῶν βέβαια δὲν εἶχε διαιρέσει τὸ ἔργο του σὲ βιβλία, ἔτσι οἱ περιλήψεις αὐτὲς πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερες.

Ἡ ἄγνοια τῶν ἀντιγραφῶν δυνατόν νὰ τοὺς ὠθεῖ νὰ διορθώνουν ἕνα ἄψογο κείμενο. Ἐτσι ὁ Emperius ἀποκατέστησε τὸ αὐθεντικὸ κείμενο στὸν Πλούταρχο «Πύρρος» 24, διαγράφοντας τὴν πρόθεση στὴν ἔκφραση «βία μετὰ τῶν ὑπασπιστῶν». Λέξεις δύσκολες ἢ ἀκατανόητες ἢ καὶ λέξεις, ποὺ ἐσφαλμένα θεωροῦνται ἀνακριβεῖς, προκαλοῦν ἐπίσης ἐπεξηγήσεις ἢ διορθώσεις, ποὺ μερικὲς φορὲς εἰσδύουν στὸ κείμενο. Παρακάτω θὰ διαπραγματευτοῦμε περιπτώσεις, ὅπου αὐτὲς ἀντικαθιστοῦν τίς πρωτότυπες γραφές. Ἐδῶ ἐξετάζουμε μόνο τίς περιπτώσεις, ὅπου ἡ σημείωση εἰσχωρεῖ μέσα στὸ κείμενο δίπλα στὴν αὐθεντικὴ γραφή, δηλαδὴ πρόκειται γιὰ τὴν περίπτωση, ὅπου ὑπάρχει *lectio duplex*³²⁴. Στους «Πέρσες» τοῦ Αἰσχύλου τὸ χειρόγραφο Laurentianus ἔχει «Δαρειογενῆς Δαρείου υἱός» οἱ δύο τελευταῖες λέξεις πρέπει νὰ φύγουν· τὸ μέτρο ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὸ ἀποδείξει. Στὸ «Β' Ὀλυθιακὸν» τοῦ Δημοσθένη ὅλα τὰ ἄλλα χειρόγραφα παραδίδουν καὶ μὲν εὐπραξία δειναὶ συγκρύψαι καὶ συσιάζουσαι τὰ τοιαῦτ' ὄνειδῆ», ἀλλὰ ὁ Parisinus S παραλείπει τὴ γλῶσσα «καὶ συσιάζουσαι». Οἱ διπλὲς αὐτὲς γραφές δυνατόν ἀκόμα νὰ σχηματίζονται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀγνοήθηκε ἕνα σημεῖο ἀπαλείψεως ἢ ὅτι προστέθηκε μιὰ διαφορετικὴ γραφή πάνω ἀπὸ τὸ κείμενο. Στὴν «Ποιητικὴ» τοῦ Ἀριστοτέλη³²⁵ ἡ γραφή «κρίνεται ἢ ναι» προέρχεται ἀπὸ ἕνα παρόμοιο φαινόμενο, «κρίνεται» μὲ «ἦναι» γραμμμένο ἀπὸ πάνω («κρινῆναι»). Μερικὰ χειρόγραφα τοῦ Ἡροδότου, τὰ χειρόγραφα τῆς τάξεως *ḍ*, δηλαδὴ R S V (καὶ εἰδικὰ τὸ τελευταῖο αὐτό), ἀρκετὰ συχνὰ εἶναι ὑπεύθυνα γιὰ ἕναν τέτοιο διπλασιασμὸ γραφῶν : I 22,2 δίπλα στίς κανονικὲς παραλλαγές «εἰπὼν» καὶ «εἶπας», τὸ V παραδίνει «εἶας πᾶν»· παρόμοια I 24,1 δίπλα στὸ «σύν» ἢ «παρὰ Περιάνδρῳ, σύν παρὰ»· II 173,2 τὰ ἄλλα χειρόγραφα γράφουν σωστὰ «ἄχθεσθέντες», ἀλλὰ R S V «ἄχθενθεῦντες» : ἕνα σφάλμα λιπογραφίας «ἄχθέντες» προκάλεσε τὴν ἐσφαλμένη διόρθωση «ἄχθεῦντες»· «θευν» ἔχει γραφεῖ πάνω ἀπὸ τὸ «ἄχθέντες», ποὺ πιὸ ὕστερα

παρανοήθηκε· Π 178, 2 «Κνίδος» είναι η ὀρθή γραφή, «Κνίσος» σφάλμα τῶν S V, ἐνῶ τὸ R δίνει τὸ συνδυασμὸ «Κνίσοδος». Καὶ ἔτσι συνέχεια. Θέλεγε κανεὶς ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Ἡροδότου ὑπέφερε ἀρκετὰ σοβαρὰ ἀπὸ τὶς παρανοήσεις αὐτές, γιατί σὲ ἄλλα χειρόγραφα τὶς βρίσκουμε ἐπίσης ποῦ καὶ ποῦ. Π.χ. I 90,1 ὅλα ἔχουν «τήντινα», ποῦ διορθώθηκε ἀπὸ τὸν Hude σὲ «ήντινα»· πρέπει ὁμως νὰ διαβάσουμε «τήν», ἀφοῦ ἡ παραδοσιακὴ γραφή εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ὑπερθέσεως τοῦ «τίνα» στὸ «τήν»³²⁶· καὶ Π 71, ὅπου τὰ χειρόγραφα τῆς τάξεως α ἔχουν «Παπριμίτη», ποῦ προέρχεται ἀπὸ «Παπριμίτη» μὲ τὸ «η» πάνω ἀπὸ τὸ πρῶτο «ι». Ἡ παραλλαγὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ μυθογράφου «Βαβρίου» (ἢ «Βαβρία»), δηλαδὴ «Βαλέβριος» εἶναι ἀκόμα ἓνας παρόμοιος συμφυρμὸς: «Βαβρίου» μὲ «λε» γραμμένο ἀπὸ πάνω, δηλαδὴ Βάβριος (-ας) ἢ Valerius.

Μιλᾶμε μᾶλλον γιὰ ἐπανάληψη παρὰ γιὰ lectio duplex, ὅταν ὀλόκληρα χωρία χρησιμοποιοῦνται δύο φορές. Αὐτὰ δυνατὸν νὰ προέρχονται εἴτε ἀπὸ μιὰ ἀμφιβολία ἢ ἀπὸ μιὰ διόρθωση τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα εἴτε ἀπὸ μιὰ μεταγενέστερη διόρθωση. Ἔτσι στὴ «Μήδεια» τοῦ Εὐριπίδη οἱ στίχοι 38-43 φαίνεται ὅτι εἶναι ἐπανάληψη τῶν στίχων 44-45. Ὁ μέγας «Ὀμηρικὸς ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα» συνδυάζει μάλιστα, ὅπως φαίνεται, ὄχι λιγότερες ἀπὸ τρεῖς μορφές τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὸ μῦθο στὴ «σφραγίδα» (140-141, 146-147· 140-147· 179-181, 147)³²⁷.

Ἡ ἐξήγηση ἢ τὸ τετριμμένο συνώνυμο ἐνὸς λιγότερο εὐχρηστοῦ ἢ δύσκολου ὄρου ἐκτοπίζει μερικὲς φορές ἀπὸ τὸ κείμενο τὴν πρωτότυπη λέξη. Βρισκόμαστε ἐδῶ μπροστὰ στὴν πολὺ ἀνθρώπινη τάση νὰ χρησιμοποιεῖται τετριμμένη γλώσσα ποῦ ἐκδηλώνεται ἀκόμα μὲ τὴν ἀντικατάσταση μιᾶς λέξεως λιγότερο ἢ περισσότερο σπάνιας ἀπὸ μιὰ ἄλλη διαφορετικῆς σημασίας, ποῦ ὁμως τῆς μοιάζει ὀπτικά ἢ ἀκουστικά. Ἐνῶ οἱ συγγραφεῖς κάνουν προσπάθεια γιὰ ποικιλία, οἱ ἀντιγραφεῖς ἔχουν μιὰ τάση γιὰ ὁμοιομορφία καὶ γιὰ χρησιμοποίησι μιᾶς γλώσσας, ποῦ οἱ ἴδιοι συνηθίζουν νὰ μιλᾶνε καὶ νὰ γράφουν. Μερικὰ ἀπὸ τὰ σφάλματα αὐτὰ εἶναι σκόπιμα, ἄλλα εἶναι ἀκούσια. Τὰ παραδείγματα εἶναι ἄφθονα. Νὰ μερικά.

Μιὰ εὐχρηστὴ λέξη ἀντικαθιστᾶ ἓνα λιγότερο γνωστὸ ὄρο. Στὸν Ξενοφῶντα³²⁸: «ὁ δυνάμενος ἀρίστους ποιεῖν», ὅπου ὁ Brodaeus διόρθωσε σὲ «ἀρεστούς»³²⁹· στὸν Ἀριστοφάνη³³⁰: «ἀσπίδας» ὑποσκέλισε «ἀψίδας»· στὸν Πλάτωνα³³¹: «ἀπορίας» πρέπει νὰ ἀλλάξει σὲ «πυρίαις»· στὸν Ξενοφῶντα³³² πάλι: «καλέσας» ἐκτόπισε «κασᾶς»· στὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα³³³: «καρδία» εἶναι παρανόηση τοῦ «κράδαι»· στὸν Καλλιμάχου³³⁴: «παρὰ χρῆμα» εἶναι μιὰ γλώσσα τοῦ «παρὰ χρέος», ποῦ μᾶς τὴ διαφύλαξε ἓνας πάπυρος· στὸν Αἰσχύλο³³⁵ τὰ χειρόγραφα γράφουν «ἀπ' ἀγγέλου πυρός» ἀντὶ «ἀγγάρου», ποῦ διατήρησαν ὁ Φώτιος καὶ οἱ ἄλλοι³³⁶.

Εἰδικὰ τὰ λίγο γνωστὰ κύρια ὀνόματα δίνουν λαβὴ σὲ σύγχυση καὶ ἀντικαθίστανται μὲ λέξεις τῆς καθημερινῆς γλώσσας. Στὸν Ξενοφῶντα³³⁷ «ἔξω νεῶν»

πρέπει να διαβαστεί «Αἰξωνέων»· στο Θουκυδίδη³³⁸ «ἐπιστρέψαντες», «ἐπὶ Στρέψαν»· στον Πλάτωνα³³⁹ ἕνα χειρόγραφο ἀντικαθιστᾶ — και πρόκειται για ἀντίστροφη περίπτωση — μιὰ βραχυγραφημένη μορφή τοῦ οὐσιαστικοῦ «χρόνος» με τὸ κύριο ὄνομα «Χρυσόστομος». Ὁ ἀντιγραφέας παρερμήνευσε τὸ σύμβολο, ἕνα «χ» πού τὸ διαπερνᾶ ἕνα «ρ».

Ἐνας ἀντιγραφέας τοῦ «Λεξικοῦ» τοῦ Ἀρποκρατίωνα³⁴⁰ ἀντικατέστησε πραγματικά γελοῖα τὴν πρώτη λέξη στὴν ἐξήγηση τοῦ κυρίου ὀνόματος Ζεῦξις, δηλαδή «ἄριστος τῶν κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον ζωγράφων», με «Ἀριστοτέλης» και αὐτὸ διαβάζουμε στὰ σωζόμενα χειρόγραφα.

Γραμματικοὶ τύποι, πού ἔπεσαν σὲ ἀχρηστία, ἀντικαθίστανται ἀπὸ ἄλλους γνωστοὺς στὸν ἀντιγραφέα. Στὸν Ἀριστοφάνη³⁴¹ «προσέπταντο» πρέπει νὰ διαβαστεῖ «προσέπτοντο». Για τὸ δημηρικὸ κείμενο πρέπει νὰ ποῦμε πῶς κατ' ἀρχὴν οἱ λόγοι τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου ἦταν ἀντίθετοι στὴν ἐκλαϊκευση. Οἱ προσπάθειές τους ὅμως δὲ στέφθηκαν πάντα με ἐπιτυχία. Στὴν τελευταία ραψωδία τῆς «Ἰλιάδας»³⁴² τὰ χειρόγραφα, ὅπως και ὁ μεγάλος Ἀρίσταρχος, γράφουν «(ἔ)κεχάνδει (-δη)»· τὸ κείμενο τῆς Μασσαλίας τὸ εἶχε ἐκλαϊκεύσει σὲ «κεκεύθει»· ἀλλὰ ἕνας πάπυρος παραδίνει «κεχόνδει», πού πρέπει νὰ εἶναι τὸ ὀρθό, ἀφοῦ «χενδ-, χέισομαι, κέχονδα» ἀντιστοιχοῦν στὰ «πενθ-, πείσομαι, πέπονθα»³⁴³.

Συμβαίνει τὸ κείμενο νὰ ἔχει ὀλοφάνερα ὑποστῆ ἐκλαϊκευση, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ διορθώσουμε με βεβαιότητα. Ὁ Θεόκριτος³⁴⁴ προσφέρει ἕνα στίχο, πού τελειώνει με «μη δὴ πολὺ, ἀπληστε», πού εἶναι ἀντίθετο στὸ μέτρο· ὁ E. Schwartz πρότεινε νὰ διαβάσουμε «μη δὴ πολὺ, λαστρί», πού εἶναι εὐφυῆς διόρθωση, ἀλλὰ ἀβέβαιη. Ἄς τελειώσουμε με ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο³⁴⁵: μιὰ ὀμάδα χειρογράφων διατηρεῖ τὴν κατ' ἐξοχὴ ἑλληνικὴ σύνταξη, ὅπου ἡ κυρία, κατὰ τὴν ἀντίληψή μας, ἰδέα ἐκφράζεται ἀπὸ τὴ μετοχὴ ἐνῶ ἡ δευτερεύουσα βρίσκεται στὴν ὀριστικὴ, δηλαδή «ἡ δὲ ἀρτάβη μέτρον ἐὼν Περσικὸν χωρέει»· τὰ ἄλλα χειρόγραφα ἐσφαλμένα γράφουν «μέτρον ἐστὶ Περσικὸν χωρέον».

Ἀκόμα και στίς ἐκούσιες ἐπεμβάσεις τους οἱ ἀντιγραφεῖς κάνουν σφάλματα. Ἰδιαιτέρα δταν φαντάζονται πῶς ξέρουν περισσότερα ἀπὸ ὅσα στὴν πραγματικότητα ξέρουν. Οἱ «παραδιορθώσεις» αὐτὲς δὲν εἶναι σπάνιες Ὁ Ἀριστείδης³⁴⁶ διέσωσε τους στίχους 10 και 11 τοῦ ἀποσπάσματος 24 D τοῦ Σόλωνα με τὴν ἀκόλουθη μορφή: «τούς δ' ἀναγκαίης ὑπο / χρησμὸν λέγοντας», πού εἶναι ἀκατανόητη. Προτάθηκε «δρησμὸν φυγόντας», ἀλλὰ χρειάστηκε νὰ περιμεινουμε τὴν ἀνακάλυψη τοῦ παπύρου τῆς «Πολιτείας Ἀθηναίων»³⁴⁷, για νὰ πληροφορηθοῦμε ὅτι ἔπρεπε νὰ διαβάσουμε «χρειοῦς φυγόντας». Προφανῶς ἕνας ἀρχαῖος ἀντιγραφέας ἀντέγραψε ὅσο μπορούσε καλύτερα, ὄχι χωρὶς μιὰ σχετικὴ εὐστροφία, αὐτὰ πού δὲν ἦταν πιά καθόλου εὐανάγνωστα στὸ πρότυπό του. Στὸ Νόννο³⁴⁸ ἡ παράδοση ἔγραφε «ἀκροκόμου φοίνικος ἢ εὐώδινος Ἀθή-

νης», κάτω από την επίδραση παράλληλων χωρίων, όπου διάβαζαν «εὐώδινες Ἀθῆναι», ἕνας πάπυρος ὅμως ἐπιβεβαίωσε τὴν εἰκασία τοῦ Koechly «ἐλαίης». Οἱ τίτλοι καὶ τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων εἶναι συχνὰ λανθασμένα. Ἡ «Μεταφυσική» τοῦ Ἀριστοτέλη θὰ ἔπρεπε νὰ ὀνομάζεται «Πρώτη Φιλοσοφία». Ἡ πραγματεία «Περὶ ὕψους», πού ἔγινε ἀνώδυμη, ἀποδόθηκε στὰ χειρόγραφα πότε στὸ Διονύσιο Ἀλικαρνασσέα, πότε στὸ Λογγίνο καὶ μιὰ φορὰ μάλιστα³⁴⁹ μὲ συνδυασμὸ στὸ Διονύσιο Λογγίνο.

Σημειώσαμε ἤδη σφάλματα μνήμης. Δυὸ εἰδικοί τύποι ἀξίζει ἀκόμα νὰ σημειωθοῦν. Ἡ σύγκριση τοῦ χειρογράφου Mediceus³⁵⁰ τῶν «Διονυσιακῶν» τοῦ Νόννου, χρονολογημένου μὲ τὸ ἔτος 1280 καὶ ἀρχέτυπου ὄλων τῶν χειρογράφων πού σώζονται, μὲ ἕνα πάπυρο τοῦ βου ἢ 7ου αἰώνα³⁵¹, πού περιέχει οὐσιαστικά τμήματα ἀπὸ τὰ τρία ἄσματα XIV, XV, XVI, μᾶς παρουσιάζει περίεργες διαφορές, πού δὲν εἶναι κατανοητὲς οὔτε σὰν σφάλματα ἀναγνώσεως οὔτε σὰν ἐξηγήσεις δύσκολων ὄρων. Ὁ Pasquali προβάλλει τὴν ἔλκυστική ὑπόθεση πὼς πρόκειται γιὰ σφάλματα μνήμης : ὁ ἀντιγραφὴς διάβασε καὶ προσπάθησε νὰ συγκρατῆσει στίχο μὲ στίχο, πράγμα πού ἀπαιτοῦσε πού καὶ πού ὑπερβολικὰ μεγάλο κόπο. Ἀντικατέστησε λοιπὸν τὴν αὐθεντική λέξη μὲ μιὰ ἄλλη πού τοῦ ἐρχόταν στὸ μυαλό. Ὁ Pasquali³⁵² ὑπενθυμίζει ὅτι τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται στὸ ἀρχαῖο δράμα, ἀλλὰ μοναδικὰ στοὺς ἰαμβικούς τριμέτρους καὶ ὄχι στὰ ἀκανόνιστα «κῶλα» τῶν χορικῶν ὠδῶν ἢ μονωδιῶν.

Κατὰ δεύτερο λόγο ὑπάρχει ἡ περίπτωση τῆς ἔμμεσης παραδόσεως. Πρῶτα στὶς παραθέσεις κειμένου. Γίνονταν κατὰ γενικὸ κανόνα ἀπὸ μνήμης. Ἐπειδὴ ἡ ἀναδρομὴ στὸν κύλινδρο τοῦ παπύρου ἦταν δύσκολη, πρόθυμα ἀπέφευγαν τὸν ἔλεγχο γιὰ ἕνα κείμενο, πού πίστευαν ὅτι τὸ θυμόνταν. Οἱ παραθέσεις κειμένου, πού γιὰ τεχνικούς λόγους κάνουν οἱ γραμματικοί, οἱ λεξικογράφοι, οἱ μετρικοί καὶ οἱ σοβαροὶ σχολιαστὲς, εἶναι κατ' ἀρχὴν περισσότερο ἀξιόπιστες ἀπὸ αὐτὲς πού ἕνας συγγραφέας ἀναφέρει μόνον σὰν παράδειγμα, ὅπου περισσότερη σημασία ἔχει τὸ νόημα παρὰ ἡ λέξη.

Μερικὲς τελευταῖες παρατηρήσεις. Ἡ ἔμμεση παράδοση, πού βρίσκεται μέσα στὶς μεταφράσεις, δὲν εἶναι βέβαια προφυλαγμένη ἀπὸ παραφορές. Ἡ μετάφραση τῆς «Ρητορικῆς» τοῦ Ἀριστοτέλη³⁵³ γράφει *rhododactylus quam ut*, γιὰ νὰ ἀποδώσει «ροδοδάκτυλος ἡῶς» («ἦ ὦς!») καὶ³⁵⁴ *Hegesippus polis vel in Delphis interrogabat*, ὅπου τὸ ἑλληνικὸ πρότυπο ἔδινε μιὰ *lectio duplex* «Ἡγήσιππος» μὲ «-πολις» σὰν παραλλαγή στὸ διάστιχο. Ὑστερα οἱ συνδυασμοὶ σφαλμάτων δὲν ἀποτελοῦν ἐξαιρέση· τὸ διαπιστώσαμε κιόλας στὸ μεταξὺ. Νὰ ἕνα παράδειγμα ἀκόμα : τὸ χειρόγραφο Crippsianus τοῦ Ἀνδοκίδη, ἐξαίρετο παρὰ τὰ σφάλματά του, παρέφθειρε «Ἰσοτιμίδης οὖ» σὲ «εἰς ὅτι μῆδ' ἴσου»³⁵⁵! Ὑπολείπονται ἀκόμα σφάλματα, πού ἡ ταξινόμησή τους εἶναι ἄσκοπη. Ὁ πάπυρος τοῦ «Δυσκόλου» τοῦ Μενάνδρου σφάλλει στὴν ἀρίθμηση τῶν σελίδων³⁵⁶, ἀλλὰ τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν ἔχει καμιά συνέπεια γιὰ

τῆ συγκρότηση τοῦ κειμένου. Ἄρκει ἡ διαπίστωση τῆς ἀβλεψίας.

Καὶ τέλος ὑπάρχουν σφάλματα, πού δὲν εἶναι ἐφικτὸ νὰ διορθωθοῦν, τὰ ὀνομαζόμενα *crucis interpretum*, πού παρουσιάζονται ἰδιαίτερα σὲ κείμενα ἔχι προστατευμένα. Ἄνωφελο νὰ δώσουμε παραδείγματα. Οἱ πάπυροι ἀπέδειξαν πὼς τὰ σφάλματα αὐτὰ δυνατὸν νὰ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα καὶ δὲν πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ καταλογίζονται στοὺς βυζαντινοὺς ἀντιγραφεῖς.

Η ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Ἄφοῦ ἐξετάσαμε ὅλες τὶς ἰδιομορφίες καὶ κυρίως τὰ σφάλματα τοῦ ὑλικοῦ, εἶναι καιρὸς νὰ τὸ ταξινομήσουμε καὶ αὐτό. Πρῶτα πρέπει νὰ καθορίσουμε τὴ χρονολογικὴ σειρά. Κάτω ἀπὸ ἴδιες περιστάσεις ἓνα χειρόγραφο τοῦ 9ου αἰώνα ἢ ἓνας πάπυρος τοῦ 2ου θὰ ἔχουν περισσότερη ἀξία ἀπὸ ἓνα βιβλίον τοῦ 15ου αἰώνα, γιὰ τὸν ἀπλὸ λόγον ὅτι κάθε αἰώνας πού ἀκολουθεῖ μπορεῖ νὰ ἐπιδεινώνει τὴ φθορὰ τοῦ κειμένου. Ὁ ἀξιολογούμενος ἀριθμὸς τῶν ἀντιγραφῶν τὴν κάνει συνεχῶς πῶς πιθανή. Ὑστερα ἡ χρονολογικὴ κατάταξις θὰ σχηματίζει τὸ πλαίσιο, στὸ ὁποῖο πρόκειται νὰ τοποθετηθοῦν τὰ χειρόγραφα, κατανεμημένα, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, σὲ ομάδες συγγενικῆς μεταξὺ τους. Γιὰ τὴν ἔμμεση παράδοση ὑπάρχουν πάντα δύο χρονολογίαι πού πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπόψη, ἡ χρονολογία τῶν χειρογράφων, σὲ ὅσα βρῖσκονται, καὶ ἡ χρονολογία τοῦ συγγραφέα, στὸν ὁποῖο τὴν ὀφείλουμε. Πραγματικὰ τὰ κείμενά του καὶ αὐτὰ ὑπόκεινται σὲ ὅλες τὶς παραφθορὰς τῆς παραδόσεως. Ἐνα χωρὶν τοῦ Ὀμήρου π.χ. στὸν Πλάτωνα δὲν ἀποδεικνύει αὐτόματα ὅτι μᾶς παρουσιάζεται ἐπακριβῶς ὅπως τὸ διάβασε ὁ φιλόσοφος. Δυνατόν, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ ἄμεσον κείμενον, νὰ μεταβλήθηκε ἐκούσια ἢ ἀκούσια στὴ διαδρομὴ τοῦ χρόνου.

Ἡ χρονολογικὴ κατάταξις ἀνήκει μᾶλλον στὸ πεδῖον τῆς παλαιογραφίας καὶ τῆς κωδικολογίας παρά σὲ ἐκεῖνο τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων. Προπαρασκευάζει τὴ συστηματικὴ ταξινόμησις, πού καθορίζει, ὅπου εἶναι δυνατόν, τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς μάρτυρες τοῦ κειμένου.

Πῶς νὰ καθορίζουμε τὶς σχέσεις αὐτές; Ἡ χρονολόγησις μᾶς ἀπαγορεύει προφανῶς νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἓνα μεταγενέστερον χειρόγραφο μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ πρότυπον ἑνὸς ἄλλου ἀρχαιότερου, καὶ ἀντίστροφα ὅτι ἓνα χειρόγραφο ἀρχαιότερον ἔχει ἀντιγραφῆ ἀπὸ ἓνα ἄλλο μεταγενέστερον. Αὐτὰ ὅμως εἶναι σχεδὸν ὅλα πού ἡ χρονολόγησις μπορεῖ νὰ μᾶς διδάξει. Μόνον ἡ ἐξέτασις τῶν ἰδιομορφιῶν τοῦ κειμένου, ἰδίως τῶν σφαλμάτων του, κατὰ περίπτωσιν μπορεῖ νὰ μᾶς καθοδηγήσει³⁵⁷. Ἐνα πολὺ ἀπλὸν παράδειγμα θὰ βοηθήσει νὰ διευκρινίσουμε γιὰ τί πρόκειται. Τὰ κυριότερα χειρόγραφα τοῦ Ἡροδότου — ἀφήνω κατὰ μέρος τὴ στιγμὴ αὐτὴ τοὺς παπύρους — εἶναι ἑπτὰ καὶ σημειώνονται συνήθως μὲ τὰ σύμβολα A B C D R S V. Τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα γιὰ τὰ δύο πρῶτα κεφάλαια τοῦ δευτέρου βιβλίου παρέχει τὰ ἀκόλουθα δεδομένα :

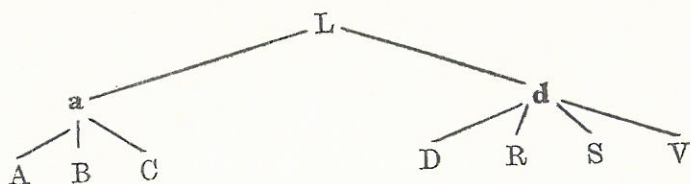
1,1 :	μέγα πένθος	ABC	πένθος μέγα	DRSV
2 :	ταύτης δῆ	ABC	ταύτης δέ	DRSV
2,1 :	ἐπειδὴ δέ	ABC	ἐπεὶ δέ	DRSV
2 :	δίδωσι	ABC	διδοῖ	DRSV
	μηδὲν ἄν	ABC	μηδένα ἄν	DRSV
	μηδεμίαν φωνήν	ABC	φωνήν μηδεμίαν	DRSV
	κέεσθαι	ABC	κειῖσθαι	DRSV
	σφι	ABC	σφίσιν	DRSV
	πλήσαντας	ABC	πλήσαντα	DRSV
	γάλακτος	ABC	τοῦ γάλακτος	DRSV
3 :	δὲ ἐποίησεν τε καὶ	ABC	δὲ ποιήσεν τε καὶ	DRSV
	Ψαμμήτιχος	ABC	ὁ Ψαμμήτιχος	DRSV
	ἀνοίγοντι	ABC	ἀνοίγοντί τε	DRSV
	ἑσιόντι	ABC	ἐπιόντι	DRSV
4 :	φοιτέοντι	ABC	φοιτῶντι	DRSV
	ἐπιμελομένῳ	ABC	ἐπιμελουμένῳ	DRSV
5 :	πρεσβυτέρους	ABC	πρώτους	DRSV
	ἱρέων	ABC	ἱερέων	DRSV
	Ἡφαίστου τοῦ ἐν Μ.	ABC	Ἡφαίστου ἐν Μ.	DRSV
	παίδων	ABC	παιδίων	DRSV

Ἐκ τῶν πινάκων αὐτῶν ἓνα συμπέρασμα εἶναι ὀφθαλμοφανές : τὰ τρία χειρόγραφα ABC ἀπὸ τῆς μιᾶς μεριᾶς καὶ τὰ τέσσαρα DRSV ἀπὸ τῆς ἄλλης μεριᾶς σχηματίζουν δύο ξεχωριστὰς ομάδας, ἡ καθεμιά μὲ τις ἰδιομορφίας τῆς. Πραγματικὰ ὅταν ἓνας ὀρισμένος ἀριθμὸς μαρτύρων παρουσιάζει μὲ κανονικότητα γραφές, ποὺ ἀντιτίθενται στὶς γραφές μιᾶς ἄλλης ομάδας, τὸ συμπέρασμα εἶναι ὀλοφάνερο : συμβαδίζουν, εἶναι συγγενικὰ τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο καὶ ἡ σχέση αὐτὴ ἀξιίζει μιὰ βαθύτερη ἐξέταση.

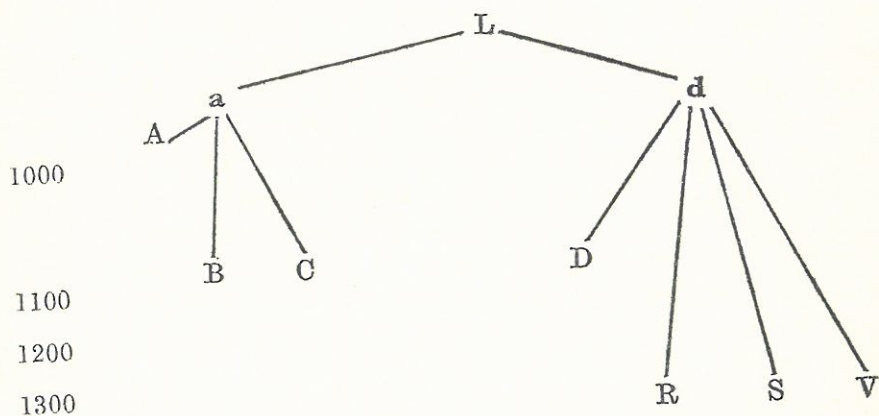
Οἱ χαρακτηριστικὲς αὐτῆς ἐνδείξεις εἶναι συνδετικὲς, κάθε φορά ποὺ ἀποδεικνύουν τὴ μεταξὺ τους ἀμοιβαία σχέση, καὶ διαζευκτικὲς, ὅσες φορές ὑποχρεώνουν νὰ διαπιστώσουμε μιὰ διαφορὰ προελεύσεως. Ἔτσι γιὰ τὴν πρώτην παράγραφο τοῦ Ἡροδότου, ποὺ ἀναφέραμε πρὸς ἄνω, ἡ γραφὴ «μέγα πένθος» εἶναι συνδετικὴ γιὰ τὰ χειρόγραφα A B καὶ C, διαζευκτικὴ γιὰ τὰ ἄλλα τέσσαρα. Εἶναι φανερὸ πᾶς μιὰ μονάχα ἐνδειξὴ δὲν ἀρκεῖ σχεδὸν ποτὲ γιὰ τὴν ἐξαγωγή ἐγκυρῶν συμπερασμάτων, μόνον ἡ συρροὴ πολλῶν θὰ τὸ ἐπιτρέψει.

Αὕτῃ ἡ ἰδέα τῆς συγγένειας ὑπεθυμίζει τὶς σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ μέλη τῶν ἀνθρώπινων οἰκογενειῶν. Εἶναι κατὰ συνέπεια ἐλκυστικὸ νὰ τὶς παραστήσουμε μὲ ἓνα γενεαλογικὸ δέντρο, μὲ ἓνα «στέμμα». Ἐὰν ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἡροδότου τὰ χειρόγραφα A B καὶ C μοιάζουν μεταξὺ τους καὶ εἶναι ἀντίθετα στὰ χειρόγραφα D R S V, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους μοιάζουν μεταξὺ

τους, αυτό σημαίνει πώς ή κάθε ομάδα προέρχεται από ένα κοινό πρόγονο. 'Αποτελεί λοιπόν μια οικογένεια. Συνηθίζουμε να τα σημειώνουμε από την εποχή τής έκδόσεως του Hude³⁵⁸ με τα γράμματα **a** και **d**. Οι άμοιβαίες τους σχέσεις άπεικονίζονται συνήθως με το ακόλουθο στέμμα, όπου, όπως το σημείωσε ο Hude, το στοιχείο L³⁵⁹ υποδηλώνει τον κοινό πρόγονο και τών δύο ομάδων :

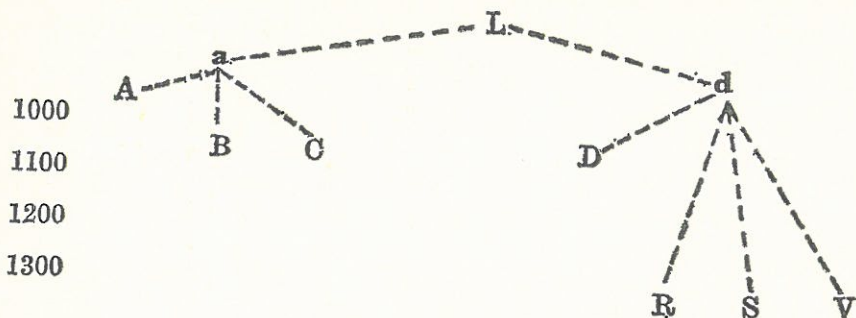

Το στέμμα αυτό παρουσιάζει άμεσα δύο έλλειψεις. Πρώτα παραμελεί τις χρονολογικές σχέσεις. Έτσι επειδή Α άνήκει στις αρχές του 10ου αιώνα, Β C και D στον 11ο, R S και V στον 14ο αιώνα, θα ήταν προτιμότερο να σχηματίσουμε το στέμμα έτσι :

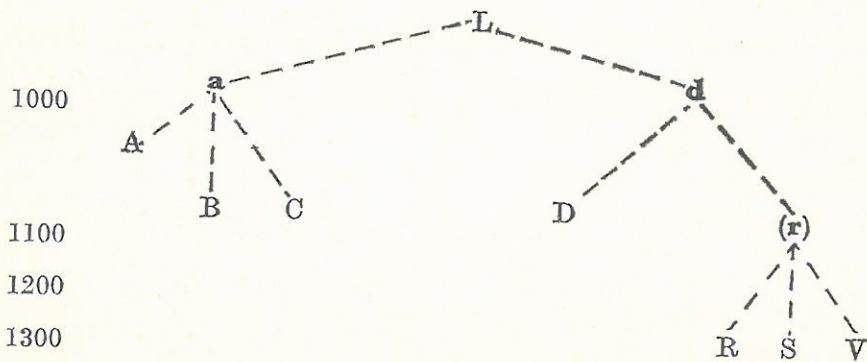

Η δεύτερη έλλειψη είναι η υπερβολική άπλοποίηση. Οι γραμμές, που συνδέουν τα διάφορα σύμβολα, δίνουν την εντύπωση μιās άμεσης συγγένειας. Μας κάνουν να υποθέσουμε ότι με χρονική άπόσταση ενός αιώνα το Β και το C άντέγραψαν το ίδιο χειρόγραφο με το Α και ότι τα χειρόγραφα R S και V προέρχονται έξίσου άκριβώς από τον ίδιο κώδικα **d** όπως και το D, αλλά 300 χρόνια πιό ύστερα. Όμως τίποτα δέν είναι λιγότερο σίγουρο. Δέν ξέρουμε ούτε πού να τοποθετήσουμε τον L (που θεωρητικά θα μπορούσε να ήταν τόσο ένα άρχαιο όσο και ένα βυζαντινό κείμενο ή ακόμα το αυτόγραφο του 'Ηροδότου) ούτε σε ποιά περίοδο πρέπει να τοποθετήσουμε τα χειρόγραφα **a** και **d**. Μά ακόμα περισσότερο δέν ξέρουμε μήπως ανάμεσα στους δυο προγόνους και στους

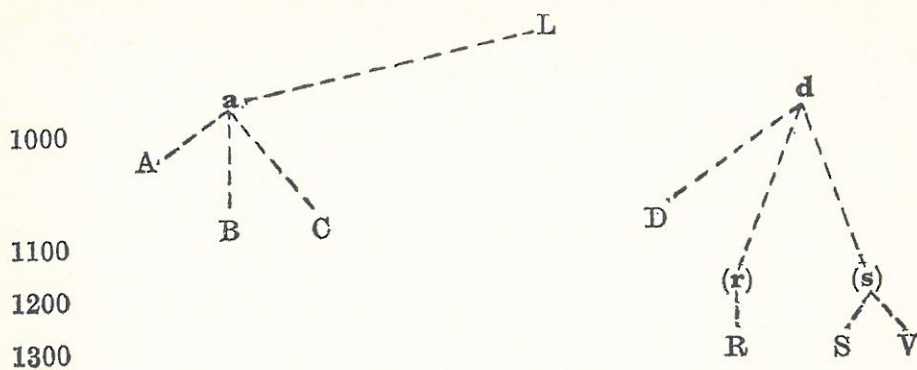
ἀντίστοιχους ἀπογόνους τους πρέπει νὰ τοποθετήσουμε ἕναν ὀρισμένο ἀριθμὸ ἐνδιάμεσων φάσεων, ἕναν ὀρισμένο ἀριθμὸ χαμένων χειρογράφων. Καί, κατὰ συνέπεια, ἕνα σχῆμα ὅπως τὸ ἀκόλουθο, πὸ ἀντικαθιστᾶ τις γραμμὲς μὲ διακεκομμένες γραμμὲς, θὰ ἦταν προτιμότερο, γιατί θὰ ἦταν πιὸ ἀληθινό.

Μὰ δὲν ἐξαντλεῖται ἐδῶ τὸ πρόβλημα. Παρατηροῦμε π.χ. ὅτι στὸ II 2,2 τὸ χειρόγραφο D ἔχει «ἐπαγινέειν», ἀλλὰ τὰ R S V «ἐπαγινέην», ἐνῶ ἡ τάξη τῶν χειρογράφων a παραδίνει «ἐπάγειν»: στὸ II 2,3 a καὶ D ἔχουν «βεκός», ἐνῶ τὰ R S V «βέκκος»: στὸ II 2,5 a καὶ D (τῆσι), ἐνῶ R S V (ταῖς). Αὐτὰ ἀποδεικνύουν διάφορες περιπλοκές. Πρῶτα πρῶτα — καὶ πολλὲς περιπτώσεις ἄλλοῦ τὸ ἐπιβεβαιώνουν — ὅτι ὁ βαθμὸς συγγένειας μεταξὺ R S καὶ V εἶναι πιὸ στενὸς παρὰ ἀνάμεσα στὰ τρία αὐτὰ χειρόγραφα καὶ τὸ D. Κατὰ συνέπεια ὑπῆρξε τουλάχιστον ἕνα ἐνδιάμεσο χειρόγραφο ὕστερα ἀπὸ τὸ \bar{d} , ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τὰ R S καὶ V, μὰ ὄχι τὸ D. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς παραλλαγῆς «βέκκος» παράλληλα μὲ τῆ γραφῆ «βεκός», πὸ ὑπάρχει μέσα στὸ a καὶ στὸ D, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ παραλλαγή αὐτὴ χρονολογεῖται μετὰ τὴ συγκρότηση τοῦ κώδικα \bar{d} , πὸ ἡ γραφὴ του παραφθάρηκε στὸ ἐνδιάμεσο χειρόγραφο. Αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ ἀκόλουθο στέμμα, ὅπου τὸ χειρόγραφο αὐτὸ σημειώνεται μὲ τὸ σύμβολο r μέσα σὲ παρενθέσεις, γιατί ἡ χρονολογία του δὲν μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ :

³⁶⁰ Αν πρέπει να πιστέψουμε τον L. Weber³⁶⁰, πρέπει να δεχτούμε ακόμα ένα στενότερο βαθμό συγγένειας ανάμεσα S και V παρά ανάμεσα στα δύο αυτά και στο R, που θα μάς ανάγκαζε μια φορά ακόμα να μεταβάλουμε το στέμμα :

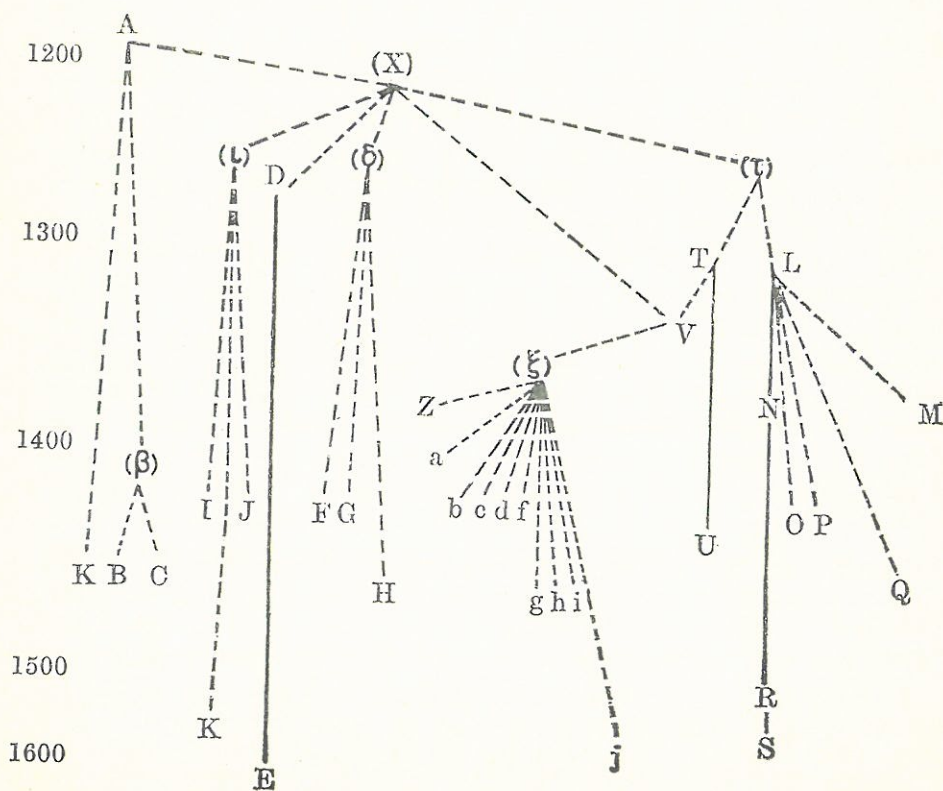

Δεν έχουμε την αὐταπάτη ὅτι παριστάνουμε ἔτσι τὴν πραγματικὴ κατά-
σταση, στὴν ὁποία βρίσκονται τὰ ἑπτὰ χειρόγραφα μας, οὔτε ὅτι δίνουμε ἕνα
ὀριστικὸ στέμμα. Μᾶς ἄρκει πού δίνουμε ἕνα παράδειγμα σχετικὰ ἀπλό, προο-
ρισμένο νὰ δείξει τί εἶναι ἕνα γενεαλογικὸ δέντρο τῶν σωζόμενων μαρτύρων
ἐνὸς κειμένου, πού καταδεικνύουμε τὶς δυνατὲς περιπλοκὲς καὶ ἀκόμα πού
διαπιστώνουμε πόσο τὸ στέμμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι συμπτωματικὸ³⁶¹.

Πραγματικὰ ἐξαιρετικὴ σύνεση ἐπιβάλλεται νὰ ὑπάρχει στὸν καταρτισμὸ
αὐτῶν τῶν στεμμάτων. Οἱ κλάδοι μποροῦν νὰ συγκλίνουν ἀντὶ νὰ ἀποκλίνουν.
Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ χειρόγραφα συμφυρμένα, γραμ-
μένα ἀπὸ ἕνα ἀντιγραφέα πού εἶχε μπροστὰ του περισσότερα ἀπὸ ἕνα πρότυπα
ἢ, ἀκόμα, ἕνα πρότυπο μὲ διαφορετικὲς γραφές (δύο δυνατότητες σχεδὸν ἀδύνατο
νὰ διακριθοῦν μὲ σαφήνεια). Τμήματα κειμένων δυνατὸν νὰ ἔχουν διαφορετικούς
προγόνους. Τότε πρόκειται γιὰ μικτὸ χειρόγραφο. Δὲν ἀποκλείονται οἱ τυχαῖες
ὁμοιότητες, πού προέρχονται εἴτε καθαρὰ ἀπὸ τύχη εἴτε ἀπὸ εἰκασία τοῦ ἀντι-
γραφέα³⁶². Οἱ διορθώσεις μποροῦν νὰ περιπλέξουν τὴν κατάστασιν καὶ νὰ ἀντι-
κρούσουν τὴ γενικὴ ταξινόμησιν.

Ἡ κατάστασιν, ἢ πιὸ ἀπλῆ, εἶναι προφανῶς ἐκείνη, ὅπου ὑπάρχει ἕνας μόνον
μάρτυς. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ δὲ σχηματίζεται στέμμα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ὑ-
πάρχουν δύο μάρτυρες, τρεῖς συνδυασμοὶ εἶναι δυνατοί : A προέρχεται ἀπὸ B ἢ
B προέρχεται ἀπὸ A ἢ καὶ τὰ δύο χειρόγραφα εἶναι ἀνεξάρτητα. Ὁ Maas κα-
τέστρωσε μιὰ ἀληθινὴ ἀλγεβρα πιθανοτήτων³⁶³ : ὅταν ὑπάρχουν τρεῖς μάρτυ-
ρες, οἱ δυνατοὶ συνδυασμοὶ εἶναι κιάλας εἰκοσιδύο. Μόνον πού τὸ θεωρητικὸ αὐτὸ
σύστημα δὲν ἔχει παρὰ καθαρὰ τυπικὴ ἀξία, καί, κατὰ συνέπειαν, ἀρκετὰ περιο-
ρισμένη. Κάθε εἰδικὴ περίπτωσιν θὰ ὑποχρεώνει νὰ καταστρώσουμε, ἂν εἶναι δυ-
νατό, ἕνα σύστημα σχέσεων ἔγκυρο γι' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν καὶ μόνον γι' αὐτὴν.

Στὸ στέμμα τῶν χειρογράφων τοῦ Ἡροδότου διαπιστώσαμε κιόλας τὴν παρουσία χαμένων χειρογράφων, πού μπορούμε ὅμως μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη νὰ μαντεύσουμε τὴν ὑπαρξή τους. Ἄν ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ὅλοι οἱ μάρτυρες, πού υπάρχουν, προέρχονται ἀπὸ ἓνα καὶ τὸ ἴδιο ἀρχέτυπο, συνηθίζουμε νὰ μιᾶμε γιὰ ἓνα κλειστὸ σύστημα. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση μιᾶμε γιὰ ἀνοιχτὸ σύστημα. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τὸ κλειστὸ σύστημα ὑπάρχει ἀκόμα στὸ σύνολό του, ὅταν τὸ ἀρχέτυπο ἔχει διασωθεῖ. Αὐτὸ συμβαίνει, ὅπως τὸ σημειώσαμε κιόλας, μὲ τὴν «Ἀνάβαση» τοῦ Ἀρριανοῦ. Στὴν ἔκδοσή του ὁ A.G. Roos ἐξηγεῖ ὅτι ὁ κοινὸς πρόγονος τῶν 34 ἀντιτύπων πού υπάρχουν εἶναι ἓνα χειρόγραφο τῆς Βιέννης³⁸⁴ τοῦ τέλους τοῦ 12ου ἢ τῆς ἀρχῆς τοῦ 13ου αἰώνα. Τὸ στέμμα εἶναι ἀρκετὰ περίπλοκο, ἀφοῦ περιλαμβάνει ἀντίγραφα ἀντιγράφων, ἄλλοτε ἄμεσα ἄλλοτε ἔμμεσα. Στὸ ἀκόλουθο στέμμα, πού σχηματίζουμε σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες πού υἱοθετήσαμε γιὰ τὸ στέμμα τοῦ Ἡροδότου, οἱ ὄχι διακεκομμένες γραμμές, πού συνδέουν E μὲ D, U μὲ T, S μὲ R, N, L, δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἀντίγραφα ἀπὸ ἓνα προγενέστερο χειρόγραφο. Παρατηροῦμε ἀκόμα ὅτι ὁ μάρτυς V εἶναι τοῦ συμφυρμένου τύπου, ἀφοῦ μᾶς δίνει ἓνα κείμενο, πού παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ τοῦ χαμένου χειρογράφου (X) καὶ τοῦ T.

Ἡ ἀνακάλυψη τῶν παπύρων περιέπλεξε ἐξαιρετικὰ τὰ πράγματα. Ἄς ποῦμε καλύτερα ὅτι πλούτισε πολὺ τὶς γνώσεις μας. Κατὰ γενικὸ κανόνα μᾶς μεταφέρουν πολλοὺς αἰῶνες πρὶ πίσω στὸ παρελθόν. Ἄς πάρουμε ἀκόμα μιὰ φορὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἡροδότου, ἀφοῦ τὰ ἀποσπάσματά του σὲ πάπυρο μελετήθηκαν μὲ προσοχὴ ἀπὸ τὸν Μ. Ρααρ³⁸⁵. Εἶναι εἴκοσι καί, ὅπως θὰ τὸ περιμέναμε, οἱ διαστάσεις τους εἶναι πολὺ ποικίλες. Διαπιστώνουμε τὰ ἀκόλουθα : παρουσιάζουν σφάλματα πού βρίσκονται στὰ χειρόγραφα, ἀλλά, μὲ δύο ἐξαιρέσεις, χωρὶς νὰ συμφωνοῦν μὲ τὶς δύο μεσαιωνικὲς οἰκογένειες **a** καὶ **d**. Ὑπάρχουν ἐπίσης κοινὰ σφάλματα στοὺς παπύρους καὶ σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα, γεγονὸς πού προϋποθέτει ὅτι ὀρισμένες παραφθορὲς χρονολογοῦνται κιόλας ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα. Μὰ αὐτὸ δὲ σημαίνει καθόλου — καὶ εἶναι ἀνώφελο νὰ τὸ τονίσουμε — ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ λείπουν σὲ ἄλλα ἀρχαῖα ἀντίτυπα. Πραγματικὰ οἱ πάπυροι μερικὲς φορὲς ἔχουν ἓνα κείμενο προτιμότερο ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ κείμενο. Ἐνας ὀρισμένος ἀριθμὸς ἀπὸ εἰκασίεις τῆς σύγχρονῆς μας ἐποχῆς ἐπιβεβαιώθηκε. Τί προκύπτει ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ γιὰ τὴ γενικὴ εἰκόνα τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Ἡροδότου ; Ἀφοῦ τὰ μεσαιωνικά μας χειρόγραφα ἔχουν ἓναν ὀρισμένον ἀριθμὸ σφαλμάτων ἀπὸ κοινοῦ, ἔχουν ἓνα κοινὸ πρόγονο. Εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἡλικία αὐτοῦ τοῦ ἀρχέτυπου ; Ἀκριβέστερα, χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἢ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ; Στὴν ἐρώτησιν αὐτὴ μιὰ βέβαιη ἀπάντησις, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι ἀδύνατη. Ὁ Μ. Ρααρ³⁸⁶ νομίζει ὅτι τὸ ἀρχέτυπο αὐτὸ εἶναι μεταγενέστερο τοῦ 3ου αἰῶνα, μεταγενέστερο κατὰ συνέπεια τῶν παπύρων. Ἀλλὰ ἡ ἐπιχειρηματολογία του δὲν εἶναι καθόλου πειστικὴ. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πάπυροι δὲν περιλαμβάνονται στὸ σύστημα τῶν οἰκογενειῶν **a** καὶ **d**, συμπεραίνει ὅτι, ἂν τὸ ἀρχέτυπο τῶν δύο αὐτῶν οἰκογενειῶν ἦταν σύγχρονον τῶν παπύρων, θὰ ἔπρεπε νὰ παραδεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς τρίτης μορφῆς κειμένου, ὅπου θὰ περιλαμβάνονταν οἱ πάπυροι. Ὅμως ἡ παράδοσις δὲν παρέχει καμιὰ ἔνδειξιν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ αὐτῆ. Ὁ συλλογισμὸς αὐτὸς δὲ λαμβάνει καθόλου ὑπόψιν τὸν τεράστιον ἀριθμὸ ἀντιγράφων τῶν «Ἱστοριῶν» πού ὑπῆρξε στὸν ἀρχαῖον κόσμον, ἀκόμα καὶ ἂν σκεφτοῦμε μόνον τὴν Αἴγυπτον. Οἱ εἴκοσι πάπυροι ἄλλωστε κατανέμονται σὲ διάστημα ὄχι μικρότερον ἀπὸ τρεῖς αἰῶνες. Ἀποτελοῦν μιὰ ἐλάχιστη μερίδα τοῦ συνόλου πού κυκλοφοροῦσε καὶ θὰ ἦταν ἀληθινὰ παράδοξον, ἂν ὅλοι οἱ πάπυροι αὐτοὶ ἀνῆκαν σὲ μιὰ καὶ τὴν ἴδιαν οἰκογένειαν. Οἱ πάπυροι τοῦ Ὀμήρου μᾶς πληροφοροῦν ἐντελῶς διαφορητικὰ. Μποροῦμε μὲ τόλμην νὰ ὑποθέσουμε ἀπὸ πρὶν καὶ χωρὶς ἄλλο ἐπιχείρημα παρὰ μόνον τὸν κοινὸ νοῦ καὶ τὴν εἰκόνα πού μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε γιὰ τὴ γενικὴν κατάστασιν τοῦ κειμένου ἑνὸς λαϊκοῦ συγγραφέα ὅπως τοῦ Ἡροδότου, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν διαφόρων κριτικῶν ἀναθεωρημένων μορφῶν τοῦ κειμένου τοῦ ὑπῆρξε μεγάλος. Καὶ ἀπὸ ἐκεῖ προκύπτει πῶς ἡ τόσο συγκεχυμένη εἰκόνα, πού παρουσιάζουν αὐτοὶ οἱ εἴκοσι πάπυροι, εἶναι στὴν πραγματικότητά μιὰ τέλεια ἀπεικόνισις τῆς ἀξιοσημειώτης ποικιλίας τῶν κριτικῶν ἀνα-

θεωρημένων αρχαίων μορφών κειμένου, ιδιαίτερα στην περίπτωση ενός συγγραφέα, που διαβαζόταν πολύ. Έάν το αρχέτυπο τῶν χειρογράφων τοῦ Ἡρόδοτου εἶναι μεταγενέστερο τῶν παύρων — ἄς παραδεχτοῦμε γιὰ μιὰ στιγμή τὴν ὑπόθεση αὐτὴ — εἶναι πάντως ὁ ἀπόγονος, ὁ ἐκπρόσωπος μιᾶς κριτικᾶ ἀναθεωρημένης ἀρχαίας μορφῆς κειμένου, πού εἶχε τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματά της, ὅπως ὅλες οἱ ἄλλες. Ἦταν σχετικὰ ἢ καλύτερη; Νὰ μιὰ ἐρώτηση πού μπορούμε νὰ θέσουμε, ἀλλὰ χωρὶς ἐλπίδα νὰ ἀπαντήσουμε τώρα. Καὶ ἐπὶ πλέον δὲν ξέρουμε ἂν ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ κειμένου φτάνει, ναὶ ἢ ὄχι, σὲ ἓνα ἀντίτυπο διορθωμένο ἀπὸ ἓνα ἐπαγγελματία φιλόλογο μὲ περισσότερὴ ἐπιτυχία παρὰ τὰ ἄλλα ἀντίτυπα. Ὁ βαθμὸς εἰδικῆς προστασίας του παραμένει ἀβέβαιος.

Εἶναι χρήσιμο νὰ διευκρινίσουμε ἐπακριβῶς τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς στεμματολογίας πού ἀφορᾷ τὰ ἀρχέτυπα. Κανονικὰ τὰ σωζόμενα χειρόγραφα παρουσιάζουν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά γραφὲς ἄμεσα συγγενικὲς μεταξὺ τους⁸⁶⁷ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά παραλλαγὲς χωρὶς ἀμοιβαία σχέση. Ἡ πρώτη ομάδα μᾶς καλεῖ νὰ πιστέψουμε ὅτι τὰ χειρόγραφα αὐτὰ ἀποτελοῦν μέρος μιᾶς καὶ τῆς ἴδιας ομάδας. Ἡ δεῦτερη ομάδα προτρέπει νὰ παραδεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ διαφορετικῶν κλάδων παραδόσεως. Ποιὰ ἐκδοχὴ νὰ διαλέξουμε; Νὰ ἓνας ἄλλος ἀκόμα τρόπος νὰ θέσουμε τὸ πρόβλημα. Ὅταν δύο χειρόγραφα (γιὰ νὰ πάρουμε τὸ πιὸ ἀπλὸ παράδειγμα) προσφέρουν δύο γραφὲς, πού δὲν ἐξηγοῦνται ἄμεσα ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποθέσουμε τρεῖς περιπτώσεις: ὁ γραφέας τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὰ δύο χειρόγραφα ἔλλαξε τὸ κείμενο ἐκούσια ἢ ἀκούσια. Ἡ ὑπῆρχε ἓνα ἀρχέτυπο πού παρουσίαζε τίς δύο παραλλαγές, τὴ μιὰ στὸ κείμενο, τὴν ἄλλη στὸ διάστιχο ἢ στὴν ὥα. Ἡ ἀκόμα τὸ κάθε χειρόγραφο ἀντιπροσωπεύει ἓναν αὐτόνομο κλάδο παραδόσεως, πού λογικὰ δὲν μπορούμε νὰ τὸν κάνομε νὰ συγκλίνει σ' ἓνα κοινὸ πρόγονο ἄλλον παρὰ στὸ πρωτότυπο αὐτόγραφο. Ποιὰ ἐκδοχὴ νὰ διαλέξουμε;

Βλέπουμε πόσο τὸ πρόβλημα αὐτὸ καθαυτὸ εἶναι περίπλοκο. Σὲ εὐνοϊκὲς συνθῆκες μπορούμε νὰ ἀποδείξουμε πὼς ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο ἀντιγραφεῖς ἦταν πιὸ ἀπρόσεκτος ἢ πιὸ οἰηματίας καὶ ἰσχυρογνώμων ἀπὸ τὸν ἄλλον. Μὰ εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολο νὰ ἀποδείξουμε τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀρχέτυπου καὶ νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ὑπόθεση μιᾶς διαφορᾶς στὴν προέλευση, παρὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν κατάσταση ἀντίστροφα. Πραγματικὰ, γιὰ νὰ ἀποδείξουμε τὴν κοινὴ πηγὴ, πρέπει πρῶτα νὰ ἀποδείξουμε ὅτι ὅλες οἱ παρεκκλίσεις πού διαπιστώνουμε ἐμφανίστηκαν σὲ μιὰ περίοδο ἀρκετὰ πρόσφατη, πάντως ὕστερα ἀπὸ τὴ χρονολογία πού ὑποθέτουμε γιὰ τὸ ἀρχέτυπο. Ὅμως τίποτα δὲν εἶναι πιὸ δύσκολο παρὰ νὰ χρονολογήσουμε μιὰ ἰδιομορφία, ἓνα σφάλμα, μιὰ λεπτομέρεια. Οἱ κλάδοι παραδόσεως συχνὰ μπορούν νὰ καθοριστοῦν. Τὰ ἀρχέτυπα πολὺ πιὸ σπάνια. Νὰ μιλάει κανεὶς γιὰ ἀρχέτυπα καὶ ἀκόμα γιὰ ὑπαρχέτυπα σημαίνει συχνὰ νὰ παραβιάζει κανεὶς τὴ σημασία τῶν συγγενικῶν σχέσεων καὶ νὰ ἀπλοποιεῖ αὐτό,

πού στην πραγματικότητα είναι μια συγκεχυμένη περιπλοκή. Προσωπικά θα έτεινα να παραμερίσω για ένα χρονικό διάστημα τον όρο άρχετυπο και να περιοριστώ, κατά την περίπτωση, να μιλώ για ένα κοινό πρόγονο μιᾶς ομάδας χειρογράφων.

Ἄς ἔρθουμε σὲ ἓνα ἄλλο σημεῖο. Δὲν ἀρκεῖ νὰ ταξινομήσουμε τοὺς μάρτυρες ἐνὸς κειμένου σὲ μιὰ συστηματικὴ κατάταξη χρονολογίας καὶ ἀμοιβαίων σχέσεων. Πρέπει ἀκόμα νὰ κρίνουμε τὴν ἀξία αὐτοῦ τοῦ ὕλικου. Καὶ πρῶτα λοιπὸν τὴν ἀξία τοῦ κάθε χειρογράφου καί, ἂν ὑπάρξει περίπτωση, τῆς κάθε ομάδας. Ὑστερα τὴν ἀξία τῆς κάθε μεμονωμένης γραφῆς, ἰδιαιτέρα ὅταν ὑπάρχουν μιὰ ἢ περισσότερες παραλλαγές της. Ἐδῶ μετράει ἡ ἀξιολόγηση τοῦ κειμένου.

Ἡ ἀξία ἐνὸς χειρογράφου γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου τοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ διάφορες περιστάσεις. Πρῶτα ἀπὸ τὴν ἡλικία του, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ θέση πού κατέχει στὸ στέμμα. Ἐκτὸς ἐὰν παρεμβαίνουν ἄλλα ἐπιχειρήματα, ἓνα ἀρχαιότερο χειρόγραφο ὑπερισχύει ἐνὸς νεώτερου, ἀφοῦ χρονολογεῖται σὲ μιὰ ἐποχὴ πλησιέστερη στὴ στιγμὴ ὅπου ὁ συγγραφέας ἔγραψε. Δεύτερο ἀπὸ τὴ θέση του μέσα στὸ στέμμα, ἐρμηνευμένη σύμφωνα μὲ ἄλλες ἀρχές. Ἡ ἀμεση ἀντιγραφή ἐνὸς σωζόμενου χειρογράφου δυνατὸν νὰ εἶναι χρήσιμη μόνο σὲ δύο περιπτώσεις: ἂν τὸ πρωτότυπο ἔχει βλαβεῖ³⁶⁸ ἢ ἔχει γίνεи δυσανάγνωστο σὲ μερικὰ μέρη ἢ ἂν ὁ δεύτερος ἀντιγραφέας διόρθωσε μὲ εἰκασία ἓνα σφάλμα τοῦ πρωτότυπου. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ μιὰ ὀλόκληρη ομάδα, π.χ. τῶν χειρογράφων τοῦ Ἀρριανοῦ F G H, πού ἀντιπροσωπεύουν μαζί ἓνα κοινὸ πρόγονο δ πού ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν Α, ὅταν ὁ Α δὲν εἶχε ἀκόμα φθαρεῖ. Ἐνα χειρόγραφο ἀντιγραμμένο ἀπὸ ἓνα χαμένο πρότυπο, ἀρχαιότερο ἀπὸ ἄλλα, πού ὑπάρχουν ἀκόμα, κερδίζει σὲ σπουδαιότητα. Τὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο Parisinus 1640 τῆς «Ἀναβάσεως» καὶ τῆς «Κύρου παιδείας» τοῦ Ξενοφῶντα (C) εἶναι τοῦ 1320. Γιὰ τὴν «Κύρου παιδεία» ὑπάρχει ἀκόμα ἓνα χειρόγραφο Escorialensis (H) καὶ ἓνα Vaticanus (V), καὶ τὰ δύο τοῦ 12ου αἰώνα, μὰ τὸ C εἶναι ὁ ἀμεσὸς ἀπόγονος ἀπὸ ἓνα ἀντίγραφο τοῦ 11ου αἰώνα καί, κατὰ συνέπεια, αὐτὸς ἔχει πραγματικὴ ἀξία. Ἡ ἀξία ἐνὸς συμφυρμένου ἢ μικτοῦ κειμένου ἐξαρτᾶται προφανῶς κατὰ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν προτύπων πού ἀκολούθησε. Τρίτον, ὑπάρχει ἡ ὕλικὴ κατάσταση, στὴν ὁποία βρίσκεται τὸ βιβλίο. Ἡ σημασία του μειώνεται ἂν εἶναι ἐλλιπές, φθαρμένο, δυσανάγνωστο σὲ διάφορα σημεῖα. Ὁ κώδικας Α τοῦ Ἀρριανοῦ ἔχει πολὺ τάλαιπωρηθεῖ ἀπὸ τὴν ὑγρασία ἰδίως στὴ ράχη. Ἐνας πολὺ ἀδαῆς γραφέας προσπάθησε κατὰ ἓνα μέρος νὰ χαράξει καὶ πάλι τὰ μισοσβησμένα γράμματα καὶ ἀντικατέστησε τὰ ἀνεπανόρθωτα φθαρμένα μέρη μὲ καινούργια κομμάτια ἀπὸ περγαμηνή³⁶⁹. Οἱ παραφθορὲς μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ πρόσφατης χρονολογίας. Ἀναφέραμε πρὶν τὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο Parisinus τοῦ Θεόγνιδος (A), πού τροποποίησαν μερικὲς γραφές του ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀντιβολὴ πού ἔκανε ὁ I. Bekker. Στις ἀρχές τοῦ

προηγούμενου αιώνα φθάρηκε με την άκαιρη χρήση αντιδραστηρίων, ιδιαίτερα χημικών, ένας όρισμένος αριθμός παλιμψήστων χειρογράφων. Ο καρδινάλιος Angelo Mai απόκτησε έξ αιτίας τής χρησιμοποίησεως αὐτῆς τῆς μεθόδου μιὰ ἀπαίσια φήμη. Τέταρτο, πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη τὴν ἐπιμέλεια ποὺ κατέβαλε ὁ ἀντιγραφέας, γιὰ νὰ ἐπιτελέσει τὸ ἔργο του· νὰ θυμηθοῦμε πὼς ὀρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς ἀντιγράφουν γράμματα, ἄλλοι λέξεις, ἄλλοι φράσεις ἢ τμήματα φράσεως. Τέλος οἱ γνώσεις τοῦ ἀντιγραφέα καθορίζουν τὴν ἀξία τοῦ ἔργου του. Μόνον ποὺ ἐδῶ χρειάζεται προσοχή. Ἐνας ἀντιγραφέας χωρὶς μόρφωση θὰ κάνει σφάλματα, μὰ θὰ εἶναι σφάλματα ἀπὸ καθαρὴ ἄγνοια καὶ ποὺ συχνὰ εἶναι εὐκόλο νὰ ἐπισημανθοῦν καὶ ἀκόμα νὰ διορθωθοῦν. Ἀντίθετα ἕνας ἀντιγραφέας, ποὺ ξέρεي τὴ γλῶσσα καὶ τὸ περιεχόμενο ἢ ποὺ φαντάζεται ὅτι τὰ ξέρει ἢ ποὺ εἶναι περισσότερο ἢ λιγότερο φανατικὸς ὀπαδὸς ὀρισμένων θεωριῶν, ἀφήνεται εὐκόλα καὶ παρασύρεται νὰ ἐπιφέρει διόρθωση σὲ αὐτὸ ποὺ ἐκεῖνος θεωρεῖ παρεφθαρμένο, ἐνῶ δὲν εἶναι, ἢ νὰ προσαρμόζει στὶς δικές του προσωπικὲς ἀπόψεις ἕνα ἄψογο κείμενο. Σφάλματα τέτοιου εἴδους εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀνακαλυφθοῦν. Ἡ ἐπιθυμία νὰ δοθεῖ ἕνα κείμενο πιὸ χρήσιμο στὴν ἐκπαίδευση μπορεῖ νὰ προκαλέσει τὰ ἴδια ἀποτελέσματα. Ἄς πάρουμε σὰν παράδειγμα τὰ «Πολιτικά» τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὰ χειρόγραφα³⁷⁰ χωρίζονται σὲ δύο ομάδες, ποὺ τὰ σημειώνουν συνήθως μὲ Π1 καὶ Π2. Στὴν ομάδα Π1 ἀνήκει ἀκόμα τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, ποὺ ὁ Guillaume de Moerbeke μετέφρασε στὰ λατινικά. Ὁ F. Susemihl μελέτησε πολὺ τίς οἰκογένειες αὐτῆς τῶν χειρογράφων καὶ δημοσίευσε τίς ἐκδόσεις του στὰ 1872, 1879, 1894. Ἐδινε τὴν προτίμησή του στὴν ομάδα Π1. Ἀντίθετα ὁ O. Immisch στὶς ἐκδόσεις τοῦ 1909 καὶ τοῦ 1929 προτιμᾷ τὴν ομάδα Π2, ἀν καὶ ἡ ἄλλη δὲν εἶναι ἀμελητέα. Ποιὸς ἀπὸ τοὺς δύο λογίους ἔχει δίκιο; Χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία ὁ Immisch. Πραγματικὰ ἡ ομάδα Π1 παρέχει τὸ κείμενο, τὸ πιὸ ὁμοίμορφο, τὸ πιὸ φροντισμένο, τὸ πιὸ εὐανάγνωστο. Ἐχει ὅμως ἀναντίρρητα ἴχνη ἀπὸ τὸ χέρι ἐνὸς διορθωτῆ, ποὺ θέλησε νὰ ἐξομαλύνει, νὰ ἐξωραΐσει, νὰ ἀποκαθάρει τὸ κείμενο μὲ ἀττικιστικὴ τάση³⁷¹. Ἡ ομάδα Π2 δίνει ἕνα κείμενο πιὸ ἀληθινὸ, λιγότερο ἐπεξεργασμένο καὶ, κατὰ συνέπεια, ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη ἀποψη καθαρότερο καὶ πλησιέστερο στὸν κοινὸ πρόγονο.

Ἄς ἔρθουμε στὴν ἀξιολόγηση τῶν μεμονωμένων γραφῶν. Ἡ ἀξία ἐνὸς χειρογράφου δὲν κρίνει αὐτόματα καὶ τὴν ἀξία τῆς κάθε γραφῆς. Ἀκόμα καὶ τὸ καλύτερο χεῖρόγραφο μπορεῖ νὰ περιέχει ἐσφαλμένες γραφές. Ἐτσι ὁ περίφημος Mosquiensis τῶν «Ὀμηρικῶν ὕμνων»³⁷² εἶναι ἐντυπωσιακὸ παράδειγμα ἐνὸς χειρογράφου γεμάτου σφάλματα καὶ ποὺ ὅμως εἶναι τὸ καλύτερο χεῖρόγραφο ἀπ' ὅλα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἕνα χεῖρόγραφο ἀσφαλῶς κατώτερης ποιότητος μπορεῖ νὰ προσφέρει ἐξαιρετικὲς γραφές. Ἀλλὰ εἶναι φυσικὸ ἢ ἀξία ἐνὸς χειρογράφου, θεωρημένου ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου, νὰ βρῖσκεται σὲ εὐθεῖα ἀναλογία μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ὀρθῶν γραφῶν ποὺ περιέχει.

Μὲ τὴν ἔκφραση ὀρθὴ γραφὴ πρέπει νὰ ἐννοήσουμε μιὰ αὐθεντικὴ γραφὴ, ὄχι μιὰ γραφὴ μὲ ἀκριβὲς περιεχόμενον, ἀφοῦ ὁ συγγραφέας μπορεῖ νὰ ἔχει σφάλει. Ἡ ἀξία μιᾶς γραφῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ κατὰ πόσον αὐτὴ ἀρμόζει στὸ συγγραφέα, τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ὕφους ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ὑποθετικῶν του γνώσεων γιὰ τὴν ὕλη ποὺ διαπραγματεύεται. Ὅταν ἡ παράδοση προσφέρει περισσότερες γραφές, μὲ ἄλλα λόγια παραλλαγές, θὰ πρέπει νὰ κάνομε ἐπιλογή.

Πρὶν μιλήσουμε ἐκτενέστερα γιὰ τὴν ἀναγκαίαν αὐτὴ ἐπιλογή, ἄς ποῦμε ἀκόμα μιὰ λέξη γιὰ τὴν ἔμμεση παράδοση. Ἡ ἀξία τῆς ἐξαρτᾶται φυσικῶς, ὅπως ἐπίσης καὶ ἐκείνη τῆς ἄμεσης παραδόσεως, ἀπὸ τὴν ἀξία τῶν χειρογράφων. Ἔχει καὶ αὐτὴ τὴν ἱστορία τῆς. Ὅμως ἀκόμα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν σπουδαιότητα ἐκείνου, ποὺ κάνει τὴν παράθεση κειμένου ἢ συντάσσει τὸ ἀπόσπασμα, καὶ ἀπὸ τὶς συνθήκες, κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες τὸ πραγματοποιοῖ. Ὅταν ὁ Πλούταρχος π.χ. γράφει μιὰ παράθεση κειμένου ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ἡ ἀκρίβειά τῆς ἐξαρτᾶται πρῶτα πρῶτα ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν ἔργων τοῦ λογίου τῆς Χαιρωνείας. Ὅστερα ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν πλατωνικῶν κειμένων, ποὺ συμβουλευτήκε ἢ ποὺ συνήθιζε νὰ διαβάζει, καὶ αὐτό, ὅταν ἡ παράθεση γίνεται ἀπὸ μνήμης. Τέλος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῆς ἐργασίας τοῦ Πλουτάρχου. Μιὰ παράθεση κειμένου ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ποὺ κάνει ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει περισσότερες πιθανότητες νὰ εἶναι ἀκριβής, ἀφοῦ ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι σχεδὸν σύγχρονός του. Παραθέτοντας χωρὶα τοῦ Δημοσθένη ὁ Δίδυμος ὁ Ἀλεξανδρέας γενικῶς θεωρεῖται περισσότερο ἀξιόπιστος παρὰ π.χ. ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσέας, γιὰτὶ ὁ Δίδυμος ἐργάστηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ μπόρεσε νὰ ἔχει στὴ διάθεσή του ἓνα κείμενον σοφότερα προστατευμένο καὶ γιὰτὶ ὑπῆρξε πιὸ μεγάλος εἰδικός.

Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΣΤΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΓΡΑΦΕΣ

Όταν υπάρχει μόνον ένας μάρτυς τοῦ κειμένου ἢ ὅταν οἱ διάφοροι μάρτυρες δὲν παρουσιάζουν καμιά μεταξὺ τους ἀπόκλιση, δὲν υπάρχει θέμα ἐπιλογῆς. Σὲ ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις ἡ ἐπιλογή εἶναι ἀναπόφευκτη. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς εἶναι ἀναρίθμητες. Δὲν υπάρχει διαφορὰ καταστάσεως οὐσιαστικῆς, ὅταν μιὰ διαφορετικὴ γραφὴ δὲ βρίσκεται ἄμεσα σὲ ἓνα σωζόμενο χειρόγραφο, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀνασυνθεθεῖ μὲ βεβαιότητα ἢ πιθανότητα ὡς γραφὴ ἑνὸς χαμένου ἀντιτύπου ἢ ὅταν βρίσκεται μέσα στὴν ἔμμεση παράδοση.

Σύμφωνα μὲ ποιούς κανόνες πρέπει νὰ γίνεται ἡ ἐπιλογή; Πότε μιὰ γραφὴ εἶναι προτιμότερη ἀπὸ μιὰ ἄλλη; Μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε τὸν ἓνα ὕστερα ἀπὸ τὸν ἄλλο κανόνες, πού μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀνέκαθεν εἶχαν διατυπωθεῖ στὰ λατινικά. Τὸ γεγονός αὐτὸ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ τοὺς ἐκφράσουμε ὅλους σ' αὐτὴ τὴ γλώσσα, νὰ τοὺς ἐξηγήσουμε ὕστερα καί, τέλος, νὰ καθορίσουμε τὸ ποσοστὸ ἀλήθειας πού ἔχουν.

Lectio antiquior potior. Αὐτὸ εἶναι λογικό, ἀφοῦ ἡ γραφὴ βρίσκεται χρονολογικά, πιὸ κοντὰ στὸ αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα. Ὁ κανόνας ὅμως ἰσχύει μόνον ἐφόσον τίποτα ἄλλο δὲν τὸν ἀντικρούει. Γενικὰ οἱ πάπυροι εἶναι ἀρχαιότεροι ἀπὸ τὰ περγαμινὰ χειρόγραφα καὶ οἱ γραφές τους τὸ ἴδιο, μὰ τίποτα δὲ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ βεβαιώσουμε ὅτι κατ' ἀρχὴν τὸ κείμενό τους εἶναι καλύτερο. Ἐχει ἀποδειχθεῖ ὅτι συχνὰ δὲν εἶναι.

Lectio melioris codicis potior. Ἐδῶ τὸ ποσοστὸ ἀλήθειας εἶναι πιὸ μεγάλο. Πραγματικά, μόλις τώρα εἶδαμε ὅτι ἡ ἀξία ἑνὸς χειρογράφου ἐξαρτᾶται στὴν πράξη ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ συνόλου τῶν παραλλαγῶν του. Ὅμως ἀκόμα καὶ ἓνα ἐξαίρετο χειρόγραφο δὲν εἶναι χωρὶς σφάλματα. Κανένας δὲν ἀμφισβητεῖ ὅτι τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἰσοκράτη *Urhinas 111* (Γ) τοῦ 11ου αἰώνα εἶναι τὸ καλύτερο, καὶ μάλιστα γιὰ τὴν φαίνεται βέβαιο ὅτι εἶναι τὸ ἀντίγραφο ἑνὸς ἀντιτύπου χρονολογημένου στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Ὁ *I. Bekker*, πού ἦταν ὁ πρῶτος πού τὸ χρησιμοποίησε, μπόρεσε χάρη σ' αὐτὸ νὰ διορθώσει τὴν προγενέστερη *vulgata* σὲ περισσότερα ἀπὸ πέντε χιλιάδες σημεῖα. Παρ' ὅλ' αὐτὰ στὸ λόγο «Πρὸς Δημόνικον» *I 4* τὰ ἄλλα χειρόγραφα γράφουν (μὲ μιὰ ἐξαίρεση, πού δὲν ἀλλάζει σὲ τίποτα τὴ γενικὴ κατάσταση) «οἱ μὲν ἐπὶ λόγον μόνον παρακαλοῦσιν, οἱ δὲ καὶ τὸν τρόπον ἐπανορθοῦσιν.» Ὁ *Γ* παραλείπει «μόνον» καὶ «καί». Ἡ δευτέρα παραλλαγή μπορεῖ νὰ εἶναι ἀκριβής, ἢ πρώτη εἶναι ἀσφαλῶς ἐσφαλμένη. Ὁ *Lachmann* καὶ πολυάριθμοι μαθητές, ἰδιαιτέρως ὁ *Cobet*³⁷³, εἶχαν τὴ δυσάρεστη συνήθεια νὰ πιστεύουν ὅτι ὁ *codex optimus*

είναι ο μοναδικός που αξίζει να ακολουθοῦν. Αὐτὴ ἡ προκατάληψη ἦταν ἀντίθετη ὄχι μόνο μετὰ τὴν πραγματικὴ κατάσταση, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ μετὰ τὸν κοινὸ νοῦ.

Lectio melioris classis potior. Εἶναι ἐπέκταση τῆς προηγούμενης ρήσεως. Εἶπαμε πρὶν πρὶν ὅτι ἡ ἀξία ἐνὸς χειρογράφου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ κειμένου του. Ἡ ἀξία τοῦ κανόνα εἶναι λοιπὸν καὶ αὐτὴ τόσο σχετικὴ ὅσο καὶ ἐκείνη τοῦ προηγούμενου. Μποροῦμε νὰ θυμηθοῦμε αὐτὸ πού εἶπαμε γιὰ τὶς δύο οἰκογένειες χειρογράφων τῶν «Πολιτικῶν» τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἄλλο παράδειγμα εἶναι τὸ ἀκόλουθο : τὸ ἔργο τοῦ Ἡσιόδου παραδόθηκε ἀπὸ δύο οἰκογένειες χειρογράφων, Ω καὶ Ψ, πού ἡ πρώτη θεωρεῖται ἡ καλύτερη ἀπὸ τὶς δύο. Ὅμως στὴ «Θεογονία», στίχος 30-31, ἡ Ω γράφει «καὶ μοι σκῆπτρον ἔδον» (οἱ Μοῦσες) «δάφνης ἐριθηλέος ὄζον | δρέψασθαι θηητόν», ἡ Ψ ἀντίθετα «δρέψασαι», πού εἶναι χωρὶς ἀντίρρηση ἡ αὐθεντικὴ γραφή.

Lectio plurium codicum potior. Ἀκόμα μιὰ σχετικὴ ἀλήθεια, ὅπως καὶ ἐκείνη τῆς ἐπεκτάσεώς του : *lectio plurium classium potior.* Πολλὰ ἐξαρτῶνται ἐδῶ ἀπὸ τὴ γενικὴ κατάσταση. Ἄν π.χ. ἀπὸ ἓνα κοινὸ πρόγονο προέρχονται δύο κλάδοι παραδόσεως, ὁ ἓνας ἀντιπροσωπευμένος ἀπὸ τὸν μοναδικὸ κώδικα Α, ὁ ἄλλος ἀπὸ πέντε χειρόγραφα Β C D E F, καὶ, ἂν τὸ C εἶναι σὲ μιὰ γραφὴ σύμφωνο μετὰ τὸ Α, πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ κοινὸς πρόγονος παρέδινε αὐτὴν τὴν παραλλαγὴ καὶ ἐπομένως τὰ δύο χειρόγραφα Α καὶ C ὑπερῖσχύουν πᾶνω στὰ ἄλλα τέσσερα.

*Lectio difficilior potior*³⁷⁴. Ὁ κανόνας εἶναι πολύτιμος. Μιὰ δύσκολη λέξη ἢ ἓνας δύσκολος τρόπος ἐκφράσεως διατρέχουν περισσότερους κινδύνους παρὰ οἱ ἄλλες : οἱ ἀντιγραφεῖς δείχνουν μιὰ τάση νὰ διευκολύνουν, νὰ κάνουν τὸ κείμενο τετριμμένο, λαϊκόν. Τὸ παράδειγμα, πού λίγο πρὶν πῆραμε ἀπὸ τὸν Ἡσιόδο, μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει καὶ ἐδῶ : ἡ σύνταξη μετὰ ἀπαρέμφοτο εἶναι πρὶν εὐκόλη ἀπὸ τὴ σύνταξη μετὰ μετοχή. Μιὰ λέξη, πάρα πολὺ τεχνικὸς ὅρος, ἀντικαθίσταται μετὰ μιὰ λέξη πρὶν κοινῆς χρήσεως. Ἀναφέραμε τὴν περίπτωσιν τοῦ Αἰσχύλου, ὅπου ἡ ἄμεση παράδοση δίνει τὴν κοινὴ ἐκφράσιν «ἀγγέλου πυρός», ἐνῶ ὁ Σουΐδας καὶ τὸ «Μέγα Ἑτυμολογικόν» διατήρησαν τὸ πρωτότυπο κείμενο «ἀγγάρου»³⁷⁵. Μὰ ἀκόμα μιὰ φορὰ ὁ κανόνας δὲν εἶναι καθόλου ἀπόλυτος. Στὸν Ἰσοκράτη ὑπάρχουν δύο γραφεὶς μεταξύ τους ἀντίθετες : ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ «καὶ σοὶ μὲν ἀκμὴ φιλοσοφεῖν, ἐγὼ δὲ τοὺς φιλοσοφούντας ἐπανορθῶ», καὶ «σοὺ μὲν ἀκμὴν φιλοσοφεῖς», κτλ. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ δευτέρη γραφὴ εἶναι πρὶν δύσκολη ἐξ αἰτίας τῆς λίγο εὐχρηστέας συντάξεως τῆς ἐπιρρηματικῆς αἰτιατικῆς «ἀκμὴν», ὅμως τὸ ὅλο κείμενο ἀποδεικνύει παρ' ὅλ' αὐτὰ ὅτι ἡ πρώτη γραφὴ εἶναι προτιμότερη³⁷⁶.

Lectio brevior potior. Εἶναι μιὰ παραλλαγὴ τοῦ προηγούμενου κανόνα, ἀφοῦ ἡ παρεμβολὴ ἐπεξηγηματικῶν στοιχείων χρησιμεύει νὰ διευκολύνει τὴν ἀνάγνωσιν. Ὁ σύντομος καὶ πυκνὸς τρόπος ἐκφράσεως τοῦ Δημοσθένη στὸ χει-

ρόγραφο Parisinus S είναι γενικά προτιμότερος από το λιγότερο συμπυκνωμένο κείμενο της vulgata. Και αυτό γιατί δικαιούμαστε να υποθέσουμε ότι το ύφος του μεγάλου ρήτορα ήταν νευρώδες και ζωηρό. Ο Ίσοκράτης φροντίζει για άλλα, για την κανονικότητα, τη σαφήνεια, την ισορροπία, το ρυθμό. Έτσι ένα χειρόγραφο (Z) γράφει³⁷⁷: «σύ μὲν γὰρ παιδείας ἐπιθυμεῖς, ἐγὼ δὲ παιδεύειν ἐπιχειρῶ», ἐνῶ τὰ ἄλλα προσθέτουν «ἄλλους» μετὰ «παιδεύειν». Αὐτὴ ἡ lectio longior εἶναι ἡ ὀρθή. Δείχνει τὴν ἰσοκράτεια σαφήνεια καὶ συμφωνεῖ μὲ τὴ συνέχεια τοῦ κειμένου ποὺ παραθέσαμε. Ἡ παράλειψη ὀφείλεται σὲ ἀπλὴ ἀμέλεια τοῦ ἀντιγραφέα τοῦ χειρογράφου Z.

Lectio quae alterius originem explicat potior. Πραγματικά, ἀν σὲ δύο γραφές ἢ μιὰ ἐξηγεῖται ὅτι ὀφείλεται στὴν παρανόηση τῆς ἄλλης, ἢ ἐπιλογή φυσικὰ θὰ κατευθυνθεῖ στὴν ἄλλη. Ἔτσι, ὅταν στὸν Πίνδαρο³⁷⁸ δύο χειρόγραφα, L καὶ N, γράφουν «ἀναβάσ(α)» καὶ τὰ ἄλλα «ἀνεκάς», εἶναι φανερό ὅτι τὸ λίγο συνηθισμένο ἐπίρρημα «ἀνεκάς» εἶναι ἐκεῖνο, ποὺ ἐξηγεῖ τὴν ἐμφάνιση τῆς παραλλαγῆς, μιᾶς λέξεως πολὺ συνηθισμένης, καὶ ὄχι ἀντίστροφα. Ἄν καὶ οἱ δύο παραλλαγές ἐξηγοῦνται σὰν παραφθορές μιᾶς τρίτης, ποὺ δὲν ἔχει παραδοθεῖ καὶ ποὺ μποροῦμε νὰ ἀνασυνθέσουμε, πρέπει νὰ ἐπιλέξουμε καὶ πάλι αὐτὴν τὴν τελευταία.

Lectio non repetita potior. Ὁ κανόνας αὐτός, ποὺ διατυπώθηκε κιόλας τὸ 18ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν J.J. Wettstein, κριτικὸ τῆς «Καινῆς Διαθήκης», θέλει νὰ πεῖ πῶς, ἀν ἀπὸ δύο γραφές ἢ μιὰ ἐπαναλαμβάνεται κατὰ λέξη ἄλλοῦ, πρέπει νὰ ἐπιλέξουμε τὴν ἄλλη. Πραγματικά, ἡ ἐπίδραση τῆς παράλληλης ἐκφράσεως ἔγινε αἰσθητὴ πάνω στὴν πρώτη. Ἄλλωστε ἡ περίπτωση δὲν εἶναι συχνή.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση αὐτὴ προκύπτει ὅτι κανένας κανόνας δὲν εἶναι ἀπόλυτος. Σχεδὸν πάντοτε ἡ κατάσταση εἶναι περισσότερο ἢ λιγότερο περίπλοκη. Νὰ τί μποροῦμε νὰ ποῦμε σὰν συμπέρασμα. Πρέπει νὰ ἐπιλέγουμε τὴ γραφὴ ποὺ ἀνταποκρίνεται καλύτερα στὸ ὕφος, στὴν προσωπικότητα, στὴ χρονικὴ περίοδο τοῦ συγγραφέα, στὸ λογοτεχνικὸ εἶδος τοῦ ἔργου του, καὶ στὰ συμφραζόμενα. Ἀκόμα πρέπει νὰ ἐπιλέξουμε τὴ γραφὴ ποὺ θεμελιώνεται πάνω σὲ μιὰ ἀκριβὴ καὶ εὐφυῆ ἔρευνα τῶν δεδομένων τῆς παραδόσεως. Ἔτσι θὰ καταλήγαμε νὰ διατυπώσουμε τὴν ταυτολογία lectio melior potior ! Καὶ ἡ ἐπιλογή θὰ εἶναι τόσο πιὸ συνετὴ ὅσο οἱ γνώσεις τοῦ κριτικοῦ θὰ εἶναι πιὸ στέρεες καὶ ἡ φιλολογικὴ του εὐαισθησία πιὸ λεπτή. Ἡ κριτικὴ παραμένει μιὰ τέχνη.

Μὰ ἡ ἐπιλογή δὲν εἶναι πάντα δυνατὴ. Ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ εὐσυνείδητη ἐξέταση τῆς παραδόσεως καὶ οἱ διάφορες ὀψεις τοῦ κριτικοῦ προβλήματος δὲν ὀδηγοῦν ἀναγκαστικὰ σὲ κάποιο συμπέρασμα. Καὶ οἱ δύο ἐκδοχές δυνατὸν νὰ εἶναι ἰσάξιες. Θὰ δοῦμε πιὸ πέρα τί ἀρμόζει νὰ γίνει σὲ μιὰ παρόμοια περίπτωση. Σὰν παράδειγμα ἂς γυρίσουμε ἀκόμα μιὰ φορὰ στὸν Ἡρόδοτο. Δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία ἀν πρέπει νὰ δοθεῖ ἡ γενικὴ προτίμηση στὴν οἰκογένεια τῶν χειρογράφων a ἢ στὴν d. Στὸ βιβλίον Π³⁷⁹ βρίσκουμε «αὐτός τε μέγα πένθος ἐποίησάτο»

(οἰκογένεια a) καὶ — «πένθος μέγα» — (οἰκογένεια d). λίγο πιδ πέρα³⁸⁰ «μηδε-
μίαν φωνήν ἰέναι» (οἰκογένεια a) καὶ «φωνήν μηδεμίαν ἰέναι» (οἰκογένεια d),
καὶ ἔτσι συνέχεια. Καμιὰ ἔνδειξη δὲν ὑπάρχει ποὺ νὰ ἐπιτρέπει νὰ δηλώσουμε
πὼς ἢ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο γραφές ὑπερισχύει πάνω στὴν ἄλλη. Εὐτυχῶς ἢ ἀμφι-
βολία σχεδὸν πάντα ἀφορᾷ ἐκδοχῆς χωρὶς οὐσιαστικὴ σημασία.

Η ΕΙΚΑΣΙΑ

Μέχρι τώρα ἡ ἀνάλυσή μας ἀσχολήθηκε μὲ μιὰ μόνο ὄψη τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, τὴν ἐξέταση τῶν δεδομένων τῆς παραδόσεως. Σ' ἓνα σημεῖο χρειάστηκε νὰ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ αὐτό, ὅταν μιλούσαμε γιὰ ἀρχέτυπα ἢ, πιδὸ ἀπλά, γιὰ χαμένα χειρόγραφα, πού τὸ κείμενό τους χρησίμευσε σὰν πρότυπο σὲ σωζόμενα ἀντίγραφα. Ἡ ἀνασύνθεση ἑνὸς κειμένου ἢ μιᾶς γραφῆς αὐτοῦ τοῦ εἴδους ξεπερνοῦσε τὰ ὑλικά δεδομένα καὶ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθεῖ παρὰ μόνον μὲ εἰκασία. Μὲ βάση ἐκεῖνα, πού μποροῦσε νὰ προσφέρει ἡ παράδοση, ἔπρεπε νὰ «μαντέψουμε» τὴ μορφή ἐκείνου πού δὲν ὑπῆρχε πιά. Αὐτὴ ἡ *divinatio* εἶναι ἀκόμα ἀναγκαία, ὅταν τὸ σωζόμενο κείμενο, εἴτε εἶναι μοναδικὸ εἴτε παρουσιάζει διαφορετικὲς γραφές, δὲ μᾶς ἱκανοποιεῖ. Μόλις διαπιστώσουμε μιὰ ἀνωμαλία, πού δὲν ἐξηγεῖται οὔτε σὰν πρόθεση οὔτε σὰν ἀδυναμία τοῦ συγγραφέα, πρέπει νὰ γίνῃ διόρθωση. Ὁ R. Bentley τὸ εἶπε μὲ αὐτὰ τὰ λόγια, πού ἔγιναν διάσημα³⁸¹: «nobis et ratio et res ipsa centum codicibus potiores sunt» καὶ ὁ Cobet³⁸² ἔγραψε αὐτὴ τὴ φορὰ συνετά: «nihil agere qui veterum membranarum venerabilem auctoritatem ac fidem veluti machinam admoveat».

Ἐπιμείναμε πολλὰς φορὰς στὴ μεγάλη ποικιλία κριτικὰ ἀναθεωρημένων μορφῶν κειμένου πού κυκλοφοροῦσαν στὴν Ἀρχαιότητα, ὅπως καὶ στὴν ὑλικὴ ἀδυναμία νὰ γραφεῖ ἓνα χειρόγραφο τελείως χωρὶς σφάλματα. Μποροῦμε μάλιστα νὰ διερωτηθοῦμε ἀν ὑπῆρξε ποτὲ ἓνα ἀντίγραφο, πού ἀπέδωσε λέξη πρὸς λέξη τὸ κείμενο τοῦ συγγραφέα, ἀκόμα καὶ ἀν δεχτοῦμε ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ αὐτόγραφο ἦταν ἄψογο. Εἶναι λοιπὸν ἀναπόφευκτο ἀκόμα καὶ ἡ παράδοση ἢ πιδὸ ἄμεση, ἢ καλύτερα προστατευμένη, ἢ περισσότερο φροντισμένη νὰ περιέχει σφάλματα. Πρέπει νὰ τὰ διορθώσουμε στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, ἀφοῦ στὸ κάτω κάτω ἔχουμε σκοπὸ νὰ ἀποκαταστήσουμε τὸ ἀθηντικὸ κείμενο, νὰ προβοῦμε στὴν *constitutio textus*.

Καί, ἀφοῦ αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπός μας, εἶναι φανερὸ πὼς ἡ διόρθωση, *emendatio per coniecturam et divinationem*, πρέπει νὰ γίνῃ μὲ ἔξυπνο τρόπο, δηλαδὴ χωρὶς νὰ χάνουμε ποτὲ ἀπὸ τὰ μάτια μας αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἡ φαντασία, ὅσο γοητευτικὴ καὶ ἀν εἶναι, πού παρεμβαίνει. Δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ προτείνουμε μιὰ λύση ἀπλῶς δυνατὴ, μὰ νὰ ξαναβροῦμε αὐτὸ πού χάθηκε.

Μιὰ καλὴ εἰκασία ἀνταποκρίνεται σὲ δύο ἀπαιτήσεις: ἔχει μιὰ ἐσωτερικὴ πιθανότητα, δηλαδὴ ἀνταποκρίνεται στὸ θέμα πού διαπραγματεύεται ὁ

συγγραφέας και στο ύφος του συγγραφέα· δεύτερο, έχει μια πιθανότητα παλαιογραφική, στην πλατεία έννοια τής λέξεως. Για κάθε εικόσια πρέπει να αποδεικνύονται οι δύο αυτές πιθανότητες. 'Εάν υπάρχει σφάλμα υλικό, πρέπει να γίνει προσπάθεια να βρεθεί γιατί ένας αντιγραφέας μπόρεσε να διαπράξει σφάλμα ή θέλησε να διορθώσει αυτό που ο Ίδιος θεωρούσε αδικώς εσφαλμένο. 'Εάν υπάρχει παλαιογραφικό σφάλμα, πρέπει να συνειδητοποιήσουμε πώς ή όρθη γραφή μπόρεσε να παραφθαρεί, μπόρεσε να διαβαστεί λανθασμένα, να άκουστεί λανθασμένα, να κατανοηθεί λανθασμένα· πώς στις περιπτώσεις τις πιο περίπλοκες μια παραφθορά πήγε από το κακό στο χειρότερο.

Ένα κείμενο, που δεν είναι προστατευμένο, θα άπαιτήσσει περισσότερες διορθώσεις με εικόσια παρά ένα άλλο, που έπωφελήθηκε από την επέμβαση ειδικών. Μπορούμε να τó άντιληφθοΰμε συγκρίνοντας τó κείμενο τών «Λόγων» του Δημοσθένη με τó κείμενο τών «'Επιστολών» του, που οι ρήτορες τó είχαν παραμελήσει³⁸³.

Η εικόσια δεν είναι βεβαία παρά μόνον άν ό διορθωτής γνωρίζει κατά βάθος τó συγγραφέα του, τήν ύλη του, τόν τρόπο που ό συγγραφέας σκέπτεται, που γράφει. Στην περίπτωση αυτή οι διορθώσεις μπορεί να έρχονται αυθόρμητα στο μυαλό. Κι αυτές είναι συχνά οι καλύτερες. Η άπλη έπιμέλεια, έδω όπως παντοΰ, όπου ή έπιστήμη περιλαμβάνει ένα στοιχείο καλλιτεχνίας, οδηγεί σε άποτελέσματα λιγότερο παραδεκτά παρά ή διαίσθηση και ή ευαίσθησία. Για τó κείμενο τών Τραγικών ό Porson, παρά τήν όκνηρία του, υπήρξε πιο σημαντικός από τόν άκάματο Wecklein.

Η τέχνη τής εικόσιας είναι δύσκολη. Ο άριθμός τών άποτυχημένων ή περιττών διορθώσεων είναι άπειρος. Στο διάστημα του τελευταίου αιώνα τά περιοδικά τής κλασικής φιλολογίας δημοσίευσαν χιλιάδες και χιλιάδες σελίδες παραγεμισμένες με άπόπειρες διορθώσεως, άλλοτε χωρίων πραγματικά παρεφθαρμένων, άλλοτε χωρίων που δεν είχαν τίποτα τó μεμπτό. Έπερβολικά συχνά έλειψε ό σεβασμός για τó κείμενο και για τούς συγγραφείς. Αντί να άκούσουν με σύνεση, με ένα ευαίσθητο αυτί, έπιτέθηκαν στους άρχαίους συγγραφείς με ένα όπλοστάσιο προκαταλήψεων και άντιλήψεων βασικά ύποκειμενικών. Δέ λείπουν ούτε και οι περιπτώσεις, όπου ή άγνοια υλικών δεδομένων υπήρξε ή αίτία κατάφωρων σφαλμάτων. Άς ύπενθυμίσουμε σαν παράδειγμα ότι ένας μεγάλος έλληνιστής, ό Cochet, που τó όνομά του έμφανίζεται δίκαια σε ένα έπιβλητικό άριθμό κριτικών ύπομνημάτων, διέπραξε σφάλμα προσπαθώντας να διορθώσει ένα χωρίο του Σουίδα. Στο λήμμα «Χριστόδωρος» ό λεξικογράφος γράφει : « — έγραψεν . . . θαύματα τών άγίων άναργύρων, Κοσμά και Δαμιανού.» Τά δύο αυτά πρόσωπα ήταν γιατροί, που δέ ζητούσαν καμιά άμοιβή. Άγνωώντας αυτή τή λεπτομέρεια ό Cochet πρότεινε τήν άλλαγή «άναργύρων» σε «μαρτύρων», εικόσια τέλεια από τήν άποψη τήν παλαιογραφική, μά πραγματολογικά άπαράδεκτη.

³ Ἄς τελειώσουμε τὸ κεφάλαιο αὐτὸ παραθέτοντας ἓνα χωρίο τοῦ Αἰσχύλου, ὅπως διατηρήθηκε στὴ μοναδική πηγὴ³⁸⁴, τὸν κώδικα *Mediceus Laurentianus* 32,9 M, μαζί με τὶς διορθώσεις στὴν ὥα, τὶς ὁποῖες οἱ λόγιοι ἐπέφεραν με εἰκασία. Εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν «Ἰκετίδων».

Ζεὺς μὲν ἀφίκτωρ ἐπίδοι προφρόνως
στόλον ἡμέτερον νάιον ἀρόεντ'
ἀπὸ προστομίων λεπτομαθῶν
Νείλου. Δῖαν δὲ λιποῦσαι
χθόνα σύγχορτον Συρία φεύγομεν
οὔτιν' ἐφ' αἵματι δημηλασίαι
ψήφωι πόλεως γνωσθεῖσαι,
ἀλλ' αὐτογένητον φυλαζάνοραν
γάμον Αἰγύπτου παίδων ἀσεβῆ
τ' ὄνοταζόμεναι.

ἀρθέντ' Turnebus
λεπτοψαμάθων Pauw
λιποῦσαι anonymus
Συρία anonymus
δημηλασίαν Auratus

αὐτογενεῖ φυξανορία Bamberger

<διάνοιαν> Weil

<παράνοιαν> Mazon

ΠΟΡΙΣΜΑ : Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Τὰ χειρόγραφα ἔχουν ἀντιβληθεῖ, οἱ ποικίλες γραφές ἔχουν κριθεῖ, ἡ ἐπιλογή ἔχει ἀποφασιστεῖ. Ὅπου ἦταν ἀναγκαῖο, μιὰ εἰκασία ἀποκατέστησε αὐτὸ πού ἡ παράδοση παρέφθειρε. Ἡ *crux* χρησιμοποιήθηκε εἰδικὰ γιὰ τὰ χωρία, πού ἐξακολουθοῦν νὰ ἀντιστέκονται σὲ κάθε διόρθωση. Ἡ στιγμή ἔφτασε νὰ καταγράψουμε τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας μέσα σὲ μιὰ κριτικὴ ἔκδοση. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνει μὲ δύο τρόπους. Ἄν ὁ ἐκδότης σκέπτεται τοὺς ἀναγνώστες, πού ἐνδιαφέρονται μόνο γιὰ τὸ ἄμεσο ἀποτέλεσμα καὶ πού τοὺς ἀρκεῖ ἓνα κείμενο διορθωμένο ἀπὸ χέρια εἰδικῶν, θὰ περιοριστεῖ νὰ ἐκτυπώσει αὐτὸ τὸ κείμενο. Εἶναι αὐτὸ πού συνήθως ὀνομάζουμε μιὰ *editio minor*. Ἄλλὰ μιὰ πραγματικὴ κριτικὴ ἔκδοση, *editio maior*, ἔκδοση ἐπιστημονικὴ, πρέπει νὰ καταστήσει τὸν ἀναγνώστη ἱκανὸ νὰ ἐλέγξει τὸ ἀποτέλεσμα αὐτό, πρέπει νὰ θέσει στὴ διάθεσή του κάθε τί πού εἶναι ἀναγκαῖο γι' αὐτό. Μιὰ ἔκδοση αὐτοῦ τοῦ εἴδους περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα μέρη : εἰσαγωγὴ· πίνακα συμβόλων καὶ συντομογραφιῶν· τὸ κείμενο· τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Ἄς τὰ ἐξετάσουμε διαδοχικά.

Τὸ οὐσιῶδες εἶναι τὸ κείμενο, ὀριστικὸ ἀποτέλεσμα τῆς κριτικῆς ἐργασίας, πού καθορίστηκε μὲ τὴν ἐπιλογή τῶν γραφῶν ἢ ἀκόμα μὲ εἰκασία. Κατ' ἀρχὴν τὸ κείμενο εἶναι πάντα τὸ κείμενο τῆς παραδόσεως. Ὅποιαδήποτε μεταβολὴ κάνει ὁ ἐκδότης πρέπει νὰ σημειώνεται σαφῶς ὡς μεταβολή, μὲ ἐξαίρεση τὶς εἰκασίες. Ἄλλοτε χρησιμοποιοῦσαν τέσσερα κριτικὰ σημεῖα, γιὰ νὰ δηλώσουν τὶς μεταβολές : τὶς ὀρθιες ἀγκύλες [] γιὰ τὶς παρεμβολές, πού ἀπορρίπτονται ἀπὸ τὸν ἐκδότη· τοὺς ἀστερίσκους *** γιὰ τὰ χάσματα (στὴν ποίηση εἶναι πιὸ πρακτικὸ νὰ χρησιμοποιοῦνται τὰ μετρικὰ σημεῖα τῆς ποσότητος τῶν συλλαβῶν — καὶ \cup , ἓνα γιὰ κάθε συλλαβὴ πού λείπει)· τὶς γωνιώδεις ἀγκύλες < > γιὰ τὶς προσθήκες· τὸ σταυρὸ † γιὰ τὶς λέξεις ἢ τὰ χωρία, πού θεωροῦνται ἀθεράπευτα παρεφθαρμένα. Στὰ 1929 ἡ *Union Académique Internationale* ζήτησε ἀπὸ τοὺς φιλολόγους Bidez, Drachmann καὶ Hude νὰ συγράψουν ἓνα φυλλάδιο μὲ τὸν τίτλο *Emploi des signes critiques et disposition de l'apparat critique dans les éditions savantes de textes grecs et latins*. Ἡ πρώτη ἔκδοση δημοσιεύτηκε στὰ 1933. Ἡ δευτέρη πού ἔγινε ἀπὸ τοὺς Delatte καὶ Severyns χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1938. Σ' αὐτὴν καταδεικνύεται ἡ ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ τρία πρῶτα σημεῖα μόνο γιὰ ὀλόκληρες λέξεις ἢ γιὰ χωρία καὶ ὄχι γιὰ γράμματα ἢ συλλαβές. Στὰ 1931 οἱ παπυρολόγοι πρότειναν ἓνα σύστημα πού θὰ ἴσχυε τόσο γιὰ τὴ δημοσίευση γραμματεϊκῶν

κειμένων ὅσο καὶ πληροφοριακῶν³⁸⁵. Οἱ Delatte καὶ Severyns, ὕστερα ἀπὸ τὴν πρόταση αὐτή, συμβούλεψαν νὰ σημειώνονται στὸ ἐξῆς οἱ παρεμβολές με μύστακες {} καὶ νὰ χρησιμοποιοῦνται οἱ ὀρθογώνιες ἀγκύλες γιὰ τὰ χάσματα ὄχι τοῦ κειμένου, ἀλλὰ τοῦ φορέα τοῦ κειμένου, τῆς πέτρας, τοῦ πάπυρου, τῆς περγαμνῆς ἢ τοῦ χαρτιοῦ.

Πρὶν ἀπὸ τὸ κείμενο τὴν πρώτη θέση κατέχει ἡ εἰσαγωγή (praefatio)³⁸⁶. Πρέπει νὰ δηλώνει πάνω σὲ ποιὲς βάσεις θεμελιώνεται τὸ κείμενο. Ἀρχίζει καταγράφοντας τὸν κατάλογο τῶν πηγῶν, τῶν χειρογράφων ἢ παπύρων. Τὰ περιγράφει· σημειώνει τὴν ὕλη, τὸ σχῆμα, τὴν ἡλικία, τὸν τύπο γραφῆς, τὴν παρουσία ἢ τὴν ἀπουσία σχολίων ἢ γλωσσῶν. Πληροφορεῖ γιὰ τὶς φθορές, ποὺ ἔπαθαν οἱ πηγές. Μιὰ ἀπεικόνιση τῶν σημαντικῶν χειρογράφων μπορεῖ ἐνδεχομένως νὰ εἶναι χρήσιμη. Ἡ εἰσαγωγή ὕστερα περιγράφει τὸ κείμενο. Διακρίβώνει στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ τὴν προῖστορία του. Καθορίζει τὶς σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ χειρόγραφα. Συγκροτεῖ ἐνδεχομένως ἓνα στέμμα. Καταγράφει χαρακτηριστικὰ σφάλματα, παλαιογραφικά, κωδικολογικά, γλωσσολογικά κ.ἄ. Δηλώνει σὲ ποιούς ὀφείλονται οἱ ἀντιβολές· ἐξηγεῖ γιὰ τὶ ὀρισμένα χειρόγραφα προτιμήθηκαν ἀπὸ ἄλλα. Μερικὲς φορὲς παρουσιάζονται εἰδικὰ θέματα, ποὺ ἀναφέρονται π.χ. στὴ σειρά τῶν χωριστῶν ἔργων μέσα στὰ corpus, στὴν αὐθεντικότητα τοῦ συνόλου ἢ ἐνὸς μέρους τοῦ ἔργου. Τέλος στὴν εἰσαγωγή περιλαμβάνονται κάθε εἶδους λεπτομέρειες, ποὺ ἡ ἀδιάκοπη ἐπανάληψή τους θὰ βάραινε τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα.

Στὴν εἰσαγωγή αὐτὴ προστίθεται ἀμέσως, σὰν ἐνωτικὸ σημεῖο ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καὶ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ὁ πίνακας τῶν συντομογραφιῶν καὶ ἰδιαιτέρως τῶν συμβόλων ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὰ χειρόγραφα. Τὰ σύμβολα αὐτὰ στὴν πράξη εἶναι πάντα γράμματα, ποὺ, ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν χειρογράφων τὸ ἀπαιτεῖ, παίρνουν καὶ ἐκθέτες. Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ἐδῶ ὅτι βρισκόμαστε συχνὰ μπροστὰ σ' ἓνα πραγματικὸ χάος, ποὺ ὀφείλεται σὲ συνθῆκες ἱστορικῆς φύσεως. Ἔτσι ὁ περίφημος κώδικας τῆς Φλωρεντίας, ὁ Mediceus Laurentianus 32,9 ὀνομάζεται M γιὰ τὸν Αἰσχύλο, L γιὰ τὸ Σοφοκλῆ καὶ τὸν Ἀπολλώνιο τὸ Ρόδιο. Στὴν περίπτωση τοῦ Ξενοφῶντα ἡ ἔκδοση τῆς Ὁξφόρδης ἀπὸ τὸν E. C. Marchant περιέπλεξε σημαντικὰ τὰ πράγματα. Τὸ κεφαλαῖο γράμμα A δηλώνει γιὰ τὰ «Ἀπομνημονεύματα» τὸν ἑλληνικὸ Parisinus 1302, γιὰ τὸν «Οἰκονομικὸ» καὶ τὸ «Συμπόσιο» τὸν Parisinus 1634, γιὰ τὴν «Κύρου παιδεία» τὸν Parisinus 1635. Ἡ ἴδια σύγχυση βασιλεύει καὶ γιὰ τὰ γράμματα B καὶ C. Ὁ Venetus 368 ὀνομάζεται V γιὰ τὰ «Ἑλληνικά», Ven. γιὰ τὰ «Ἀπομνημονεύματα», Ven. 368 γιὰ τὸν «Οἰκονομικὸ». Καὶ ἔτσι συνέχεια. Κατ' ἀρχὴν θὰ ἔπρεπε νὰ διαλέγει κανεὶς κατὰ προτίμηση ἓνα ἀρχικὸ γράμμα σύμφωνα με τὴ λογικὴ, π.χ. τὸ P γιὰ τοὺς Parisini, τὸ V γιὰ τοὺς Vaticani, τὸ M ἢ τὸ L γιὰ τοὺς Medicei Laurentiani κτλ., καὶ νὰ μὴν ἀλλάζει τὶς ἐνδείξεις αὐτὲς ἀπὸ τὸν ἓνα συγγραφέα στὸν ἄλλον οὔτε ἀπὸ τὸ ἓνα

ἔργο στὸ ἄλλο. Ὅμως οἱ συνήθειες εἶναι τόσο ριζωμένες, πὺ μιὰ ἀλλαγὴ συστήματος δὲ συνιστᾶται παρὰ μόνο ἐὰν μιὰ λόγια ἔκδοση σημειώσῃ τελείως νέο σταθμὸ στὴν κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, ἰδιαιτέρως μὲ τὴ χρησιμοποίηση νέων καὶ καλύτερων χειρογράφων. Ὑπάρχει ἀκόμα ἡ συνήθεια νὰ βραχυγραφοῦνται τὰ ὀνόματα τῶν φιλολόγων, πὺ τὸ ὄνομά τους ἐπανέρχεται συχνὰ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Γενικὰ δὲν ὑπενθυμίζεται στὸν ἀναγνώστη ὅτι οἱ λατινικὲς λέξεις, πὺ χρησιμοποιοῦνται στὸ ὑπόμνημα, εἶναι βραχυγραφημένες, (π.χ. add (idit), coni (eicit), del (evit), fort (asse), recc (entiores), κτλ. κτλ.). Τὸ φυλλάδιο τῶν Bidez κτλ. δίνει ἓνα πλήρη κατάλογο.

Τέλος ἔρχεται τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα (apparatus criticus), πὺ καλύτερα εἶναι νὰ τοποθετεῖται στὸ κάτω μέρος τῶν σελίδων τοῦ κειμένου. Χρησιμεῖ νὰ δείχνῃ πὺ βασίζεται ὅχι πια τὸ σύνολο τοῦ κειμένου, μὰ κάθε «κριτικὴ ἐνότητα», δηλαδὴ κάθε μέρος τοῦ κειμένου, γράμμα, συλλαβή, λέξη, τμημα φράσεως ἢ ὀλόκληρη φράση, πὺ γι' αὐτὸ ὁ ἐκδότης ὑποχρεώθηκε νὰ πάρῃ μιὰ κάποια ἀπόφαση. Μὲ ἄλλα λόγια τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ὀφείλῃ νὰ μνημονεύῃ τις παραλλαγὰς τῆς παραδόσεως καὶ τις εἰκασίαις, πὺ υἱοθετήθηκαν καὶ ἔγιναν δεκτὲς μέσα στὸ κείμενο. Μπορεῖ μάλιστα νὰ προστίθενται στὸ ὑπόμνημα καὶ εἰκασίαις, ἐνδιαφέρουσες ἢ χρήσιμες κατὰ μιὰ ὀρισμένη ἄποψη, ἀκόμα καὶ ἂν δὲν ἔχουν υἱοθετηθεῖ. Μιὰ βασικὴ ἔκδοση πρέπει νὰ παρέχῃ καθετὶ τὸ σημαντικὸ· τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα θὰ εἶναι πλούσιο· μιὰ ἔκδοση μὲ προορισμὸ τὴν καθημερινὴν χρῆση μπορεῖ νὰ περιορίζεται στὴν παρουσίαση τοῦ ἀπαραιτήτως ἀναγκαίου σὲ ἓνα σύντομο κριτικὸ ὑπόμνημα.

Τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα πρέπει νὰ εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα σαφές. Ὑστερα, τόσο σύντομο ὅσο τὸ ἐπιτρέπουν οἱ περιστάσεις. Ὑπάρχουν δύο τύποι: κριτικὸ ὑπόμνημα θετικὸ καὶ κριτικὸ ὑπόμνημα ἀρνητικὸ. Τὸ θετικὸ κριτικὸ ὑπόμνημα δηλώνῃ πρῶτα τὴν κριτικὴ ἐνότητα, ὅπως διαβάζεται μέσα στὸ κείμενο, μὲ τὸ σύμβολο τοῦ χειρογράφου ἢ τῶν χειρογράφων, ὅπου ἢ κριτικὴ αὐτὴ ἐνότητα διαβάζεται ἢ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ λογίου, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἢ εἰκασία (ἂν ὑπάρχει εἰκασία). Ὑστερα, μετὰ ἀπὸ δύο τελεῖς, οἱ παραλλαγὰς ἢ οἱ ἄλλες εἰκασίαις, καὶ πάλι μὲ τὰ σύμβολα καὶ μὲ τὰ ὀνόματα. Τὸ ἀρνητικὸ κριτικὸ ὑπόμνημα περιλαμβάνῃ πρῶτα τὴν κριτικὴ ἐνότητα τοῦ κειμένου, μὰ μόνο στὶς περιπτώσεις, ὅπου θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ ἀμφιβολία. Ἐὰν ὑπάρχει εἰκασία, τὸ ὄνομα τοῦ λογίου. Ὑστερα οἱ διαφορετικὲς γραφὰς μὲ τὰ ἀναγκαῖα σύμβολα. Νὰ παραδείγματα· «Βοιωτῶν» γράφῃ τὸ κείμενο :

Ἑπόμνημα θετικὸ :	Βοιωτῶν A B C :	βοηθῶν D P
	Βοιωτῶν Dind. :	βοηθῶν codd.
	Βοιωτῶν Dind. :	βοηθῶν A B C, βοηθειῶν DP
Ἑπόμνημα ἀρνητικὸ :	βοηθῶν D P	
	βοηθῶν codd. :	corr. Dind.
ἢ ἀπλούστερα :	Dind. :	βοηθῶν

Κατὰ γενικὸν κανόνα τὸ θετικὸν κριτικὸν ὑπόμνημα ἀξίζει νὰ προτιμᾶται, γιὰτὶ ἀπαιτεῖ μικρότερη προσπάθεια ἀπὸ μέρους τοῦ ἀναγνώστη. Ὅταν μέσα στὸ κείμενο βρίσκεται ἓνα κριτικὸν σημεῖο, ὅπως { } ἢ < > μπορούμε, ἀφοῦ τὸ σημεῖο παραπέμπει στὸ κριτικὸν ὑπόμνημα, νὰ ἀρκεστοῦμε νὰ σημειώσουμε ἐκεῖ π.χ. : «del.» Cobet, «suppl.» Meineke. Μόνο στὴν περίπτωση ὅπου μιὰ παρανόηση θὰ ἦταν δυνατὴ, θὰ ἔπρεπε νὰ προστίθεται ἓνα λῆμμα. Τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα μπορεῖ ἀκόμα νὰ χρησιμεύει γιὰ νὰ σημειώσει μιὰ ὑπόψια ἢ μιὰ δυσπιστία τοῦ ἐκδότη γιὰ τὸ υἱοθετημένο κείμενο, ὅταν αὐτὸ τὸ ἴδιο δὲν ἀξίζει ἀπολύτως τὴν σιγῃ.

Τὸ καλύτερον κριτικὸν ὑπόμνημα δὲν εἶναι τὸ πιὸ πλήρες, ἀλλὰ τὸ πιὸ εὐφύες. Ὑπάρχει ἓνας ὀρισμένος ἀριθμὸς μικρολεπτομερειῶν, ὀρθογραφικῶν καὶ ἄλλων, πού ἡ διαρκὴς μνεῖα τους θὰ παραγέμιζε τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα, χωρὶς νὰ ἐξυπηρετεῖ τίποτα. Ὅταν π.χ. ἓνα χειρόγραφο — πράγμα πού συμβαίνει ἑκατοντάδες φορές — δὲ χρησιμοποιεῖ συστηματικὰ τὸ παραγωγικὸν ν, τὸν τονισμό, τὴ διάκριση τῶν ὁμοφώνων (ι καὶ ει, υ καὶ οι κτλ.). Ὅταν ἀκόμα ἓνα χειρόγραφο παρουσιάζει ἓνα χαρακτηριστικὸν, πού ἐπαναλαμβάνεται παντοῦ (π.χ. «γίνεται» ἀντὶ «γίγνεται»), δὲ χρησιμεύει σὲ τίποτα νὰ ἐπαναλαμβάνουμε τίς λεπτομέρειες αὐτὲς κάθε τόσο· θὰ εἶναι ἀρκετὸ νὰ τίς σημειώσουμε, ὅπως τὸ εἶπαμε, στὸ τμῆμα τῆς εἰσαγωγῆς, πού περιγράφει τὰ χειρόγραφα. Ἡ δημοσίευση τῶν δεδομένων εἶναι ἄλλο πράγμα ἀπὸ τὴν ἐξέτασή τους. Μιὰ καλὴ μέθοδος εἶναι νὰ καταθέτει κανεὶς τίς πλήρεις ἀντιβολές σὲ μιὰ βιβλιοθήκη, ὅπου ἐκεῖνος, πού ἀργότερα θὰ τίς εἶχε ἀνάγκη, θὰ μπορούσε νὰ τίς συμβουλευτεῖ.

Κοντὰ στὸ καθαυτὸ κριτικὸν ὑπόμνημα μερικὲς φορές τυπώνουν χωριστὰ στίς μεγάλες βασικὲς ἐκδόσεις, ἀνάμεσα στὸ κείμενο καὶ στὸ κριτικὸν ὑπόμνημα τὰ F(ontes), I(mitationes), T(estes) et L(oci) sim(iles). Φαίνεται ἐκ τῶν προτέρων ποιὰ εἶναι ἡ σημασία τους. Ἡ χρησιμότητα εἶναι μεγάλη γιὰ τὴν ἐρμηνεία· οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς εἶναι χρήσιμες στὴν κριτικὴ μελέτη τοῦ κειμένου μόνο στὸ βαθμὸ πού διαφωτίζουν τὴν ἔμμεση παράδοση.

Ε Π Ι Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Βρίσκονται στὸν G. Kaibel, «Epigrammata graeca ex lapidibus collecta», Βερολίνο 1898 καὶ W. Peek, «Griechische Versinschriften», Βερολίνο 1955.
2. Πρβλ. J.U. Powell, «Collectanea Alexandrina», Ὁξφόρδη 1925, σ. 132 κέξ.
3. Ὁ.π., σ. 149 κέξ., 162 κέξ., 165 κέξ., 141 κέξ.
4. Βλέπε τὸν κατάλογο στὸν R.A. Pack, «The Greek and Latin Literary Texts from Greco-Roman Egypt», Ann Arbor 1952, σ. 21 κέξ.
5. Πρβλ. Imhof, σ. 258.
6. Πρβλ. σ. 28 κέξ.
7. Ὁ Ἀθήναιος I 3 B λέγει ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νηλέα μεταφέρθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια.
8. Πρβλ. σ. 34.
9. Πρβλ. τὴν ἔκδοση τοῦ Βαβρίου ἀπὸ τὸν W. G. Rutherford, Λονδίνο 1883, σ. lxxvii.
10. Πρβλ. A.S. Hunt & J. Johnson, «Two Theocritus Papyri», Λονδίνο 1930 καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ A.S.F. Gow, Cambridge 1950, σ. xlix κέξ.
11. Δίνουμε τὸν ὄρο «χειρόγραφο» μόνον στὸν κάθε μάρτυρα κειμένου χρονολογημένο στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἢ στὴν Ἀναγέννηση. Κατὰ συνέπεια δὲ δηλώνει τοὺς παύρους.
12. Πρβλ. τὴν ἔκδοση τοῦ A.G. Roos, Λειψία 1907, σ. V κέξ.
13. Πρβλ. A. Ehrhardt, Römische Quartalschrift V, 1891, σ. 221 κέξ.
14. Πρβλ. τὴ μεγάλη ἔκδοσή τους, Βερολίνο 1896-1930, τόμ. I σ. III κέξ.
15. Ὁ ἅγιος Ἱερώνυμος, «De viris illustribus», λέει ὅτι ἔχει γίνεи «plurimo labore». [Τοποθέτησα τὴν ἔνδειξη τῆς σημ. 14 μετὰ τὴ λέξη »Reiter» — στὸ γαλλικὸ πρωτότυπο ἢ ἔνδειξη βρίσκεται μετὰ τὴ λέξη «άνενώσατο» — καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ λέξη «ἀντιγράφηκαν» τὴν ἔνδειξη τῆς σημ. 15, πού παραλείπεται στὸ γαλλικὸ πρωτότυπο. (Σ. τ. μ.)].
16. Βλ. λεπτομέρειες στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ παρόντος ἔργου.
17. Πρβλ. τὴν ἔκδοση τοῦ H. Fraenkel, Ὁξφόρδη, 1961, σ. viii κέξ.
18. Πρβλ. B. Hemmerdinger, «Essai sur l'histoire du texte de Thucydide», Παρίσι 1955.
19. Πρβλ. τὴ μεγάλη ἔκδοσή του τῆς «Ἰλιάδας», Ὁξφόρδη 1931, τόμ. I, σ. 93 κέξ.
20. Πρβλ. σ. 28 κέξ.
21. «Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos», Παρίσι 1956, σ. 227 κέξ.
22. Πρβλ. σ. 9.
23. Πρβλ. τὴν ἔκδοση τοῦ H. Hobein, Λειψία 1910.
24. Πρβλ. τὴν ἔκδοση τῶν Usener καὶ Radermacher, Λειψία 1899-1904, τόμ. I, σ. X κέξ.
25. Πρβλ. σ. 68 κέξ.
26. Π.χ. ὁ Ἀπολλώνιος ὁ Ρόδιος· πρβλ. γενικὰ H. Edmonds, «Zweite Auflage im Altertum», Λειψία 1941.
27. J. Labarbe, «L'Homère de Platon», Λιέγη 1949.
28. Πρβλ. τὴν ἔκδοση τοῦ Gow, τόμ. I, σ. lx κέξ.

29. Πρβλ. U. von Wilamowitz-Moellendorff, «Die Textgeschichte der griechischen Bukoliker», Βερολίνο 1906.
30. Πρβλ. Birt, σ. 245 κέξ. W. Schubart, «Das Buch bei den Griechen und Römern», Χαϊδελβέργη 1960· H. L. Pinner, «The World of Books in Classical Antiquity», Leiden 1948.
31. Πρβλ. σ. 5.
32. IX 31,4.
33. Πρώτη έκδοση από τὸν M. Norsa, Annali della Reale Scuola di Pisa, VI 1937, σ. 8 κέξ· πρβλ. E. Lobel & D. Page, «Poetarum Lesbiorum Fragmenta», Ὁξφόρδη 1955, σ. 4 κέξ.
34. Ἐκδόθησαν ἀπὸ τὸν D.C. Hesseling, «On Waxen Tablets with Fables of Babrius», Journal of Hellenic Studies XIII, 1893, σ. 93 κέξ.
35. Πρώτη έκδοση ἀπὸ τὸν Th. Gomperz, «Aus der Hekale des Kallimachos», Mittheilungen aus der Papyrussammlung Erzherzog Rainer VI 1897· πρβλ. R. Pfeiffer, «Callimachus», τόμ. I, Ὁξφόρδη 1949, σ. 247 κέξ.
36. Πρβλ. π.χ. B.A. van Groningen, «A Family Archive from Tebtunis», Papyrologia Lugduno-Batava V, Leiden 1950, σ. 55 κέξ.
37. «Τὸ Ἴππ. κατ' ἰητρ. β. καὶ Γαλ. ὑπ. Α» XVIII 2, 630 K.
38. Τὸ πιδὸ παλιὸ χρονολογημένο χειρόγραφο σὲ χαρτὶ (χειρόγραφο ἀραβικὸ) βρίσκεται στὸ Leiden (Legatum Warnerianum ἀρ. 298)· εἶναι τοῦ 866.
39. Τὸ κανονικὸ μῆκος ἦταν 6 ὡς 10 μ., τὸ πλάτος 25 ὡς 30 ἐκ.
40. Πρβλ. τὴν έκδοση τοῦ R. Jebb, Cambridge 1905, σ. 121 κέξ.
41. XIV 2.
42. Σ. 295 κέξ.
43. Ὁ πάπυρος Ὁξυρύγχου ἀρ. 2192 ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ἔργα μεγάλων διαστάσεων ἀγοράζονταν χωρισμένα σὲ κύλινδρους. Ὁ ἀποστολέας τῆς ἐπιστολῆς ζητάει τὰ βιβλία 6 καὶ 7 τοῦ ἔργου «Κωμωδοῦμενα» τοῦ Ὑψικράτη, εἴτε γιατί εἶχε ἤδη τὰ ἄλλα βιβλία εἴτε γιατί μόνον αὐτὰ τὰ δύο τοῦ ἦταν χρήσιμα. Πρβλ. E. G. Turner, «Scribes and Scholars in Oxyrhynchus», Akten des VIII. Intern. Kongresses für Papyrologie, Βιέννη 1955, σ. 141-146.
44. Πρβλ. σ. 14.
45. XVI 3,8.
46. «Βιβλ.» 176, σ. 120 A 6.
47. Διογένης Λαέρτιος V 1, 23.
48. Πρβλ. C.H. Roberts, «The Codex», Proc. of the British Academy 1954, σ. 169 κέξ.
49. Σὲ πολλὰ σημεία, π.χ. 14, 184· 14, 146.
50. Πρβλ. Büchner, σ. 348.
51. Βλέπε τὴν έκδοση «princeps» τοῦ V. Martin, Γενεύη 1958, σ. 7 κέξ.
52. Πρβλ. ἀκόμα F. Wieacker, «Textstufen klassischer Juristen», Göttingen 1960, σ. 96 κέξ.
53. Γενικὰ ὁ κώδικας προσφέρεται καλύτερα ἀπὸ τὸν κύλινδρο γιὰ καλλιτεχνικὴ παρουσίαση καὶ γιὰ εἰκονογράφηση.
54. «Etym.» 6,13,1.
55. Πρβλ. E. Maunde Thompson, «An Introduction to Greek and Latin Palaeography», Ὁξφόρδη 1912, σ. 139-141· H.J.M. Milne, «Catalogue of the Literary Papyri in the British Museum», Λονδίνο 1927, ἀρ. 28, σ. 27.
56. Στὴν πράξη ἡ ἐμφάνιση τοῦ κώδικα (ἀπὸ πάπυρο καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ περγαμηνή)

έκανε δυνατή τή συγκρότηση συλλογῶν λιγότερο ἢ περισσότερο δλοκληρωμένων. Ἡ συγκρότηση αὐτὴ ἐξαρτιόταν ἀπὸ καθορισμένες συνθήκες, ποὺ δὲν παρουσιάζονταν συχνά. Ἐπρεπε ἓνα ἄτομο ἢ ἓνα ἴδρυμα νὰ διαθέτει τοὺς ἀναγκαίους κυλίνδρους, δηλαδὴ νὰ διαθέτει μιὰ ἰδιωτικὴ ἢ συλλογικὴ καλὰ ἐξοπλισμένη βιβλιοθήκη. Ὑστερα μπορούσε νὰ ἐπιδεικνύει ἢ ὄχι κριτικὸ πνεῦμα, δηλαδὴ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ διακρίνει τὸ αὐθεντικὸ ἀπὸ τὸ νόθο ἢ νὰ περιλαμβάνει στὴ συλλογὴ, ὀρθὰ ἢ ἐσφαλμένα, καθελί ποὺ ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσε.

57. Στὴ λέξη «Ἠγήσιππος».

58. Στὴν «ὕπόθεση» τοῦ λόγου.

59. Πρβλ. τὴν ἐκδοσὴ τοῦ H. Lebègue, Παρίσι 1939, σ. XIII κέξ.

60. Πρβλ. τίς ἐκδόσεις τοῦ H. Diels, Ὁξφόρδη 1909 καὶ O. Navarre, Παρίσι 1920, στὶς εἰσαγωγές.

61. Σφάλματα μετατοπίσεως μπορούν ἀκόμα νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζου «διευθέτηση» τῶν χειρογράφων· πρβλ. I.G. Lieftinck, «Mediaeval manuscripts with imposed sheets», *Het Boek* 34, 1961, σ. 210 κέξ.

62. Πρβλ. A.J.B. Wace & F.H. Stubbings, «A Companion to Homer», Λονδίνο 1962, σ. 184 κέξ. (A.B. Lord).

63. «Βίος Μαρκελλίνου» 54.

64. Πρβλ. π.χ. Πλίνιος ὁ Νεώτερος, *Epist.* I 13.

65. Ὅταν ἓνας μαθητὴς, διάδοχος ἢ ἀναγνώστης ἀρχίζε νὰ ἀντιγράψει ἓνα χειρόγραφο, μπορούσε νὰ κάνει τρία πράγματα: νὰ τὸ ἀντιγράψει κατὰ λέξη, νὰ σχηματίζει ἀποσπάσματα ἢ περιλήψεις, νὰ τὸ διασκευάσει ἔτσι, ὥστε νὰ σχηματίζει ἓνα ἔργο σχετικὰ νέο, μιὰ λιγότερο ἢ περισσότερο πιστὴ «retraction». Ὁ A. Dain στὸ βιβλίο του «Histoire du texte d'Enée le Tacticien», Παρίσι 1946, δίνει ἓνα παράδειγμα διαδοχικῶν «retractiones».

66. Βλ. L. Rademacher, «Artium scriptores (Reste der voraristotelischen Rhetorik)», Βιέννη 1951.

67. Μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε π.χ. τὸν Ἡσίοδο· πρβλ. B.A. van Groningen, «La composition littéraire archaïque grecque», Ἀμστερνταμ 1958, σ. 121 κέξ.

68. Πρβλ. Διογένης Λαέρτιος. VIII 47.

69. Σ. 121. 68 Westermann· πρβλ. Κοϊντίλ. X 1, 66.

70. «Περὶ παραπρεσβ.» 246.

71. Πρβλ. Πλούταρχος, «Περὶ τῶν δέκα ῥητόρων, Λυκ.», σ. 841 F.

72. Πρβλ. D. Page, «Actors' Interpolations in Greek Tragedy», Ὁξφόρδη 1934. Ὁ Φρόνιχος (Bekker, «Anecd.» 39,19) γνωρίζει τὴ μεταφορικὴ χρῆση ὄρων ὅπως «ἐπικαττύειν» καὶ «πτερυλίζειν»· ἐπὶ τῶν τὰ παλαιὰ τῶν δραμάτων μεταποιοῦντων καὶ μεταρραπτόντων.»

73. Πρβλ. σ. 37.

74. Πρβλ. R. Jebb στὸν L. Whibley, «A Companion to Greek Studies», Cambridge 1906, σ. 725 καὶ H.-I. Marrou, «Saint Augustin et la fin de la culture antique», Παρίσι 1949, σ. 22 κέξ.

75. Πρβλ. σ. 35.

76. Πρβλ. σ. 29.

77. Ἀκραία περίπτωση θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν τὰ περίφημα «Ἐξαπλᾶ» τοῦ Ὀριγένη σὲ 50 τόμους. Τοῦ ἔργου αὐτοῦ δὲν ὑπῆρξε ποτὲ παρὰ ἓνα μόνον ἀντίτυπο πλήρες, ἐκεῖνο τοῦ συγγραφέα· πρβλ. Stegmüller, σ. 162.

78. Πρβλ. H.-I. Marrou, «La technique de l'édition à l'époque patristique», *Vigiliae Christianae* III 1949, σ. 208 κέξ. καὶ B.A. van Groningen, «Ἐκδόσεις», *Mnemosyne* 1963, σ. 1 κέξ.

79. 'Από τὸν R. Sommer, «T. Pomponius Atticus und die Verbreitung von Ciceros Werke», Hermes LXI 1926, σ. 389 κέξ.

80. «Att.» 13. 'Ο Κικέρων «Ad Att.» 13, 14 δίνει τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν ἀντιγραφῶν : Charnaces, Antheus, Salvius.

81. Οἱ σχολιαστὲς καὶ οἱ λεξικογράφοι μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ «ἀντιγράφων» ἢ «ἀπογράφων Ἀττικιανῶν», πρβλ. Dziatzko, στὴ λέξῃ, Pauly-Wissowa II 2237 κέξ. Οἱ γραφῆς τῶν χειρογράφων αὐτῶν δὲ φαίνεται νὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ ὀρθές. «Ὅταν στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου F τοῦ Δημοσθένη, σχετικὰ μὲ τὴν «Ἐπιστολὴν πρὸς Φίλιππον» (XI) διαβάσουμε «διώρθωται ἐκ δύο Ἀττικιανῶν», ὁ πληθυντικὸς ὑπονοεῖ ὅτι ἀκόμα καὶ τὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα δὲν ἦταν πανομοιότυπα. Ἀλλιῶς ἓνα μόνο θὰ ἀρκοῦσε. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τὸ φίλο τοῦ Κικέρωνα : Λουκιανὸς «Πρὸς τὸν ἀπαιδευτὸν» 2 καὶ 24 ἀναφέρει ἓνα περίφημο ἀντιγραφέα-καλλιγράφο μὲ τὸ ὄνομα Ἀττικὸ. Ἄλλωστε τίποτα δὲν ἀποδεικνύει ὅτι τὰ «Ἀττικιανὰ» αὐτὰ περιλάμβαναν τὸ σύνολο τῶν ἔργων τῶν συγγραφέων ποὺ ἀναφέρονται.

82. Ὅπως ἀκριβῶς ὁ πατέρας, ποὺ «ἐκδίδωσι» τὴ θυγατέρα του στὸ γαμπρὸ του.

83. XVI 20.

84. Παρόμοιες περιπτώσεις διαβάζονται στὸν Κικέρωνα «Ad Att.», VI 2,3 (ὅπου ζητεῖ νὰ διορθωθεῖ «Phliuntii» σὲ «Phliasii» στὴν «Rep.» II 4, 3· ἄς σημειώσουμε ὅτι τὸ περίφημο καλλιψηστο διατήρησε τὸ σφάλμα !)· XII 6, 3 (νὰ διορθωθεῖ στὸν «Orator» 9,29 «Eupolis» σὲ «Aristophanes»)· XIII 14,3 (νὰ διαγραφεῖ στὸ «Pro. Lig.» 11,33 τὸ ὄνομα τοῦ L. Corfidius, ποὺ ὅμως διαβάζεται σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα).

85. «Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδ. βιβλ.» XIX 49 κέξ. K, 80 κέξ. Mü.

86. Βλ. τὸ ἄρθρο Librarius στὸ Daremberg-Saglio-Pottier (G. Lafaye).

87. Πρβλ. σ. 29 κέξ.

88. XVIII 5, 11.

89. «Βίος Πλωτ.» 19-20.

90. Βλ. τὰ οὐσιώδη στὸ B.A. van Groningen, «Short Manual of Greek Palaeography», Leiden 1955, σ. 28 κέξ.

91. Πρβλ. π.χ. P. Chantraine, «Grammaire homérique», Παρίσι 1948, τόμ. I, σ. 19.

92. Πρβλ. A. Thumb & A. Scherer, «Handbuch der griechischen Dialekten», τόμ. II, Χαϊδελβέργη 1959, σ. 10 κέξ.

93. Ὁ ὄρος ἐπικράτησε, παρ' ὅλο ποὺ λογικὰ δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τοὺς φιλολογικοὺς παπύρους. Μήπως θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ μιλάμε γιὰ «βιβλιολογία» ;

94. V 6, σὰν ἐρμηνεία τοῦ ρητοῦ : «λόγοισιν Ἐρμόδωρος ἐμπορεύεται».

95. «Ποικ. Ἴστ.» 13, 38.

96. Δὲν πρέπει νὰ σκεφτοῦμε μιὰ ἀπὸ τὶς 24 γνωστὲς ραψῶδεις ἢ διαίρεση αὐτὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρινὴν περίοδο.

97. «Ἀλκιβ.» 7, σ. 194 D-E.

98. «Πρὸς τὸν ἀπαιδευτὸν» 4.

99. «Fr.» 304, 3.

100. «Ἀπολ.», σ. 26 D.

101. Πρβλ. σ. 21.

102. «Epist.» I 20,2· «Epist. ad Pis.» 345.

103. XIII σ. 609 : «Βιβλιοπῶλαι τινες γραφεῦσι φαύλοις χρώμενοι καὶ οὐκ ἀντιβάλλοντες, ὅπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων συμβαίνει τῶν εἰς πρᾶσιν γραφομένων βιβλίων καὶ ἐνθάδε καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ». Ὁ Ἀλέξανδρος ἀπὸ τὸ Κοτυάειον δηλώνει ὅτι στὸν καιρὸ του ἀκόμα καὶ τὰ χειρόγραφα διάσημων συγγραφέων εἶχαν χονδροειδῆ σφάλματα : «Πολλὰ δὲ φέρεται

μέχρι νῦν ἀμαρτήματα κατὰ τὴν Ἡροδότου συγγραφὴν καὶ ἔτι τὴν Θουκυδίδου καὶ Φιλίστου καὶ τῶν ἄλλων ἀξιολόγων συγγραφέων. Τί δέ ; οὐχὶ καὶ τὰ ποιήματα σχεδὸν ἀνάπλευα πάντα τυγχάνει ἀμαρτημάτων γραφικῶν καὶ παραδιορθωμάτων πᾶν ἀγροίκων;» (Πορφύριος, «Ὁμ. Πρβλ.» 8).

104. «Epist.» IX 11,2 : «bibliopolas Lugduni esse non putabam.»

105. Πρβλ. τὸ ἄρθρο «Ἐκδοσις», πού τὸ ἀναφέρουμε πιδ πάνω στὴν ὑποσημείωση 78.

106. Βλ. τὴν ἔκδοση πού δημοσιεύθηκε τὸ 1956 ἀπὸ τὸν V. Martin στὴ Coligny-Genève.

107. Πρβλ. Διογ. Λαέρτ. IX 6.

108. Πρβλ. σ. 21.

109. Π.χ. οἱ δικανικοὶ λόγοι, ὅπου ὁ Ἀπολλόδωρος εἶναι ὁ ρήτορας τῆς ὑπερασπίσεως, δηλαδὴ ἡ σειρά τῶν λόγων πού ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ 49. Πιθανῶς εἶναι τοῦ Ἀπολλοδώρου τοῦ ἴδιου.

110. Ἡ δευτέρη ἔκδοση χρονολογεῖται στὰ 1889 καὶ οἱ πάπυροι παρουσίασαν νέο ὕλικό.

111. «The Fragments of Attic Comedy», 4 τόμ., Leiden 1957 κέξ.

112. «Die Fragmente der griechischen Historiker», Βερολίνο καὶ Leiden 1923 κέξ. ἡ ἔκδοση συνεχίζεται. Βλ. τόμ. II B 1, σ. 618 κέξ.

113. Βλ. π.χ. τὸ σχόλιο στὸ Διονύσιο τὸ Θράκια, σ. 124,4 Hilg. : «Ζητοῦμεν δὲ καὶ τὸν συγγραφέα, ἵνα τὸ ἀξιόπιστον ἢ μὴ τοῦ συγγραψαμένου καταλάβωμεν· τοῦτο δὲ διὰ τὰ ψευδεπίγραφα τῶν βιβλίων, ὡς ἔχει ἡ Ἀσπίς Ἡσιόδου· ἐτέρου γάρ ἐστιν, ἐπιγραφῆ δὲ καὶ ὄνοματι ἐχρήσατο τῆς Ἡσιόδου, ἵνα τῇ ἀξιοπιστίᾳ τοῦ ποιητοῦ ἀξία κριτῆ ἀναγνώσεως.»

114. Pap. Ross.-Georg. I 11. «Ὁμοιες περιπτώσεις βρίσκονται στὰ Berl. Klass. Texte V 1, 82 κέξ. καὶ 87 κέξ. (Schubart) καὶ Aegyptus 1920 154 κέξ. (Norsa).

115. Πρβλ. σ. 20. κ.ε.

116. Πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψῃ ὅτι κατὰ τὴν περίοδο, πού τὰ κείμενα δὲν εἶχαν σταθεροποιηθεῖ μὲ τὴ γραφῆ, ἡ ἰδέα τῆς «πιστότητας στὸ κείμενο» εἶναι τελείως σχετικὴ. Πρβλ. τὸ συλλογικὸ ἔργο τῶν Wace καὶ Stubbings, πού ἀναφέρεται πιδ πάνω στὴν ὑποσημείωση 33 καὶ εἰδικὰ στὶς σελίδες 38 κέξ. (Bowra) καὶ 184 κέξ. (Lord).

117. Πρβλ. B.A. van Groningen, «La poésie verbale grecque», Ἀμστερνταμ 1953, σ. 74 κέξ.

118. Πρβλ. σ. 9.

119. Πρβλ. σ. 52.

120. Πρβλ. Pasquali, σ. 327 κέξ.

121. Διαβάζουμε στὸ Διόδωρο τὸ Σικελιώτη I 5,2 : «... βουλόμενοι... τοὺς δὲ διασκευάζειν εἰωθότας τὰς βίβλους ἀποτρέψαι τοῦ λυμαίνεσθαι (!) τὰς ἄλλοτριὰς πραγματείας.» Αὐτὸ ἀποδεικνύει πόσο λίγο οἱ διασκευαστὲς («διασκευασταί, retractantes») σέβονταν τὰ πρωτότυπα κείμενα. Οἱ ἀναθεωρητὲς αὐτοὶ ὑπῆρξαν πολὺ περισσότερο ἐπικίνδυνοι ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς, πού κατ' ἀρχὴν ἦσαν πιστοί.

122. Π.χ. τύποι ὅπως «Γηρυόναο, Καυκάσιο, ἠγορόωντο, πλεόνεσσι».

123. Τὸ κείμενο, πού χρησιμοποίησε ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, ὅπως φαίνεται στὶς παραθέσεις χωρίων, ἦταν ἀρκετὰ ἐσφαλμένο. Στὶς ρητορικὲς σχολῆς τὸ κείμενο ἦταν ἐκτεθειμένο σὲ κάθε εἶδους παραφθορές.

124. Λέγονται «γραμματικοί, κριτικοί, φιλόλογοι, διορθωταί» ἢ «ὑπομνηματογράφοι».

125. Πρβλ. σ. 20.

126. Ἴσως ὁ Ἀντίμαχος ὁ Κολοφώνιος ὑπῆρξε προγενέστερός του.

127. Στὸν Β' «Πυθόνικο» τοῦ Πινδάρου τὰ χειρόγραφα, ὅπως καὶ ὁ πάπυρος «π 2» (σημειογράφηση τοῦ Snell), παρουσιάζουν ἕνα πρόσθετο στίχο 27α, πού ὁ Ἀριστοφάνης ὁ

Βυζάντιος τὸν εἶχε κίβλας ὑποδείξει νόθο (βλ. τὸ σχόλιο 48α Drachmann). Δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα στὴν παράδοση τοῦ ποιητῆ αὐτοῦ.

128. Πρβλ. σ. 16.

129. Πρβλ. T. W. Allen, «Homer; the Origins and the Transmission», 'Οξφόρδη 1924, σ. 271 κέξ.

130. Πρβλ. π.χ. τὰ σχόλια στὸ Η 452 «χωρὶς τοῦ “τε” ἐν ταῖς Ἀριστάρχων» καὶ στὸ Β 579 «οὕτως ἢ ἑτέρα τῶν Ἀριστάρχων».

131. Συχνὰ οἱ κριτικοὶ τῆς Ἀλεξανδρείας ἔδειξαν σύνεση· τὸ σχόλιο στὸ Ε 53 ἀναφέρει ὅτι ὁ Ζηνόδοτος ἄφησε ἄθικτη μιὰ ἀκατανόητη γραφὴ καὶ τὸ σχόλιο στὸ Ι 222 σημειώνει ὅτι ὁ Ἀρίσταρχος, «ὑπὸ περιττῆς εὐλαβείας», δὲν ἄλλαξε τίποτα στὸ στίχο αὐτό, παρὰ τίς σοβαρὰς ἀντιρρήσεις.

132. Σημειώνουμε πῶς τὸ κείμενο αὐτὸ παρουσίαζε σφάλματα, ἀφοῦ ὁ γραμματο-διδάσκαλος χρειάστηκε νὰ τὸ διορθώσει. Τὰ κείμενα ἀναφέρονται πρὸς πάνω στὶς σημειώσεις 95 καὶ 97.

133. Πρβλ. J. Ilberg. «Über die Schriftstellerei des Claudius Galenus», Rhein. Mus. 44,1 σ. 207 κέξ. καὶ «Die Hippokratesausgabe des Kapiton und Dioskurides», δ.π. 45,1.

134. Πρβλ. τὴ μεγάλη ἔκδοση τῆς «Ἰλιάδας» τοῦ T. W. Allen, πρὸς μνημονεύτηκε πρὸς πάνω, σ. 11, σημ. 19, σ. 197.

135. Ὁ.π., σ. 199-201.

136. Πρβλ. σημ. 129.

137. Ὁ J. Labarbe, «L'Homère de Platon», Λιέγη 1949, συμπεραίνει (σ. 410) πῶς ὁ φιλόσοφος διαβάξε ἓνα κείμενο στὴν πράξι ὅμοιο μὲ τὸ δικό μας.

138. Πρβλ. κίβλας U. von Willamowitz-Moellendorff, «Homerische Untersuchungen», Βερολίνο 1884, σ. 239 κέξ.

139. Σ. 228 Β.

140. Πρβλ. D. del Corro, «I papiri dell'Iliade anteriori al 150 a.C.», Istituto Lomb. di Scienze e Lettere; Rendiconti, Classe di Lettere, 94, σ. 73 κέξ.

141. Μποροῦμε νὰ τὸν φανταστοῦμε σὰν ἓνα κώδικα πρὸς συγκεντρώνει τὰ οὐσιώδη ἀπὸ πολλοὺς κυλίνδρους.

142. Γενικὰ στοὺς κυλίνδρους ἄφηναν λιγότερη θέση γιὰ σχόλια παρὰ στὸν κώδικα. Κι αὐτὸ γιὰτὶ ὑπῆρχαν «ὑπομνήματα» χωριστά.

143. Εἶναι ὁ ἀριθ. 841· περιλάμβανε τοὺς «Παιᾶνες». Τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὰ κείμενα τοῦ Πινδάρου, πρὸς τὰ πενήχρα κατάλοιπά τους μόλις δημοσίευσε ὁ E. Lobel στὸν τόμο XXVI τῶν «Papyrus d'Oxyrhynchos», 'Οξφόρδη 1962, ἀριθ. 2441, 2442 κτλ.

144. Πρβλ. π.χ. B.A. van Groningen, «Short Manual of Greek Palaeography», Leiden 1955, σ. 35 κέξ.

145. «Πρὸς τὸν ἀπαδ.» 4.

146. Πρβλ. σ. 22.

147. IX 4,39 : «Quae in veteribus libris reperta mutare imperiti solent et, dum librariorum insectari volunt inscientiam, suam confitentur». Πρβλ. Αἰδλος Γέλλιος XX 6,14 : «Et idcirco importunissime . . . fecerunt qui in plerisque Sallusti exemplaribus scripturam istam sincerissimam corruperunt; nam cum ita in Catilina (33,2) scriptum esset : 'Saepe maiores vestrum miseriti plebis Romanae', 'vestrum' obleverunt et 'vestri' superscripserunt. Ex quo in plures libros mendae istius indoles manavit.»

148. «De vir. III.» 35 : adiuro te, qui transcribis librum istum . . . ut conferas, postquam transcripseris, ut emendes illum ad exemplar, unde scripsisti, diligentissime. Εἶναι ἡ μετάφραση τῆς σημειώσεως τοῦ Εἰρηναίου.

149. Τὸ δανείζομαι ἀπὸ τὸν F.W. Hall, «Companion to Classical Texts». Ὁξφόρδη 1913, σ. 187.

150. Πίνδαρος «Πυθ.» Π 28 τὰ χειρόγραφα γράφουν «αυαταν (= αφαταν)», ποὺ τὸ ἐκδίδουν κατὰ κανόνα «άάταν». Στὸν Ἰούλιο τὸν Ἀφρικανὸ «Κεστοί» I 7, 10, σ. 23 Vieillefond, ὅπου ἡ πολὺ ἀπλή γραφή «Σπαρτιατῶν» παραφθάρηκε σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα σὲ «σπαργιατῶν».

151. Π.χ. Ἰουλιανὸς «Ἐπιστ.» 61 c 423 D, σ. 73 Bidez-Cumont, ὅπου, μετὰ τὴ μνεία τῶν Ἐδαγγελιστῶν Ματθαίου καὶ Λουκᾶ, τὸ χειρόγραφο παρουσιάζει κενὸ 18 γραμμάτων.

152. Ἀθήναιος I 3 A.

153. «Ἀνάβ.» VII 5, 14.

154. «Ἀπομνημ.» IV 2, 10.

155. Πρβλ. σ. 23.

156. «Αἰγινητ.» 5.

157. Στὴ λέξη «Τυραννίων».

158. Ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὴν ἀκρίβεια τοῦ ἀριθμοῦ.

159. XIX 19.

160. I 3 A.

161. Πρβλ. σ. 25.

162. Διογ. Λαέρτ. V 21-27.

163. Στὸ Aegyptus XIII 1933, σ. 367 κέξ. Ὁ G. Manteuffel ἐξέδωσε ἕνα πάπυρος τῆς Βαρσοβίας (N. 5), ποὺ διασώζει τὰ ὑπολείμματα καταλόγου μιᾶς ἰδιωτικῆς βιβλιοθήκης.

164. Πλούτ. «Λουκ.» 42.

165. «De tranq. an.» 9.

166. Ὁ πρῶτος Πτολεμαῖος κίβλας εἶχε ἀρχίσει νὰ σχηματίζει μιὰ «βασιλική» βιβλιοθήκη. Στὰ 280 εἶχε περίπου 280.000 τόμους. Ἄν σκεφτοῦμε (μὲ ἕνα πολὺ ἀπλὸ ὑπολογισμό) πὼς τὰ πλήρη ἔργα τοῦ Πλάτωνος ἀπαιτοῦσαν 50 volumina μήκους 7 μ., τὸ Μουσεῖο τότε εἶχε τόμους μὲ ἔκταση κάπου 10.000 φορές τὴν ἔκταση τοῦ ἔργου τοῦ Πλάτωνα. Ἡ βιβλιοθήκη ἐνδιαφερόταν ἐπίσης καὶ γιὰ ἀποσπάσματα· πρβλ. Σχόλ. Ἄριστ. «Νεφέλαι» 967 : «φασὶ δὲ μὴ εὐρίσκεσθαι ὅτου ποτέ ἐστίν. ἐν γὰρ ἀποσπάσματι ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ εὐρεῖν Ἄριστοφάνη» (δηλαδὴ τὸν Βυζάντιο).

167. Ὁ Παῦλος Αἰμίλιος τὴ μετέφερε στὴ Ρώμῃ· πρβλ. Πλούτ. «Αἰμίλ.» 28.

168. Βλ. λεπτομέρειες στοὺς Daremberg, Saglio καὶ Pottier, τόμ. I, σ. 707 κέξ. (ἄρθρο «Bibliotheca», τοῦ F. Robiou).

169. «Epist.» I 8, 2.

170. «Domit.» 20.

171. Ἔτσι, πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια βρέθηκε σὲ ἕνα μικρὸ μοναστήρι τῆς Μακεδονίας ἡ ἀρχὴ τοῦ «Λεξιμοῦ» τοῦ Φωτίου.

172. «Fr.» 135 («Ἄλιος»).

173. Πρβλ. T. Hudson-Williams, «The Elegies of Theognis», Λονδίνο 1910, σ. 27 κέξ.

174. Πρβλ. B. A. van Groningen, «La Composition littéraire archaïque grecque», Ἄμστερνταμ 1958, σ. 141.

175. Παρὰ τὸ βραχὺ αὐτὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε, ὁ πάπυρος παρουσιάζει κίβλας σφάλματα. Ἔτσι στὸ στίχο 234 : «ποικιλομουσοσορισιν», ποὺ διορθώθηκε ἀπὸ τὸν Wilamowitz σὲ «ποικιλόμουσον Ὀρφεὺς χέλυν».

176. Κατὰ τὸν Dain εἶναι ἡ συνηθισμένη περίπτωσι, ἂν ἔχι ἡ γενική.

177. Πρβλ. σ. 9.

178. Καὶ μάλιστα ἂν παραδεχτοῦμε — καὶ γιατί νὰ ἀμφιβάλλουμε ; — πῶς ὁ Φίλιππος ὁ Ὀπούντιος ἀντέγραψε (σὲ πάπυρο) τὸ κείμενο, ποῦ ὁ Πλάτων εἶχε χαράξει σὲ πινακίδα στρωμένη μὲ κερί («ἐν κηρῷ»). Βλ. Διογ. Λαέρτ. ΙΙΙ 37.

179. Πρβλ. σημ. 26.

180. Στὴν παράγρ. 58.

181. «Ἀποφθ. βασιλ., Καῖσαρ Αὐγούστος» 14.

182. Πρβλ. σ. 26.

183. «Κατὰ Μειδίου» (XXI) 133· 147.

184. «Ο.π. 33.

185. Βλ. σημ. 81.

186. Ἡ δεσμίδα ἢ τὸ δέμα τῶν κυλίνδρων μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν πρωταρχικὴ μορφή τῆς συλλογῆς corpus· πρβλ. Διονύσιος Ἀλικ. «Ἴσοκρ.» 18 : «δέσμας πάνυ πολλὰς διαστικῶν λόγων Ἴσοκρατείων περιφέρεσθαί φησιν ὑπὸ τῶν βιβλιοπωλῶν Ἀριστοτέλης.»

187. Βλ. σ. 42.

188. Πρβλ. J. Schwartz, «Pseudo-Hesiodica», Leiden 1960.

189. Πρβλ. σημ. 27.

190. Πρβλ. B. A. van Groningen, «Pindare au Banquet», Leiden 1960, σ. 31 κέξ.

191. Ἐνα παράδειγμα ὁμηρικῶν κέντρωνος βρίσκεται στὴν «Παλατ. Ἀνθολ.» IX 381-382.

192. «Περὶ συνθ. ὄνομ.» 23.

193. Π.χ. «Ἀῖτια Ρωμαϊκὰ καὶ Ἑλληνικά, Γυναικῶν ἀρεταί».

194. Πρβλ. Jacoby, «Fr. Griech. Hist.», τόμ. II b, T 1 (Σουίδας βλ. λέξη) σ. 526.

195. Λεπτομέρειες στὸν J.E. Sandys, «A History of Classical Scholarship», Cambridge 1906.

196. Ἀναφέρεται κίβλας ἀπὸ τὸν Πλούταρχο «Περὶ τῆς Ἡρόδ. κακοθ.» 43, 873 F καὶ «Ἀγησ.» 15,604 B. Ὁ Μαρτιάλης XIV 183 τὴν γνωρίζει ἐπίσης.

197. Στὴν ἐκδοσὴ του τοῦ 1912 στὴν Ὁξφόρδη ὁ T. W. Allen ἀπαριθμεῖ 73 χειρόγραφα, ποῦ, μὲ μεγάλο κόπο καὶ χωρὶς πλήρη ἐπιτυχία, κατορθώνει νὰ ταξινομήσει σὲ 12 οἰογόνειες καί, ἀνάμεσα στουὺς 303 στίχους ποῦ τὸ ποίημα περιλαμβάνει στὰ χειρόγραφα, οἱ μὴ ἀθθεντικοὶ στίχοι (π.χ. 210-222) καὶ οἱ διπλοὶ στίχοι (π.χ. 170α-171α, ποῦ προδίδονται ἀπὸ τὴν ἐλαττωματικὴ μετρικὴ τους) ἀφθοοῦν.

198. Δὲν ἀναφέρονται οὔτε ἀπὸ τὰ σχόλια οὔτε ἀπὸ τοὺς γραμματικούς οὔτε ἀπὸ τοὺς ρήτορες.

199. Ὁ πάπυρος τοῦ Λονδίνου (F. G. Keynon, «Class. Texts» 56-62· Milne ἀρ. 130), ποῦ περιλαμβάνει ἓνα ἀρκετὰ σημαντικὸ μέρος τῆς τρίτης ἐπιστολῆς, ἐπιβεβαιώνει μεγάλο ἀριθμὸ νεωτέρων εἰκασιῶν. Καὶ αὐτὸ γιατί ἡ vulgata δίνει ἓνα κείμενο ὄχι προστατευμένο.

200. Γιὰ τὸν Ἴσοκράτη ὁ Pasquali, σ. 298, συμπεραίνει ὅτι τὸν πρῶτο κίβλας χριστιανικὸ αἰῶνα δὲπῆρχαν πολλὰς μορφὰς κειμένου, ἢ μιὰ καλύτερη ἀπὸ τὴν ἄλλη. Μιὰ ἀπὸ τὶς καλύτερες περιέχεται στὸ Urbinas Γ, μιὰ ἄλλη, λιγότερο φροντισμένη, στὴν ὁμάδα α.

201. Στὴ μεγάλη του ἐκδοσὴ τῆς «Ἰλιάδας», ποῦ τὴ μνημονεύσαμε πρὶν.

202. Βλ. π.χ. τὴν ἐκδοσὴ τοῦ B. Snell, Λειψία 1955, ἢ ἐκεῖνη τοῦ A. Turyn, Κρακοβία 1948. Ὁ τόμος XXVI τῶν παπύρων Ὁξυρύγχου μὲλις πρόσθεσε καινούργιο ὕλικό.

203. Πρβλ. τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Coulon & Van Daele, Παρίσι 1948, τόμ. I, σ. X.

204. Πρβλ. σ. 34.

205. Πρβλ. K. Ohly, «Die Stichometrie der Herkulanischen Rollen», Archiv für Papyruskunde VII 1924, σ. 193 κέξ. Οἱ ἐνδείξεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους στὸ Δημοσθένη στὸ S καὶ στὰ ἄλλα χειρόγραφα εἶναι οἱ ἴδιες, ἐκτὸς στὸν «Περὶ παραπρεσβ.» (XIX). Εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ δεχτοῦμε (μαζί μὲ τὸν Dain, σ. 99) ὅτι ἡ χρῆση τῶν ἀττικῶν ἀριθμῶν γιὰ

τῆ στιχομέτρηση εἶναι μιὰ ἀπόδειξι τῆς ἀθηναϊκῆς προελεύσεως τῆς μορφῆς τῶν κειμένων. Πρόκειται μόνο, κατὰ τὴ γνώμη μου, γιὰ μιὰ συνήθεια φιλολόγων ἢ καλύτερα ἀντιγραφῶν, παρόμοια μὲ ἐκεῖνη, ποὺ μᾶς κάνει νὰ προτιμᾶμε μερικὲς φορὲς τοὺς λατινικοὺς ἀριθμοὺς ἀπὸ τοὺς ἀραβικοὺς.

206. Πρβλ. L. Schläpfer, «Untersuchungen zu den Attischen Staatsurkunden . . . der Demosthenischen Kranzreden», Paderborn 1939.

207. «'Αλικηστis, 'Ανδρομάχη, 'Εκάβη, 'Ιππόλυτος, Μήδεια, 'Ορέστης, Φοίνισσαι, Ρῆσος, Τρωάδες.»

208. «Όλες ἐκτὸς ἀπὸ τίς α' 'Αχαρνῆς, 'Εγκλησιάζουσαι, Θεσμοφοριάζουσαι, Λυσι-στράτη».

209. Πρβλ. σ. 27.

210. Παρόμοια ὁ κώδικας Chisianus R VI 43 τοῦ Λιβανίου δίνει κατὰ λάθος τὸν ἀριθμὸ 400 στὸ φύλλο 380 καὶ τὸ σφάλμα συνεχίζεται μέχρι τὸ τέλος τοῦ τόμου· πρβλ. τὴν ἐκδόση τοῦ R. Foerster, Λειψία 1903 κέξ., τόμ. I, σ. 44.

211. Πρβλ. τὸ ἔργο, ποὺ ἀναφέρθηκε, σημ. 62.

212. Πρβλ. σημ. 138.

213. Πρβλ. τὸ ἔργο, ποὺ ἀναφέρθηκε, σημ. 67, σ. 124 κέξ. καὶ 151 κέξ.

214. «Fr.» 22 Diehl.

215. Πρβλ. σ. 5 γιὰ τοὺς δελφικοὺς παιᾶνες· ὑπάρχουν ὅμως πολλοὶ ἄλλοι.

216. Πρβλ. τὸ ἔργο ποὺ ἀναφέρθηκε, σημ. 190, σ. 31 κέξ.

217. Ἄν τὰ βιβλία I ὡς XIII εἶχαν τίς ἴδιες διαστάσεις, ὅπως τὰ σωζόμενα τέσσερα βιβλία τῶν «Ἐπινίκων», ὅλο τὸ ἔργο θὰ ἀπαιτοῦσε 800 σελίδες τῆς ἐκδόσεως Teubner.

218. Πρβλ. τί ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος γιὰ τὸ λόγο τοῦ Θεμιστοκλῆ πρὶν ἀπὸ τὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας, VIII 83· ὅπως καὶ τὴν ἀνάμνηση, ποὺ ἄφησε ἡ εὐγλωττία τοῦ Περικλῆ στὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοφάνη «'Αχ.» 530 («ἤστραπτ' ἐβρόντα, ξυνεκύκα τὴν Ἑλλάδα») καὶ τοῦ Εὐπόλιδος «fr.» 94 (π.χ. στίχοι 6-7 : «μόνος τῶν ῥητόρων τὸ κέντρον ἐγκατέλειπε τοῖς ἀκρωμένοις»).

219. Πρβλ. Δημόκριτος «fr.» 116 Diels-Kranz : «ἤλθον γὰρ εἰς Ἀθήνας καὶ οὐ τίς με ἔγνωκεν.»

220. Πλάτων «'Απολ.» 26 D.

221. Βλ. «Πρωταγόρας» 339 A κέξ.

222. Πρβλ. σημ. 154.

223. Πρβλ. σ. 23.

224. Πρβλ. σ. 29.

225. Πρβλ. Διογ. Λαέρτ. II 39.

226. «Fr.» 113 Thalheim.

227. Πρβλ. σ. 19.

228. «Fr.» 135.

229. Ὁ Γαληνὸς «Ἐπιδ.» III, XVII 607 K. ἀναφέρει ὅτι ὁ Πτολεμαῖος Εὐεργέτης — βασιλεψε ἀπὸ τὸ 247 ὡς τὸ 221 — δανείστηκε ἀπὸ τὴν πόλη τῶν Ἀθηναίων τὸ ἐπίσημο ἀντίτυπο τῶν Τραγικῶν, ποὺ καταστρώθηκε ἀπὸ τὸ Λυκοῦργο· κατέθεσε σὰν ἐγγύηση τὸ ποσὸν τῶν 15 ταλάντων. Κράτησε τὸ πρωτότυπο, ἐγκατέλειψε τὴν ἐγγύηση καὶ ἐπέστρεψε ἕνα ἀντίγραφο. «Ο.π.», σ. 605, μνημονεῖ χειρόγραφα «ἐκ τῶν πλοίων», τῶν ὁποίων ὁ βασιλιάς διέταξε τὴν κατάσχεση σὲ κάθε πλοῖο ποὺ ἔφτανε στὴν Αἴγυπτο.

230. XVI 3,81 : «Θεόπομος . . . γέγραφε βίβλους ὀκτώ πρὸς ταῖς πενήκοντα, ἐξ ὧν πέντε διαφωνοῦσιν.»

231. Σ. 33 κέξ.

232. «Ἐπιγρ.» 28, 4.

233. Ἄς ὑπενθυμίσουμε τὴ διαφορὰ ἀρχῶν ἀνάμεσα στὴ σχολὴ Ἀλεξανδρείας, ποὺ πίστευε στὴν ἀναλογία, καὶ τὴ σχολὴ τῆς Περγάμου, ποὺ προτιμοῦσε τὴν ἀνωμαλία.
234. XIV 6,18.
235. «Ἡρωικ.» σ. 12· καὶ σ. 168.
236. Παίρνω τὸ κείμενο ἀπὸ τὸν J.M. Edmonds, «Lyra Graeca», Λονδίνου-Νέα Ὑόρκη 1924, III 679.
237. Πρβλ. B.A. van Groningen, «L'Égypte dans le mouvement poétique grec», ποὺ δημοσιεύτηκε στὰ Πρακτικὰ τοῦ Διεθνοῦς Συνεδρίου Παπυρολογίας (Βαρσοβία 1961).
238. Π.χ. τὰ σχόλια καὶ οἱ παραθέσεις χωρίων ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Εὐριπίδου δείχνουν ὅτι τὸν 5ο κίβλας αἰῶνα ὁ ἀριθμὸς τῶν διαφορετικῶν γραφῶν ἀρχίζει νὰ μειώνεται στὴν παράδοση.
239. Ἐννοῶ τὸν A. Dain.
240. Migne «Patr. Graeca» 108, 1025 A. Πρβλ. τὸ κείμενο ποὺ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν B. Hemmerdinger, «Essai sur l'histoire du texte de Thucydide», Παρίσι 1955, σ. 34. Δὲ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅλα αὐτὰ κατὰ γράμμα.
241. Στὸ ἔργο του ποὺ σημειώθηκε πρὸ πάνω, σ. 21 κέξ., 36 ὁ A. Dain ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ τριῶν μεταγραφῶν στὸ κείμενο Αἰνεῖα τοῦ Τακτικοῦ.
242. Πρβλ. ἀκόμα Erbse, σ. 212 κέξ. καὶ Imhof, σ. 291.
243. Τὸ 827 ὁ αὐτοκράτορας Μιχαὴλ ὁ Τραυλὸς στέλνει στὸν Λουδοβίκο Α' τὸ θαυμασιό χειρόγραφο Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη, ποὺ βρίσκεται πάντα στὸ Παρίσι. [Τὸ γαλλικὸ κείμενο ἀναφέρει παραλήπτη τοῦ χειρογράφου Λουδοβίκο τὸν Ἅγιο. Ἀσφαλῶς ὑπονοεῖ τὸν Λουδοβίκο Α' τὸν Εὐσεβῆ καὶ ὄχι Λουδοβίκο Θ' τὸν Ἅγιο, Σ.τ.μ.].
244. Πρβλ. σ. 34.
245. Πρβλ. σ. 85 κέξ.
246. Ἡ κατοχὴ ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους ἀπὸ τὸ 1204 ὡς τὸ 1261 δὲν ὑπῆρξε λιγότερο καταστρεπτικὴ.
247. Ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς (1350;-1415) [τὸ γαλλικὸ κείμενο γράφει Μιχαὴλ, Σ.τ.μ.] διδάσκει ἑλληνικὰ στὴ Φλωρεντία ἀπὸ τὸ 1397 ὡς τὸ 1403. Ὁ Βοκκάκιος ἦταν ὁ πρῶτος Ἰταλός, ποὺ γινώριζε ἀκριτὰ τὰ ἑλληνικά.
248. Ὁ Βησσαρίων κληροδοτεῖ στὴ Βενετία, στὰ 1468, 482 ἑλληνικὰ χειρόγραφα, ὁ Aurispa, στὰ 1423, 238 στὴ Φλωρεντία.
249. Ὁ Scaliger γράφει γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἑρρίκου Στέφανου («Prima Scaligerana», στὴ λέξη «Erotianus») : «qui φιλαυτίᾳ laborans temere quidquid displicet immutat et corrumpit !»
250. Πρβλ. Pasquali, σ. 8 κέξ.
251. Μιλᾷει κίβλας γιὰ μιὰ «tabula quaedam quasi genealogica», γιὰ ἓνα στέμμα, τῶν χειρογράφων.
252. Ὁ Rüdiger, σ. 552, ἀναφέρει ὅτι ὁ Giovanni Lamola (πρῶτο ἡμισιο τοῦ 15ου αἰῶνα) ἦταν ὁ πρῶτος, ποὺ συγκέντρωσε ὅλες τὶς γραφές, ποὺ κατόρθωσε νὰ βρεῖ.
253. Στὸ κεφάλαιο I τῶν δικῶν του «Prolegomena ad Homerum», Βερολίνο 1795.
254. «Encyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften», ἔκδοση μεταθανάτια ἀπὸ τὸν Bratuscheck, 1877. Ἡ ἐπίδραση ὅμως τῶν ἰδεῶν του ἦταν κατὰ πολὺ προγενέστερη.
255. Πρβλ. C.G. Cobet, «Miscellanea critica», Leiden 1876, σ. IX : «Quid ergo attinet scire quid dormitantes scribae in codicibus A B C D E F G aut deberint aut non deberint.»
256. Ὁ ἴδιος γιὰ τὸν Πλάτωνα, ὁ.π., σ. XIV : «Praeter Bodleianum et Parisinum A nihil aliud desidero.»
257. Ὁ ἴδιος «Variae Lectiones», Leiden 1873, σ. XXIV : «Paucorum (codicum)

fide standum est qui antiquissimi sunt omnium et integerrimi.»

258. Πρβλ. Pasquali, σ. 41 κέξ.

259. Milne, άρ. 51, πίνακας Π· Pack, άρ. 1531.

260. Milne, άρ. 16· Pack, άρ. 629.

261. Πρβλ. πιδ πάνω, σ. 53.

262. Πρβλ. τήν έκδοση του E. Vilborg, Στοκχόλμη 1955, σ. XXXV κέξ.

263. Πρβλ. τήν έκδοση του A.S.F. Gow, που αναφέρθηκε πιδ πάνω, σ. 8 σημ. 10.

264. «Berl. Klass. Texte» I, Pack, άρ. 241.

265. Πρβλ. σ. 34.

266. Σε όρισμένο βαθμό ή φωτογραφία μπορεί να αντικαταστήσει το πρωτότυπο. Έπι-
τρέπει να έργαστεί κανείς σπύτι του. 'Ακόμη επιτρέπει το σχηματισμό, ειδικά χάρη στη μι-
κροφωτογραφία, συλλογών παλαιογραφικού και κριτικού χαρακτήρα. 'Η συγκέντρωση τών
παραβολών, που γι' αυτές μιλήσαμε πιδ πάνω, δε γίνεται περιττή με παρόμοιες συλλογές,
άφου οι παραβολές μπορούν να διαβάζονται χωρίς γνώσεις παλαιογραφίας.

267. Πρβλ. M. Norsa, «La scrittura letteraria greca del seculo IV a.C. all'VII d.C.»,
Φλωρεντία 1940.

268. Οι δύο τελευταίοι όροι, μέσα σε παρενθέσεις, παρουσιάζονται εδώ, όσο γνωρίζω,
για πρώτη φορά.

269. 'Ο Havet, σ. XI, κάνει διάκριση ανάμεσα στα «σφάλματα» τών αντιγραφών και
τις «έλευθερίες» και τα «σφάλματα» τών συγγραφέων.

270. Μήπως κάποιος ψευδολόγος νόμισε ότι «μήνα» ήταν ό συνηθισμένος όρος στα Λε-
σβιακά ;

271. «Fragments d'un manuscrit de Ménandre», έκδοση G. Lefebvre, Κάίρο 1907.

272. 'Ηρόδοτος VII 36,2, τα χειρόγραφα έχουν «εύρου», αλλά «ζεφύρου» θά ήταν το
μόνο όρθό. Είναι δύσκολο να το θεωρήσουμε παλαιογραφικό σφάλμα.

273. «Περὶ διαγν. κ. θ. τών λ. παθών» V 40 K.

274. 'Αρατος «Φαιν.» 693 : «'Ιππος δ' 'Υδροχόιο μέσον περιτελλομένοιο» : 'Ετσι διά-
βασε ό 'Ιππαρχος σ' όλα τα χειρόγραφα του 'Αράτου (ό Κικέρων μεταφράζει με «medium»),
άλλά ό σύγχρονός του 'Ατταλος διάβασε (δηλαδή, πιθανώς, διόρθωσε) «νέον» άντι «μέσον»
και αυτό βρίσκεται στα χειρόγραφα μας. 'Αναμφίβολα πρόκειται για σφάλμα του ποιητή.

275. Παρόμοια «μηθείς» κτλ.

276. 'Ο Δίων Κάσιος LXII 17,2 λέει ότι μιá πυρκαϊά κατέστρεψε στη Ρώμη ένα
όρισμένο άριθμό «νήσων»· το πρωτότυπο έγραφε «insulae», δηλαδή σύνολα σπιτιών.

277. «C. Gl. Lat.» II 569, 24.

278. Σ. 289 A 4. Πρβλ. U. von Wilamowitz-Moellendorff, «Platon» II 332. 'Ενα
παρόμοιο σφάλμα έμφανίζεται πιθανώς στον ψευδο-'Αριστοτέλη «Οίκον.» II 1345 B 32.

279. Σ. 208 B 4.

280. P. Oxy. 843, Pack, άρ. 1101.

281. Κατά τόν Dain, σ. 43, ένας μέσος αντιγραφείας αντιγράφοντας ένα κείμενο μέτρια
φθαρμένο αφήνει να του διαφεύγει ένα σφάλμα κατά σελίδα.

282. 'Ο Dain, σ. 38 κέξ. ύπενθυμίζει ότι ό A.-M. Desrousseaux διέκρινε στην αντι-
γραφή τέσσερις διαφορετικές ενέργειες : διαβάζουμε το κείμενο· το συγκρατούμε· το ύπα-
γορεύουμε νοερά στον έαυτό μας· το χέρι μας γράφει. Είναι πολύ όρθό.

283. Πρβλ. 'Αγιος 'Ιερώνυμος «Epist.» 71,5 : «Scribunt non quod inveniunt, sed
quod intellegunt.»

284. 'Ετσι στο 'Θουκυδίδη VII 16,2 τα καλά χειρόγραφα γράφουν : «είκοσι τάλαντα»·
ό Διόδωρος XIII 8,7 μιλά για 140 τάλαντα· ό L. Valla μεταφράζει «centum viginti». Οι
recentiores του 'Θουκυδίδη έχουν λοιπόν δίκιο διορθώνοντας σε «είκοσι και έκατόν»· είναι

- ἀπαράδεκτο ὁ ἱστορικός νὰ μίλησε γιὰ τὸ ὑπερβολικὰ εὐτελὲς ποσὸ τῶν 20 ταλάντων.
285. Πρβλ. σ. 22.
286. Εἶναι ἀνώφελο νὰ λαμβάνουμε ὑπόψη τὰ ἀρχαῖα διαλεκτικὰ ἀλφάβητα, πού βρίσκουμε στὶς ἐπιγραφές.
287. Στὴν ἐκδοσὴ τοῦ τοῦ Ἰσαίου («The Speeches of Isaeus») Cambridge 1904, ὁ W. Wyse παρουσιάζει στὶς σελίδες xxxvι κέξ. ἓνα κατάλογο σφαλμάτων, πού βρίσκονται στὸν κώδικα Crippsianus τοῦ Ἰσαίου.
288. Πρβλ. Γαληνὸς «Περὶ ἀντιδότων» XIV 31 K. : «τὰ δὲ βιβλία τὰ κατὰ τὰς βιβλιοθήκας ἀποκείμενα, τὰ τῶν ἀριθμῶν ἔχοντα σημεῖα, ῥαδίως διαστρέφεται τὸ μὲν Εἰ ποιούντων Θ (καθάπερ καὶ τὸ Ο), τὸ δὲ Ι Γ προσθήσει μιᾶς γραμμῆς.»
289. Πρβλ. Ξενοφῶν «Ἑλλην.» III 1, 8.
290. Πρβλ. B.A. van Groningen, «Le Dyscolos de Ménandre, Étude critique du texte», Ἀμστερνταμ 1960, σ. 14 κέξ.
291. Ὑπάρχουν σφάλματα πού ὀφείλονται σὲ μεταχαρακτηρισμοὺς (πρβλ. πιὸ πάνω, σ. 26 κέξ.) : στὸν Πίνδαρο, «Νεμ.» 10,62 «Λυγκεὺς ἴδεν ἡμενος», ἡ τελευταία λέξη πρέπει νὰ σημαίνει «ἡμέρους» (γραφή δεκτὴ ἀπὸ τὸν Δίδυμο, ἐνῶ ὁ Ἀρίσταρχος προτιμοῦσε τὴ διόρθωση σὲ «ἡμενον»)· ὁ Πίνδαρος ἔγραφε Ο ἀντὶ Ο καὶ ΟΥ· τὸ ἴδιο «Ὀλυμπ.» II 6 πρέπει νὰ διαλέξουμε ἀνάμεσα («ὄπι δίκαιον») ξένον ἢ «ξένων», γιὰτὶ ἡ ὀρθογραφία τοῦ ποιητῆ δὲν ξεχώριζε οὔτε καὶ αὐτὴ Ο καὶ Ω. Τὸ δίγραμμα συχνὰ δὲν ἀντιγράφηκε σωστά· στὸν Ἀλκιμᾶνα I 41 Γαρζα ὁ πάπυρος γράφει «ρῶ·ιτ» ἀντὶ «F'ῶτ'»· στὸ ἀπόσπασμα 26,2 τὸ κείμενο τῆς παραδόσεως «γ'ἄναξ» εἶναι ἡ παραφθορὰ τοῦ «F'άναξ»· στὴ Σαπφῶ «βρ» ἀποδίδει κατὰ κανόνα «Fρ»· βλ. τὸ εὐρετήριο τῆς ἐκδόσεως τοῦ Lobel καὶ Page Ὁξφόρδη 1955.
292. Τὸ γράμμα F δὲν ἦταν ἑλληνικὸ καὶ προκάλεσε σύγχυση.
293. Ὁ Σουητῶνιος, «De gramm.» 24, παρατηρεῖ ὅτι ἡ κριτικὴ ἐργασία πρέπει νὰ ἀρχίσει μὲ «distinguerere».
294. Ὁ Διογένης Λαέρτιος VI 1.4 διηγεῖται ὅτι ρώτησαν τὸν Ἀντισθένη τί εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴ διδασκαλία. Ἀπάντησε : «βιβλιαρίου καινοῦ καὶ γραφείου καινοῦ καὶ πινακιδίου καινοῦ» καὶ ἤθελε νὰ ἐννοηθεῖ τρεῖς φορὲς «καὶ νοῦ», δηλ. σὲ δυὸ λέξεις.
295. Βλ. τὴν ἐκδοσὴ τοῦ B.A. van Groningen, Leiden 1933, ὁ.π.
296. «Ad Pindari Dithyrambi fragmentum» 75 Sn., Mnemosyne VIII 1955 σ. 192.
297. Ὁ Ἀριστοτέλης «Ρητ.» III 5, 1407 B, ὑπογραμμίζει τὴ δυσκολία γιὰ ὀρθὴ στίξιν στὰ κείμενα τοῦ Ἡρακλείτου.
298. Διορθωμένο στὴν ἐκδοσὴ τοῦ J.M. Edmonds.
299. Πρβλ. E. Schwyzer, «Griechische Grammatik», Μόναχο 1939, τόμ. I, σ. 174 κέξ. καὶ τὰ ἔργα πού ἀναφέρονται ἐκεῖ.
300. «Gesammelte Schriften» 1905, τόμ. II, σ. 206.
301. «Griechische Metrik», Λειψία 1923, § 23.
302. Πρβλ. π.χ. M. Pohlenz, «Eine byzantinische Rezension plutarchischer Schriften», Gött. Gel. Nachrichten 1913, σ. 238 κέξ.
303. Στὸν κώδικα οἱ μηχανικὲς μετατοπίσεις εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαταράξεως στὴ σειρά τῶν φύλλων καὶ τῶν τετραδίων.
304. Ἀναφέρουν συχνὰ τὸ στίχο 800 τῶν «Ἰκετίδων» τοῦ Αἰσχύλου, «κυσὶν δ' ἐπειθ' ἔλωρα κάπιχωρίοις ὄρνισι δειπνον», ἐμφανὴ μίμηση τοῦ ἡμηρικῶ στίχου, σὰν ἀπόδειξη τῆς αὐθεντικότητος τῆς γραφῆς «δαῖτα». Τελικὰ τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποδεικνύει μόνον ἓνα πράγμα : ὁ Αἰσχύλος ἤξερε αὐτὴ τὴ διαφορετικὴ γραφή.
305. Παρόμοιες περιπτώσεις βρίσκονται στοὺς στίχους I 178 (40), II 575 (574), III 882 (872), IV 333,336 (330)· IV 1765 (1764). Μέσα σὲ παρενθέσεις θέτουμε τοὺς στίχους πού ἄσκησαν ἐπίδραση στοὺς πρώτους.

306. Πολύ κοινό σφάλμα είναι η παράλειψη τῶν μικρῶν λέξεων.
307. Ἔνα χειρόγραφο, V, ὑπερνικᾶ τῆ δυσκολία γράφοντας «εἰκὸς <έστιν>».
308. «Θεσμ.» 907.
309. «Ἑπόμν. εἰς Ἴππ. Περὶ ἐπιδ.» XVI 202 K.
310. «Ἑπόμν. εἰς Ἴππ. Περὶ ἐπιδ.» XVII 634K : πρβλ. «Τὸ Ἴππ. κατ' ἰητρ. β. καὶ Γαλ. ὑπ. Γ» III 22, XVIII. 2, 863 K.
311. «Εἰς Ἀριστ. Περὶ οὐρανοῦ» VIII 88,24.
312. «Ἐπιστ.» 4.
313. IX 74.
314. «Ἐπιστ.» III 21, 1.
315. «Ἐπιστ.» III 20, 2.
316. Οἱ ἀρχαῖοι γινώριζαν τὸ φαινόμενο. Σὲ ἓνα κύλινδρο τοῦ Herculeum (Δημητρ. Λακ. «Herc.» 1012,23), μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ὀρισμοῦ τῶν Ἐπικουρεῖων γιὰ τὴν ἠθικὴν, διαβάζουμε («ἡ παντὸς τοῦ ἀλγοῦντος ὑπεξαίρεσις») : «τὸ «παντὸς» διέλκεται κατὰ τὰ ἀντίγραφα, προστιθεμένου τοῦ «παντὸς» ἐν τισίν, ἐν δὲ τισιν μὴ προστιθεμένου· κατὰ πάντα δὲ καλῶς ἔχοντα ἀντίγραφα γέγραπται ἡ τοῦ ἀλγοῦντος ἐξαίρεσις.»
317. Πρβλ. τὴν σημείωσιν 206.
318. XVII 781.
319. «Πῶς δεῖ ἴστ. συγγρ.» 62.
320. «Ἐπιστ.» III 8,3.
321. «Ὀλ.» II 22.
322. Μερικὲς φορὲς διορθώνεται σὲ «εἰκότως».
323. «Ἐπιστ.» 89, 294 A, σ. 161 Bidez.
324. Ὁ Γαληνὸς «Ἑπόμν. εἰς Ἴππ. Περὶ ἐπιδ.» XVII 1,79 K. γράφει : «ἐνίστε γὰρ ὑπὲρ ἑνὸς πράγματος διττῶς ἡμῶν γραψάντων, εἴτα τῆς μὲν ἑτέρας γραφῆς κατὰ τὸ ὕφος οὐσης, τῆς δ' ἑτέρας ἐπὶ θάτερα τῶν μετώπων, ὅπως κρίνωμεν αὐτῶν τὴν ἑτέραν ἐπὶ σχολῆς δοκιμάσαντες, ὁ πρῶτος μεταγράφων τὸ βιβλίον ἀμφοτέρω ἔγραψεν, εἴτα μὴ προσσχόντων ἡμῶν τῷ γεγονότι μὴδ' ἐπανορθωσαμένων τὸ σφάλμα, διαδοθὲν εἰς πολλοὺς τὸ βιβλίον ἀνεπανόρθωτον ἔμεινε.»
325. 4, 1449 A 8.
326. Πρβλ. I 98, 1.
327. Πρβλ. τὸ ἔργο, ποῦ μνημονεύτηκε πρὸ πάνω σημ. 67, σ. 308 κέξ.
328. «Συμπ.» IV 59.
329. Σ' ἓνα χειρόγραφο στὴν ὦα ὑπάρχει ἡ γραφὴ «ἀρέσκοντας».
330. «Θεσμ.» 53.
331. «Φιλ.» 46 A.
332. «Κύρου παιδ.» VIII 3,6.
333. «Προτρ.» II 22,4.
334. «Fr.» 43, 14 Pf.
335. «Ἀγαμ.» 282.
336. Εἶναι περίεργη ἡ διαπίστωση πῶς ἓνα ὅμοιο σφάλμα βρῖσκεται στὸν Ἡρόδοτο III 126,2, ἀφοῦ μιὰ ομάδα χειρογράφων ἐσφαλμένα γράφει «ἀγγελιηφόρον», ἐνῶ ἡ ἄλλη διατηρεῖ τὸν τεχνικὸ ὄρο «ἀγγαρήιον».
337. «Ἑλλην.» II 4,26.
338. I 61,3.
339. «Νόμοι» II 672 C.
340. Στὴν λέξη «Ζεῦξις».
341. «Ἀχαρν.» 865.

342. XXIV 192.

343. Πρβλ. J. van Leeuwen, «Enchiridion dictionis epicae», Leiden 1918, § 221, 5.

344. XV 30.

345. I 192,3.

346. II 536.

347. XII 7.

348. XV 112.

349. Στὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο Parisinus 2036 τοῦ 10ου αἰώνα.

350. XXXII 16 (L).

351. «Berl. Kl. Texte» V 1, 1907, 94 κέξ.

352. Σ. 113 κέξ.

353. III 2, 1405 B 20.

354. II 23, 1398 B 32.

355. I 71.

356. Πρβλ. σ. 53.

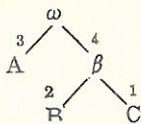
357. Πρβλ. A. Thurny, «The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides», Urbana III. 1957, σ. 310: «Fundamentally we have to rely on significant errors (in most cases they are evidenced as such by their metrical incorrectness) or on common omissions, if we wish to demonstrate separate classes of manuscripts.»

358. Ὁξφόρδη 1926 (ἀνατυπώσεις).

359. Θὰ ἦταν καλῦτερα νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὰ χαμένα χειρόγραφα, ποὺ ἔχουν ἀνασυντεθεῖ ἢ ὄχι, τὰ πεζὰ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου· ἔτσι «ω» ἀντὶ γιὰ «L», «α» καὶ «β» ἀντὶ «a» καὶ «d» καὶ ἔτσι συνέχεια.

360. «Analecta Herodotea», Philologus Suppl. τόμ. XII 1912, σ. 142 κέξ.

361. Ὁ P. Maas, «Textkritik» (πρβλ. πιδ πάνω), προτείνει νὰ προστεθεῖ στὸ στέμμα ἡ ἔνδειξη μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν σημαντικῶν σφαλμάτων, π.χ.

Αὐτὸ εἶναι δυνατὸ μόνο ἂν ὁ ἀριθμὸς εἶναι μικρὸς.

362. Ὁ J. Labarbe, «L'Homère de Platon» (πρβλ. πιδ πάνω σ. 16, σ. 386) δίνει παραδείγματα ὁμοίων σφαλμάτων ἀπὸ ἀντιγραφεῖς τελείως διαφορετικοῦς κάτω ἀπὸ ὁμοίως συνθήκες. «Ces bévues parallèles... rappellent qu'il existe des causes précises de corruption capables d'agir en permanence.»

363. Σ. 28 κέξ.

364. Εἶναι ὁ Vindobonensis hist. gr. 4· πρβλ. σ. 9.

365. A.H.R.E. Paap, «De Herodoti reliquiis in papyris et membranis Aegyptiis servatis», Leiden 1948.

366. Ὁ.π., σ. 95 κέξ.

367. Ἡ περίπτωση τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τοῦ λόγου τοῦ Δημοσθένη («Πρὸς Ζηνόθ.»). (πρβλ. πιδ πάνω σ. 47 κέξ.) μπορεῖ νὰ μᾶς θυμίσει πὼς ἀκόμα καὶ ἓνα χάσμα κοινὸ σὲ ὅλες τὶς χειρόγραφες πηγές μας δὲν ἀποδεικνύει καθόλου, ὅπως τὸ φαντάζεται κανεὶς πολὺ εὐκόλα, ὅτι πρέπει πάντα νὰ τοποθετοῦμε κάπου ἀνάμεσα στὸ αὐτόγραφο καὶ στὶς πηγές αὐτὲς ἓνα ἐνδιάμεσο χειρόγραφο, ποὺ θὰ ἔπαιζε ρόλο ἀρχετύπου.

368. Τὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο Parisinus 451, ἀρχέτυπο ὄλων τῶν σωζόμενων χειρογράφων τοῦ «Προτρεπτικοῦ» καὶ τοῦ «Παιδαγωγοῦ» τοῦ Κλήμεντα τοῦ Ἀλεξανδρέα, ἔχασε πέντε τετράδια καὶ τέσσερα φύλλα, ἀφοῦ ἔγιναν ἀπὸ αὐτὸ ἀντίγραφα.

369. Πρβλ. τὴν ἔκδοσιν τοῦ Roos, σ. V κέξ., καὶ τὴ φωτογραφία στὸ τέλος τοῦ τόμου.

370. Γιὰ νὰ μὴ περιπλέξω ἄσκοπα τὰ πράγματα, παραλείπω τὰ συμφυρμένα χειρόγραφα.

371. Ἀπομακρύνει π.χ. τοὺς τύπους τῆς κοινῆς «δυεῖν, οὐθεις» κτλ., ποὺ ἡ οἰκογένεια Π 2 διατηρεῖ, μεταβάλλει ἐσφαλμένα «φιτίδια» (γραφή τῆς οἰκογένειας Π 2) σὲ «φιλίτια» κτλ.

372. Εἶναι τὸ χειρόγραφο Leidensis bibl. publ. graecae 33 H.

373. Πρβλ. σ. 68 κέξ.

374. Ὁ εἰδικὸς στὴν «Καὶνὴ Διαθήκη» J.J. Griesbach διατύπωσε κιάλας τὸν κανόνα αὐτόν, ὅπως καὶ τὸν ἐπόμενον, στὰ Προλεγόμενα τῆς ἐκδόσεώς του τοῦ 1796.

375. Πρβλ. σ. 95.

376. Ὁ Maas, σ. 20, σημειώνει ὅτι στὸν Καλλιμαχο, «Ἔγμος» IV 129, ἡ γραφή «θεῦν», lectio difficilior, πρέπει παρ' ὄλ' αὐτὰ νὰ ἀλλαγεῖ σὲ «θεόν». αὐτὸ ἐξ αἰτίας τοῦ βουκολικοῦ ζεύγματος.

377. «Πρὸς Δημόν.» 3.

378. «Ὀλυμπ.» II 22.

379. Κεφ. 1,1.

380. Κεφ. 2,2.

381. Σημείωση στὸν Ὁράτιο, «Ὡδὲς» III 27,15. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι προσθέτει : «praesertim accedente Vaticani veteris suffragio.»

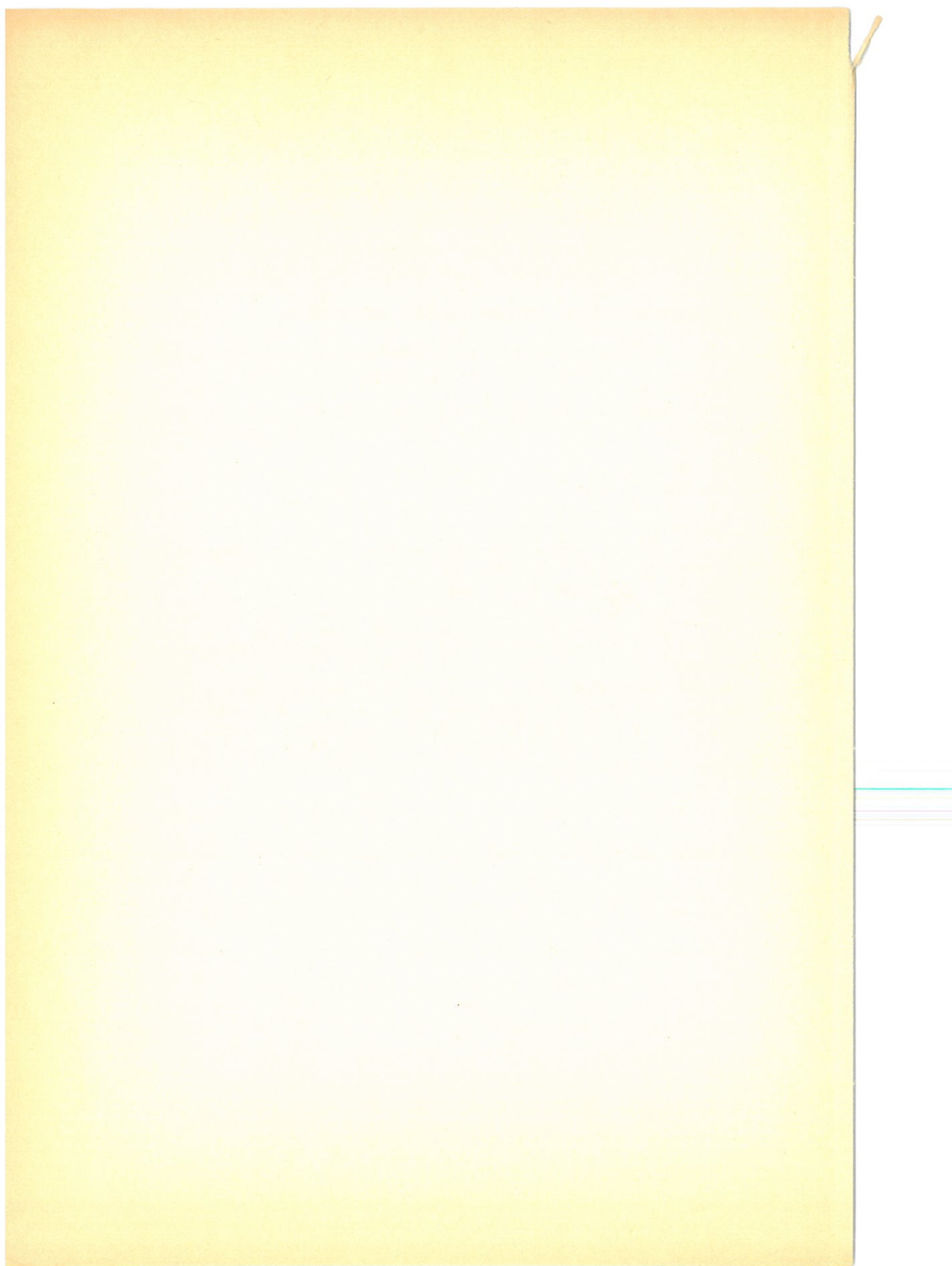
382. «Variae Lectiones»³, Leiden 1873, σ. XXXV.

383. Πρβλ. σ. 51 κέξ.

384. Τὰ ἄλλα σωζόμενα χειρόγραφα προέρχονται ἀπὸ αὐτὴν τὴν πηγή.

385. Πρβλ. M. David & B.A. van Groningen, «Papyrological Primer»³, Leiden 1952, σ. 6 κέξ.

386. Ἡ Λατινικὴ εἶναι ἡ γλῶσσα ποὺ χρησιμοποιεῖται. Δὲν πρέπει νὰ προσπαθοῦμε νὰ ἐλατινίζουμε τὰ ὀνόματα τῶν νεωτέρων λογίων καὶ νὰ μιλάμε π.χ. γιὰ Wilamowitzius ἢ γιὰ Mazonius. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά δὲν πρέπει πάλι νὰ ἀκολουθοῦμε τὸ παράδειγμα ὀρισμένων Γάλλων ἐκδοτῶν, ποὺ στὰ κριτικὰ ὑπομνήματα γράφουν π.χ. «add.» Denys ἀντὶ Dionysius (Halicarnassensis).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ἀθήναι, 32 κέ., 40, 57 κέ.
 Ἀθήναιος, 45, 50
 Αἰνείας Τραυτικός, 45
 Αἰσχύλος, 19, 25, 111
 Αἴσωπος, 26
 Ἀλεξάνδρεια, 38, 40
 Ἀλέξανδρος Μέγας, 40, 60
 Ἀλεξίς, 59
 Ἀλκαῖος, 60
 Ἀλκιβιάδης, 23, 37, 58
 Ἀλκμάν, 57
 ἀνάγνωσις, 17
 Ἀναγέννησις, 34, 66
 Ἀναγέννησις βυζαντινὴ, 63 κέ.
 Ἀναξαγόρας, 58
 Ἀναξιμένης (ρήτορας), 70
 ἀνθρωπιστές, 34, 51, 66
 ἀντιβολή 79 κέ.
 ἀντιγραφεῖς, 35 κέ., 107
 ἀξία χειρογράφων, 107 κέ.
 αἰδοί (βλ. ραψῶδοι-ἀπαγγελεῖς), 54
 ἀπαγγελία, 27, 32 κέ., 54 κέ.
 ἀπλογραφία, 91
 Ἀπολλώνιος Ρόδιος, 10, 28
 ἀποσπάσματα, 42, 48 κέ., 50
 Ἀπουλήσιος, 50
 Ἄρατος, 11, 26, 50
 Ἀρέθας Καισαρείας, 7, 34, 36, 64
 ἀριθμοί, 86
 Ἀρίσταρχος Σαμοθράκιος, 28 κέ., 31 κέ.,
 36
 Ἀριστόνοος Κορίνθιος, 5
 Ἀριστοτέλης 7, 16, 18, 38, 59, 70, 108
 Ἀριστοφάνης Ἀθηναῖος, 19, 25, 42, 53,
 62
 Ἀριστοφάνης Βυζάντιος, 28, 31, 36, 60
 Ἄριων, 41
 Ἀρριανός, 9, 11, 25, 45, 104, 107
 Ἀρτεμίδωρος Ἀλεξανδρέας, 13, 47, 62
 Ἀρτεμίδωρος (Καπίτων), 27
 ἀρχέτυπο, 9 κέ., 68, 106 κέ.
 ἀρχικά (γράμματα), 92
 Ἀρχιλόχος, 42, 56
 Ἀρχιμήδης, 52
 ἀττικισμὸς, σημ. 81, 47
 ἀττικισμός, 42, 61
 Ἀττικὸς (Τ. Πομπώνιος), 20 κέ., 24, 26
 Αἶλος Γέλλιος, 22
 Aurispra, 36
 αὐτόγραφα, 12, 45, 56
 Ἀχιλλεὺς Τάτιος, 70
 Βάβριος, 7, 14, 45
 Βακχυλίδης, 15, 42, 58
 Βατραχομομαχία, 25, 51
 Bekker (I), 68 κέ.
 βιβλία, 54
 βιβλιοθήκες, 60
 βιβλιοπωλεῖα, 21 κέ., 24 κέ.
 Βίβλος, 67
 Βίων, 47
 Boeckh (A), 68
 Wolf (F.A.), 68
 vulgata (δμηρικὴ), 32 κέ.
 βουκολικοί, 13, 62
 βραχυγραφία (~) 37
 Γαληνός, 15, 21, 25, 27, 31, 51, 67
 γλώσσα τετριμμένη 95 κέ. 111
 γλώσσες, 53
 Guillaume de Moerbeke, 51
 γράμματα μικροσκοπικά, 85
 γραμματοδιδάσκαλοι, (βλ. διδάσκαλοι), 23,
 30, 37
 deteriores, 69 κέ.
 Δημόκριτος, 37, 41, 58
 Δημοσθένης, 16, 18, 23 κέ., 28, 35, 43,
 46 κέ., 51 κέ., 70, 77 κέ., 111 κέ.
 Διάδοχοι, 60
 διασκευή, 18 κέ.

- διαφορετική γραφή, 52, 64, 71, 76, 110 κέ.
 διδάσκαλοι, 30
 Δίδυμος, 36, 109
 Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, 11
 Διοσκουρίδης Ἀλεξανδρέας, 27, 31
 Διόσκορος Ἀφροδιτώος, 5
 διττογραφία, 92
 Δολώνεια, 55
 δράμα, 59
 Δύση, 66 κέ.
- ἐγκυκλοπαιδείες, 42, 50
 editio maior, 117
 editio minor, 117
 Εἰρηναῖος, 35
 ἐκδοσις princeps, 8
 ἐκδόσεις, 20 κέ., 23, 29 κέ., 46, 63
 ἐκλαίκευσις, 95 κέ., 111
 ἐλεγείες, 61
 ἐμπόριο βιβλίων, 23 κέ., 37
 Ἔννος, 22
 Excerpta constantiniana, 50
 ἐπανάληψις, 95
 ἐπιγράμματα, 5
 ἐπισσευρμένη, 22
 ἐπιτομές, 48
 ἔπος, 54, 59
 Ἐρατοσθένης, 42
 Ἐρμόδαρος, 23
 Ἐρωτιανός, 27
 Ἐρρίκος Στέφανος, 67, 76
 Ἐτυμολογικὸν Μέγα, 10
 Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννη, 24
 Εὐθύδημος, 37
 Εὐριπίδης, 19, 25, 36, 53
 Εὐφορίων, 42
 Ἐφορος, 42
- Ζηνόδοτος, 29 κέ., 31, 36
 Ζήνων Ρόδιος, 21
- Ἡγήσιππος, 16
 Herculaneum, 38
 Ἡράκλειτος, 25, 38, 51
 Ἡρόδοτος, 8, 28, 41 κέ., 59, 99 κέ., 104 κέ., 112 κέ.
 Ἡσίοδος, 14, 111
 Ἡσίοδος (ψευδο-), 25, 48
 θέατρο, 19
- Θεόγνις, 42, 55 κέ., 68, 107
 θεολόγοι, 67
 Θεόκριτος, 7 κέ., 47, 62, 70
 Θεόπομπος, 16, 50, 60
 Θεόφραστος, 17
 Θεουκιδίδης, 10 κέ.
 Θεωμᾶς Μάγιστρος, 34
- Ἰαμβοί, 61
 Ἰερουσαλήμ, 38
 Ἰέρων, 37
 Ἰλιάς, 11, 23
 Pias Bankesiana, 16
 Ἰνες παπύρου, 85
 Ἰππάρχος, 32
 Ἰπποκράτης, 15, 18, 27, 31
 Ἰπποκρατίδης, 58
 Ἰσλάμ, 50 κέ., 65
 Ἰσοκράτης, 25, 71, 110
 ἱστορικοί, 25
 Ἰσυλλος Ἐπιδάυριος, 5
 Ἰταλία, 66
 Ἰώσητος, 43
- Καινὴ Διαθήκη, 67, 112
 Καισάρεια, 39
 Καλλίνος, 41
 Καλλίμαχος, 14, 28, 42, 47, 49
 Καλλισθένης (ψευδο-) 25
 κέντρων, 52
 κεφαλαιογράμματι γραφή, 22, 77, 84
 Κικέρων, 20, 26, 50
 Κλεοχάρης, 5
 κλίμα, 42
 Cobet, (C.G.), 110
 Κορίννα, 23
 corpus, 18, 47
 Κράτης Μαλλιέας, 28, 36
 crux interpretum, 98
 κύλινδροι, 14 κέ., 42
 κωδικολογία, 23, 77
 κώδικας, 16 κέ., 42, 71
 κωμωδίες, 25
 Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, 50
 Κωνσταντινούπολη, 39, 40, 65
- λατινικά, 85, 118 κέ.
 Λαυρέντιος Μεγαλοπρεπής, 36
 Lachmann (K.), 11, 68 κέ. 110 κέ.

- lectio duplex, 94
 Λέσβιοι ποιητές, 60
 Λέων Ἀρμένιος, 64
 Λιβάνιος, 43
 λίβελλοι, 58 κέ.
 Λίβιος Ἀνδρόνικος, 50
 Λιμένιος, 5
 λιπογραφίες, 90 κέ.
 Λογγίνος, 22, 35
 Λογγίνος (ψευδο-) βλ. Ὑψους, πραγματεία
 περί
 λογογράφοι, 59
 λόγοι ἐπιτάφιοι, 38
 Λούκουλλος, 38
 Λυκοῦργος Ἀθηναῖος, 19, 36, 59
 λυρικοί, 41 κέ., 55, 59 κέ.
 Λυσίας, 59
- Mai (A.), 108
 Μαρκελλίνος, 46
 Μάξιμος Τύριος, 11, 45
 Μαρτυάλης, 16
 Μεγάλη Ἑλλάς, 57
 μεγαλογράμματη γραφή, 22
 meliores 70
 μεταχαρακτηρισμός, 22 κέ., 65
 μετατόπιση, 89, 91 κέ.
 μεταφράσεις, 48 κέ., 65, 81
 μικρογράμματη γραφή, 22, 64, 78, 84
 μιμήσεις, 48 κέ.
 Μίμνερμος, 55 κέ.
 μοναδικότητα χειρογράφων, 20, 56
 Μοσχόπουλος, 34, 36, 66
 Μόσχος, 47
 μύθοι, 26
- Niccoli (N. de'), 36
 nomina sacra, 81, 86
- Ξενοφῶν Ἀθηναῖος, 58 κέ., 107
- οἰκογένειες χειρογράφων, 10, 45
 ὀμάδες χειρογράφων, βλ.: οἰκογένειες χει-
 ρογράφων
 Ὅμηρος, 12, 22 κέ., 29, 31, 36, 43, 51,
 54 κέ., 58, 70
 ὀνόματα κύρια, 95 κέ.
 ὀνόματα συγγραφέων, 97
 ὀρθογραφία, 85, 120
- ὄστρακο, 14
- παῖνες δελφικοί, 5
 παλαιογραφία, 23, 77
 Παλαιολόγοι, 66
 Παναθήναια, 32
 Πάμφιλος Καισαρείας, 9
 πάπυρος, 14 κέ., 40, 42, 59, 63, 69 κέ.
 78, 105
 παράγραφος, 87
 παραδιορθώσεις, 96 κέ.
 παράδοση γραπτή, 44
 παράδοση ἔμμεση, 97, 99, 109
 παράδοση προφορική, 44, 54, κέ.
 παραθέσεις, 48 κέ., 97
 παραλείψεις, 36, 90 κέ.
 παραποιήσεις, 36
 Παρμενίδης, 58
 Παῦλος Ἀπόστολος, 37
 Πεισιστρατος, 32, 36 κέ.
 Πεισιστράτου ἔκδοσις, 55
 Περίανδρος, 37
 περγαμηνή, 14, 42, 63
 περιλήψεις, 42
 Πετράρχης, 36
 πινακίδες, 14
 Πίνδαρος, 34, 37, 42, 49, 52, 57, 62, 71,
 112
 Πλανούδης, 34, 36
 Πλάτων, 12, 18, 27, 43, 45, 49, 52
 Πλούταρχος, 8, 50
 Poggio Bracciolini, 36
 ποικίλη γραφή, 12, 27 κέ. (βλ. διαφορε-
 τική γραφή)
 Πολύβιος, 14, 16, 21
 Πολυκράτης ρήτορας, 59
 Πολυκράτης Σάμου, 38
 Πορφύριος, 22
 Ποσειδώνιος, 42
 praefatio, 118
 προσγραφές, 92 κέ.
 προστασία λόγια, 52 κέ.
 προσωδία, 80, 90
 προσφορά, 85, 88 κέ.
 Πτολεμαῖος Κλαύδιος, 52
 Πυθαγόρας, 18, 57
 πυρκαϊές, 41
 Πρωταγόρας, 37

ραψωδοί (βλ. ᾠδοί), 27, 54
recentiores, 69
ρήτορες, 27
ρητορική, 18, 61
Ριανός, 28, 42
ρωμαντισμός, 67
Ρώμη, 38, 54

Σαπφώ, 14, 49, 62
σημεῖα κριτικά, 29 κέ., 53, 117 κέ.
Σικελία, 57
Σιμωνίδης, 42, 58
σελιδαρίθμηση, 53, 97
scriptio continua, 22, 65, 85, κέ., 91
scriptio plena, 87
Σόλων, 32, 56, 70
Σόσιοι, 21, 24
σοφιστές, 42 κέ.
Σοφιστική (δεύτερη), 62
Σοφοκλής, 19, 25
Σπάρτη, 57
στέμμα, 10, 79, 99 κέ., 106 κέ.
στενογραφία, 87
στίξη, 22, 87 κέ.
στιχομετρία, 53
Στοβαῖος, 50
Στράβων, 7
συγγένεια χειρογράφων (βλ. οἰκογένειες
χειρογράφων), 99 κέ.
συγγραφεῖς, 25
σύγχυση γραμμάτων, 84 κέ.
σύμβολα, 118
συμπόσια, 42
συντομογραφίες, 86 κέ., 118
σφάλματα, 20, 84 κέ.
σφάλματα ἀκοῆς, 82
σφάλματα ἀθηντικά, 81
σφάλματα γραμματικά, 90
σφάλματα ἐπιρρώσεως, 90
σφάλματα μνήμης, 97
σφάλματα ὀράσεως, 82
σφάλματα προλήψεως, 90
σχολεῖα, 18, 24, 28

σχολές (βλ. σχολεῖα)
σχόλια, 7, 12 κέ., 27, 30, 34, 53
Σωκράτης, 58

Τέρπανδρος, 41
τετριμμένη γλώσσα βλ. γλώσσα τετριμ-
μένη
Τιμόθεος, 37, 44
τίτλοι, 16, 97
τόνος, 88
τραγωδία, 25, 48, 62
Τρικλίνιος, 34, 36, 43, 66
Τρύφων, 21
τυπογραφία, 8, 66 κέ.
Τυραννίων, 7, 37
Τυρταῖος, 41, 55

ὕπαγόρευση, 82
ὕπόμνημα κριτικό, 120
ὕπόμνημα τῶν τεσσάρων, 33
ὕπομνηματα, 29 κέ., 53
ὕμνοι, 5, 14, 38
ὕμνοι ἁγηρικοί, 25, 108
ὕμνος πρὸς Διόνυσον, 26
ὕποκριτές, 19 κέ.
Ὑψους (πραγματεία περὶ), 17, 45

Φιλητᾶς, 60
Φιλόδαμος, 5
φιλόλογοι, 7, 11, 28, 60
φιλόσοφοι, 57, 59
Φίλων Ἀλεξανδρέας, 9, 43, 45
Φώτιος, 36, 50
φωτογραφία, σημ. 266

χάρτης, 15
χριστιανισμός, 40, 42 κέ., 62
Χριστίνα Σουηδίας, 37
χρονολόγηση (βλ. χρονολογία), 77, 107
χρονολογία (βλ. χρονολόγηση), 77 κέ.,
99, 101, 110
χωρισμός σφαλρός, 85 κέ.
Ὦριγένης, 9